

૩૩	લોકો ઘરમા બદી		૫૧	પાણીનું દુધ	
	વાન મન્યા	૧૮૮		ટોબુ	૩૦૪
૩૪	મહાગજ પકડાયા	૧૯૨	૫૨	ખાનગી કૂવાની	
૩૫	જોજો, માશી-			યોજના	૩૦૭
	બાશી ન માગતા	૧૮૮	૫૩	મુલુસરના કકિરો	
૩૬	કાવીકાનો ખોડિયો	૨૦૫	૫૪	ની ખાસિયતો	૩૧૧
૩૭	ગનીપગજ કામ			" દાદા, ચાલુસમે	
	વચ્ચે	૨૧૬	૫૫	મદતે ચાલુ પડશે "	૩૨૦
૩૮	મદુલા સોનગઢ		૫૬	કળિયાનુ મૂડા ખાલુ	૩૨૭
	તરફ	૨૨૪	૫૬	તલુખામાંથી આગ	૩૩૧
૩૯	વળી પાછા ખેડા		૫૭	સેવખે ન શામે	
	જિલ્લામા	૨૩૨		એવી અધીરાઈ	૩૩૪
૪૦	હિતર ગુજરાતની		૫૮	પડખાજી	૩૪૬
	માગણી	૨૩૫	૫૯	શ્રી વેલચકલાઈ	
૪૧	સરદાર રાસથી			બકર	૩૫૦
	પકડાયા	૨૩૮	૬૦	શ્રી અખ્યાસ	
૪૨	જો પુણ્યદર્યો	૨૪૩		સાહેબ	૩૫૬
૪૩	મીઠા સત્યાગ્રહ	૨૫૦	૬૧	સરદારસાહેબ	૩૬૨
૪૪	' ફોગટમન 'ની		૬૨	શ્રી ધાડગેસાહેબ	૩૬૬
	ફોજી	૨૫૬	૬૩	હરિપુગ મહાસભા	૩૬૮
૪૫	રામને અલિન દન	૨૬૨	૬૪	કનોલમાં કાલેરા	
૪૬	લડદાનુ મનક			વખતે	૩૮૦
	ધોવાયુ ખરુ	૨૬૭	૬૫	અમદાવાદનો હુલ્લડ	
૪૭	રાસની કનાગીરી	૨૭૩		વખતે	૪૮૮
૪૮	રાસમા રાહતમય	૨૮૦	૬૬	૧૮૪૨ અને ત્યાર	
૪૯	હિતર ગુજરાતમા			પછી	૪૦૫
	પ્રવેશ	૨૮૭	૬૭	પ્રશોત્તમી	૪૧૯
૫૦	અમદાવાદ પ્રેક્ષની		૬૮	લેખકનું અંતિમ	
	મુશ્કેલીઓ	૨૮૬		વક્તવ્ય	૪૩૦

ગાંધીયુગનો પ્રેરક પ્રતિનિધિ

શ્રી રવિશંકર વ્યાસને ન્યારે હું પહેલવહેલો મળ્યો ત્યારે એમનો પોશાક, એમની કામળ અને એમની એમવાની હજી જોઈ, 'આ કાઈ ગામડિયો અઝાલુ કાર્યકર્તા છે' એવી પહેલી છાપ પડી. કાઈએ એમનો પરિચય કરાવ્યો ન હતો. એક રીતે એ સારું જ થયું. બીજી ક્ષણે જોયું કે આ ગામડિયો તંદુરસ્ત અને મનદુરસ્ત છે. એમનામાં અસાધારણ નમ્રતા હતી. પણ એ નમ્રતા પાછળ પોતાને વિશે કશો અભુવિશ્વાસ દેખાતો ન હતો.

એમની સાથે વાતો ચર્ચ થઈ અને ન જોયું કે શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી તેઓ જે પ્રશ્ન પૂછતા હતા, એ પ્રશ્નો પાછળ સારી સરખી સંસ્કારિતા અને સામાન્ય લોકોમાં હોય બે એના કરતાં ઘણી ઉપયુક્ત અને વિપુલ માહિતી એ ધરાવે છે. આર્યસમાજના સંસ્કરો તો તરત દેખાઈ આવતા. પણ કેટલાક આર્યસમાજીઓમાં જે સનાતની કદર 'સમાજ'પણું હોય છે તેનાથી તેઓ મુક્ત હતા. એ એમને કહ્યું કે સનાતની વૃત્તિ ન છોડેલા લોકો ન્યારે આર્યસમાજ અને

છે ત્યારે તેઓ વેદનો અર્થ કરતા સાચાચાર્યને બદલે
 ઋષિ દયાનંદને પ્રમાણ માને છે એટલું જ. પણ અંધ
 અનુયાયિના અને કટ્ટરપણું બંનેનું સરખું જ હોય છે.
 એક જણ 'ધર્મસિંધુ'ને કે રૂઢિ-સ્મૃતિને માને છે તો બીજો
 'સત્યાર્થપ્રકાશ'માં માને છે. પણ આંધળા અનુસરણમાં
 બંને સરખા જ સનાતની હોય છે. તમારામાં એ સનાતની-
 પણું હું નથી જોતો. તમે સાવ તાગ લાગો છો.

આમ રવિશંકર મહારાજની મારા પૂરતી શોધ મેં
 જાતે જ કરી. એ વાતને આજે પણ સદી કરતાં વધારે વખત
 થયો હશે. આટલાં વરસોમાં અનેકવાર, અનેક પ્રસંગે
 રવિશંકર મહારાજના પરિચયમાં આવ્યો છું અને હું જોઉં
 છું કે ભુદિની, હૃદયની અને જીવનદૃષ્ટિની એમની તાજગી
 એવી ને એવી જ રહી છે. એટલું જ નહિ પણ કાંઈક વધી
 છે. નિઃસ્પૃહતા જળવ્યા છતાં બધા પ્રત્યે સમભાવ અને
 મીઠાસ બતાવવાની કળામાં તો ગાંધીજી પછી એમનું જ
 ધ્યાન છે. એમની સાથે ક્ષણિકો મુધી વાતો કરો અને વર્ષો
 મુધી એમના કામનું નિરીક્ષણ કરો, એમનાં મનમાં કાંઈને
 વિષે કડવાસ કે સન્નતા દેખાઈ આવે નહિ.

જ્યારે જ્યારે આનું કારણ મેં શોધ્યું છે, ત્યારે ત્યારે
 મને તો એ સફળતાનાં મૂળમાં એમની નિર્દોલતા, અ-
 પરિગ્રહ અને અનાસક્તિ દેખાયાં છે. અને, લોકોને આશ્ચર્ય-
 થશે, પણ મને તો લાગે જ છે, કે એમની મોહાગ્ર પાછળ
 એમનું સાદું, કપટ-સહિષ્ણુ, ખડતલ જીવન જ છે. જે
 લોકોનું ખડતલપણું જનગદસ્તીથી કેળવેલું હોય છે અને

બરાબર પચેલું હોતું નથી, તેઓ તો પોતાની કદર કરવાને અર્થે પણ ખીજ સિધિલ લોકો પ્રત્યે આકરા થઈ જાય છે. પણ જેમણે શીતલ ત્યાગ સાધ્યો છે, વૈતરું કરતાં જેમને આનંદ છૂટે છે, અને પરિશ્રમી જીવન જેમને કષ્ટ નેત્રું લાગતું નથી, તેઓ એ જ ચારિત્ર્યસિદ્ધિને કારણે, કેવળ ઉપરથી નહિ, પણ હૃદયનાં જિંડાણથી બધા પ્રત્યે મીઠાશ રાખી શકે છે, ખતાવી શકે છે.

કેટલાક આધ્યાત્મિક સાધનામાં માનનારા લોકો બહુ જ કામળ સ્વરે બોલે છે, દરેક બાબતમાં ઉદાર દષ્ટિએ જોવાનો આગ્રહ સેવે છે, પણ તેઓ નક્કર વેસ્તુસ્થિતિને અડતા જ નથી, જગડામાં બિતરીને દબાયેલાઓનું પ્રત્યક્ષ ઉપરાજી લેવાનું તો દૂર જ રહ્યું. ગવિશંકર મહારાજ એ કાટિના નથી, એમનો પુણ્યપ્રકાશ જાગ્રત થઈ શકે છે. ગરીબોની વહારે તેઓ ધાર્ષ શકે છે જગડો વહોરી લઈ શકે છે. પણ એમની ઉચ્ચ ભૂમિકા નક્કર હોઈ પોતાની અનાસક્તિ દ્વારા જ તેઓ બધાનો આદર મેળવે છે. અજગા રહી પોતાની જ્વલતે બચાવવી એ ખરી અનાસક્તિ નથી. પોતાનો સ્વાર્થ માણી નાંખી દુર્જનો પ્રત્યે પણ સમભાવ કેળવવો એ સાચી અનાસક્તિ છે એ તેઓ જાણે છે. અને ગરીબો માટે ન્યાય અને રાહત મેળવવા પાછળ કેવળ નરી ન્યાયનિષ્ઠાથી પ્રેરિત થવાને બદલે પ્રેમ, બહુતા અને માનવતાની નિષ્ઠાથી જ તેઓ સમાજસેવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. અથવા એમ જ કહેવું જોઈએ કે માતામાં પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે જે અમર્વાદ વાતચત્ત હોય છે તે જ એમને, ગુનેગાર ગણાતી અને ત્રાસદય નીવડેલી દુર્દેવી કામોની સેવા કરવાને પ્રેરે છે.

સેવા કરવાની આ વૃત્તિ સાથે હર્ષને જ તેઓ જન્મ્યા હાગે છે. પણ જે સેવા કરવાની આવડત અથવા કુનેડ તે કોમનાનાં અનુભવે આવી છે. આ જાગતમાં એમનું આત્મપરીક્ષણ એટલું ઉચ્ચ છે કે સેવાસ્થાવમાં 'પરોપકાર' - 'હુદ્દિનું' મિશ્રણ થવાથી પણ સેવાસ્થાવ એવો થઈ શકે છે એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા છે.

એમની તત્ત્વનિહા અને નિઃસ્વાર્થ સેવાસ્થાવ જોઈને સનાના પ્રતિનિધિ સરકારી અમલદારો એમની દર કરવા લાગ્યા એમની મુશ્કેલીને માન આપી શ્રીમોને આપનો તેમજ નાણાંની અને સરકારની સહત આપવા લાગ્યા. મહારાજ એમાં તણાવા પણ એમની અંતર્મુખ જગદ્ગતાને એમાં આવતા દોષો પારખતાં વાર નહિ લાગી. સહતકાર એ આસ્તિકગંઢન માટે પાંચગું સાધન છે એ એમણે જોઈ લીધું. અને તેણે એટલે જાહેર પણ કહ્યું. સહતનું કામ કોઈ દેવા જેટલું આધ્યાત્મિક અવેશપણ એમનામાં નથી. પણ સહતની કિંમત સહત જેટલી જ છે, વધારે નથી એટલું એમણે જોઈ લીધું છે. શ્રીમોનું કુઃખનિવારણ કરવા માટે સ્વસાધ્ય સરકારની મદદ સેવા તેઓ તૈયાર થાતા ખરા; પણ 'સત્ત્વ' અને 'ક્રતાને' મેળ ખાઈ ન શકે એટલું દો. એમનાં મનમાં વસી જ રહ્યું છે. ખડતલ જીવનને કારણે જગવાથેથી જગદ્ગતા એમની મુખ્ય મૂર્તિ ન. અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ કોટિના સેવક અને સાધક બન્યા છે.

. એમને સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી નહિ આવડતું હોય પણ

ત્રાઈ એમને અજણ માને તો તે શૂંચ છે. માણસના મનનું અને જીવનનું પૃથક્કરણ કરવાની કળા જોણે કુળવી છે, અને એવાને અર્થે એ કળા જે સફળતા સાથે વાપરી શકે છે એને અજણ ન જ કહી શકાય.

રવિશંકર મહારાજ જે ગામડિયા ભાષા બોલે છે તે એમણે કુળવેલી છે. પણ એમના વાક્યેવાક્યમાં એમના શબ્દલહરી પ્રગટ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ એમને શબ્દશક્તિનું જ્ઞાન છે એ પણ તરી આવે છે. સત્યનિષ્ઠા અને જીવનનિષ્ઠા ન્યાં હોય ત્યાં વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ એની મેળે ખીલવાનાં જ. મનુષ્યસ્તભાવનું અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું આટલું જિંદું જાન જેને છે, તેની ભાષામાં અને શૈલીમાં માર્દવ અને તેજસ્વિતા જન્મે આવ્યા વગર રહેવાનાં નથી.

આદર્શપાલનને અર્થે જે સંયમ કુળવેલો પડે છે અને વહેવારની દૃષ્ટિએ ખુવાર થવું પડે છે એનો અનુભવ જેને છે તેના મનમાં, જે અભિમાનનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો, સામાન્ય માણસની શિથિલતા પ્રત્યે અનુકંપા જ પેદા થવાની.

રવિશંકર મહારાજ વિષે અત્યાર સુધી ચાર ચોપડીઓ લખાઈ છે. “મહારાજ ચર્ચા પહેલાં” એ જળલ-ભાષ્ય લખેલી એમના પૂર્વચરિત્રની કથા છે. તે અને ‘રવિશંકર મહારાજ’ તેમજ ‘મહાગજની સાથે’ એ પુરાતન ખૂંચે લખેલી ચોપડીઓ મહારાજનાં સંસ્મરણો નોંધવાનું કામ જ મુખ્યત્વે કરે છે. મહારાજ વિષે અને એમનાં કાર્ય વિષે યથાર્થ કદપના આપતી મુખ્ય ચોપડી તે સ્વ. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની સમર્થ કવમે લખેલી ‘માણસાઈના દીવા’ એ છે. એ ચોપડી વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામશે એમ જે મેં એની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે એમાં જરાય

અતિથયોક્તિ નથી. એનાં ત્રણ કારણો છે. આદિ-
વાસીઓની પેઠે પાટણવાડિયા જેવી ગુનેગાર ગણાતી
કોમો પ્રત્યે માનવજાતનું સમલાવયુક્ત ધ્યાન ગયું છે.
ખીજી કારણ પોતાના વિષયનું મહત્ત્વ જરાબર પારખી
એને યોગ્ય સંજ્ઞામાં રજૂ કરતી ઝવેરચંદ મેવાણીની પરિ-
પક્ષ શૈલી એ છે. અને ત્રીજી અને મુખ્ય કારણ તો
ગાંધીજી પાસેથી પ્રેરણા લઈ, એને ઘાડીને જેવા સજ્જન
પોલીસ અમલદાર પાસેથી ગુનેગાર જાતિનું હૃદય પામવાની
શક્તિ મેળવી, રવિશંકર મહારાજે જે ઉત્તરના આનંદસેવા
કરી છે એનો જોડો સહેજે મળી ન શકે, અને એ રહેતે
જ દુનિયાએ ગુનેગાર જાતિના સવાલનો ઉકેલ આણવો
રહ્યો એ છે રવિશંકર મહારાજે ક્વળ હિંદુસ્તાન આગળ
નહિ પણ આજની દુનિયા આગળ એક ઉદાત્ત આદર્શ
મૂક્યો છે, જે ઝીલવા માટે આજની દુનિયા, ભલે ધીમે
ધીમે, પણ તૈયાર થતી જાય છે.

કોમ કોમ વચ્ચે બધુંતા સ્થાપન કરવી. હોય અને
જમાનાઓથી ધર કંઈ બેરેલા સામાજિક દોષો તેમજ જુલ-
ભરેલા આદર્શો દૂર કરવા હોય, તો કંઠાર ન્યાયનિષ્ઠ કરતાં
પ્રેમાળ બધુભાવ અને માતૃસહજ સમાવૃત્તિ જ કેળવવી
જોઈએ. કોમ કંઈએ તો જ માણસ માણસ વચ્ચે, જાતિ
જાતિ વચ્ચે, કોમ કોમ વચ્ચે, અને ગાદ્ રાષ્ટ્ર વચ્ચે
આદ્યારો અથવા કોટુમ્બિક લાન સ્થાપન થઈ શકે
સત્ય અને અહિંસા દ્વારા જે માનવધર્મ સ્થાપન કરવા માટે
ગાંધીજી આજન્મ અને આમરણ મથ્યા તે જ માનવધર્મનું
પાલન કરવાનો સાચો માર્ગ રવિશંકર મહારાજે અજમાયી
જોયો છે.

રોમના ઇતિહાસના પ્રારંભમાં સ્વદેશી સરકારની ભૂલો સામે બોળી દબાયેલી પ્રજાના રક્ષક તરીકે Tribune નામના લોકના નિમાતા એનો ઉલ્લેખ છે. આપણે ત્યાં સ્વરાજના દિવસોમાં આવા 'ટ્રાયબ્યૂન્સ'ની જરૂર ઉત્પન્ન થવાની. ફરક એટલો જ છે કે રવિશંકર મહારાજની લોક-હિત-રક્ષક તરીકે નિમણૂક થવાની જરૂર નથી. એમની આજન્મ નિઃસ્વાર્થી સેવાએ જ એમની નિમણૂક કરી દીધી છે. સિદ્ધને જગલનો-રાજા-થવા માટે અભિપ્રેક્ષની જરૂર પડતી નથી, એ જૂની મંત્રકૃત કહેવતને તોલે આવે એવી નવી કહેવત આવું કરવી પડશે કે 'રવિશંકર મહારાજને નથી આપવી પડતી પદવી કે નથી કરવી પડતી એમની નિમણૂક કોઈ એક હોદ્દા પર.' દૂંકામાં કહીશું કે 'રવિશંકર જેવા એનો મેળે જ મહારાજ થાય છે.' આજે ગુજરાતમાં 'મહારાજ એટલે રવિશંકર' એવું સમીકરણ થઈ ગયું છે.

'માણસાઈના દીવા'માં પાટણવાડિયા કોમની પરિસ્થિતિ અને એમની મનોરચનાની ધરતી ઉપર રવિશંકર મહારાજનું વ્યક્તિત્વ કેમ દીપી ઝોકે છે એ, મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા-યુગના આધુનિક ચારણ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આખાદ રીતે બતાવ્યું છે, પણ રવિશંકર મહારાજનું જીવનકાર્ય સમજવા માટે તેટલું બસ ન હતું. ગાંધીયુગમાં કોંગ્રેસે સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિને અર્થે જે ઝુંબેશ ઉઠાવી અને આખા દેશે, ગાંધીજીની પ્રેરણાથી જે સાંસ્કૃતિક જાગૃતિનું કાર્ય કર્યું, તે ધરતી ઉપર ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં રવિશંકર મહારાજ ક્યાં બેસે છે એ બતાવતું મહારાજનું એક સળંગસત્ર જીવનચરિત્ર લખવાની આવશ્યકતા હતી. એ કાર્ય રવિશંકર મહારાજ જેવા જ, પછાત અને અણધાર્યા કોમની સેવાને વરલા શ્રી બળલભાઈને હાથે

યધું એ ધણા મંતોપની વાત છે. ગાંધીજીના સૌરાષ્ટ્રમાંથી જ જુગતરામભાઈ જેવા કે બબલભાઈ જેવા ભૂમિજન-સેવકો આપણને મળ્યા છે. એમને હાથે શ્રી. રવિશંકર જેવા ગાંધી-યુગના આર્થ પ્રતિનિધિનું ચરિત્ર લખાય, અને એ સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યસ્વામીનાં લખાણ કરતાં ઊતરતું ન નીવડે એથી કેને આનંદ ન થાય? એક જુવાન સેવાવીર બીજા મુરબ્બી સેવાવીરની જ્યારે કદર કરે છે ત્યારે એ ભાષાનો સંયમ વાપરવાનો જ. એ સંયમ આ ચરિત્રમાં વાક્યે વાક્યે દેખાય છે અને તેથી જ આ આખું બયાન સચોટ તેમ જ સમર્થ બન્યું છે.

એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સંભાષણ-ચતુર રવિ-શંકર મહારાજ પાસેથી જ માહિતી મેળવીને આ ચારે ચોપડીઓ લખાઈ છે એટલે ચરિત્રકારોને જે ક્ષેત્ર આપણે આપીએ છીએ એમાંનો અમુક ભાગ તો ચરિત્રનાયકના ખાતામાં જમે થાય છે.

ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં એક કીમતી ઉમેરો કરવા માટે શ્રી. બબલભાઈનું આપણે અભિનંદન કરીશું.

પાટણવાડિયા કોમના નવયુવકો વક્ષલવિદ્યાલય જેવી સંસ્થામાંથી જ્યારે નવા સંસ્કારો મેળવશે અને પોતાની કામ ઉપરની મધ્યયુગીન કાંચળી ઉતારી દેશે, ત્યારે પોતાની કોમનાં ઉદ્ધારક શ્રી. રવિશંકર મહારાજ પ્રત્યે અસાધારણ કૃતજ્ઞતાની-લાગણી અનુભવશે અને તે વખતે આ જીવન-ચરિત્રની તેઓ રામાયણ, મહાભારત કે બાયબલના જેવી કદર કરશે. પણ દુનિયાના લોકો તો આજથી જ આ ચોપડીનું, એક પ્રેરક ગ્રંથ તરીકે સ્વાગત કરશે.

કાકા કાલેલકર

૧. મહારાજ

ગુજરાતમાં લોકમેવક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. ગવિશંકર મહારાજને આજે કોણ નથી ઓળખતું? વર્ષોની એમની અખંડ સેવાએ આજે એમને ગુજરાતભરમાં જાણીતા કરી મૂક્યા છે.

કોઈ એમને પાટણવાડિયાના ગોર કહે છે, તો કોઈ ચોરલૂંટારાનાં જીવન પલટી નાખનાર સાચા ધર્મોપદેશક કહે છે. કોઈ એમને ચુસ્ત કોંગ્રેસવાદી કહે છે, તો કોઈ અનન્ય ગાંધીવાદી કહે છે. કોઈ એમને મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણ કહે છે, તો કોઈ આજના જમાનાના તપસ્વી કહે છે. એમનામાં કોઈક એવું કામણુ ભર્યું છે કે અનેક એમના મિત્રો બને છે, અનેક એમના ભક્તો બને છે, અને બીજા અનેક એમને ચાહવા લાગે છે. એ જ્યાં જાય છે ત્યાં અનોખી જ ભાત પાડે છે. એમનું જીવન સાદું છે, અપરિમલ અને અસ્તેય-મતના તાણાવાણાથી વણાયેલું છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ મતધારી પરિવ્રાજકનો આદર્શ ગ્રંથ કળનારું છે. આજે એ

જીવતીજીવતી અને હરતીફરતી વિદ્યાપીઠ સમા ગુજરાતના જીવન-શિક્ષક બની ગયા છે.

એક રીતે કહીએ તો એ ગુજરાતના ચોકીદાર છે. ગુજરાત ઉપર આવેલી કે આવતી કોઈ આક્રમક શક્તિ માટે કે દૂર કરવા માટે એ હુકમશક્તિ કમર કસીને ખંડ હોય છે. એમની પ્રજ્વલિ એક નદિ, પણ અનેકવિધ છે. સસ્તા અનાજની દુકાન ચલાવતી વખતે એ ગ્રાજવાની દાંડી હાથમાં પકડે છે. રેલસંકટ વખતે એ નદીનાળાં ઓળંગી લોકોને જૂંપડેજૂંપડે રાહત પહોંચાડે છે. દુસ્લક થાય છે ત્યારે એ સાગી છાતીએ સમજૂતી ફેલાવતા ફેલાવતા નિર્ભયતાના પાક બણાવે છે. પ્લેગ કે કોલેરા વખતે એ માદાના ઝાઝપેશાખ બિંચે છે. સત્યાગ્રહની લડત આવે છે ત્યારે એ એક સૈનિકની અદાથી કાયદાનો લંગ કરીને પ્રસન્ન મુખે આવે તે પરિણામો વહોરી લે છે. જલમાં નળ છે, ત્યારે તે એક આદર્શ કેદીનો નમૂનો પૂરો પાડે છે, વિદ્યાર્થીઓ એમનો ઉત્સાહ બેઈ પ્રેરણા મેળવે છે, વિદ્વાનો એમના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની વાતો સાંભળીને મોઢામાં આંગળી ધાલે છે. સંસ્કારી કુટુંબો, યુવકયુવતીઓના લગ્ન-પ્રસંગોએ એમના મોઢેથી દાંપત્યધર્મનું રહસ્ય સમજે છે. પણ એમનો ખરો આનંદ તો ત્યારે એ કોઈ મરીખ વજનમાનની હાજરી દ્વારાને ૨૫-૩૦ માઈલની પેદલ મુસાફરી કરીને આવે છે અને એની નીચી ઝાજવાળી જાંબીમાં, સાલપોલિયા ખાટલીમાં કે ફાટીતૂટી ગોદડીમાં દૂરિયું વાળાને નિરાંતની બંધ લેતા હોય છે, ત્યારે પ્રગટ થાય છે.

કોઈ વખત ધનવાનો ગરીબોનાં દુઃખની કહાણી સાંભળવા એમને આમ ત્રણુ આપે છે. કોઈ વખતે મોટી શાળા-મહાશાળાના અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને એમના અનુભવ-જ્ઞાનના પાક લણાવવા નોતરે છે. સગદારસાહેબ કે પૂ. ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવે ત્યારે પહેલી લાળ એ કાટે કે, 'રવિશંકર મહારાજ ક્યાં છે?' આમ એક નહિ પણ અનેક સ્વરૂપે રવિશંકર મહારાજના આપણને દર્શન થાય છે. કાઠિયાવાડના જુવાન કાર્યકરો એમને 'દાદા' કહીને સંબોધે છે, સુરતના ગામડાંના લોકો એમને રવિશંકરભાઈ કહીને બોલાવે છે, પણ એમનું બહુ જાણીતું અને ૩૬ થઈ ગયેલું દૂંકું નામ 'મહારાજ' છે.

હાંજી, પાતળું અને કસાયેલું શરીર, કોઈની પણ સાથે વાતો કરતાં આખમાંથી ઊભગતી અમીભરી નજર, ગરીબ જનતાની દરિદ્રતાથી દાઝેલા સેવકને શોભે એવું એમનું ઊંચું છતાં ચાર છેડે પહેરેલું ધોતિયુ, ઉધાડા પગ અને હાથે જ કાંતીને વણાવી લીધેલી સ્વચ્છ, સાદી અને ઘટ વણાટવાળી ખાદીની કંસોવાળી સફેદ ખંડી અને સફેદ ટોપી એ એમનો ઉપરનો દેખાવ.

એસતી વખતે જગ્યા ઓછી રોકવી પડે તો સારુ, ખાતી વખતે ગરીબોએ પકવેલો અનાજનો એક પણ દાણો અયોગ્ય રીતે ન વપરાઈ જાય એવી સાવધાની, ગમે તે ક્ષણે બીજાને મદદરૂપ થવા માટે બેપાય ટાંપા ખાઈ લેવાની તૈયારી, દૂંકમાં 'જનતાજનાર્દન'ને ચણે આપુ જીવન સમર્પિત હોવા છતાં મનમાં ન મળે એક રજ જેટલું પણ

અભિમાન, ચારે બાજુ વાહવાહ ચલી હોવા છતાં વખાણ-
રૂપી વિષમાંથી બચી જવાની ક્ષણેક્ષણની જાગૃતિ, આવેલી
આકૃતમાં ભલભલાને દોરે એવી યજ્ઞશક્તિ હોવા છતાં
સમજ ન પડે ત્યારે નાના બાળક પાસે પણ ‘ મને એ નથી
સમજતું ’ એમ કહીને શીખવા બેસવા જેટલું નિખાલસપણું,
શાળા કે કોલેજના પગથિયે પણ ચડ્યા વિના પંડિતને પણ
પહોંચી વળે એવી સરળ, સચોટ અને મોહક વાગ્ધારા,
એમની વાતે વાતે જીવંત અનુભવના ખજાના કહવાય.
એમના દરેક કાર્યમાં દરિદ્રનારાયણ પ્રત્યેનો પ્રેમ જીભરાય
અને ‘ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ’ બનવાની એમની અંતરના
જોડાણની ઝંખના, આ બધી એમની વૃત્તિઓ.

પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા
ત્યાર પછીનાં સદલાં ત્રીસ વર્ષના એમના જાહેર જીવનમાં
એમણે એવા કર્મયોગ આદર્યો કે આપણે ત્યાં એમની સેવાના
ગંજ ખડકાયા. એમના વ્યક્તિગત જીવનને એમણે ગુજરાતના
સમાજજીવનમાં હોગી દીધું છે. એમનું સમગ્ર જીવન કર્મરત
ચર્ધ ગયું છે. માનવમેવા એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય બની
ગયું છે. એ ઘરે હોય કે બહાર હોય, પ્રવાસમાં હોય કે
સ્થિર હોય, ગામડામાં હોય કે શહેરમાં હોય, એમના જીવન-
ની એક એક પ્રવૃત્તિ પાછળ માનવપ્રેમ અને જનકલ્યાણની
ભાવના કામ કરી રહી હોય છે. અને પંદર માર્ગચ આલીને
આવના હોય, એમના હાથમાં પાંચદસ સેરનો બોળો હોય, અને
૧૬ ઝંપા આગળ સામે જઈને કાઈ એમની યેલો જીંચકવા
માગે તોય એ એમનો બોળો બોળને જીંચકવા નહિ આપે,

પાણીની તરસ લાગી હોય, આનુમાનુમાં ઘણા જીવાનિયુ
મેડા હોય છતાં પાણી પીવા માટે એ પોતે જ ઊઠીને માટલા
પાસે જશે, બીજા પાસે લોટા પાણી પણ મંગાવશે નહિ.
કાર્ધની રજ જેટલી પણ સેવા લેવી નહિ, પણ બીજાની
સેવા કરવા માટે મળેલી એક પણ તક જવા ન દેવી એ
એમની ખાસિયત.

વાતવાતમા એક વખત એમના નાના ભાઈ થી.
અખાલાલભાઈના મોઢામાથી શબ્દો નીકળી પડ્યા અને
એ વધાર્થ છે કે, “એમના ખાનગી જીવનના પ્રસંગો તો
શુ કહું, પણ બાળપણથી અત્યાર સુધીની એમની એકધારી
સેવકૃતિ કાર્ધનુ પણ લક્ષ એએ એવી છે. એ નિશાળમાં
લથુતા ત્યારે માત્રરનુ ઘગકામ હોય તો બીજા છોકરાઓ
સતાર્ધ જાય ત્યારે ગવિશંકરભાઈ મોખરે હોય અને વધારે
મહેનતનું કામ એ જ ઉપાડે. મહોલ્લામાં ડાસીમાને છીંકણી
મંગાવવી હોય કે કાગળ લખાવવો હોય તો એ કામ ગવિ-
શંકરભાઈનુ જ. માસ્તરને ત્યાંથી કાગળ લાવવો, લખી
આપવો ને પાછો ટપાલમા નાખી આવવો—અધુય કામ
તેમને જ કરવાનું. પગામ જાય ત્યારે સાથેવાળાની બધી
સગવડ સાચવવા એ પ્રયત્ન કરે અને પોતાને માટે જે હોય
તેથી ચલાવી લે આ બધા ઉપરથી હું તો કહું છું કે
કવિઓ અને યોદ્ધાઓની માફક સ્વયંસેવક જન્મે છે, તાલીમ
વર્ગોમાં તૈયાર થતા નથી.” એમના આ કથનમાં ઘટલું
અધુ તથ્ય છે !

નુજગતની ઘણી ગણ્ઢીય સસ્થાઓના મહારાજ

કાયદેસર સામાન્ય સભ્ય નથી હોતા, પણ એ સસ્થાના સિ આદ્યનમા એમનો ફાળો બહુ મોટો હોય. એ સસ્થાએ એના નિશ્ચિત ધ્યેય પ્રમાણે આગળ વધે એ અગે દોરવાણી આપવામા, કાર્યકર્તાઓમા શિયિષતા આવી હોય તો એત વણી આપીને દૂર કરવામા, કાર્ક આગી ઊભી થઈ હોય તો એનો ઉચ્ચ શોધી કાઢવામા કે નવા નવા કાર્યકરોને પ્રેરણા આપવામા એઓ સસ્થાની માતાની ગર્જ માને. એમની આસે એક એવી સ્નેહશક્તિ છે કે કેટલીયે સસ્થાઓ તથા કુટુંબોમા એ મધ્યમનુ કામ કરે છે સમૃદ્ધમા કામ કરવાનુ આવે છે ત્યારે ઘણી વખત એમનીજ વચ્ચે ગેરસમજ અને અયકામણ ઊભી થાય છે આ ન વખતે મદોગજ વચ્ચે આવીને કાર્ક એવુ સ્નેહસિચન કરે છે કે બધી અયકામણ અને બધી ગેરસમજે અદશ્ય થઈ જાય છે, અને સૌ સુમેળથી અને અપસંપીને કામ કરવા લાગી જાય છે.

એમનું મુખ્ય મમ ભલે પપાત મેમોનુ રૂપ હોય, પણ એ સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા આવતા, જતામા આવી અને સસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ ને એમને વડીત માનતી હોય છે અને એમની પામેથી જીવનનુ બાધુ મગવતી હોય છે એમને મનનાનુ, એમની ખબર-અંતર પૂછવાનું કે એમના નાનામોટા કામા ઉદ્વેગના જવાનુ એમનુ આક્રમકુ પણ બહુ મહત્વનું અને મોટુ કામ હોય છે એઓ માત્ર ઓળખીતાઓનુ જ મમ કરતા હોય છે એવુ નથી, પણ ન ઓળખતા હોય એવાઓનુ પણ કામ કરવા લાગે છે, એટલે એમની ઓળખાણો તથા મમોનો વ્યાપ ઝાઝ વધતો જ જાય છે.

આવા પ્રવૃત્તિપરાયણ જીવનની ન મળે ક્યાંય નોંધ કે ન મળે એમને એ વિષે સળંગ લખવાની કે વાતો કરવાની ટેવ, એટલે એમના સમગ્ર જીવનની સળંગ લીટી દોરવી બહુ મુશ્કેલ છે. એમના વિષે લખવા જતાં બધું અધૂરું અધૂરું અને અધરું લાગે છે. એ વાત લખીએ છીએ ત્યાં ખીજ પાંચ રહી જતી જણાય છે. કોઈ સુયોગ્ય પળે એમની અમૃતવાણી સાંભળવા મળે છે, ત્યારે થોડી વાગ્મા અનુભવોનો ખજાનો ફલવાય છે, એમના પ્રસંગમાં આવેલા અનેકના ઇતિહાસો સાંભળવા મળે છે, અને ગમે તેટલું સાંભળીએ છતાં એમની ગામડી ભાષાના તળપદા છતાં સંસ્કારી ભાષાપ્રયોગો ચાલ્યા જ કરીએ એવી એમની વાણીની મીઠાશ અને અનુભવોનું આકર્ષણ હોય છે.

મને કટલીક વખત એમને મધમાખીની ઉપમા આપવાનું મન થાય છે. પણ એમાં એક દોષ મ્હી જાય છે. મધમાખી ફૂલે ફૂલે ખેંચે છે અને મીઠાં મધુર તરવો એકઠાં કરે છે. પત્રી એ મીઠા તરવોનો એ મધપૂડામાં સંગ્રહ કરે છે અને જો કોઈ એ તરવો લેવા આવે તો એને ડખ મારે છે. પણ મહારાજ તો જ્યાં જાય ત્યાંથી મધુર તરવો એકઠા કરે છે, એમાં પોતાનો અનુભવ ઉમેરીને મધ તૈયાર કરે છે, અને પછી ફરીફરીને છૂટે હાથે એની લદાણી કરે છે. મધમાખીનો મધસંગ્રહ એનો મધપૂડો જોતાં જ નજરે ચડે છે. આપણા જાણીતા ખીજા કોઈ પણ કાર્યકર્તા કરતા મહારાજનો મધસંગ્રહ મોટો છે, પણ એમને એ ઠંકડાઓ વેરી માર્યો છે એટલે એ કોઈ એક મ્થળે દેખાતો નથી.

એ વેરાયેલા મધને એકઠું કરવું એ અઘરું અને બિન-જરૂરી છે. એમની પાસે એનો હિસાબ માગવો એ તો એથી પણ વધારે અઘરું છે. એ હિસાબ કાઢવો હોય તો તો આટલાં વર્ષોમાં એ જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં જઈ આવવું જોઈએ. જેમની જેમની સાથે એ સંબંધમાં આવ્યા એમાંના શક્ય હોય એ બધાને મળી આવવું જોઈએ. એમણે વેરેલાં બાંટણાંમાંથી જે બેચાર આપણને મળ્યાં હોય કે આપણા મિત્રોને મળ્યાં હોય એટલાં ઉપરથી જ એમના મધસંગ્રહનો અંદાજ કાઢવા બેસીએ, તો આપણે કદાચ એમને અન્યાય કરી બેસીએ. આ પ્રયત્નમાં મને એવું જ કાંઈક લાગ્યાં કરે છે. એમ છતાં આપણા આવા લોકપ્રિય બનેલા લોકસેવકની સેવાના ઢગલા વળ્યા છતાં એમાંનું બહુ થોડું આપણી પ્રજા સમક્ષ પહોંચ્યું છે. એ સેવાઓનું ખરું, હાર્દ અને પૂર્ણ વીગતો તો મહારાજ પોતે લખે તો જ મળે. પણ એની આશા બહુ ઓછી છે. બીજું કાંઈ વધારે જીડે જીતરીને, વધારે અભ્યાસ કરીને કે વીગતો મેળવીને આપણી સમક્ષ આવે ત્યાં સુધી રાહ જોતાં ખાલી બેસી ન રહેવું પડે એમ માનીને મારી પામે જે કાંઈ થોડું આવ્યું છે તે અહીં પીરસું છું.

આ તૈયાર થયું હતું એ અરસામાં જ શ્રી. મેઘાણીજીનાં “માણસાઈના દીવા” પ્રસિદ્ધ થયું. એમણે આપણને મહારાજનાં એક ખાસ દષ્ટિએ દર્શન કરાવ્યાં. અને મહારાજ વિશે વધારે જાણવાનું કુતૂહલ પેદા કર્યું એ સારું જ થયું.

આ અગાઉ “મહારાજ ચલા પહેલાં” પ્રસિદ્ધ થઈ

ચૂક્યું છે. એમાં મેં એમના પૂર્વજીવનનું ઘડતર કઈ રીતે થયું એ અતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પાર-
ણામાંથી વરતાય’ એ મુજબ એમના એ નાનપણના
જીવન ઉપરથી જ મોટપણે એ સુ કરશે એનો ક્યાંસ આવી
જાય છે. આ પુસ્તકમાં એ કુટુંબરૂપી નાના ઘરમાંથી સમાજ-
રૂપી મોટા ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં પછીનો એમનો પુરુ-
ષાર્થ આવે છે

આવા ઉગ્ગત્વજ જીવનનું ઘડતર એમણે કઈ રીતે કર્યું
તથા સમાજસેવાનાં જે હાથામધ કર્યો એમણે ક્યાં છે,
એ ક્યાં લાવથી અને બળથી પ્રેરાઈને ક્યાં છે, એ
જાણવાનું મન કોઈનેષ્ણણ સહેજે ચાપ એવું છે. ધન
કે આજકાલના શિક્ષણના કશાય વારસા વિના એક સામાન્ય
કુટુંબનો બાળક સ્વપ્રયત્ને અને કાર્મિક કરવાની ઉચ્ચ લાવના
વડે શું કરી શકે છે એ જાણવા મળે અને એમના યશમય
જીવનમાંથી ફેલાયેલી સુચાસ વધારે બાપક બનીને દરિદ્ર-
નારાયણની સેવા માટેનો એમનો બેખ બીજાઓને અપર્શ
એવી આશાએ એમની સાથે વાતો કરીને તેમજ એમના
વિશેની વાતો સાંભળીને જે જે હકીકતો મેળવી તેને કાળક્રમે
જોઈને રજૂ કરવાનો આ એક પ્રયત્ન છે. આશા ગામું
છું કે એ આપણા ગુજરાતી સમાજને પ્રેરક, બોધક અને
સંચક નીવડશે.

૨. ' મહારાજ તથા પહેલાં '

એમના જન્મ સંવત ૧૯૪૦ના મહા વદ ચૌદસ, તા. ૨૫-૨-'૮૪ને રોજ ખેડા જિલ્લામાં માતર તાલુકાના રહુ ગામે એમના મોસાળમાં થયો હતો. એમનું મૂળ વતન મહેમદાવાદ તાલુકાનું સરસવણી ગામ છે અને શાંતિએ એ ટાળકિયા ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ છે.

એમના પિતાશ્રી શિવરામ વ્યાસ ધૂળી નિશાળના એક સરકારી, તેજસ્વી અને ટેકીલા મહેતાજી હતા. માતાનો પ્રેમ અને પિતાના સરેકારે ઝીલતા ઝીલતા એક ગામડાના સામાન્ય વિદ્યાર્થી માફક ગામની શેરીઓમાં, સીમનાં ખેત-રામાં અને ભાગોળની નદી તથા ચરામાં એ રમે છે અને બેઠે છે.

નાનપણમાં જ એમના ગામના શ્રી. છોટલાલ કવિની પ્રેરણાથી ફક્ત ગુજરાતી છ ચોપડી લખેલી રવિશંકર આય-સમાજ તરફ ખેંચાય છે, અને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો ખોફ

વહોતે કે એનો શાળાનો અભ્યાસ અટકે છે પણ બાળાગ્ના બીજા વાચનનો શોખ વધે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં એમને શ્રી. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યાનો મંસર્ગ થાય છે. એમની સાહસિક વૃત્તિ, અન્યાયનો સામનો કરવાની તેજસ્વિતા અને બીજા માટે ધસાર્ધ છૂટવાની ઉત્કટ લાગણી જોઈને પંડ્યાજી એમના પ્રેમમાં પડે છે અને દેશ માટે સર્વસ્વ કુરબાન કરવાની પંડ્યાજીની ભાવના તેમજ ગરીબ જનતા અને તેજશ્રી જીવાનો માટેની એમના દિલની પ્રેમાળ લાગણી અનુભવીને એ પંડ્યાજી તરફ આકર્ષાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ની સાલમાં એમને ગાંધીજીના પ્રથમ દર્શન થાય છે. ત્યાર બાદ એમના જીવનમાં એક નવો જ પૃથ્વી આવે છે ગાંધીજીના વિચારો એમને મળેલા આર્થ-સમાજ સંસ્કારોમાં એક નવું જ બળ પ્રેરે છે. એ પોતે કહે છે કે :— “આર્થસમાજને લીધે મારું ગામડિયાપણું ઓછું થયું અને દેશ તથા ધર્મ વિષેનું મારું જ્ઞાન વધ્યું પણ મને જીવનનો સંતોષ તો ગાંધીજીએ જ આપ્યો. હું સાવ નાનો હતો ત્યારે માતાપિતા તરફથી મને શુભ સંસ્કારો મળ્યા હતા તેમાં આર્થસમાજે તકનો ઉમેરો કર્યો અને ગાંધીજીએ જીવન જીવવાની દૃષ્ટિ આપી. છેક શરૂઆતમાં મને આર્થસમાજના પુસ્તકોએ ખૂબ આકર્ષ્યો હતો. પણ સ્વામી વિવેકાનંદ અને જ્વામી ગમતીર્યના લખાણોએ મને જોડાણથી વિચારતો કરી મૂક્યો. અને ગાંધીજીએ મને જીવનનું સ્પષ્ટ

દર્શન કરાવ્યું. મારા જીવનમાં મને વધારેમાં વધારે આનંદ આપનાર વ્યક્તિ ગાંધીજી છે. એ મહાપુરુષ ન હોત. તો હું ક્યાં હોત? એમની સાથે એસીને મેં બહુ વાતો નથી કરી, ચર્ચાઓ નથી કરી કે બહુ પ્રશ્નો પણ નથી પૂછ્યા, એમ છતાં મને એમ લાગ્યા કરે છે કે મારી બધી ગૂંચો એ મહાપુરુષે જ ઉઠેલી છે. એમના કાળમાં મારો જન્મ થયો છે એ માટે હું મારી જાતને હંમેશા ધન્ય માનું છું.

“ શક્યાતમાં આયસમાજ ઉપર મુગ્ધ થયો ત્યારે મારી મહાદેવીની પૂજા તથા બીલી ચક્રાવચાનું છટી ગયું. એ વખતે મને એ ગમેલું, પણ આજે વિચાર કરું છું ત્યારે જણાય છે કે એ વખતના જનમાં બાલ આચાર સાથે હું મારું ભક્તાહુલ્ય પણ જોઈ બેઠો હતો. કાઈ કાઈ વખત મને એનો વસવસો પણ થતો. પરંતુ આ રીતે મેં જોયેલા મારા ભક્તિભાવની ગાંધીજીએ મને ફરી પ્રતિ કરી આપી છે.”

ધીમે ધીમે એ ગાંધીજી અને એમના વિચારોથી રંગાતા જાય છે, સ્વદેશી અને ખાદી માટેનો એમનો પ્રેમ વધતો જાય છે, અને પરતંત્ર બની ગયેલા હિંદને સ્વતંત્ર કરવાની એમને તાલાવેલી લાગે છે. સ્વામી નિત્યાનંદજી તરફથી આ બધામાં સિંચન થયાં કુટે છે. એટલે એમનો કાર્યવેગ પણ વધતો જાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં એ સ્વરાજ્યના સાચા સ્વર્ગમેવક બને છે. ગાંધીજીએ સોંપેલી જપ્ત થયેલા ‘હિંદ સ્વરાજ’ પુસ્તકની નકલો નડિયાદ પહોંચાડવામાં અને નિર્ભય રીતે

ધેરધેર ફરીને એને લોકોમાં વેચવામાં એ પોતાની જાતને કૃતાર્થ થયેલી જાને છે. આમ એમને ખબર પણ ન પડે એ રીતે એમના જીવનમાં પરિવર્તન થતું જાય છે.

ત્યાર બાદ એ સ્વ. કસ્તૂરબા સાથે બહિયલના ખાદી કેન્દ્રમાં થોડો વખત રહી આવે છે. ગામડામાં જઈને વસવાતો ગાંધીજીએ કસ્તૂરબાને આપેલો - મંદિરો એમના મન ઉપર અસર ફરી જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦ના અંસહકારના દરાવ પછી સુણાવમાં એ રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપે છે, અને એમની વિશિષ્ટ દાંએ શિક્ષણનું કાર્ય કરે છે. શાળાનું તંત્ર ખરાબર ગોઠવાઈ જાય છે એટલે એ પાછા મહેમદાવાદ તાલુકામાં પહોંચી જાય છે.

ત્યાં મહેમદાવાદના વેપારીઓ ઉપર સરકારી અમલદારો તરફથી વર્ષોથી લદાયેલી વેક સામે જેહાદ ઉપાડી તેમને મુક્ત કરાવે છે.

આમ આજ સુધી એ કુટુંબમાં રહ્યા રહ્યા પોતાનો વિકાસ કરતા હતા, અને થોડા આવાપાછા થઈને જે કાંઈ થઈ શકતી એ સેવા કરતા હતા, એમાંથી એ દાખમના અને ચોખીએ કલાકના સેવક શી રીતે બની જાય છે એ આપણે હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં જોઈશું.

૩. બહારવટિયાઓનો ભેટો

૧

કુશી ખીડ ગામ્યા વિની રાતકિવમ ગમે ત્યાં મહારાજને ફરતા ભેટને કેટલાકને આશ્ચર્ય થતું, કેટલાક ચિંતા પણ વ્યક્ત કરતા, પણ એ તો કામ આપ્યું એટલે પગનોય વિલંબ કર્યા વિના ઊપડ્યા જ હોય.

ઈ. સ. ૧૯૨૨ની આ વાત છે. એ ઊપિયલ ગામમાં સાંધ લેવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે અંધારું થઈ ગયું હતું, પાછું એ તો ખભે થેલી મૂળીને હાંમે પગને એમનો માર્ગ કાપ્યે જતા હતા. ભરકુડા નજીક એ આવ્યા ત્યાં એમણે કેટલાક લોકોને ઉતાવળા ઉતાવળા એમનાં ઢોર હાંકી લાવતા જોયા. એમાંના એકે જરા દુન્યાયેલા અવાજે મહારાજને પૂછ્યું, “અત્યારે ક્યાં જાઓ છો ?” “સર-સવણી,” એટલો દૂંકા જવાન આપીને મહારાજ તો આગળ ચાલ્યા. વચ્ચે એક ચરો આવ્યો તે વટાવીને વહેળા આગળ પહોંચે ત્યાં એક માણસે આગળ આવીને એમની છાતીએ હાથ મૂક્યા અને કહ્યું કે, “પાછા જતા રહો.” હાથ મૂકનાર માણસને ઝોળખીને મહારાજે કહ્યું : “કાણું પૂંજે ?” એણે

જવાબ આપ્યો: “હા, પાછા જાઓ, નકામા માણસો ઊભા છે.” મહારાજે કહ્યું: “કોણ?” જવાબ મળ્યો: “બહારવટિયા.”

એક ક્ષણમાં એમના મનમાં અનેક વિચારો આવી ગયા: બારડોલીની લડતમાં એડાવાનો વિચાર હું જ કરી રહ્યો છું; માયું આપવાની તૈયારી પણ હું બતાવું છું; બહારવટિયા આવે ત્યારે નહિ નાસવાની સલાહ આપવાવાળો પણ હું જ છું. એમને પાછા ફરવાનું મન ન થયું. એમના મનનો નિશ્ચય થઈ ગયો. એ આગળ વધવા લાગ્યા. પેલા પૂંજએ ફરી એમને રોક્યા, “મહારાજ, આગળ જતા નહિ. ઇનજન જશે. મારાથી તમને મદદ નહિ થાય.”

“ઇનજન એટલી સોધી તથી કે એમ જતી રહે,” એટલું કહીને મહારાજ આગળ ચાલવા લાગ્યા. અને ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું: “એ ક્યાં છે એ તો બતાવ. મારે એમની પાસે જ જવું છે.” પૂંજએ અચકતાં આંખો વટી રચળ ચીંધું. મહારાજ થોડેક આગળ જઈને નાળમાંથી એક ચડાણવાળા ખેતરને છીડે ચડ્યા. અને જુએ છે તો એમની સામે જ એક બંદૂકધારી આવીને ઊભો હતો. એને જોઈને મહારાજ હસી પડ્યા અને પૂછ્યું, “ખીજા ક્યાં છે?” આ બધું એવી સ્વાભાવિક રીતે બની ગયું કે મહારાજ કહે છે કે, “મનેય ખબર ન પડી કે હું કેમ હસ્યો, મેં શું પૂછ્યું, અથવા પેલા બંદૂકધારી પાસે જવાની હિમ્મત મારામાં ક્યાંથી આવી! કુદરતી રીતે જ આકૃત આવે છે ત્યારે મારામાં નવું સાહસ અને અણધારી હિમ્મત આવી જાય છે. કદ-

કાલનું તો નામ સરખું નથી રહેતું. મારે પ્રશ્ન સાંભળીને પેસો બંદકવાળો થોડો પાછો પડ્યો એટલામાં ખેતરની છાપરીમાંથી બીજા બે જણ બંદક સાથે બહાર આવ્યા. એમને પણ મેં એવો જ સવાલ પૂછ્યો. એવ કધાયા કે આ કપાંથી ! એમાંના કેટલાક મને ઓળખતા હશે, પણ મેં કાંઈને ઓળખ્યા નહિ. આ ટોળા નામદારિયાની હોવી નેઈએ, એવું મેં અનુમાન કર્યું. એનો આગેવાન મગન હતો, પણ એ દૂર ઊભો હતો. બીજા એક જણ થોડે ચડીને દેખરેખ રાખતો ફરતો હતો. એણે જૂમ મારી, 'કાણુ છે ?' મેં કહ્યું, 'હું બહારવટિયો.' મારે જવાબ સાંભળીને બધા મારી નજીક આવવા લાગ્યા. એ થોડે અંતરે રહ્યા એટલે મેં કહ્યું કે, 'બેસી જાઓ, મારે એક વાત કહેવી છે.' પાંચ-સાત જણ મારી નજીક આવ્યા અને બેસી ગયા. હું પણ એમની પામે બેસી ગયો. પેસો પાટીદાર તથા બેઠાવાળો બંદક બંદો દૂર ઊભા રહ્યા ને ચોક્કી કરવા લાગ્યા.

બેઠામાંથી એકે કહ્યું કે, 'આ વળી કેવાક બહાર-વટિયા !' મેં કહ્યું કે, 'અમારું પણ એક બહારવટું છે, પણ અમારું બહારવટું આ અંગ્રિજ સરકાર સામે છે. જે આપણા ગરીબ ભાઈઓને લૂંટીને ખાઈ ગઈ છે, એણે આપણા દેશને ગુલામ બનાવ્યો છે. એ આપણી 'મહેનતની કમાણી પરદેશ ચડાવી દે છે. આપણા જ દેશમાં આપણા ભાઈઓ ભૂખે મરે છે, અને ગોરાઓને એ મોટા મોટા પમારે આપે છે. આવી સરકારને કાઢી મૂકવી છે. અમારો સરદાર ગાંધી મહાત્મા છે. ખરું બહારવટું તો આ જ છે. હું તમને

પૂછવા આવ્યો છું કે તમે આમાં મદદ કરવા આવો કે નહિ ? તમેય બહારવટું તો કરો છો, પણ એનાથી તો આપણા જ લાઈઓ લૂંટાય છે.” એકે જવાબ આપ્યો, “અમે ગરીબોને પજવનારાઓને જ લૂંટીએ છીએ.” મહારાજે કહ્યું, “પણ હું ગમે ત્યાં જઈ છું છતાં કોઈ ગરીબ મારાથી કરતું નથી. એ તો મને મળે છે ત્યારે ભેટ છે. તમારાથી તો ગરીબો પણ રૂંડે છે.”

ખીનએ પ્રશ્ન કર્યો, “પણ ગાંધીજીએ ગરીબનું શું લલુ કર્યું ?” મહાગજે અમદાવાદમાં તાજું જ થયેલી મજૂરોની લડતની વાત કરી કે અમદાવાદની મિલોવાળા ગરીબ મજૂરોનો પગાર નહોતા વધારતા, મહાત્માજીએ એ વધારાવી આપ્યો. સામો જવાબ મળ્યો, “પણ એમાં વળ્યું શું ? મજૂરોનો પગાર વધારાવી આપ્યો પણ લૂગડું તો મેંધું કરાવ્યું. વધારો લૂગડા ઉપર ચડાવ્યો હશેને ?” મહારાજે કહ્યું, “તમારી વાત સાચી છે. એટલા માટે જ ગાંધીજી સંચાનું લૂગડું વાપરવાની ના કહે છે. અને બધાને કહે છે કે ખાદી પહેરો.” ખીનજે જવાબ આપ્યો, “પણ લોકો એમ ખાદી પહેરવાના નથી. એ તો આ નાળવાળા જોશે એટલે તરત પહેરી લેશે.” મહાગજે કહ્યું, “ત્યારે અમે બધાએ ખાદી પહેરી છે તે આવી નાળવાળા જોઈને પહેરી હશે !” જવાબ મળ્યો, “ના, ના, તમે તો બધું સમજો છો.” મહારાજે કહ્યું, “ત્યારે મહાત્મા ગાંધી પણ બધાને સમજાવવાનું કહે છે. સમજીને પકડે એ જ ટીકે.” એકે પ્રશ્ન કર્યો, “પણ ગાંધી મહાત્મા આ સરકારને હથિયાર

વિના શી રીતે કાઢવાના હતા ?” મહારાજે કહ્યું, “એ જ એમની ખૂબી છે તો, એમણે અહિંસાનું એક નવું હથિયાર ગોધી કાઢ્યું છે. એ તો મોટા બંદૂક અને તલવારવાળાઓની બંદૂકનથવાગે પણ હેડે મુકાવે છે.” બીજાએ પૂછ્યું, “પણ એ હથિયાર કેવુંકે છે? અમને દેખાડો તો ખરા.” મહારાજે કહ્યું, “એ તો તમને મહાત્માજી બતાવે. જો તમારે એમને મળવું હોય તો હું એમનાં, દર્શન કરાવું. તમને બધાને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમારામાંથી એક જણ મારી સાથે આવો.” મહારાજની વાતમાં એમને રસ પડતો જણાયો. એટલે મહારાજે આગળ ચલાવ્યું, “જુઓને, આ તમે બહારવટે નીકળ્યા છો એમાં કેટલાક તમારી સાથે ગરીબાઈને લીધે જોડાય છે, કેટલાક પાછળ પોલીસ પડી હોય છે તેથી જોડાય છે, અને કેટલાક મોજ ખાતર હેસો ભાઈ હેમો કરીને જોડાય છે; પણ આવી લૂંટાકાવાથી કાઢીની જૂખ ભાંગી જાણી નથી. જૂખ તો આપણું રાજ્ય આપણા હાથમાં આવશે ત્યારે ભાગશે. હું તમને જ પૂછું કે આજ સુધીમાં કેટલા બહારવટિયા તારેવંત થયા? કોના છોકરા ધૂધરે રમતા થયા? કાણ મુખી થયું? આપણે નાની નાની લૂંટો ગમે તેટલી કરીએ પણ એક મોટો લૂંટારો ત્યાં સુધી રાતદિવસ આપણને લૂંટ્યા કરે છે ત્યાં સુધી આપણા હાથમાં શું રહે? ગાંધીજીએ આપણા દેશની બધી પ્રજાને એકઠી કરીને આ મોટા લૂંટારાને કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તમે નાના સ્વાર્થો છોડીને એમાં જોડાઓ તો તમારું અને આપણું બધાંનું કલ્યાણ થાય. પછી તો લૂંટવાનું કે બહારવટું કરવાનું કારણ પણ નહિ રહે. આપણું રાજ્ય આવે,

બધાને પૂરતી જમીન મળે, બધાને ન્યાય મળે, પછી બહાર-
વટ કોની સામે કગવાનું રહે ?”

આ બધી વાતચીત ઉપરથી બહારવટિયાઓને પણ
ગાંધીજીનાં દર્શન કગવાનું મન થયું મહારાજે કહ્યું કે આપણા
તાલુકામાં હું એક વાર એમને ફરવા લઈ આવવાનો છું, તે
વખતે તમે મળવા આવજો. આમ લગભગ અડધી કલાક
વાનો કરીને મહારાજ છટા પડ્યા.

એ વખતે બહારવટિયાઓમાંથી એક પૂછ્યું, “તમે
એકલા જશો ? કહેતા હો તો અમાગમાંથી એકાદ જાણુ
ચોડે મુઢી સાથે આવે.” મહારાજે કહ્યું કે “તમારે સાથે
આવવાની જરૂર હોત તો હું તમારી પાસે એકલો આવત
જ શુ કામ ?”

આમ ચોરણ્ટારાઓમાં પણ એક ઉચ્ચ ભાવનાનાં
ખી વેરીને મહારાજ સગસવણીને માર્ગે પડ્યા.

૪. મોટા ઘરમાં પ્રવેશ

ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાને માન્યું કે સ્વિટ્ઝરલંડ અત્યારે આફતમાં છે, એને મદદ કરવી જોઈએ. ગાંધીજી જેવા અહિંસાના પૂજારી સરકારના અગાઉના બંધા અન્યાયો ધરીભર જૂલો જઈને મદદ કરવા તૈયાર થયા. એમની દલીલ એ હતી કે જે રાજ્યનો આપણે આશ્રય નીકાર્યો છે, જેનો આપણે લાભ લઈએ છીએ એના ઉપર આફત આવે ત્યારે આપણાથી જોઈ ન રહેવાય એમને વિશ્વાસ હતો કે મુઘની આમતમાયી ઊભરી ગયા પછી સ્વિટ્ઝરલંડ હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ સાચી સત્તા સોંપશે. ખુદ ઈંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાને અને ના રાજદૂતશાહે પણ વચન આપ્યા હતા, હજારો પિટાવીને જણાવ્યું હતું કે, આફતની પહેલે દિવસ મદદ કરશે તો એના શુભ ફળ હિંદુસ્તાનને મળશે જ.

પણ મુઘ પૂરું થયું અને વાત બદલાઈ ગઈ. દઈ મદદપુ એટલે વેલ વેરી જાતી ગયો. મુઘ દરમ્યાન દિલે મદદ કરવામાં કંઈ ક્યાસ રાખી ન હતી એમ છતાં હિંદુસ્તાનના નસીબમાં શુભદાય તરીકે રોલેટ કાયદો આવ્યો. એ કાયદો

પ્રમાણે સરકાર શકે ઉપરથી કોઈને પણ પકડી શકે, કેસ ચલાવ્યા વિના ગમે તેટલો વખત જેલમાં રાખી શકે. એના સામે ન ચાલે વકીલ કે ન ચાલે અપીલ. આની પાછળની સરકારી નેમ નો કારણ હતો. હિંદમાં સ્વાતંત્ર્યનું આદિલન ઊભું થતા પહેલાં દુઆઈ અપ એ માટે સરકાર તેજસ્વી જુવાનોને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દેવા માગતી હતી. પણ આની અસર ઊલટી જ થઈ.

આ કાયદાથી દેશભરમાં અસંતોષ અને ઉત્તેજિતતા વધવા લાગ્યાં. ગાંધીજી જે આ સરકારમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા એમનો વિશ્વાસ આ કાયદા પછી ઊડવા લાગ્યો. સરકાર અને વાઈસરોયનાં વચનો અને દંડેગ એમને હવામાં ઊડતા જાણાયા. એમણે નિર્ણય કર્યો કે, આનો સામનો કરવો જ જોઈએ. સરકારી દમનનાં ચક્રો ગતિમાન થઈ ચૂક્યાં હતાં. મુસલમાનોના ખલીફની સત્તાને કર્શી દરકત નહિ કરવામાં આવે એવા વચનો યુદ્ધ દરમ્યાન આપેલાં તેનો પણ સરકારે ભંગ કર્યો હતો. આથી મુસલમાનોમાં પણ અસંતોષ ફેલાયો હતો અને એના વિરોધ તરીકે એમણે ખિલાફતની ચળવળ શરૂ કરી હતી.

ગાંધીજીએ લેખો લખી લખીને સરકારે કરેલા અન્યાય સામે પ્રજાને તૈયાર કરવા માડી. સરકારી અમલદારોના દમને એમાં સાથ આપ્યો. હિંદુસ્તાનમાં પહેલી જ વખતે ગાંધીજીએ ગેલેટ ઓફેન્સ વિરોધમાં દેશવ્યાપી કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. આ ધિરોધમાં બાળકથી માડીને જૂદા મુખી અને ઝરીબથી માડીને તવજગ મુખી દરેક પોતાનો ફાળો આપી શકે

એવો એ કાર્યક્રમ હતો. ૩૦મી માર્ચનો દિવસ ગોલેટ
એક્ટ વિરોધ-દિન તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યો. તે દિવસે
૨૪ દલાકનો ઉપવાસ, સાર્વત્રિક હડતાલ અને સભા
સરખમો ગોડવવાનું નક્કી થયું. એ કાર્યક્રમ ગામે ગામ
મોકલી પણ આપવામાં આવ્યો. પણ જાણ્યું કે એ સદેશો
દેશના ખૂણેખૂણે પહોંચ્યાં હોય તો મુન્ન લંબાવરી
જોઈએ અને દિવસ બદલવો જોઈએ. આથી ૩૦મી
માર્ચને બદલે ૬૬ી એપ્રિલનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

પંજાબના આગેવાનોએ ગાંધીજીને પંજાબ આવવા
માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. ગાંધીજી ત્યાં જવાના હતા.
તા. ૬૬ીએ એમણે મુન્નમાં એ દિવસ ભચરીતે જાળવ્યો.
દેશભરમાં ૬૬ી એપ્રિલનો દિવસ જાળવાયો. દિલ્લી અને
બીજા કેટલેક સ્થળે જૂના સદેશ પ્રમાણે ૩૦ મી માર્ચે પણ
વિરોધ-દિન જાળવાયો હતો. ગાંધીજી ૬૬ીનો દિવસ જાળવ્યા
પછી પંજાબ જવા માટે જીપણા. પણ સરકારે એમને રસ્તે
ટ્રેનમાં જ પકડ્યા. આ સમાચાર મુન્ન પહોંચ્યા એટલે
તોફાન શરૂ થયું. સરકારે એમને ઝોડીને મુન્ન પહોંચતા
દયા. એમને જોઈને મુન્નના લોકો શાંત થયા પણ એ
ધરપકડની અસર તો ટેરેર થઈ હતી. અમદાવાદ અને
વિરમગામમાં પણ તોફાનો શરૂ થયા હતા. મુન્નથી મિલિ-
ટરી બોલાવવામાં આવી. નડિયાદ પાસે લોકોએ એ મિલિટરી
ટ્રેનને અમદાવાદ જતી અટકાવવા માટે પટ્ટા ઉખાટી
નાખ્યા હતા. લાહોર અમૃતસરમાં તો બહુ ભાગે અન્ધારા
થયા હતા, પણ ત્યાંના સમાચાર આગળ ન દેખાય એ માટે
સરકારે પૂરતી તકેદારી રાખી હતી.

ત્યાં એવું બન્યું હતું કે પંજબના આગેવાન ડો. કિચલુ તથા ડો. સત્યપાલની ધરપકડથી લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. લોકોએ એમને છોડી મૂકવા માટે અમલદારો પાસે રાવ ખાધી પણ કરી દાદ મળી નહિ. આથી લોકો વધારે ઉશ્કેરાયા અને તોફાને ચડ્યા. સરકારે ગોળી ચલાવી અને લોકોએ બાઝાબાઝી શરૂ કરી. અમૃતસર શહેરનો કબજો લશ્કરને સોંપાયો. તેણે લોકોને દબાવીને બધું શાંત પાડી નાખ્યું.

૧૩મી એપ્રિલે હિંદુઓનું બેસનું વર્ષ હતું. તે દિવસે અમૃતસરના જલિયાનવાલા બાગમાં લોકોએ આ અત્યાચારોના વિરોધમાં એક બહોર સભા ભરી. લશ્કરી અમલદાર જનરલ ડાયર મશીનગન તથા લશ્કરી ટુકડી સાથે એ સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. જે મેદાનમાં લોકો એકઠા થયા હતા ત્યાં જવાબદારો એક જ સાંકડો માર્ગ હતો. એ માર્ગમાં મશીનગન ગોઠવીને એણે લોકોને વેરાઈ જવાનો પૂરતો સમય પણ આપ્યા વિના મશીનગન ચાલુ કરી. ગોળીઓ ખૂટી ત્યાં સુધી એણે મશીનગન ચાલુ રાખી. મેંકડો નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા. લોહીનાં ખાખડાં ભરાયાં.

આ હત્યાકાંડના સમાચાર જ્યાં જ્યાં ફેલાયા ત્યાં ત્યાં હાહાકાર વર્ત્યો. પંજબના બીજા ભાગોમાં પણ આ અકવાડિયામાં તોફાનો થયાં હતાં. અમલદારોને એટલું જ નોંધવું હતું. એમણે આવેલો દાવ ખોલ્યો નહિ. જુરમ કરીને પ્રજાને દબાવવામાં એમણે કરી બાકી ન રાખી. કોલેજનાં જુવાન વિદ્યાર્થીઓને પકડી પકડીને ઊનાળાના

તાપમાં ઉઘાડે પગે સોળ સોળ માર્શિય ચલાવ્યા. નાના બાળકોને ઝાડના થડ સાથે બાંધીને ફટકા માર્યા, અમૃતસરની એક શેરીમાં કોઈ અંગ્રેજ બાઈ ઉપર ઉસ્કેરાયેલા લોકોએ હુમલો કર્યો હતો તેનું વેર લેવા એ ગલીમાંથી પસાર થતા લોકોને પેટે ચણાવવામાં આવ્યા; અને બહેનોની લાગમર્યાદા જંગલી ગોરાઓને હાથ પડી. આખા દેશમાં આ સમાચારોથી કાળો ડર ફેલાયો.

ગાંધીજીએ પંજાબ અત્યાચારની તપાસ કરવા માટે કોંગ્રેસ તરફથી એક કમિટી નિર્માવી. એ કમિટીમાં નીચેના સભ્યો હતા:

(૧) ગાંધીજી (૨) શ્રી જયકર, (૩) અબ્બાસ સાહેબ, (૪) શ્રી મોતીલાલ નહેરુ અને (૫) દેશબંધુ દાસ.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ની મહાસળા અમૃતસરમાં ભરવાનું નક્કી થયું હતું. એ પ્રમાણે એ કોંગ્રેસ તો ત્યાં જ મળી. પંજાબના અત્યાચારોથી પ્રજામાં ખૂબ અસંતોષ બાધ્યો હતો. તિલક મહારાજની આગેવાની નીચે ગરમ પક્ષ કોઈક અમલી પગલાં ભરવા માગતો હતો. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સ-ફર્ડ સુધારા સ્વીકારી લેવા એવો ગાંધીજીનો મત હતો. ગરમ પક્ષનો એ સામે - વાંધો હતો. પરંતુ થોડી બહુ-મનીથી ગાંધીજીનો દરાવ કોંગ્રેસમાં પસાર થયો.

પંજાબ અત્યાચારની તપાસ માટે જેમ કોંગ્રેસે સમિતિ નીમી હતી, તેમ સરકારે પણ એક હંટર કમિટી નીમી હતી. બન્ને કમિટિના નિર્ણયો જુદા જ આવ્યા. સરકારી અમલદારો સરકારને જૂંડી શાન્તિ દેખાવા

દે ? ખિલાફતનો અન્યાય તો હતો જ, તેમાં પંખખના અત્યાચારોની બાબતમાં કશી રાહત ન મળી એટલે એ અન્યાય ઉમેરાયો હતો. આ બન્નેના પ્રતીકાર તરફકે ગાંધીજીએ દેશને અસહકાર શરૂ કરવાની સલાહ આપી ગાંધીજી પણ સરકાર ઉપરનો વિશ્વાસ સંપૂર્ણ ખોઈ બેઠા. એમને થયું કે હવે મલમપટાથી દહાડો વળે એમ નથી. હવે તો નસ્તર જ મૂકવું પડશે.

ઈ. ૧૯૨૦ના જુલાઈની ૩૧મીએ લોકમાન્ય તિલકનું મુંબઈ મુકામે અવસાન થયું. ગાંધીજી તે વખતે મુંબઈ હતા. મુંબઈમાં તિલક મહારાજની લવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી. ગાંધીજી અને શૌકતઅલીની ખાંવે ચડીને તિલક મહારાજ સ્મશાને પહોંચ્યા. તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરી આવ્યા પછી ગાંધીજીએ ૧લી ઓગસ્ટની વહેલી સવારે તિલક મહારાજને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિતો લેખ લખ્યો અને સાથે સાથે અસહકારની હાકલ પણ કરી. એ બન્ને લેખો ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ના એક જ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

અસહકારના કાર્યક્રમનો વિચાર કરવા માટે કલકત્તા મુકામે કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવી. એમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકોલેજોનો બહિષ્કાર કરે, વકીલો એમની વકીલાત છોડે, સરકારી નોકરો એમની નોકરીઓ છોડે, અને માનચાંદવાળાઓ માનચાંદ પાછા આપે—આવો ખાસ કાર્યક્રમ રજૂ થયો. લોકોમાં એક નવું જ અદિલન શરૂ થયું. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ તથા ગૃહીય શાળાઓ શરૂ કરવાની

દિલયાલ ઊપડી. પરદેશી માલના બદિધારને પરિણામે સ્વદેશીની દિલયાલ ઊપડી. પ્રજામાં ઇર્ષક નવું ચેતન ઉમેરાયું.

એ જ વરસે હિસેબગરમાં નાગપુરની મહાસભા મળી. એમાં પણ કલકત્તાની ખાસ બેઠકવાળો અસહકારનો દરાવ ભારે બહુમતીથી પસાર થયો.

એ જ સભામાં ખિલાફતના અન્યાય સામે મહાસભાએ મુસ્લિમ લાઇબ્રેરને સાથ આપવાનો નિર્ણય બહુર ક્યો.

સ્વ. પંડ્યાજી સાથે મહારાજ પણ આ મહાસભામાં ગયા હતા. કોંગ્રેસનું બંધારણ તથા અનુવિધ કાર્યક્રમ આ કોંગ્રેસમાં જ ઘડાયા હતાં. એ કાર્યક્રમની સમજ પાડી વખતે ગાંધીજીએ કહેલું કે તો આ કાર્યક્રમ એની ભાવના સમજીને પૂરેપૂરે પાર પાડવામાં આવશે તો એક વર્ષમાં હું અંગ્રેજોને હિંદનો કિનારો છોડી જતા લાગું છું. એ જરો ત્યારે એમને વળાવવા હું મુશ્કેલીને કિનારે જઈશ અને મોટું પાછું ફેરવીશ ત્યારે હિંદનું તંત્ર સુબ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલું હશે. પણ આ બધું કાર્યક્રમના સાચા અમલ ઉપર અવલંબે છે. મહારાજ કહે છે કે, “ગાંધીજીના આ સબ્જોએ મારામાં એક નવી જ શક્તિ પ્રગટાવી.” મહારાજમાં ત્યારબાદ રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં નવું જ તેજ પ્રગટવા લાગ્યું.

ત્યાર બાદ ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીમાં બેંગલોર મુકામે મળેલી કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ નીચેનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો અને આખા દેશમાં એની મારફત જાગૃતિ લાવવાનું નક્કી કર્યું.

(૧) ત્રણ મહિનામાં એક કરોડ રૂપિયાનો નિલક સ્વગત્ય ફાળો ઉધગવવો.

(૨) એક કરોડ મહાસભાના સભ્યો નોંધવા.

(૩) વીસ લાખ રેટિયા ચાલુ કરવા.

પ્રજા સરકારને સીધી લડત આપવા માગતી હતી, પણ ગાંધીજીએ એની પાસે આ કસોટી ચૂકી અને જણાવ્યું કે આ કાર્યક્રમ બરાબર પાર પડે તો આપણી લાયકાત સિદ્ધ થઈ ગણાય.

કાર્યકર્તાઓ રાત કે દિવસ જોયા વિના ત્રણ મહિનામાં આ કાર્યક્રમને પાર પાડવા માટે ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા. એ વખતના ઉત્સાહ અને 'ધગરાની વાત જ' કરવા જેવી નહોતી. સરકારી શાળાના બહિષ્કાર તથા રેટિયાના પ્રચારથી ગામડે ગામડે મહાસભાનો મંદેરો પહોંચી ગયો. લડત ઉપાડવાની આવશે તો ગુજરાતે મોખડે રહેવું પડશે, એવું ગાંધીજીએ પહેલેથી જણાવી દીધું હતું. એટલે ગુજરાતમાં લડત ક્યાંથી શરૂ કરવી, સરતથી કે ખેડાથી એ માટે રસા-કમી ચાલતી હતી. જે વધારે તૈયારી કરે એને પસંદગી મળે એટલે કામ કરવાની હરીફાઈ ચાલતી હતી.

ગુજરાતના કાર્યકર્તાએ ભરૂચમાં મળેલી ગુજરાત રાજ-કીય પરિષદમાં બેઠવાડાના કાર્યકર્મને હર્ષભેર વધારી લીધો અને જિલ્લાવાર કામની ફાળવણી કરી નાખવામાં આવી. આ પરિષદમાં સ્વ. દયાળજીભાઈ, શ્રી કલ્યાણજીભાઈ તથા ડૉ. ચંદુભાઈએ પોતાની તમામ મિલકત કોંગ્રેસને ચઢો ધરી

દીધી. એ વખતનો દેશ ખાતર ફના થઈ જવાનો એમનો ઉત્સાહ જોઈને બલભલાને પાણી ચડી જાય એવું હતું.

તિલક સ્વરાજ્ય ફાળામાં ખેડા જિલ્લાને લાગે એક લાખ રૂપિયા ઉધરાવવાના આવ્યા. એ વખતે ખેડા જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ શ્રી અબ્બાસ સાહેબ તેયજી હતા. એમણે પણ એ રકમને તાલુકા વાર ફાળવી નાખી. એમાં રવિશંકર મહારાજને મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી રૂપિયા દસ હજાર ઉધરાવવાના આવ્યા.

એમને થયું કે બીજા કોઈને ત્યાં ઉધરાણું કરવા જતા પહેલાં પોતે તો પોતાનો ફાળો આપી છૂટવું જ જોઈએ ને! પણ એમની પાસે મૂડી તો હતી નહિ. એમને થયું કે વિદુરને ત્યાં કૃષ્ણ આવ્યા ત્યારે એમની પાસે શું હતું! મકાન તથા જમીન વેચીને પણ મારે આપવું જોઈએ. એમણે એમનો એ વિચાર પત્ની પાસે મૂક્યો. પણ તેમને એ વિચાર એમ કંટ શી રીતે ગળે જતારે! ‘પત્નીને લાગ્યું કે આ તો ડોકરાઓનેય ખાવા બનાવવાની વાત છે. મહારાજે એમના મનનો જાવ વર્તી લીધો. પછી બિંદુકુલ આમ્રહ ન કર્યો. પણ એમના મનમાં એક સંકલ્પ થઈ ગયો કે, “હું આ માલગિલકતમાંથી દેશને મદદ ન કરી શકું તો મારી જાતને તો દેશને અર્પણ કરી શકું ને?” આ પ્રશ્નમાં એમનો દૃઢ નિશ્ચય સમાઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી એમણે ધરની ચિંતા છોડી દીધી એમ કહી શકાય. પત્ની અને બાળકોનું પોપણ ત્યાર પછી એ દૂકા જમીનની આવક ઉપર જ નિર્ભર રહ્યું.

મહારાજ કહે છે કે, “મારા મનના આ નિર્ણય પછી હું હલકો ફૂલ જેવો થઈ ગયો. મને થયું કે હવે હું દેશને ખાતર જે કરવું હોય તે કરી શકું. મારા મનથી માનેલાં માગ બંધનો છૂટી ગયાં. બહુ વખતથી હું ઝંખતો હતો એવી સમાજ અર્થે અંતગ્રામ વિના ધર્માર્થ છૂટવાની સ્થિતિ મને પ્રાપ્ત થઈ. ગાંધીજી કહે કે ગામડામાં બેસ, તો હવે હું તૈયાર હતો. ગાંધીજી કહે કે રેડિયો ચલાવ, તોય હું તૈયાર હતો. અને ગાંધીજી કહે કે માયું આપ, તોય હું તૈયાર હતો. આજ મુઠ્ઠી હું વગર ફાગટનો ગોળો વેંદારીને ફરતો હતો. મેં જોયું કે સાગ વિના માગ કુટુંબની દુનિયામાં ડાઘનું અડી રહ્યું છે એવું તો છે જ નહિ. ‘મનઃ એવ મનુષ્યાણાં કાશ્ચ બધ માક્ષયોઃ’ એ વાક્ય મને તદ્દન સાચું લાગ્યું.”

આ નિર્ણય પછી મહારાજ બમણા ઉત્સાહથી ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા અને અમ્બાસ સાહેબની આગેવાની નીચે ખેડા જિલ્લાના કાર્યકરોએ નક્કી કરેલી લાખની ગકમ ઉપગત નાણાં ઓએ મળીને એક મહિનામાં જ એકઠા કરી લીધાં.

મહારાજ કહે છે કે એમના આ નિર્ણયની વાત જ્યારે એમણે સ્વામી નિત્યાનંદજીની પામે ગૂઢ કરી ત્યારે તેમણે એમને આશીર્વાદ આપ્યા અને સાથે સાથે એતવણી આપી કે, “તું ધ્યાનમાં રાખજે કે હવે તું નાના ઘરમાંથી મોટા ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. કચ્છસરથી વર્તજે. અમારે સાધુ-સન્યાસીઓને પણ હકનું જ ખાવાનું હોય છે. અમે સમાજ પાસે અમારી જોટલી સપત્તિ આપણ તરોઈ મૂકી

હોય એટલી જ વાપરવાનો અમને અધિકાર છે. આ વાતનો ખ્યાલ ન રાખીને કાંપે તેમ ઉપભોગ વધારનાર ચોર છે. ઘર છોડીને તું પણ સમાજસેવા કરવા નીકળે છે. એટલે તને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે." સ્વામીજીના આ શબ્દો એ વારંવાર વાદ કરે છે અને કહે છે કે, "કોઈ પણ મેવક માટે સ્વામીજીના આ શબ્દો લાક્ષણતીરૂપ છે. હું તો પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું કે મને મોટું ઘર મળ્યું છે. હું જેમને ઝોળખતો પણ ન હોઉં એવાં લાઈબ્રેરીનો મારી કાળજી લેવા લાગ્યાં છે, આને હું ન્યાં જાઉં છું ત્યાં ઘર જેવો અને એથી પણ વિશેષ પ્રેમ મને અનુભવવા મળે છે."

આમ મહારાજે નાતું ઘર છોડીને મોટું ઘર બનાવ્યું એથી ઠેરઠેર એમના ઘર બની ગયાં છે અને ઠેરઠેર એમનાં સ્નેહીઓ અને સ્વજનો બની ગયાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ની મહાસલા અમદાવાદમાં ભરાવાની હતી. અમદાવાદમાં આને વાડીલાલ સારાજીઈ હોસ્પિટલ છે, ત્યાં મહાસમાનો મંડપ રચાયો હતો અને પ્રીતમનગર, જે ત્યાં આખું ખાદીનગર ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ લડત આપવા માટે યનમ્ની ઝૂલો હતી. સરકાર પણ 'એની તૈયારીમાં જ હતી. અફવાઓ ચાલતી હતી કે મહા-મલાને તો તોપો વડે છિડાવી દેવાના છે. પણ ગાંધીજીએ એમના લેખો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેમજ એ વખતના રચનાત્મક દાર્પકમની જાદુઈ અસરથી દેશમાં નવું જ ચેતન રેડ્યું હતું. અમદાવાદ મહાસભામાં સત્યાગ્રહ કરવાનો ફરાવ મંજૂર થયો અને એની બધી દોગવણી ગાંધીજીને સોંપવામાં

આપી. ગાંધીજીએ પહેલેથી કહ્યું હતું તેમ જોમની નજર
ગૂજરાત તરફ પડી. સૂરતનો બારડોલી તાલુકો અને ખેડાનો
આણંદ તાલુકો બન્ને સત્યાગ્રહનો મગ આરંભવા તૈયાર હતા,
પણ ગાંધીજીની પસંદગી બારડોલી ઉપર ઊતરી.

ઈ. સં. ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૪ થી તારીખે બારડોલી
મુકામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાની ખબર આપતી એક મહિનાની
મુદતમાંથી નોટિસ પણ એમણે વાઈસરોય ઉપર મોકલી
આપી. લોકો રાહ જોઈને એકા દતા કે દવે કંઈક નવા-
જૂની થશે. પણ દેવને કરવું હોય છે એમ જ થાય છે. એ જ
અરસામાં યુક્ત પ્રાન્તના ચૌરીચૌરા ગામે કંઈક હમકહું
થયાના સમાચાર આવ્યા. લોકોએ ઉસ્કેરાઈ જઈને અમલદાર
તેમજ પોલીસોને બાળી મૂક્યા હતા. એ સમાચાર જાણીને
ગાંધીજીએ જાહેર કહ્યું કે હજુ પ્રજાએ મારી અહિંસા પચાવી
નથી એટલે હું સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખું છું.

આ બનાવથી કાર્યકર્તાઓ હતોત્સાહ થઈ ગયા. નોટિસ
આપ્યા પછી ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ ન કર્યો એમાં કેટલાકને
નામોશી દેખાઈ, કેટલાક નિરાશ થયા. પણ ગાંધીજીને સત્ય
લાગે એ કદી છોડતા નથી.

પણ આ સત્યાગ્રહ શરૂ થવાનો હતો એ પહેલાં એમણે
‘યંગ હિંદિયા’માં “છૂટા દોર”, “પતંગનૃત્ય” તથા “હુ-
કાર” નામના ત્રણ લેખો લખ્યા હતા. સરકારને એ બહુ
ખૂંચ્યા હતા. એટલે ગાંધીજી અજમેર ગયેલા ત્યાંથી અમદા-
વાદ આવ્યા એ જ ગત્રે સાબરમતી આશ્રમમાંથી એ લેખો
લખવા માટે જોમની ધરપકડ થઈ.

૫. પણ હવે તું એ કામની ચેવા કરજે

ગાંધીજીએ મૂકેલો રચનાત્મક કાર્યક્રમ પૂરનેગથી આગળ ધપી રહ્યો હતો. ગામેગામ રેલિયા ગુંજવા લાગ્યા હતા. સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર ચલો હતો, એની સાથે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બિઘડતી જતી હતી. તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો જે જે પ્રાંતમાંથી ઉધરાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેમાંજ એ રચનાત્મક કાર્યો પાછળ વાપરવાની છટ આપવામાં આવી હતી.

ગાંધીજી એકા નિઃસ્વામાં આવવાના હતા, પણ ઈ. સ. ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૨મીએ એમને પકડવામાં આવ્યા. આખો દેશ કાગને ડાળે રાહ નેવા લાગ્યો કે હવે શું થાય છે !

ગાંધીજીનો કેસ અમદાવાદમાં જ ચાલવાનો હતો. એ વખતે પંડિત જવાહરલાલ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીને સાબરમતી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. મહારાજ પણ એમને મળવા માટે ગયા. પણ પાસ વિના કાર્દને અંદર પેસવા દેવામાં નહોતા આવતા. મહારાજ કહે છે કે, “દસ-

મિનિટ સુધી મેં જોલના દરવાજા આગળ આંટાફેરા માર્યા
ક્યાં. એટલામાં મેં જોયું કે શ્રી અબ્બાસસાહેબ ગાંધીજીને
મળવા માટે ત્યાં આવી હતા. એમની સાથે મને પણ
જોલમાં જવાની રજા મળી ગઈ. મને ખૂબ, આનંદ થયો.
અગિયાર વાગ્યા સુધી અબ્બાસસાહેબ મહાત્માજી સાથે જોલમાં
વાતો કરતા રહ્યા. હું એમની પાસે બેઠો બેઠો બધી વાતો
સાંભળ્યા કરતો હતો. 'ગાંધીજી તો બહાર હોય કે અંદર હોય,
સરખા જ હતા. એમનામાં એ જ ઉત્સાહ, એ જ પ્રસન્નતા
અને વાતાવરણ ઉપરનું એ જ સ્વામિત્વ કાયમ હતાં.

“ તે જ દિવસે કોર્ટમાં એમનો કેસ ચાલ્યો. ત્યાં પણ
પાસ વિનાનાને જવાની મનાઈ હતી. હું ત્રણ કલાક સુધી
કોર્ટ બહાર બેસી રહ્યો. કેસ ચાલી રહ્યો અને બહાર ખબર
આવી કે મહાત્માજીને છ વર્ષની સજા કરવામાં આવી છે,
ત્યારે સોફામાં ગમગીની ફેલાઈ ગઈ. પણ મહાત્માજી કોર્ટ-
માંથી બહાર આવ્યા ત્યારે એ તો ખડખડાટ હસતા હતા.
ગંભીર બની ગયેલા વાતાવરણમાં એમના હાસ્યે એક નવી
જ ભાત પાડી. જાણે કશું બન્યું જ ન હોય એમ એ તો
બહાર બીજા હતા અને બધાને મળતા હતા. એકેક બખ્ખે
શબ્દોમાં એ ત્યાં બેઠેલા રનેહી સ્વજનને આશ્વાસન સાથે
ઉત્સાહ પ્રેરતા હતા. ”

મહારાજ કહે છે :

“ હું એમને મળ્યો ત્યારે મારો પ્રયત્ન હસતા રહેવાનો
હતો, પણ મારી આંખમાંથી આસુ નીકળતા હતાં. એમણે
મારો ખભો યાખડીને કહ્યું કે ‘તે’ પેલા બહારવટિયાઓને
મેળવી આપવાનું કહ્યું હતું, એ તો હવે ગંધી ગયું. પણ તું

હવે એ કામની સેવા કરીશ તો મને બહુ ગમશે. ' એમના આટલા શબ્દો મારે માટે બસ હતા. એમના એ શબ્દો પાછળ જે પ્રેમ હતો એ ભોતાર્થ મને થયું કે મારા માયા ઉપર તાજ પહેરાવવામાં આવ્યો. એને ખાતર હું જે કાંઈ કરું એ ઓછું છે. એમની સાથે પંડિત માલવીયજી પણ હતા. અમને એમણે આશ્વાસન આપ્યું કે, ' ચિંતા ન કરશો. મહાત્માજી ૭ વર્ષ જેલમાં નથી ગાળવાના. ' શ્રી શંકરલાલ બેંકરને પણ એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી. થોડી વારમાં એ બંનેને સરકારી અમલદારો અમારી વચ્ચેથી ઉઠાવી ગયા. "

ગાંધીજીના વચને "તું એ કામની સેવા કરીશ તો મને બહુ ગમશે," મહારાજના હાથમાં એક નવો જ વેગ પૂર્યો. એમના દિલમાં કાંઈ કાંઈ કરી નાંખવાની હોશ હતી. પણ એ કેમ કરીને કરી નાખવું એની ગમ પડતી નહોતી.

મહેમદાવાદમાં, આવીને એમણે ભ્રમ્યું કે સરકારી શાળાના બહિષ્કાર પછી ગામમાં ઉત્સાહભરે સર કરવામાં આવેલી રાષ્ટ્રીય શાળા નાણાંના અભાવે બંધ પડવાની તૈયારીમાં હતી. મહારાજને એ અસહ્ય લાગ્યું. એમને થયું કે જો શાળા ચલાવનાર કોઈ ન મળે તો એમણે ચલાવવી જોઈએ, પણ રાષ્ટ્રીય શાળાને બંધ ન પડવા દેવાય. અને ખરેખર બન્યું પણ એવું જ. ત્યાંની શાળા ચલાવવાનું કામ મહારાજના હાથમાં જ આવ્યું. એનું વર્ણન કરતાં મહારાજ કહે છે કે, " ભાઈ મારું કલાલ મોઢી અને ગોપાળદાસ મારી મદદે આવ્યા, અને શાળા મેં મારા હાથમાં લીધી. મેં ગામની ધર્મશાળામાં જ રહેવાનું રાખ્યું. ત્યાંના બાવાનો

લોટ દળી આપું, ધર્મશાળાનું યોગાન વાળું અને બાવે
મને શેર ખીચડી આપે. આ મારા પોપણની વ્યવસ્થા,
દિવસે હું શાળા ચલાવતો અને ગત્રે વાતો કહેતો. મારા
મુજાવ શાળાનો અનુભવ મને અહીં અપ લાગ્યો. શાળામાં
અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ અપાતું હતું. હું
ક્રિસ્ટિયન, જૂગાળ અને લેખાં લેતો. એ જમાનામાં મને
શીખવવાની આપકલત સ્કૂરી હતી. એક વખત કાઈ
વિદ્યાર્થીને એક શિક્ષકે માર્યો. એની મા ગાળો લાડતી
નિશાળમાં આવી. મેં એને સમજાવી એટલે એ શરમાઈને
પાછી ચાલી ગઈ. એ વખતે અમે છોકરાઓ પાસે કામ
પણ કમાવતા. એક છોકરાનો બ્રાપ એનો વિરોધ કરવા
આવ્યો. એને સમજાવ્યો એટલે એ ખુશ થઈને પાછો
ફર્યો. આમ અમારી શાળા ચાલતી હતી. શાળામાં સાત
શિક્ષકો હતા. એમને ખાવા માટેનું અનાજ ગામલોકે જ
આપી જતા હતા. એક દિવસ એવો પણ આવ્યો કે
એમને માટે રાંધવાનું અનાજ જ ન મળે કાઠની પાસે
માગવા જવું નહિ એવો અમારો સંકલ્પ હતો. પણ તે જ
દિવસે બપોર પહેલાં એક લાઈએ આવીને પૂછ્યું કે તમે
ખાવાનું શું કરો છો ? મેં કહ્યું કે લોકો સીધુ આપી જાય
છે. એ લાઈએ વીસ દિવસનું અનાજ મોકલી આપ્યું.
પાછળથી શ્રી પ્રબુદાસ ઠક્કર નિયમિત અનાજ મોકલાવ્યા
કરતા. પણ આવી સ્થિતિમાં શિક્ષકોનો હિસાબ એસરતો
જતો હતો એ મેં જોઈ લીધું હતું. એટલામાં મારે નાગ-
પુર સત્યાગ્રહમાં જવાનું થયું અને શાળા ચલાવવાનું કામ
વધુ મુશ્કેલ બન્યું.”

આવી ગયા શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પણ લડતમા મદદ કરવા મુળધર્મી નાગપુર આવ્યા લડતનો મુદ્દો જાણુ સાદો હતો સરમગ્નુ કહેવું એ હતું કે સિવિલ લાઈન્સમા ઝડો લઈને જવા માટે અગાઉથી રજા પેરી લેઈએ કોંગ્રેસનું મહેતુ એ હતું કે જાહેર ગસ્તા ઉપર કાઈની પણ ગળ લીધા વિના ઝડો લઈને જવાનો પ્રગ્નનો પ્રાયમિક હક છે

નડિયાદથી શ્રી ગોમ્તજીદાસ પાપુની આગેવાની નીચે એ- એશિયન ગાડીમા ખેડા જિલ્લામાથી પટેલી દુખડી સત્યામહ કરવા માટે ઉપડી એમા મહાગજ પણ હતા લોકોએ એ દુકડીને અનહદ માન આપ્યું મહાગજ મ્હે તે કે, “રેલવેને રેલવેને લોકો અમારી દુકડી માટે ફધ, પૂરી, ફળ વગેરે લઈ લઈને આવતા, લાગતોરા પહેનાવતા અને એમની લાગણી પ્રતિષ્ઠિત કરતા નહવ્યાં રેલવેને આખી દુખડીને જમાડવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી ભુસાવગમા જાહેર સભા યોજવામા આવી હતી એ વખતે અમારામાથી કેટલાકે ‘ગાંધીય’ દિંદીમા ઝડા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા અમારી પામે ના પાડવા છતાં એટલો નારતો એટલો થઈ ગયો હતો કે જનગામ રેલવેને ૩૦ ટોપલા નારતો તો અમે ગરીબોને મહેત્વી આપ્યો અમારી ગાડી નાગપુર રેલવેને પહોંચી ત્યાં ત્યાં તો હજારોની મેદની અમારું સ્વાગત કરવા માટે રેલવેને બેઠકની હતી”

બીજો દિવસે જ સત્યામહ ગર ચવાનો હતો એવું નક્કી કરવામા આયુ હતું કે ત્રણ ત્રણની એ- એવી પાંચ દુકડીઓ રોજ એક પત્રી એક ત્રિગી ઝડા સાથે સિવિલ

લાઈ-સવાળા રસ્તા ઉપર જાય અને સરકારી દુકાનનો લંગ કરે. મહારાજ કહે છે કે:-“અમારી દુકાનમાં પાળ-જવાળા ધર્મદાસ, પ્રબુદ્ધાચ કંકર અને હું એમ ત્રણ જણ હતા. અમારી દુકાન સત્યાગ્રહ માટે ઝિપડી એ પહેલાં શ્રી ભક્તિબાએ અમારાં કપાળમાં કંકુથી ચાંદણા કર્યાં. આ વિધિથી મારામાં કાંઈક ચમત્કારિક શક્તિ આવી હોય એવું મને લાગે થયું.” શહેરના લોકો પણ આ દુકાનને વિદાય આપવા માટે નાગપુરની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા સિવિલ લાઈન્સ પાસેના આ રસ્તા ઉપર મેંકડોની સંખ્યામાં એકત્ર થયા હતા. પોલીસ તથા મેજિસ્ટ્રેટ અગાઉથી ત્યાં હાજર જ હતા. એમણે દુકાનના આગેવાનને એ રસ્તેથી ન જવાની નોટિસ આપી. પણ સત્યાગ્રહ કરવા આવેલી દુકાનને મન એ નોટિસની કાંઈ કિંમત નહોતી. એ તો આગળ જ વધી. પોલીસે એ દુકાનને અટકમાં લીધી એની સાથે ‘વંદે માતરમ્’ અને ‘મહાત્મા ગાંધીજી જય’થી વાતાવરણ ગાળી ઊડ્યું. એ જ પ્રમાણે તે દિવસની પાંચેય દુકાનને ગિરફતાર કરવામાં આવી. ખીજે દિવસે ત્યાં જ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો અને સાત સાત માસની સજા કરવામાં આવી. ત્યાંથી સગ્ન પામેલા કેદીઓને નાગપુરની મોટી જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા.”

મહારાજ કહે છે કે, “પૂ. ગાંધીજી જેલમાં હતા એ વખતે આવો સત્યાગ્રહ કરીને અમે પણ જેલમાં આવ્યા એથી મારા ઉત્સાહને પાર ન હતો. મારી જિંદગીમાં જેલનો આ પહેલો અનુભવ હતો. હવે અમારા ઉપર કંઈ કંઈ

૬. નાગપુર ઝંડા-સત્યાગ્રહ

ચૌરીચારાના બનાવથી સરકાર સાથેની લડત માં થનગની રહેલા કાર્યકરોની મનની હોંશ મનમાં જ રહી ગઈ હતી. ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર રચનાત્મક કાર્યમાં રસ ધરાવનારા જુદાં જુદાં થાણાં નાખીને બેસી ગયા હતા. શ્રી નરહરિભાઈ, શ્રી જુગતરામભાઈ અને શ્રી હનુમાયજી જેવી સરબોધીમાં થાણું નાખીને સરત જિલ્લામાં કાર્ય કરતા હતા. જો મહારાજને સરતમાં બોલાવતા હતા, પણ મહેમદાવાદની શાળા એમનાથી છૂટે એવી નહોતી. અને ‘તું હવે જો કોમની સેવા કરજે,’ જો વિચાર પણ મનમાં સળવળતો હતો. જોટલામાં અણુધાર્યો નાગપુર સત્યાગ્રહ આગ્યો. નડિયાદથી સમાચાર આવ્યા કે સરદાર સાહેબ બોલાવે છે. જોટલે મહારાજ બિપજા. એમને ખજાર તો પડી જ ગઈ હતી કે નાગપુર સત્યાગ્રહ ચલાવો છે. જોટલે ત્યાં જઈને એમણે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “મારે નાગપુર જવાનું કે નહિ?” સરદારસાહેબે સામે પ્રશ્ન કર્યો કે “તારી શી મુશ્મલ છે?”

મહારાજે કહ્યું, “ મારી ઈચ્છા તો છે જ. ” સરદારે કહ્યું,
“ ત્યારે તને કોણ રોકનાર છે ? ” મહારાજ તો તૈયાર
જ હતો.

આ ઈ. સ. ૧૯૨૩ની સાલની વાત છે. બનેલું એવું
કે નાગપુર સિવિલ લાઈન્સ પાસેથી એક જાહેર રસ્તો બંધ
છે ત્યાંથી ત્રિરંગી જંડા સાથે એક સરવસ નીકળેલું. ત્યાંના
ગોરા અમલદારની આંખમાં એ ખૂંચ્યું. એણે મેજિસ્ટ્રેટ
પાસે ફરમાન કઢાવ્યું કે ત્રિરંગી જંડા સાથે સિવિલ લાઈ-
ન્સમાં સરવસ નીકળે છે તેથી ત્યાંના ગોરા રહેવાસીઓને
દખલ પહોંચે છે, માટે કોઈ એ ત્રિરંગી જંડા સાથે રસ્તેથી
નીકળવું નહિ. આવું ફરમાન કોઈ પણ સ્વમાની પ્રજા શાની
સાંખી રહે ?

શ્રી જમનાલાલ બળજ ત્યાંના આગેવાન શહેરી હતા.
એમણે આ અન્યાયી હુકમ સામે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. સત્યાગ્રહ
કરનારાને રહેવા માટે એક જાવણી બોલાવામાં આવી હતી
તેના ઉપર સરકારે છાપો માર્યો, અને જમનાલાલજી,
પિતોબાજી તથા બીજા સાથે હતા તે બધાની ધરપકડ
કરી આ બનાવથી નાગપુર જંડા-સત્યાગ્રહે અખિલ ભારતીય
સ્વરૂપ લીધું મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ સરદાર
વલ્લભભાઈને આ લડત દોરવવાનું કામ સોંપ્યું, અને તા.
૧૮મી જુલાઈએ દેશભરમાં રાષ્ટ્રધ્વજ-દિન બિજવવાનું
ફરમાન બહાર પાડ્યું સરદારે દેશભરમાંથી, ખાસ કરીને
ગુજરાતમાંથી સત્યાગ્રહ માટે હુકડીઓ બોલાવી. કાર્યકર્તાઓ
આમ અણુધારી છતાં મનમાની લડત આવી તેથી ઉત્સાહમાં

પીતશે એવું માન્યું હતું અને મનથી હું એ બધા માટે તૈયાર હતો.

“અમને જોલના દગ્ગામમાં દાખલ કર્યા કે તરત અમારો બધો સામાન, પહેરવાના કપડા સુધ્ધા જોલ અમુક દારોએ ઉતગવી લીધા જોલ તરફથી અમને દરેકને નાડી વિનાનો એક જાગિયો, પહેરણુ, ટોપી અને રૂમાલ આપતું મળ્યું. અમને મધાને મળેલા કપડા એક માપના અને એક ઘાટનો હતા. શરીર પાતળું ટોચ કે ઝડકુ દરેક શરીર ઉપર એ વાધા વિગેષ રૂપે શોખતા હતા ત્યાંના પહેરણુની બાંધે પણુ વિચિત્ર નહિ આખા કે નહિ અડધી—એ મેં વચ્ચેનું પોણિયું માપ સરકારે પસંદ કર્યું હતું. દુરાલ નાનો હતો, કેડે વીટીએ તો એ પૂરા પહોંચે રેવો નહોતો. અમને લગોગી સુધ્ધા નહોતી આપવામાં આવી નહારા પોવાની કે કપડા બદલવાની અમે શી વ્યસ્થા કરતા હોઈશું એની તો મેં પના જ કરી લેવી.

“એક હાથમાં નાડી વિનાનો જાગિયો પકડીને અને બીજા હાથમાં સ્વા માટેનો ખિસો તથા ચણુ પાટ લઈને અમે ન્યારે અમાગ નવા લેખાલમાં આગળ વધ્યા ત્યારે માગ મનની સ્થિતિ ઓગ જ હતી. મને નહોતું જરાય દુઃખ, નહોતો જરાય ગોમ હું એમ નવી જ દુનિયામાં વિહંગતો હતો. મારી સામે ઈશ્વરના દગ્ગારનું ચિત્ર ખૂંચતું હતું. પૃથ્વી ઉપર માણસ ગમે તેટલો શ્રીમત હોય, ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય કે ગમે તેટલો બળવાન હોય, પણ ઈશ્વરના દરબારમાં ન્યારે એને એના પાપપુણ્યનો દિસાન

આપવા માટે ખડા થવું પડતું હશે ત્યારે આવું જ થવું હશેને ! ત્યાં ન ચાલે કશી લાગવગ, ન ચાલે ભેદભાવ કે ન દેખાય ઊંચનીચપણું, બધા જ સરખા. એમ અમને બધાને પણ અહીં એક જ અલ્લે મૂંડ્યા હતા. અમારામાં બી. એ. હતા, એમ. એ. હતા, કાળા અક્ષરને ફટી મારે એવાય હતા. શ્રીમંત વેપારી હતા, ગરીબ ખેડૂત હતા. બ્રાહ્મણ હતા, પાટીદાર હતા. પણ બહારના એ બધા ભેદભાવ અહીં ભૂંસાઈ ગયા હતા. અહીં તો અમે બધા ગંખડતા ભામટા ગણાઈને આવ્યા હતા. અમે બધા સર-કારના ગુનેગાર હતા. જેલના કેદી હતા. હું જેમ જેમ વિચાર કરતો હતો, તેમ તેમ મને વધારે આનંદ થતો હતો.

“ સાંઝ પડી પણ અમારે માટે કશું ખાવાનું ન આવ્યું. અમને ન્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કોઈ કેદીએ એની સવારની દાળ દાંડી રાખી હતી એમાંથી સુગંધ આવતી હતી એ અમારી ભૂખને ઉત્તેજિત કરતી હતી. પણ અમારે માટે તે દિવસે ભોજન આવવાનું જ નહોતું. બિસ્તામાં અમને બકગંના વાળનો એક કામળો અને કાપીની ચટાઈ આપવામાં આવી હતી. રાત અમે આવી નવી પથારીમાં પસાર કરી. બીજે દિવસે સવારે અમને કાંજ મળવી નેઈએ પણ એય ન આવી. બપોરના ડુંગળીનું શાક અને જુવારના રાટલા આવ્યા. ભૂખ તો કકડીને લાગી હતી પણ ડુંગળીનું શાક અગાઉ કેદી ખાધેલું નહિ અને એના તરફ એક ભતની મૃણાની લાગણી કેળવી હતી એટલે એ ખાતી

વખતે કમકમાડી આવી; પણ મન દૃઢ કરીને આવેલું ભોજન મેં આરોગ્યું. એ વખતે કુમાર સિદ્ધાર્થનું ચિત્ર મારી સામે ખડું થયું. આખી જિંદગી ભોજશોખ અને સાહેબીમાં ગાળ્યા પછી લિક્ષાન્ન ખાતી વખતે એના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે ? ”

નાગપુર જેલમાં પૂરા સ્થિર થાય એ પહેલાં મહારાજ અને એમના સાથીઓની ત્યાંથી ઉપાડીને અકોલાની જેલમાં બદલી કરવામાં આવી.

નવી જેલમાં બદલી કરવા પાછળ અમલદારોનો હેતુ નાગપુર જેલ જિલરાવા ન દેવી એ હશે, પણ સત્યાગ્રહીઓને ત્રાસ આપીને સત્યાગ્રહ કરવાનું બુલવવાનો પણ હતો. એટલે નવી જેલમાં ખૂબ જખતો અને સખ્તાઈ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. કેદીઓ લાંબી બેરેકમાં સૂતા હોય ત્યારે બેરેકની અંદર પણ એમના ઉપર પીળી પાથડીવાળા વોડરોનો પહેરો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સૌએ જવાબી પાણી પીવા મુઠીની ઝીણી ઝીણી બાખતમાં પણ ત્યાં અપમાનજનક અંકુશો હતા.

મહારાજ કહે છે કે, “ આ જેલની પદ્ધતિ જ એવી હતી કે નાની નાની બાખતમાં પણ એ માણસને કંઈ પહેલેથી મનની તૈયારી ન કરી હોય એવાને બધું આકરું લાગે. અમારામાં કંટલાક નાના અને નજગા હતા. એ આ બધાથી અકળાતા હતા. ચરખાતના બે દિવસ બીંડી આમગવાનું આપરામાં આવ્યું. પછી અમારામાંથી બેને પસંદ કરીને ચક્રીમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને બાકીનાને પર્યટ દોડવા

લઈ જવા લાગ્યા. સદલાગ્યે મને પણ ચક્રી માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અમને દરેકને એક એક અલગ ઓરડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં ઘંટી મારી રાહ ભેઈને બેસી હતી. વોર્ડરે મારાં કપડાં ઉતરાવ્યાં, કેડે રૂમાલ વીંટાળાવ્યો અને સવામણ જુવાર દળવાનું સોંપીને ઓરડી બહાર તાળું માર્યું. આમ મારું દળવાનું કામ શરૂ થયું. પહેલે દિવસે મેં ૨૫ શેર દળ્યું. બપોરે મને ખાવા માટે બહાર કાઢ્યો. થાક ખૂબ લાગ્યો હતો. સાંઝે મેં કામ ન કર્યું. પણ પહેલો દિવસ હોવાથી કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. રાત્રે સતાં પહેલાં મારો જીવ બળવા લાગ્યો કે ગાંધીજીએ તો જરાય મન ચોર્યાં વિના જેલમાં કામ કરવાનું કહ્યું છે, અને મેં તો પચ્ચીસ શેર જ દળ્યું. એ જ વખતે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે કાલથી આવી ગફલત નહિ કરવી. બીજો દિવસે નાહીને સંધ્યા કરી. પછી દળવા જનારને સવારમાં નાસ્તા માટે એક રોટલો આપે છે એ રોટલો આવ્યો. એ ખાઈને હું કામ પર ચડી ગયો. દળવાની ઓરડીમાં જઈને મેં ખરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરી. ‘બાહુબ્યામ્ યશોબલ્લં કરતલ-કર-પૃષ્ઠે’ વગેરે મંત્રો બોલ્યો, અને પ્રભુ પાસે માગણી કરી કે આ દળણુ દળાઈ જાય એવું મારામાં બળ આપો. પા કલાકની પ્રાર્થના પછી મેં ઘંટીનો ખીલડો પકડ્યો. મન સાથે નિશ્ચય થઈ ગયો કે બધું કામ પૂરું થયા વિના કામ છોડવાનું નથી. હાથ ચાકે કે તૂટે પણ કામ બંધ કરવાનું નથી. જમીન ઉપર પગ ગોડવીને મેં દળવાનું શરૂ કર્યું. એ વખતે મારામાં ફાણુ જાણે ક્યાંથી એ નવું બળ આવ્યું એની સમજ મને આજે પણ પડતી નથી. સવારે ૭ વાગ્યે

મેં કામ કરું છું અને નવ પહેલાં ૧૧ મણુ દળણું દળી નાખ્યું. પરસેવો તો શરીરમાંથી એટલો નીકળ્યો કે એના રેલા ઓરડીના ઉંબરે પહોંચ્યા. લોટ જોડવાથી શરીર ખાવા જેવું થઈ ગયું હતું. કામ પૂરું થયું ત્યારે મારા શરીર સામે જોઈને હું ખડખડાટ હસી પડ્યો. થોડી વારે ઓરડીનું બારણું કોણડું. જોવા આવેલો વૉડર તો જક જ થઈ ગયો. જેમણે જેમણે સાંભળ્યું એ આશ્ચર્ય પામ્યા.

“બીજે દિવસે પણ એ જ પ્રમાણે મારું કામ પૂરું થઈ ગયું. વરધી પૂરી થઈ ગયા પછી કોઈ મારું નામ સરખું લેતું નહિ. હાથ તો પાકી ગયા હોય એવા થઈ ગયા હતા. મારા હાથ દબાય અને યાક કીતરી જાય એટલા માટે હું હાથ દબાય એ રીતે પથ્થર ઉપર સહીને આલોટતો. એથી મને હીક આગમ રહેતો.”

મહારાજ પોતે આટલું સખ્ત કામ કરતા હતા પણ એમની સાથે આવેલા નાના નાના જુવાનિયાઓની એમને ખૂબ ચિંતા થતી હતી. ચાર તો એમની પાછળ સરસવણીથી જ આવ્યા હતા.

૭. જેલમાં લડત અને સમાધાન

ગુજરાતની દુકડીના આગેવાન શ્રી ગોકળદાસ બાપુ હતા. એ સાતિએ વણિક અને ધધે વકીલ હોવા છતાં એક બહાદુર લડવૈયા હતા. એમને પણ પરચર ફેડવાનું કામ સોંપાયું હતું. જેલનાં નાનાંમોટાં અપમાનોથી એ અકળાયા હતા, અને આ કામ પણ એમને લારે લાગતું એટલે એમણે પરચર ફેડવાની ના પાડી. આથી એમને અંધારી ઓરડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

બન્યુ હતું એવું કે કામ ઉપરના મુકાદમે એમને કહ્યું કે તમારે કામ ન કરવું હોય તો ન કરતા, પણ સાહેબ જોવા આવે ત્યારે હથોડી પછાડવી, એટલે એમને લાગે કે બધા કેદીઓ કામ કરે છે. પણ બાપુએ એનું કહ્યું માન્યું નહિ. એ કામ ઉપર જાય અને ત્યાં ચોપડી વાંચ્યા કરે. એક વખત સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. ફાલ્ગર રોન ઉપર આવ્યા. બાપુ બેઠા બેઠા ચોપડી વાંચતા હતા. સાહેબ નજીક આવ્યા છતાં એમણે ચોપડી છોડી નહિ. સાહેબે પૂછ્યું કે પરચર કામ નથી ફેડતા ? એમણે કહ્યું કે પરચર છે ક્યાં તે ફેડું ?

સાહેમે ક્યુ કે સામા દગલામાથી લઈ આવો. બાપુએ વકીલી લાણમાં કહ્યું કે મારા નામે પથ્થર ફેડવાનું કામ લખ્યું છે, પથ્થર લાવવાનું નથી લખ્યું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તગતજ એમને અધારી કોટડીમાં લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. એમને ચૌદ દિવસની અધારી કોટડીની સગ્ન કગવામાં આવી. એમને અધારીમાં લઈ જઈને એક મણુ ફળવાનું સોપવામાં આવ્યું. બાપુએ એ કામ કગવા ઇન્કાર કર્યો અને સાથે ખાવાનું પણ હોડ્યું.

આ સમાચાર ખીજ સાથીઓને મળ્યા ત્યારે એમણે શું કાંઈ એ વિશે સૌ વિચારમાં પડ્યા એમણે જે મુદ્દા માટે લડત હિપાડી હતી એની સાથે મહાગજ સમત ન હતા. પણ વડીલ ઉપવાસ કરે અને સાથીઓ મેસી ગ્રહે એ પણ એમને ગમ્યું નહિ. છેવટે મહારાજ અને એમના ચૌદ સાથીઓએ પણ ખાવાનું હોડવાનો નિર્ણય કર્યો. જેલર મિ. મગરોને આ સમાચાર મળ્યા એને એ એમને સમજાવવા ગયો કે “તમે શા માટે નથી ખાતા ?” મહારાજે જવાબ આપ્યો કે, “અમારા બાપુ નહિ ખાય ત્યાં સુધી અમે પણ નહિ ખાઈ શકીએ.” જેલરે ક્યુ કે, “એમણે તો ગુનો કર્યો કે એની એમને સગ્ન થઈ છે તમે ક્યા ગુનો કર્યો છે ?” પણ એમાનુ કોઈ એમનું બે ચયુ નહિ એટલે જેલર એ બધાને પૂરવાનો હુકમ કરીને ચાલ્યો ગયો. બધા જૂખ્યા ને જૂખ્યા બેઠેકમાં સૂઈ ગયા. જેલરે ગત્રે આવીને ફરી બધાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને એક જ જવાબ મળ્યો કે, “અમારા બાપુ જૂખ્યા હોય ત્યાં સુધી અમારાથી નહિ ખવાય.”

ખીજે દિવસે સવારમાં ધમધમાટી કરતો જેલર ફરી આવ્યો અને હુકમ કર્યો કે કાદો એ બધાને બહાર. મહાગજે સાથીઓને સૂચના આપી કે, “કાંઈ ડરશો નહિ, મક્કમ રહેજો ” બધા મક્કમ હતા જ. જેલરે બધાને ગોળધર આગળ લઈ જઈને ફટકા મારવાની ધમકી આપી. મહાગજે બધાને જણાવ્યું કે, “પાછા ફરવું હોય તો હજુ સમય છે. અગાઉથી જણાવી દેજો. હું તો ફટકા ખાવાનો છું.” બધા ફટકાની ધમકી છતાં મક્કમ રહ્યા.

થોડી વાર પછી એક ઊંચો, કાળો અને ડરામણા મોઢાવાળો કિસ્તીખાન નામનો વોર્ડર બધાની નજીક આવીને સમજાવવા લાગ્યો કે, “તમે લડશો એમાં કાંઈ ફાયદો નહિ કાઢો. એના કરતાં ફાયદો પાળીને જેલના દહાડા કાઢી નાખો ” મહાગજે એને જવાબ આપ્યો કે, “અમારે તારા ઉપદેશની જરૂર નથી ” એ વધારે કંઈ બોલ્યો નહિ પણ જેલરે હુકમ કર્યો કે આ બધાને પથ્થર ફેંડવા માટે લઈ જાઓ. મહારાજે સાથીઓને જણાવી દીધું કે, “આપણી લડત જ પથગની છે આપણે પથરા ફેંડવા જઈએ તો તો ખાઈ જ શા માટે ન લઈએ ? ” એ બાબતમાં પણ બધા મક્કમ થઈ ગયા આથી એ બધાને ફિતૂરિયા બહેર કરવામાં આવ્યા. અને બધા ઉપર કેસ ચાલશે અને વધારે સજા થશે એવું એ માનવા લાગ્યા.

થોડી વાર પછી જેલરે ફરી આવીને સમજાવવા માડ્યું કે, “તમે ખાલી પીલી બૂખ્યા મરો છો. ગોડનદાસે તો ખાઈ લીધું છે.” મહારાજે કહ્યું કે, “તમે કહો તે ન

આલે અમને એમની સાથે વાત કરાવી આપો તો જ અમને એની ખાતરી થાય. અમને એવી ખાતરી કરાવી આપો તો અમે ખાઈ લઈશું.” જેલર કબૂલ થયો અને મહારાજને બાપુ પાસે લઈ ગયો. મહારાજે જેલરને થોડે દૂર રાખીને બાપુ સાથે વાતો કરી. મહારાજે બાપુ સાથે કેટલીક વાતો કરી એટલે બાપુ ખાવા તૈયાર થયા. પછી મહારાજે જેલરને નજીક બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, “ જુઓ, તમને જેલર તરીકે નહિ પણ એક ભાઈ તરીકે કહું છું કે અમે સમાધાન કરવા તૈયાર છીએ, ખાવા પણ તૈયાર છીએ; પણ તમારે અમારામાંથી મારા સિવાય બીજા કોઈને સખત કામ આપવું નહિ, એટલો કાલ આપો. અમારા બાપુને તમે નિયમ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ અંધારીમાં બંધે રાખો, પણ એમને દળવાનું ન આપો.” જેલરે ક્યું કે, “ હું તો કોઈને સખત કામ આપવા નથી માગતો.” આ રીતે મહારાજે સમાધાન ક્યું અને બધાએ ખાધું.

૮. કાષ્ઠપૂતળીવત્

મહારાજનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એમના વર્તન અને પ્રેમથી એ ભક્તભક્ષાને વશ કરી લે. આ જોક્ષના અમલદારો પણ એમના ઉપર ખુશ થઈ ગયા હતા.

એક દિવસ મહારાજ ચક્કી ચલાવતા હતા એટલામાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રોન પર આવ્યા. પરમેવે રેબરેબ થઈ ગયેલા મહારાજને જોઈને એમણે પૂછ્યું કે “કાંઈ કહેવાનું છે ?” મહારાજે કહ્યું કે બપોરે હું નવરો રહું છું એ વખતે મને વધારાનું સાદડી ગૂંથવાનું કામ આપેલો તો હું ખુશીથી કરીશ. એ વખતે તો એમણે વધારાનું કામ આપવાની ના પાડી અને આગળ ચાલ્યા. પણ ખીમ્મ દિવસથી મહારાજના હાથમાંથી ચક્કી ખૂચી લેવામાં આવી અને એમને પણ બધા સાથે પથ્થર ફોડવા મોકલી આપવામાં આવ્યા. પથ્થર ફોડવાની વરધી એવી હતી કે દરેક કેદીએ રોજ આઠ ધન ફૂટ પથ્થર ફોડીને એ ફર્સ્ટિંગ દૂર દગવો કરી આવવો. પથ્થર ફોડતી વખતે પથ્થરની ફગ્યો એવી ઊડતી કે એ વડે રોજ એ ચાર જણા ધરાના. આખા ફૂટી ન જાય એ

માટે દરેક કેદીને આખે બાધવા માટે પતંગની જાળીના ચરમા (ડામવા) આપવામાં આવ્યા હતા આ દુકડીના મુખદમ તર્ગિક પેલા ક્રિસ્તીખાતુને જ મુકવામાં આવ્યો હતો એ આખી જોડમાં બદ્દ કડક ગણાતો પહેલે જ દિવસે મહારાજે સાત ધન ફૂટ પરચર ફાડવા વોડરે કહ્યું કે “વગ્ધીમા એક ધન ફૂટ ઓછા થયા” મહારાજે કહ્યું કે “સાત શા માટે ૭ ધનફૂટ જ લખને” નિયમ એવો હતો કે નવા આવનારે ત્રણ દિવસ સુધીમાં પૂરી વરધી કરતા થઈ જવું જોઈએ. મહારાજે બીજા દિવસથી જ આઠ ધનફૂટનો ઢગલો કરવા માગ્યો ત્યાં ઘાણીનું કામ પણ કેદી પાસે કરાવવામાં આવતું હતું એકાદ ગહિના પત્રી મહાગળે જોડા પામે એ ઘાણી કામની માગણી કરી પણ જોનરે એવું સખત કામ આપવાની ના પાડી થોડા વખત પત્રી એમને વણાટ મમમાં મૂકવામાં આવ્યા બાપુને દરજી મમમાં મૂકવામાં આવ્યા બાપુને દરજી કામમાં મૂક્યા હતા એ એમને ફાવતું હતું

મહારાજ વણાટની ૧૩ વાગી વગ્ધી રાજ પૂરી કરી દેતા પણ એક દિવસ હવાને મગ્જે કાપડ થોડું ધમ્પુ વરધી નોંધનારે પૂછ્યું કે કમ કાર્ક માઘ હતા? મહારાજે કહ્યું ‘ના’ નોંધ મગ્જારે દુલાતે મને અધૂરી વરધીની નોંધ કરી, કેમકે અધૂરી વરધી મહે એની જોડા પાસે પેશી કરવાની હોય છે તે જ દિવસે સાંજે મહારાજને જે જેઠામાં પૂર્ણ હતા ત્યાં ગત ઉપર નીકળેના જોનર આવી પહોંચ્યો એજે પૂછ્યું, “કેમ ઝા?” મહારાજે કહ્યું, “બદ્દ સારુ છે પણ કાતે તો મારે તમારી પાસે પેશી ઉપર આવવાનું કે ને?” એમજે કહ્યું, “કેમ?” મહારાજે

કહ્યું, “હવાને કારણે મારી વણાટની વરધી આજે પૂરી નથી થઈ શકી.” જેલરે હસતાં હસતાં કહ્યું, “આ જેલમાં તો હવે તમારે માટે ખેંચી ગઈ નથી.”

મહારાજ કહે છે કે “જેલમાં હું કામ ખૂબ કરતો. પણ ખૂબે એટલી જ કંકડીને લાગતી. આખા દિવસમાં હું ૧૩ ગેટલા ખાઈ જતો. એ તેર રોટલાના લોટનું વજન કરોએ તો આપણા સવા રોટથી વધારે ન ચાય. અમે ઘંટી દળવા જતા ત્યારે કામે ચડતાં પહેલાં એક રોટલો નાસ્તા માટે મળતો. પણ વીંછી વહેંચનાર વોર્ડરને મારા પ્રત્યે એવો ભાવ થયો હતો કે એ રોજ એ રોટલા ખૂટી જતો. મારુ ખાધેલું ક્યાં પચી જતું એની તો ખબર જ પડતી નહિ.”

જેલમાં એવો નિયમ હોય છે કે મોંપવામાં આવેલી કોઈ પણ ચીજ ખોવાય તો એ માટે સજા થાય. મહારાજને આપવામાં આવેલી થાળી એક વખત ગૂમ થઈ ગઈ. હવે શું કરવું? એ જે સાળ ઉપર કામ કરતા હતા એની નીચે એક જૂની કાટ ખાઈ ગયેલી થાળી પડી ગયેલી. એ કોની છે એ મહારાજ જાણતા નહોતા. મહારાજે લાજ લેવા માટે એને માંજીને સાફ કરી. એટલામા પેલો કિસ્તીખાન આવ્યો અને એણે ખૂબ મારી કે આ સાળ નીચેથી મારી થાળી કોણે લીધી છે? જે કોઈ હાથમા આવશે તો મારી નાખીશ. મહારાજે કહ્યું, “એ તો મેં લીધી છે.” એણે કહ્યું, “તમે લીધી છે ને? ભલે લીધી. ખીમ્મ કોઈએ લીધી હોત તો પાંસરો દોર કરી દેત.” મહારાજે એની થાળી પાછી આપી દીધી. ખીજે દિવસે મહારાજનો ચંબુ

પણ ગૂમ થયો. એમણે થાળી ચંચુ વિના જ ચલાવવા માંડ્યું. એનું વર્ણન કરતાં એઓ કહે છે કે “હું રોટલો હાથમાં લઈને ખાઈ લેતો અને પાણી નળે જઈને પી લેતો. ભાજુ તો મેં ખાવાની જ વધ કરી દીધેલી કેમકે ભાજુમાં કીડા આવે છે એવી ફરિયાદો સાંભળી સાંભળીને જ મને એને મારે સૂગ જન્મી હતી.” આ રીતે પણ મહિના સુધી મહારાજે એકલા રોટલા ઉપર જ ચલાવ્યું.

મહારાજ કહે છે કે “અડોલા જેલમાં હું જ્યારે નવરો પડતો ત્યારે તિલક ખીતા અને સાતવળેકરનું શતપથ વાંચતો. મેં ત્યાં ખીજા આહણુ થયો પણ વાંચ્યા. એ જમાનામાં મારા મનમાં એક એવી ઇચ્છા જાગી કે રક્ષવેનું પાટિયાં બાંધે એટલું અંગ્રેજી શીખી લીધું હોય તો સારું. શ્રી ગોકળદાસ બાપુ પાસે અંગ્રેજીના ચાર અક્ષર શીખ્યો પણ ખરો, પણ એના રક્ષુમાં મારા ગીતા વાચનમાં વિશેષ પડ્યો. આખી રાત પેલા અક્ષરો મારી આંખ સામે આવીને તરવરવા લાગે. ખીજે દિવસે મેં નકી કપૂરે કે અંગ્રેજી નથી શીખવું.”

એક દિવસે સવારમાં જેલરે વોર્ડમાં જઈને સમાચાર આપ્યા કે “સરકારે બધા રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂક્યા છે.” આ સમાચાર સાંભળીને કેટલાક હર્ષમાં આવી ગયા. સરકાર સાથે સમાધાન થયું હતું અને ત્રિરંગી ઝંડાને વિજય યયો હતો એ જાણીને મહારાજને પણ આનંદ થયો. પણ આ અગાઉ એક બનાવ બનેલો તેનું વર્ણન આપશે મહારાજની જ ભાષામાં સાંભળીએ :

“અમારામાંનો એક ભાઈ છૂટતાં પહેલાં થોડા દિવસની મનથી બુદ્ધિ નજાળો પડી ગયો હતો. એના પગે ગૂમડું

થયું હતું તેથી એને ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. એના મનમાં કાંઈક એવી ફૂક પેસી ગયેલી હતી કે હવે ઘરનાં-ઓતું મોટું એ નહિ બેવા પામે. એના મનની આ નબળાઈ એને મારી માગીને છૂટવા જેટલી હડે લઈ ગઈ હતી. મને બ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે હું એને મળ્યો અને સમગ્રન્યું કે તેં જેલના આટલા મહિના તો કાઢી નાખ્યા. બે મંરીજ જવાનું હોય તો તો ગમે ત્યારે એને ગમે ત્યાં મરી જઈએ છીએ...મારું કે જિવાડવું એ તો એક પ્રધિરના જ હાથમાં છે. તું બધી ચિંતા છોડી દે. પું-મારી માગીશં એટલે આખું શરીર તો તારું બહાર જશે પણ તારાં નાક અને કાને આ ફાઉલર સાહેબની કાબડીમાં રહી જશે એ ખબર છે ને? જિલ્લોલર નીચા બેસ્યું રહેશે. તારાં બાળકો પણ તને યાદ કરીને માથું નીચું ધાલશે. મારી વાત એને ગળે લિતરી અને એણે મારી માગવાનું માઢી વાળ્યું. અને બન્યું એવું કે એના આ નિર્ણય પછી બે ત્રણ દિવસમાં જ અમારો બધાનો છુટકારો થયો. એ ભાઈના આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ આનંદમાં આવીને કહેવા લાગ્યા કે “તમે જ મને ઉગારી લીધો. નહિ તો મારું શું થાત?”

જેલમાંથી છૂટતી વખતે મહારાજ કહે છે કે “ફરી મારા મગજમાં વિચારો આવવા લાગ્યા. મને થયું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સુદામાજીને તળાવમાં એક ફૂગડી મારી એટલા વખતમાં જે અકળ લીલા બતાવી તેમા અને આ જેલમાં શો ફરક છે? હજુ કાલે સવારેજ અમે જેલમાં આવ્યા. જેલની નવી દુનિયામાં અનેક પાટો લીધા અને આજે તો ફરી પાછા અમારી જૂની દુનિયામાં પાછા આવ્યા.

કાગવાસનો કાળ ક્યાં આલ્યો ગયો એની કાંઈ ખબર જ નહીં. જેમ જેમ હું વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા હૃદયમાં આનંદ ઊભરાવા લાગ્યો.”

“મારી સાથે વિનોબાજી અને એમના કેટલાક સાથીઓ તરવરવા લાગ્યા. જેલમાં એ બધા બહુ કામ કરતા હતા એમને જ્ઞેતો ત્યારે માગ અંતરમાં છાની છાની આનંદની લાગણીઓ જાગતી. વિનોબાજીનું અગાધ જ્ઞાન અને નાના મોટા દરેક પ્રસંગે શોભે એવું એમનું વર્તન જોઈને મને એમ થતું કે એ તો કાષ્ઠપૂતળીની માફક અનાસક્ત જીવન જીવે છે. એ કામ કરતાં તે પણ અણે હજી અને શોકથી પર થઈને કરતા હોય એવું લાગતું. નાનામાં નાનો ચોડાં એમને ઊભા રહેવાનું કહે ત્યારે ઊભા રહે અને આવવાનું કહે ત્યારે આવે. મનના અહમ્મને એમણે ઓગાળી નાખ્યું હતું. એમ છતાં પાછું આત્મચિંતન તો કણે કણે ચાલ્યા કરે. માગ મનમાં થતું કે આ માણસે જેટલો ભોમવી, વેરી નહિ. હું પણ અનુભવતો હતો કે ત્યાં બીજા દુઃખી થતા હતા ત્યાં હું આનંદ માણતો હતો, એટલે સુખ અને દુઃખ એ તો માણસે ઊભી કરેલી કંપનામાથી પેદા થાય છે. વિનોબાજીના જીવનમાંથી મને ત્યાં ઘણું જાણવાનું મળ્યું.”

જેલમાંથી અડધી સજાએ છટીને આ ૧૮૦૦ લાઈ-ઓએ જે ગસ્તા ઉપરથી ઝડપે લઈને નીકળવા માટે એમને પકડ્યા હતા, તે જ ગસ્તા ઉપર ઝંડા સાથે એક મોટું સંગ્રહણ કાઢ્યું. રહેઠાના લોકોએ પણ ખૂબ ઉત્સાહભરે એમાં ભાગ લીધો. પણ કોઈએ કોઈનું નામ લીધું નહિ.

નામપુરમાં ત્રિગી ઝંડાનો જય જયકાર થયો.

૯. ચૂંટણી દરમ્યાનની વિરક્તિ

મહારાજ નાગપુરથી છૂટીને આવ્યા ત્યાં દેશનું વાતાવરણ બિલકુલ ફરી ગયું હતું. ગાંધીજી પકડાયા ત્યાં પ્રજામાં જે ભ્રેશ હતું તે નરમ પડી ગયું હતું. સ્વદેશી હિલચાલને લીધે શરૂઆતમાં પરદેશી કાપડનું વેચાણ બિલકુલ બંધ થઈ ગયું હતું. આજે એનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. દેશમાં જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય એમ લોકો રોજિંદું સામાન્ય જીવન જીવતા થઈ ગયા હતા. રચનાત્મક કાર્યનું જે શરૂઆતનું મોજું ઉઠાડ્યું હતું, રેટિયા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં લોકોએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તે બધું હવે મોજું પડતું જતું હતું. કેટલાક શ્રદ્ધાળુ કાર્યકર્તાઓ આવા મદ વાતાવરણમાં પણ ચોતાની શ્રદ્ધા કાયમ રાખીને પોતે ઉપાડેલા રચનાત્મક કાર્યમાં દટાઈ રહ્યા હતા.

મહારાજે આવીને પહેલું કામ મહેમદાવાદની રૂઢિપાળ બની ગયેલી ગાંધીય શાળાને બંધ કરવાનું કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૩માં કોંગ્રેસનું અધિવેશન દિલ્હીમાં ભરાયું. મહારાજ પણ ત્યાં ગયા હતા. પણ ત્યાંની ફરી ગયેયો રંગ જોઈને એમને ત્યાંથી નાસી છટ્તાનું મન થયું. મોક્ષાના મહામદઅલી તાગ્ત જ જોડભાઈ છૂટીને આવ્યા હતા. ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવો એવો મંદેશો લઈને એ કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. હિંદી-રાજકુલમાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછીથી ધારાસભાના કાર્યક્રમમાં રમ ધરાવનાર ભાઈઓ શાત બેઠા હતા અસહકારના પ્રવાહે ધારાસભાનું નામ પણ બુલાવી દીધું હતું. પણ મોક્ષાના મહામદઅલીના મંદેશાએ ધારાસભાના મોવડીઓને ફરી આગળ આપ્યા ધારાસભા પ્રવેશનો કગવ પસાર થયો. પણ એ વખતેનું ત્યાંનું વાતાવરણ બહુ હતકું બની ગયું હતું. એકબીજા પછોની નિંદા, કૂચવી અને આગેપોતું બનતર તેજ હતું. આ જ મહાસભામાં ફેરવાદીઓ અને નાફેરવાદીઓ એવા બે ભાગવા પડ્યા. ધારાસભા પ્રવેશમાં માનવાવાળા ફેરવાદીઓ કહેવાયા અને ધારાસભા પ્રવેશનો વિરોધ કરનારાઓ નાફેરવાદીઓ કહેવાયા. ફેરવાદી પક્ષમાં શ્રી. મોતીલાલ નેહરુ, દેશબંધુ દાસ, મોક્ષાના મહામદઅલી વગેરે મુખ્ય હતા. આ નાફેરવાદીઓમાં શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી વલ્લભભાઈ વગેરે મુખ્ય હતા.

દિલ્હી મહાસભા પછી ચૂંટણીની ધમાત્યા ચાલી. ગુજરાતમાં ફેરવાદી અને નાફેરવાદી એવા બે પક્ષો પડ્યા હતા. એ વખતની ચૂંટણીમાં અડળકે ખર્ચા થતા હતા, જૂઠાણા ફેરવાવાતાં હતા અને પ્રજામાનસ ગચનામક

ઝાર્યોમાથી વિમુખ થતુ જતુ તુ એથી મહારાજને એમા
મિલકુલ રમ ન હતો એમણે ચૂટણી કાયોમા ધાઈને
પણ મદદ કરનાની સ્પષ્ટતા ના સહજાની દીધી એમને
ધાઈક ગામડામા એમીને ગાતિથી કાઈક રચનાત્મક ૧૫
જવાનુ મન વધુ

મહેમદાવાદ તાનુના ની પ્રભુનાન 'કુ' મહાગજ
માથે નાગપુ મત્યાગ્રહમા તો હતા જ પરંતુ એ, એમના
બા અને બહેન એમ આખુ કુટુંબ ધાર્મિક ભાવનાવાળુ
અને મહાત્માજીમા શ્રદ્ધાવાળુ હતુ એમના ઘરમા રહિયા
આનતા, હરિજનો પ્રત્યેનો અમલવા હતો અને પ્રભુનાસ
કર તો રાજ હરિજનોને ગામાત કૂવેથી પાણી ભરી
આપતા એથી આકર્ષાઈને મહારાજે જેમને ત્યા જાપગ
શામમા રહનાનુ નક્કી થ્યું ત્યા એ સમ મા ગીતા
વાંચન કરતા, તુાસી ગમાનણુ અમજવતા અને રંગિયો
મતતા

એમનુ ગમાયણુ સાબળીને જાપરાના એક બારેમા
જુનાનિયાને વાચવાનુ નીખવાનું મન થયુ કેન જ એને
લણાવવાનુ શરૂ થ્યું પણ એમની લણાનુ સા પદ્ધતિ
નહી જ હતી ડોકગ પામે એ પેન તો, થવાઈ નહિ
મહારાજે એની તરફના આ રીતે ખરી આગીનો જ

મહાગજ—તુ મને ખી મળે તો એદ્દે એમ રા ૩૧

હોકરા—હોવે

છે જે

મહાગજ—વણા માણુમા એ-રા મળ્ય અન એમાથી

પણ જોગખી કાદે ?

હોકરા—હા

મહારાજ—સાથી ?

હોકરો—તમને લેવા છે તેથી.

મહારાજ—તારે તું જુએ છે એ યાદ રાખે છે ખરું ને ? હું બતાવું તે યાદ રાખીશ ?

હોકરો—હા.

આમ કહીને મહારાજે જમીન ઉપર 'ક' ચીતરી આપ્યો અને કહ્યું કે આતું નામ 'ક' છે. આમ મહારાજે એને પહેલો પાઠ આપ્યો. બીજો દિવસે હોકરાએ જ્યાં ત્યાં 'ક' ચીતરી માર્યો અને એની સાથેના પાઠ બીજા ગોવાળિયાએને પણ એણે એ શીખવી દીધો.

દાવેદીવો યાચ એવી આ પ્રૌઢચિદ્ધણની પદ્ધતિ હતી. ઘેરઘેર લણાવવા જવાનું હતું જ નહિ પણ એક શીખેલા બીજા અનેકને શીખવતો જાય.

થોડા દિવસમાં તો એ હોકરો ચખ્દો ઉદ્ભવતો ધર્મ ગમે અને છેવટે રામાયણ વાંચવા લાગ્યો. એ હોકરાની અસર એના માનામાર્ગ ઉપર પણ ધર્મ, એના આખા કુટુંબ ઉપર નેહરું, અને આખા કુટુંબે માંસ ખાવાનું પણ હોદી દીધું. આ

માર્ગ વગેરે રાજ હાપરા ગામમાં બેઠા હતા, કાંતતા હતા એ : હતા, પણ એમના જીવનની અસર તો આગુઆ મહારાજ ઉપર પણ જ કરતી હતી. એમના સ્વભાવ પ્રકારે એ નવરા બેસી શકે એવું તો હતું જ નહિ એટલે નાનાં મોટાં કાંઈક ને કાંઈક સ્થાનિક કાર્યે તો યથા જ કરતાં હતાં.

૧૦. વાલવોડની ચારણી

એક વખત મહારાજને વાલવોડ જવાનું થયું હતું ત્યાંના મુખી તથા બીજા એક વૃદ્ધ વડીલ સાથે રાત્રે ત્યાંના હિતારામા મતા મર્તા વાતો ચાલતી હતી વાત વાતમાં પેલા વડીલ જોઈયા કે “અમાર ત્યાં આવાડ માતાની મનાઈ છે એટલે ઈટેગી મકાન તો અમારાથી બનાનાય જ નહિ ” આ વાત સાંભળીને મહારાજને આશ્ચર્ય થયું માથે સાથે આ ગામમાં આટલા બધા સારી સ્થિતિના લોકો હોવા છતાં ઈટેગી મકાન કેમ નથી ચાલુતા ? એ જાતના એમનાં મનના પ્રશ્નનું સમાધાન પણ થયું હમણાં હમણાં ત્યાં ઈટેરી મકાનો થવા લાગ્યા છે પણ હજુ દીવાલ ઉપગનો છેલો થર માટીનો ચડાવવાનો રિવાજ ટટલાક લોકો પાળે છે પેલા વૃદ્ધ એમ પણ કહ્યું કે એમને ત્યાં એક ચારણુ ગાઈ ધૂલે છે એને માતા આવે છે અને વર્ષમાં એક વાર એક પાડો મારીને એ એનું બધું લોગી પી જાય છે. મહારાજે કહ્યું કે “એવું હોય નહિ.” ત્યાં વૃદ્ધ વડીલે કહ્યું કે “એવું હશે તો વખત આવ્યે હું

તમને જોવા જોલાનીશ ” મહારાજને આ સાલણી આશ્ચર્ય થયું

આ વાત બન્યા પછી જે મામે વાલવોડથી ગોકે
રાવણિયાએ આનીને ત્યાના મુખીની ચિઠ્ઠી મહારાજને
આપી એમા લખ્યું હતું કે જોહા હો ત્યાથી જોડીને આવજો
બીજો દિવસે જોરસમા કાકાલાહેમ કાવેજરના પ્રમુખપણા
હેડળ ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરાવાની હતી એની
સાથે સાથે હરિજન પંચિષ અને બારેયા પરિષદ પણ
ચોજવામા આવી હતી હરિજન પંચિષના પ્રમુખ તરીકે
મામા માહેમ ફડકે જવાના હતા અને બારેયા પંચિષના
પ્રમુખ તરીકે મહારાજને જવાનું હતું પણ ચિઠ્ઠી આવે
ત્યારે મહારાજે વાતવાડ થઈને જોરમદ જવાનું નક્કી
કર્ચું ત્યા પહેલ્યા તમાર મહારાજને જાણ્યું કે ત્યા બાવા
કાતજવાની કે અને પાડાનો નધ થનાનો છે, અને જેથી
આરણ્યમાઈ કેટલું લોહી પીએ છે એ જોવા જ એમને
જોનાન્યા હતા

આ જગીને મહારાજને દુખ થયું પણ આવવાનું
થયું જ કે તો આ પાડાનો વધ અટકાવે એવું એમને
મનથી વિચાર્યું ત્યાનો રિવાજ એવો હતો કે જેની આરણ્ય
બાઈ મૂલુના છામે એ વખતે પાડાને ચલગાળીને એની
સામે લાવવામા આવે અને ઢાઈ પામળનાડિયા તમારનો
ઠુકો મારીને પાડાનું ડોકુ વાળી નાખે મહારાજ પામળ
વાડિયાઓને મળ્યા અને સમગ્રજન્યું કે માતા ઠાં નિદાપ
પ્રાણીનો જીવ વધે રાજી ન થાત અને એમને આવો
વાપના કામમા આવ ન આવે તોઈએ પામળવાડિયા

કામને મહારાજમાં ખૂબ વિશ્વાસ, એટલે એમના પચે તો ઠગવ કર્યો કે જે પાડાને ઝટકા મારશે તેને નાત બહાર મૂકવામાં આવશે અને રૂપિયા પગુનો દંડ કરવામાં આવશે. એક બ્રાહ્મણ જે ત્યાં ગોર તરીકે કામ કરતા હતા એમને પણ મહારાજે સમજાવ્યા એટલે એમણે પણ એ ક્રિયામાં ભાગ ન લેવાનું સ્વીકાર્યું. મહારાજના કહેવાથી મુખીએ દોલ વગાડનારને દોલ વગાડવા જવાની વરધી પણ નહોતી પહોંચાડી.

વખત થયો એટલે. પેલી ચારણ બાઈ આવી. એ પાતળી, ગોર વર્ણની. વૃદ્ધ છતાં તેજસ્વી આંખોવાળી બાઈ હતી એણે મુખી તરફ ફરીને કહ્યું, “કેમ મુખી, માટે ત્યાં દોલ નથી મોકલ્યો?” મુખીએ કહ્યું, “હં માશુ, હમણું મોકલુ છું.” મહારાજે જોયું કે મુખી ડરી ગયા છે એટલે એ ગામના જૈન આગેવાનોને મળ્યા. એ બધા એકઠા મળીને આ પાડાનો વધ શી રીતે અટકે એની ચર્ચાઓ જ કરતા હતા.

આ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી એટલામાં તો એમની નજીકથી જ દોલ વગાડતું સગવડ આવ્યું એમાં ચિચિયારી પાડતા છોકરાઓ ગણગણેલો પાડો, ઉઝાડી તરવારવાળા જુવાનો, નવા પોપાક ધારણ કરેલા ચારણો અને છેક છેવાડે મધુર અવાજે ગીતો ગાતી ચારણ બાઈગો હતી. એ વખતનો દેખાવ તથા આખું વાતાવરણ કાઈને પણ ઉશ્કેરી મૂકે તથા ભયની લાગણી પેદા કરે એવું હતું. થોડી વારમા તો એ બધું બહુ નજીક આવી ગયું. પેલા ગોર બ્રાહ્મણ પાડાને લોઈને માથે હાથ મકતા હતા

અને શાપ પરસ્પૃષ્ઠતા હતા પણ ટોળુ આગળ ૪ વધે ૮/૯
 હતુ વાણિયાઓ ગહરાઈને ઝીબા હતા ત્યાથી ઝોસરી
 ઉપર ચડી ગયા મહારાજ કહે છે કે “ હુ આ બધુ જોઈને
 દિગ્ભ્રમ થઈ ગયો હતો મારા મનમા શંકા ગઈ હતી
 કે શુ આ બધા મારુ કંઈ માનશે ખરા ? એ ટોળુ મારી
 નજીક થઈને આગળ વધ્યુ મેં પણ મારા મનમા નિર્ણય
 કરી થીવો અને વાળી ફાગે હુ ટોળા પાછળ ચાલવા
 લાગ્યો ” કેટલાક પાગલુ-સાડિયાઓને થયું કે કાઈક ન-સાગુની
 થયે જોડે એ મહાગજની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા

ગામથી થોડે દુર નદી જિનારે માતાનુ સ્થાનક હતુ
 ત્યા ૪ઈને આમુ ટોળુ પાથરેલી મોઢા ઉપર બેઠી ગયુ
 બહેનોમાથી કેનીક ધૂણરા લાગી બીજી ગાળી હતી
 પાડાને એ બધા વચ્ચે જોશ ગમ્યો । તે મહારાજ
 ગોકાએક આ બધા વચ્ચેથી મારગ કાઢીને પાડા પામે
 પહોચી ગયા કેટલાક ખડીઓ મહાગજને ઓગળતા
 હતા એક જણે એમનો અગાડ દ્યો મહાગજે એમને જ
 કહેવા માણ્યુ, ‘ આ નિર્દોષ પાડાને ન મારો તો ? ’
 એમણે કહ્યુ કે એ વાત અમાગ હાથની નથી માતાની
 મગ્ગ એવી હોય તો અમ નો એમા પણ મગ્ગ જ છીએ

મહારાજ ત્યાથી આગળ વધીને પેલી ધૂળની બહેનોના
 ટોળામા પેગ અને પેલી આગેવાન રૂઢ માર્ગ આગે જઈને
 કહેવા લાગ્યા, ‘ માનાજી, તમે આ નિર્દોષ પાડાને શુ કામ
 મારો હો ? ’ એજે સાથ આજો કાઢીને મહાગજ ગામુ જોયુ
 અને કહ્યુ કે હુ કેળુ અરી આ થોડે ૧ ૧ અરીયી,

નહિ તો ભરખી જઈશિ.” મહારાજને કહ્યું કે માણ, મને ભરખી ખાઓ એની કશી હરકત નથી. હું તો ધરાણ પૂર્વક તમારી પાસે આવ્યો છું. પણ ગિયારો આ પાંચે તો ધમ્મળ વિના આવ્યો છે.”

મહારાજ આટલું બોલતા હોય છે એટલામાં પેલી વૃદ્ધ બાઈએ સાન કરી હોવાથી નજીકની કેટલીક બહેનો મહારાજની ચારેય બાજુ ફરી વળી અને મહારાજને લવૂરિયાં તથા બચકાં ભરવા લાગી. મહારાજનું પહેરણ કાઢી નાખ્યું અને મહારાજ કહે છે કે “મને પોતાને શું થાય છે એનું કાંઈ ભાન ન રહ્યું. મારા શરીરમાંથી લોહી નીકળ્યું” એ જોઈને ચાર ચારણો મારા હાથ પગ પકડીને મને જિયડીને દોડતા નાકા; અને એકાદ ખેતર દૂર લઈ જઈને મને નીચે મૂકી દીધા. થોડી વારમાં જ હું જિભો ચર્ધને પેલા ટોળાવાળા દિશામાં ફરી આવ્યો એટલામાં એક જણે મારી આગળ આવીને કહ્યું કે “પાડાને વાઢી નાખ્યો છે. કાંઈ ખત્રી ન નીકળ્યો એટલે ચારણે ધા કર્યો.”

આ બનાવથી પાટણવાડિયાઓની લાગણી ઉશ્કેરાઈ અને એ તોફાન કંઠવા તૈયાર થયા, પણ મહારાજે એમને સમજાવીને વાયાં. તે દિવસથી પાટણવાડિયા કામે કરાવ કર્યો કે ‘લગન વખતે ચારણનો ભાગ ન કાઢવો.’ એ કરાવ ગામે ગામ પહોંચાડવામાં આવ્યો. વાણિયા પાટીદાર તથા બીજા કામોએ પણ ચારણોનો બહિષ્કાર કર્યો.

મહારાજનું મન બહુ ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું હતું એટલે એ ત્યાં વધારે ન રોકાતાં બોરમદ ચાલી નીકળ્યા,

આગલે દિવસે બોરસદમાં ત્રણેય પરિવહના પ્રમુખોનું
 મરઘત્ય કાઢવાનું હતું. એ વખતે મહાગજની હીકડીક
 ખોળાખોળી આવી પણ એ વખતે મહારાજ તો વાલવોડ
 હતા. બીજે દિવસે પરિવહ શરૂ થાય એ પહેલાં મહારાજ
 આવી પહોંચ્યા એથી બધાને ખૂબ આનંદ થયો. પણ
 એમની ચીથરહાલ સ્થિતિ જોઈને અને વાલવોડની
 હાલિયત જાણીને સગદાર સાહેબને પણ દુઃખ થયું.

૧૧. હૈડિયા વેરાની લડતમાં

અંગ્રેજ સરકારના ગત્યમા મુજબ આધમતો નથી એમ કહેવાય છે પણ માત્ર માત્ર વર્ષથી બોરસદ તાલુકામાં બાબર દેવાની ટોળી લૂટફાટ કરતી હતી હમરો લોકો એના ત્રાસના ભોગ બન્યા હતા સરકારી પોલીસ ગો ટોળીને પકડવા માટે કોણ જાણે કેવો પ્રયત્ન કરતી હતી કે એ ટોળીનો એક પણ માણસ એના હાથમાં ચાલતો નહોતો છે-રે પોલીસની અપમાતિ ઠાકવા માટે મરકાઈ 'દાર્દન્ય'ના ખબરપત્રીને બોગસ મોકલ્યો એણે રિપોર્ટ કર્યો એમાં જણાવ્યું કે બાબર દયા અને એની ટોળીને લૂટફાટ કરવામાં સ્થાનિક લોકો મદદ કરે છે, અને મનાડે છે, તેથી એ પકડાતો નથી સરકારને તો બહાનું જોઈતું હતું થોડા જ વખતમાં ચારસો માણસોની એક પવટણ બોન્સદ મોકલવામાં આવી અને તેના ખર્ચ પેટે બોગસ તાલુકાના ૯૦ ગામ ઉપર તથા આજુદ તાલુકાના રેલવે લાઈન ઉપરના ૧૪ ગામો ઉપર સરકાર રૂપિયા ૨ લાખ અને ૪૦

દમ્ભરતો ખુનિટિવ ટેકત નાખ્યો. ગામના પોલીસ પટેલ અને લંગી મિવાય અટાર વર્ષથી ઉપરની હિંમરના - દગેક જાણના માથે, ચરકારી સિલ્લક કે સાધુ બાવાવાને માથે પણ સગેરાય અઢી રૂપિયાનો વેગ ચાંદ્યો, એટલે લોંબાએ એને હેડિયાવેરા કહ્યો.

પાછળથી તપાસ કરતાં જણાય કે બાબર દેવાને મંધરનારાં બહુ બહુ તો ૪૦-૫૦ ફૂટનો હસ અને તે પડુ એના ભય અગર લાલચને વચ ચર્ચને મદદ કરનારાં. આવા ચાલીસ પચાસના ગુના બદલ, અને પાછળથી જણાયું એ પ્રમાણે તો એના સરકારી પોલીસનો પણ સાથ અને સહકાર હતો, છતાં દંડ આખી પ્રજાએ ભરવાનો એવો બિટિલ ચરકારનો ન્યાય હતો !

• ભોરસદના પુરાના કાર્યકર્તાઓ મારફત એ અન્યાયની વાત સરદાર વલ્લભભાઈ પામે પહોંચી. સરદાર સાહેબે પંડ્યાજી, રાવજીભાઈ મણિભાઈ, મહારાજ વગેરેને આ અંગે ચોક્કસ હકીકત મેળવી લાવવા માટે ગામડાંઓમાં મોકલ્યા. ૭ જિલ્લામાં સરદાર સાહેબ પણ ભોરસદ જઈ પહોંચ્યા. તપાસમાંથી જણાયું કે ખદાણા ગામમાં જણ દીક ૩૩ રૂપિયા વેરા અને ગાજેલમાં તથા જોગણમાં જણ દીક ૭ રૂપિયા વેરા નાખવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ વગેરે હકીકતો મેળવીને આવ્યા પછી સરદાર સાહેબે એમની બીજીવટભરી તપાસ કરી. મહારાજ કહે છે કે “મને તો એમણે પ્રમા પૂછી પૂછીને ગૂંચવ્યો. એ વખતે સરદાર સાહેબ સાથે મારે એટલો વાડો પરિચય નહોતો

થયો. મને એ બહુ કડક દેખાયા. એમની અવિશ્વાસભરી પ્રશ્નોની પરંપરાથી મનમાં થયું કે આવા માણસ સાથે કદી કામ ન પાડવું. મારી દરેક વાતને જૂઠી પાડવા માગતા હોય એમ જ એ પ્રશ્નો પૂછતા હતા. મેં આ વિષે પંડયાજી પામે ફરિયાદ પણ કરી હતી. પણ તે જ સાંજે બોરસદની જાહેર સભામાં એમણે જે ભાષણ કર્યું એ સાંભળીને હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. અમારી ચકાસણી કરીને એમણે જે હકીકત મેળવી હતી એ હકીકતને આધારે એ સરકારને આશ્વાન આપતા હતા. એમણે જાહેર કર્યું કે મેં મારા વિશ્વાસપાત્ર સાથીઓને ગામડે ગામડે મોકલીને તપાસ કરાવી છે. હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, ગામડાંની નિર્દોષ પ્રજા ઉપર આ તો આપણુદીનું રાજ્ય છે. પ્રજા હંદાય છે તેને એ હંદમાંથી બચાવવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ બિલહું ચોર કાઢવાળને દંડે એમ સરકારે નિર્દોષ પ્રજા ઉપર દડ નાખ્યો છે. આ તો નબળો માદી બેરી ઉપર શરો જેવી વાત છે. એમણે એ સભામાં પ્રજા પક્ષ એવી સુંદર રીતે રજૂ કર્યો કે હું તો એમના ઉપર મુગ્ધ જ થઈ ગયો. મેં જોયું કે મને પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને પગથ્યો હતો એની પાછળનો એમનો હેતુ હકીકતોની ચોકસાઈ કરીને પોતાનો કેસ વધારે મજબૂત બનાવવાનો જ હતો. ઘણાખરા લોકોને ઉપરથી જોતાં. મરદાર વહાલભાઈ બહુ કડક લાગે છે. મારો પણ પ્રથમ અનુભવ એવો જ થયો, પણ વધારે પરિચય પછી મને જણાયું કે એ કડક મુખાકૃતિ કે વાણી પાછળ બહુ દ્રામળ હૃદય પડ્યું છે.”

અડવાડિયામાં આખા બોરસદ તાલુકાની પ્રજાની
એક મોટી મહા બોલાવવામાં આવી એ જમાના પ્રમાણે
એ મહા બહુ જગી કહેવાય. મહા એટલી મોટી હતી કે
વ્યાખ્યાતાનો અવાજ છેક છેડા સુધી મહામુશ્કેલીથી
પહોચતો હતો એ સભામાં ગુજરાતના ગાંધી આગ કાર્યકર્તા
અને આગેવાનોને પણ આમ ત્રણ આપવામાં આવ્યા હતા.
એ સભામાં દેડિયા વેગ આમે લડત ઉપાડવાનો ડરાવ
પચાર થયો અને તાલુકાના જુદા જુદા વિભાગમાં ડાવણીએ
નાખવાનું નક્કી થયું. ગાંધી, સુણાવ, વીરસદ, વહેગ,
આકલાવ, કથાગિયા, અચારસા, બોલાવ તથા વાગદ એમ
નવ ડાવણીઓમાં ગિલાના અનુભવી કાર્યકર્તા પોતાનાં
થાણા નાખીને બેસી ગયા. બોરસદ મુખ્ય મથક રાખવામાં
આવ્યું હતું. ત્યાં દરનાર આવેલ અને પડ્યાછ ગટેતા
દેંક ગામમાં કાંઈ પણ નવાનૂની થાય તો એની જગેજગ
હડીકત થાણાના કાર્યકર્તા માંડત માજ પહેલાં મુખ્ય
મથકે પહોંચી જતી મહાગજના બાગે કાંડા ગાંગા આગ્યો
હતો આ પહેલાં કામ કરવા માટે સદારાજ કદી મહી
નદીના કાતરમાં વએલાં આ કાંડાનાં ગામોમાં ગયા નહોતા.
આ દેડિયા વેગની વડતે એમને કાંઈક નવા જ અનુભવો
કરાવ્યા.

આ અજાડિ પેટનાદથી દોડેક જાડિ ઉપર આગેવા
જોગણ ગામમાં મદારાજ એક વખત ગયા હતા તેગણ
નાનું મગજુ મરીય ગામ છે. એની વચ્ચે મુખ્યત્વે પાટાવ-
વાડિયાઓની છે પણ એ ગામની અચનાવટી એવી હતી.
મદારાજ સાં ગયા હતા તે જ દિવસે કાર્કએ ૧૫૦ રૂપિયામાં

એક ખૂન કરાવેલું એની તપાસ માટે આવેલા એ વિભાગના ફાજર તથા પોલીસનો ત્યાંના ચોરામાં પડાવ હતો.

ફાજરના મોદામાંથી કાનના કીડા ખરે એવી ગાળો નીકળતી હતી, મારફ્ટ ચાલતી હતી અને આખા ગામનું ધ્યાન ત્યાં કેન્દ્રિત થયેલું હતું. એ ગામની ગરીબાઈ, નાનાં અને ગંદાં ઘોડાં જેવાં ઘરો તથા ચોરાનું દશ્ય લોઈને મદારાજને ફિલમાં ઝાલિ ચર્ચ આવી. ઈ. સં. ૧૯૨૨ માં જેલ જતાં પહેલાં ઉચ્ચાર્યું 'તુ એ કોમની સેવા કરજે' એ ગાંધીજીનું વાક્ય એમને ફરી યાદ આવ્યું. એમને થયું કે આમને શી રીતે મદદ કરું? મદારાજ કહે છે કે, "એ વખતે મારા મનમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. એમની ગરીબાઈ કાઢવી જોઈએ, એમની મદદી કાઢવી જોઈએ, એમની કુટેવો ઠોઠાવવી જોઈએ અને જો આ બધું કરવું હોય તો મારે એમની વચ્ચે જ રહેવું જોઈએ. મનમાં એમ પણ થયું કે ખીજી દોડાદોડ કરતાં આવી મેં આ જ છે." મદારાજને એમને માટે ફિલમાં બહુ સમજાવ લાગ્યો. એ એમને પોતાના સ્વજનો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા. એમને થતું હતું કે આ લોકો ચોરી કેમ ન કરે? આપણા ધનિદાઓ એમને ચૂનવામાં શું બાકી રાખ્યું છે? એ દાંડ પીતે તોફાન કેમ ન કરે? એમને જ્ઞાન કે મારા સંકાર આપવા માટે આપણા બાળકો પાછળ જો ખર્ચ કે મહેનત થાય છે એમાનું એમની પાછળ શું થયું હોય છે? એમની દૃષ્ટિ વિશાળ ન હોય, એમને દેર, દુનિયા કે સ્વગત્યની કલ્પના ન હોય એમાં શી નવાઈ? એમની પામે વર્ષને કાઈએ કરી એવી વાતો

હરી છે !” મહારાજ જેમ જેમ વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ એમને આ ચોરી, લૂંટ અને ખૂન કરનારું નિર્દોષ બાળકો જેવા દેખાવા લાગ્યા !

મહારાજ એ ગામમાં એ કે ત્રણ કલાક રહ્યા પછી એ ત્રણ કલાક માટે એમની સામે એક નવી જ દુનિયા ખડી થઈ ગઈ. મહારાજ કહે છે કે, “ મને થયું કે મારે આ કામમાં જ દરખાસ્ત જવું જોઈએ. ચહેરું કામ કરનારા બધા હોય છે. પણ આમનો સાથી દાર્દ્ર નથી. મારે એમના સાથી થવું જોઈએ. એ જોગણુ ગામમાં જ મને પાટણવાડિયા અને બારેલા કામમાં કામ કરવાની હીક્કા મળી, એમ કહું તોપણ ખોટું નહિ.”

વહેલામાં વહેલા એ ગામમાં આવીને બેસી જવું એવો વિચાર લઈને મહારાજ ત્યાંથી નીકળ્યા હતા પણ એ ત્યાં આવીને રિયર બેસી જાય એ પહેલાં એમની સામે બોગસદના દેડિયા વેરાની લગત આવીને ઝેલી.

આમ એમને રિયર બેસવાનું ન મળ્યું પણ એ કામ વચ્ચે જ રહેવાનું મળે એ માટે એમણે એમના કાર્યદોષ તરીકે કહી ગયાને જ પમદ કર્યો.

૧૨. ગામમાંથી ગ્રાહણ લૂખ્યો જાય?

ખોરસાની સભા પૂરી થયા પછી મહારાજ રાસ ગયા. ત્યાંના આગેવાન ખેડૂત ભાઈ આશીર્વાદને એ મળ્યા અને જણાવ્યું કે હૈડિયા વેરાની લડત અંગે એમને આ ઠાંકા ગાળાના ગામોમાં ફરવું છે. મહારાજ આ અગાઉ કદી રાસથી આગળનાં ગામોમાં ગયા નહોતા. આથી આશા-ભાઈએ ઠાંકાનાં ૧૮ ગામોની યાદી બનાવી આપી. એ લખીને એ તો ઊપડ્યા. બધાં જ ગામો નવાં હતાં એટલે એ નામ બૂલી જતા. આથી વાગવાર યાદી કાઢી કાઢીને એ નામો જોઈ લેતા. પહેલું ગામ આવ્યું અમિયાદ. એ ગામના ફળિયે ફળિયે જઈને મહારાજે હૈડિયા વેરા શું છે અને શા માટે નહિ ભરવો એ અમળ્યું. મહારાજની વાતોમાં લોકોને રસ પડતો. એમની વાતો સાંભળ્યા પછી બધા જ હૈડિયા વેરા ન ભરવામાં અંમત થઈ જતા. બપોરે એમને ઝૂખ લાગી ત્યારે એ એક સાક સુધડ અને સારી સ્થિતિવાળા ધરે ગયા અને જણાવ્યું કે “આજે હું તમારે ત્યાં જમીશ.” ધર માલિકે કહ્યું, “બહુ આરુ.” તરત એમણે પાણીનો ઘડો ધસી મંગાવ્યો. મહારાજે ફક્ત એક રોર ખીચડી લીધી અને

નાકીને આંગળીમાં જ ત્રણ ઈંટો ગોઠવીને ખીચડી પકાવી ખાધી. ત્યાંનું કામ પત્યું એટલે એ આજળ ચાલ્યા. ત્યાંથી એ દહેવાળુ પહોંચ્યા. દહેવાળુના હકિરે દેડિયા વેરા નહિ ભરવાનું વચન આપ્યું ત્યારે મહારાજને બહુ આનંદ થયો. પણ ત્યારે આ વાત જાપામાં જ પાઈ ત્યારે એ જરા ગભરાયા હતા.

ગાજણના હકિર સાહેબને મહારાજની વાત ગમે ન બિતરી કેમ કે તેમના મનમાં ગાંધીજી વિશે જ કંઈ ખ્યાલો ભગાયેલા હતા. તે એવું માનતા હતા કે ગાંધીજીએ ધર્મ બ્રહ્મ કરી નાખ્યો છે. તેથી ગાંધીજી ઉપર અકળાર્ધને તે મહારાજને ધર્મનો ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. મહારાજે સામે સંવાદ કર્યો કે, “ધર્મની શિખામણુ આપવાનો અધિકાર કોનો? તમે તમારો ક્ષત્રિય ધર્મ પાળો છો? તો પછી ગામમાં લૂંટ શ્યામ ને છતાં તમે નિરૂતિ સર્ધ કેમ રમે છો? અને ધર્મ વિશે તમે વધારે જાણો કે હું જાણજી?” આવી વાતો સાંભળવી કોને ગમે! હકિર સાહેબે પણ આવેશમાં આવીને જણાવ્યું કે, “જો તમારે આફ અવળું જોણવું હોય તો ચાલ્યા જાઓ આ ગામમાંથી બહાર.” મહારાજે કહ્યું કે, “હું શું આફું અવળું જોણું છું? અને ગામમાંથી હું સા માટે નીકળી જઈ? જોઈ છું કે મને કાલુ કાઢનાર છે?”

આમ હકિર સાહેબ સાથે બોલાચાલી થયા પછી મહારાજ જામની ભાગીને એક ધર્મશાળા હતી ત્યાં જઈને બેઠા. મહારાજ સાથે એક પાટીદાર સદ્ગૃહસ્થ પણ હતા. સાંજ પડી ગઈ હતી. એટલામાં એ જ ગામના પરતસિદ્ધ નામના એક ભાઈ મહારાજ પાસે આવ્યા અને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા કે, “ક્યાંથી આવ્યા છો? અને શું કામકાજ

છે ?" મદારાજે એમને ત્યાં આવવાનું કાગળ સમજાવ્યું અને એ બાઈના હાથમાં એક રૂપિયો મૂકીને કહ્યું કે આ બાઈને માટે થોડી સુખડી શેકાવી લાવશો ? પેલા બાઈએ રૂપિયો મદારાજના હાથમાં પાછો મૂક્યો અને કહ્યું કે "શુ ખોસો જો ! પ્રાપ્ત થયેલો દીકરો અમારો ગામમાંથી બૂખ્યો જાય ? તમે જાણો. માટે ઘેર ખાઈ પીને મત્રે આગમ કરો. કાલે સવારે તમારે જવું હોય તો જાઓ." એનો આમદ અને ભાવ જોઈને મદારાજ પેલા બાઈ સાથે તેમને ત્યાં ગયા. મદારાજે ચાલનાં ચાલતાં કહ્યું કે, "અમને સર્વ જવામા બહુ લડાણ નહિ કાઢો નકામા કઠિર તમને પગવશી," એમ કહીને એમણે કઠિર સાથે બેસી કિંમો કહી સંભળાવ્યો. પણ પેલા બાઈએ જવાબ આપ્યો કે, "હો જે થવાનું હોય તે માય. શુ હું પ્રાપ્ત થયેલો મારે આજ-જોધી બૂખ્યો કાઢું ?" ઘેર સર્વ જાણને એણે જાણે મહેમાનોને પ્રેમપૂર્વક કુલેર બનાવીને જમાડ્યા મદારાજે એમને હૈડિયા વેરાની વાત સમજાવી એટલે એ એમાં પણ સમત થયા, એટલું જ નહિ પણ એમણે તો એવું કહ્યું કે, "આ વાત તમે બધાની કબજે કહો તો બહુ સારું. તમે કહેતા હો તો હું બધાને બેગા કરું." મદારાજને આથી વધારે બીજું શુ ગમે ? એમણે કહ્યું કે "જરૂર તમે બેગા કરો તો હું બધાને સમજાવીશ" તે જ મત્રે પેલા ઉત્સાહી બાઈએ ઘેરવેગ ફરીને કઠિરના મકાન નજીક જ સ્વામી-નાગયજ્ઞના મંદિરના યોગાનમાં બધાને બેગા કર્યા મદારાજે એ સંભામાં હૈડિયાવેરા કેમ આવ્યો અને આપણે શા માટે એ નથી બગવાનો એનો આજો પ્રતિદાન વર્ણવી બતાવ્યો.

એ જ સભામાં એમણે સાચો રાજધર્મ કેવો હોય એ સમજાવવા માટે ગંગા ગમ્યદ્રવી વાત કહી અલગાવી આ બધાની લોકો ઉપર મહુ સચોટ અસર થઈ મહારાજની આ રાતો સાંભળીને ઘણા સાહેબનો નાનો દીકરા એમના તરફ ત્યારી પેઠે આકર્ષણ થોડા દિવસ પછી એ બોરમદ નર્તન મહારાજ પાનેથી કાઢવા માટે કેટલો પણ લઈ આવેનો.

પણ ઠાકોર સાહેબને આ બધું ગમ્યું નહિ મીઠું દિવસે એમણે પેના પર્વતસિંહને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું કે તમે પેના બાલ્યજીને કેમ બોલાવો છો ? એમને જવાબ આપ્યો કે બાલ્યજીના દીકરાને હું આપણા ગામમાંથી ભૂખ્યા જવા દઉં એમાં આપણું સારું કેમ ? “પણ તમે તો આજુ ગામ જોયું છોને સજા જોવી અને લાવજો સાંભળ્યા હતા ને ?” ઠાકોર સાહેબે અવાજ ધોઈ એના જવાબમાં પર્વતસિંહે કંથુ કે કોઈકે ધરની મેડી ઉપર બેસીને સાંભળ્યું હશે તો કોઈકે જાહેરમાં બેસીને સાંભળ્યું હશે એમાં થઈ શકે નહીં. ઠાકોર સાહેબે એ વખતે તો પર્વતસિંહને વધારે માર્ગ મૂકી નહિ પણ, માણસનો ડાખો ન્યભાવ માર્ગ જ એનો ડાખ છોડી શકે છે ? માર્ગ આવી ત્યારે પર્વતસિંહને બાલ્યજીને જમાડવા બદલ ૨૦૦-૩૦૦ ના ખાડામાં બીતરી જુદું પડ્યું.

વીમે ધીમે મહારાજ બધા ગામોમાં ફરી વળ્યા અને પાછળથી તો એ એવી ચક્રવર્તી લગાવતા કે મેઢ દહાડામાં ૧૮ ગામ ફરી વળતા મહાના ગામોમાં દેડિયાવરો ન લગવાનો મહેતો પહોંચી નો.

૧૩. 'સ્વયં સેવક' એટલે શું ?

જેવી રીતે દેડિયા વેશ ન ભરવાનો મંદિરો મહારાજને કાંદા વિભાગમાં પહોંચાડ્યો તેવી જ રીતે તાલુકાનાં બીજાં ગામોમાં તે તે વિભાગના કાર્યકર્તાઓ પણ એ સદેશો પહોંચાડી દીધા હતા. પણ બીજા વિભાગોમાં અને મહા-જના વિભાગમાં એક ફરક હતો. બીજાં ગામો ઉપર સ્વયંસેવકોનું ચાલું રહેતું અને કાર્ધ ગામ નરમ પડે કે તરત સ્વયંસેવકોની દુકડી ત્યાં પહોંચી જ હોય. મહારાજને ત્યાં સ્વયંસેવકની દુકડી ગણે કે સ્વયંસેવકના આગેવાન ગણે. ગેબબધુ એ એકલા જ હતા. એમની કાર્યપદ્ધતિ જ એવી હતી કે એમને બીજા સ્વયંસેવકની કે એ અંગેની બીજી વ્યવસ્થાની જરૂર જ ન પડે. મહારાજને જે આદર ગામમાં એ કામ કરતા હતા ત્યાંના લોકો સાથે એવો સીધો સંબંધ બાંધ્યો હતો કે જરૂર પડે ત્યારે એ ગામલોકો જ સ્વયં-સેવકનું કામ કરવા લાગી જાય. એમ છતાં એમને ફાવી જાય એવા એક સાથી મળી ગયા. એમનું નામ બોદ્ધ મહારાજ. એમનું મૂળ નામ તો ગણપતિશંકર પણ એમનું

દેડ રારી, માદુ જીવન અને ખોડુ માથુ જોઈને લોકોએ એમનું નામ મોડકા મહારાજ પાડી દીધું. ખોડકા મહારાજના નો નિયમ એવો કે એ મારા જે ત્રણ ગામોમાં ફરે, લોકોને મળે, જિમત કરે અને બહુ જોઈની વાતો કરે એમનું અર્થ તો કંઈ મળે જ નહિ ફરતા ફરતા જ્યાં ખાવાની મગડ પડે ત્યાં ખાઈ લે અને લોકોમાં ટુલ્યો થઈ જાય.

એ રખત ગસથી મહારાજ ઉપર સદગો આગે કે આવની હાલે હી રી સી જાતે આવીને બદલપુરમાં વેગે નહિ લખાગઓને ત્યાં જઈતી કરવાના હ. મહારાજ ગતોગત મદનપુર પહોંચી ત્યાં ખોડકા મહારાજ એ ગામમાં જ હતા મહારાજની સૂચનાથી ખેતરે ખેતરે ફરીને એમણે ગતોગત જામને બેસુ કર્યું. ડા. ગામના લોકો વર્ષનો મોટો ભાગ ખેતરોમાં જાપગ બાધીને ત્યાં જ રહેતા હોય હ મહારાજ મગવા ખોનાવતા હતા એને વડીનોય નિયમ ક્યા વિના બધા એકા થઈ ગયા એમની સમક્ષ મહારાજે રાત નકી કે “આવની કરે માહેન આવરાનો હ આપ મેરો લખાનો નથી બીજા વિભાગમાં તો સ્વયમેવકા હે પણ મારી પામે સ્વયમેવક નથી એકે મારે તમારી મદદની જગ પડશે” એક જણ ખોતી કંઈયો ‘પણ બાપજી, એ જ્યાં સવ-શુ કે તમારે એનું શુ કામ પડ્યું ?” મહારાજે નમ્રતા યુ કે “કાને આદબ આવીને વગેની જાની ફરે એ પડેલા સ્વયમેવક હોય તો બધ નહે ! પરો હી દે કે કાઈએ મગ ઉસારૂં ગામનું નહિ આખો દો બાધ્યા નેવ તો એ પણ જાણીમાં હઈ નહ. સ્વયમેવક હોય તો મન સદગો પડેઆરી દે કે માહેન

આગ્યે છે. દાગને વરમા યાંધી દો, નહિ તો ખેતરમાં લાઈ લાગેા આમ આટા ફેગ ખાઈને સ્વયમેવક નાના મટા બધા મદેગા પહોંચાડે. ગતવગત જોયા વિના કે કશીયે વાવચ વિના લોકાનુ દિત કરવા મથે, કાર્મ મજ્જણમાં પડચો હોય તેને સાચી સલાહ આપે, અને પોતાનાથી થાય એટલી મદદ કરે એનુ નામ સ્વયમેવક. આ આપણા બોડકા મદારાજ જે જ ને ! પણ અમે મેજ જણુ ટેટલી દોડાટોટી કરી શકીએ ? માટે ફાળે ૧૮ ગામ આવ્યાં છે. એ બધાને સદેગા પહોંચાડવા પડે”

એક આગેવાન બોલી ઊઠ્યા, “એટલુ જ કામ છે ને ? મદારાજ કાલે સવારે એક પણ ઘર ઉધાકુ નહિ ગહે. દોગનાં ગળાંની સાફળ અને દોગ્રાં કાઢીને ડૂલાં જ મુકી દઈશુ તમે નિશ્ચિત થાઓ ફતરુ પણ કાલે ગામમાં નહિ ગહે.” ગામ આગેવાનના આટલા વચન પછી મદારાજને ચિંતા કરવાનુ કાર્મ કાગલુ ન ગળ્યુ. એમણે એકમીજ સાથે વાતો કરીને યેર ઘેર સદેગા પહોંચી જાય એવી વ્યવસ્થા કરી નાખી

મદારાજ અડધી ગત્રે લાથી ઉમવાન ઝેપજા લાના લેખિ મદારાજ ઉપર ખૂબ લાવ ગમ્મતા હતા એમણે પણ મદારાજના દલા પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા કરી નાખી ત્યાના લાઈઓ એટલા મક્કમ હતા કે ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિં પ્રાટ આહુણ જાતે એક વગત એ ગામમાં આવ્યા હતા અને લોકાને ધમકી આપી હતી પણ તેમના ઉપર એની કશી જ અચર નહોતી થઈ આ જે પ્રમાણે એમણે અગરેય ગામની અદર પહેલેથી તૈયારી કરી લીધી

એક વખત મહારાજ રાસથી કઠાણા જતા હતા. વચ્ચે દિવેલ ગામ આવે છે. ત્યાંના લોકોએ મહારાજને જોયા એટલે એ સામા ફરી વળ્યા. એકે કહ્યું કે, “ મહારાજ આ કઠાણાના પોલીસ લોકોને ધમકાવીને પૂજા વર્ધ જાય છે એનું કાંઈ ન થાય ? ” મહારાજે સામે સવાલ કર્યો કે “ તમે આપો છો યા માટે ? ” પણ મહારાજ પાસે બીજોયી પણ આ જાતની ફરિયાદો આવી હતી એટલે એમણે ખેડૂતોને ડરીને કશું ન આપવાની જાણવણી કરી અને પોલીસોના આ જાતના વર્તન વિશે જાણમાં હેતુલ મોકલાવ્યો. આની અસર એ થઈ કે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર આ બાબતની તપાસ કરવા આવ્યા અને એમણે કણ્ણાનાં કેટલાક ખેડૂતો પાસે અભિયાદ મુકામે લખાવી લીધું કે એમણે રાજપ્રુશીથી પોલીસને પૂજા આપ્યા હતા. મહારાજ પાસે તો રજેરજની બાતમી પહોંચી જતી હતી એટલે આ વાત પણ તરત એમના જાણવામાં આવી. એમને એ પણ ખબર મળી હતી કે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર કેટલી બાબતમાં પેસા ચૂકવીને ટાટું પાટી નાખવા માગે છે.

એ જ અરસામાં મહારાજે કઠાણામાં એક જાહેર સભા ગોઠવી હતી. તેમાં એમણે પોલીસો તરફથી થતી રંજાડની વાત પણ છેડી. એ વખતે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ત્યાં હતા એટલે એમને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું કે “ કાંઈને લાપોટ મારીને બે રૂપિયા કઢાવીએ એને રૂપિયા રાજપ્રુશીથી આપ્યા છે એમ કહેવાતું હશે ? અને હવે સાહેબ પેસા ચૂકવવા આવ્યા હોય તોય એનો શો અર્થ છે ? આ કાંઈ એકલા પેસાનો સવાલ નથી. ધર્મનો પણ સવાલ છે.

પોલીસ પૂજા માગવા આવ્યો હતો ત્યારે ખેડૂતે કાંઈ એમને એમ નહિ આપી દીધા હોય એતરૂં જાણ મોઢું મારી જાય કે તો તેનેય એ લાકડી માટે છે એ ખેડૂત પોલીસને રાખી પૂજા આપી દે ? પૂજા લઈ જતા પહેલાં પોલીસે જે ધમકીઓ આપી એનું શું ? ” આમ કહીને મહારાજે ખેડૂતોને એમ ને એમ પૈસા આપે તોય ન લેવાની સલાહ આપી અને ખેડૂતોએ પૈસા ન લીધા.

તેજ સત્યાગ્રહી સાહેબની આવી વાતો ચર્ચાઈ એથી લોકોમાં એક જાતનો ઉત્સાહ વધ્યો. ‘પાછળથી પૈસા ખેડૂતો આપ્યા. સાથે સૂચના હતી કે પૈસા આપીને પહેલો લેવી, પણ સલાહ પ્રમાણે ખેડૂતોએ પૈસા લીધા નહિ એટલે એ પાછા ગયા.

આ બાબત પછી મહારાજ પાસે આવી નાની મોટી ઘણી ફરિયાદો આવવા લાગી એક દિવસ મહારાજ કોલેજની બાગીચામાં જતા હતા ત્યાં એક કુંભારે આપીને ફરિયાદ કરી કે નજીકના ચાણના પોલીસે એને ચાણનું પાણી ભરી જવાનું કહ્યું પણ એણે ના પાડી એટલે પોલીસોએ એને માર્યો એને માર માર્યો હતો તેની નિશાનીઓ પણ એણે મહારાજને દેખાડી એટલે મહારાજ ગમ જવાનું માડી વાળીને સીધા જિપ્સા કોલેજના ફાજદાર પાસે ત્યાં જઈને એમણે પહેલું જ વાક્ય એ સંભળાવ્યું કે “ બધે તમારું જ ગળ ચર્ચ થયું છે કે શું ? ” પછી બધી હકીકત કહી સંભળાવી ફાજદારે પોલીસને હુકમ કર્યો કે જાઓ કુંભારને બોલાવી લાવો મહારાજે કહ્યું કે “ એણે જો ગુસ્સો કર્યો છે તે એ અહીં આવે ?

મરીબ કુભાગ એનો ચાપો મધ કરીને અહીં આને એના
કરતા તમે જ ત્યાં જઈને તપાસ કરો તો સારું નહિ !
પૂરી હકીકત કે મુદ્દામાન પણ ત્યાંથી મળી શકે ' એવો
એમણે ત્યાં તપાસ કરવા જવાનું વચન આપ્યું એને
મહારાજ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને પાછા કુભાગની પામે
પહોંચ્યા અને તેને બધી હળી તથી વાંદ કયો સાથે સાથે
જણાવ્યું કે તેને બોલાવે તો તેણે કામ ઠોડીને ત્યાં જવું
નહિ એ ફાજદાર ઝોડીને પૂછે તો બનેલી મધી હળીકન
કહેવી મહારાજ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે એમને
ખચર પડી કે જમાદાર જામમા આવી ગયા છે અને
ફાજદાર આવવાના : એટલે એ ત્યાંથી જવાને બંને
ગામની ધર્મસાગામા જઈને એક વડ નીચે ગયા

થોડી વાગમા ફાજદાર આવ્યા જમાદારે કુભાગને
મોતાયો અને ધમકાવવા માડ્યો મહારાજને આ વાતની
ખચર પડી એટલે એ પણ ત્યાં ગયા એમણે કુભાગને
કહ્યું કે ' તું અહીં શ મમ આ થોડું ' મહારાજને આવે ॥
તેઈને ફાજદારે નજીકના થાણાના પોલીસોને પોતાના
અને પોલીસો આપ્યા એને એમણે પૂછપૂછ શરૂ કરી
મહારાજે કુભાગનું શરીર ઉઘાડું અને બનાવ્યું એ
તેઈને પોલીસો આવો કહીને મહારાજ સામે તેઈ ગયા
૭૩ પોલીસ તો એવું પણ બનાવ્યો કે આ પોલીસ ટાપી
વાળા જ બધી વાત કે, પછેઆડે છેલ્લે તેને તેઈ ગઈશું
મહારાજના સામગ્રીમાં આ વાકય આવી ગયું એટલે
એમણે કહ્યું કે, ' પડી શું તેઈ નેવાનું હતું મત્વારે જ તેઈ
લેને ! તમને તો ગામની ચોખી મળ્યા ગળ્યા છે કે અવા

ગરીબ લોકોને પૂજવા માટે ? આ બાબુના ગરાશિયાના ખાટલાનું પાંગેત છોડીને રોજ મારવા તમે જ લઈ ગયા હતાને ? આ કુંભારે પાણી ભરવા ના પાડી એટલા માટે એને માર માર્યો ! તમારું જ રાજ્ય ઘર્ષ ગયું હશે ! ”

હવે ફોજદારે પોલીસ પામેથી થોડા રૂપિયા કુંભારને અપાયા અને વાતને ત્યાં જ દબાવી. આમ ફેડિયા વેરાની લડત ચલાવતાં ચલાવતાં મહારાજ સામાન્ય લોકોને વેઠવી પડતી અનેક જાતની પોલીસની તેમ જ બીજી હાલાકીથી વાકિફ થયા અને ત્યાં પહોંચી શકાય ત્યાં એમની વહારે પણ થયા. પણ આવી નાની મોટી ઘણી અઘડામણોને કારણે એ કેટલાક પોલીસની આખમાં ખૂંચવા લાગ્યા. એમની ગરીબો પ્રત્યેની રહેમદિલી જોઈને તેમ જ ટાક કે તડકો જોયા વિના નિસ્વાર્થપણે લોકહિતના કાર્યો કરતા જોઈને કેટલાકના દિલમાં એમને માટે આદર અને પ્રેમ પણ જન્મ્યાં.

એક દિવસ એક પોલીસે જ આવીને એમને ખબર આપી કે “ આવતી કાલે વહેલી સવારે વત્રા ગામમાં જપ્તી માટે જવાના છીએ.” બીજે દિવસે મહારાજ વત્રા ગયા પણ એ ત્યાં પહોંચે એ પહેલાં પોલીસ ગોડવાઈ ગઈ હતી. ગામલોકોએ એમની બેંસોને ગાળા છોડીને છૂટી મૂકી દીધી હતી. પોલીસોએ ગામના એક શેઠને ત્યાં જપ્તી શરૂ કરી હતી. મહારાજ થોડા મોડા પડ્યા હતા એટલે એમણે ગામની ભાગોળે છોકરાઓ રમત રમતા હતા એમની પામે મહાત્મા ગાંધીજીની જ્યનો પોકાર કરાવ્યો અને કહ્યું કે

“ચાલો બહારવટિયા આવ્યા છે એમનાથી બીગો નહિ, ડગશે નહિ” આમ ૪૦-૫૦ છોકરાઓના એક ટોળાને લઈને ગેકના ઘર પાસે પહોંચ્યા અને જૂમ મારી કે “લૂટાવા દો મિત્રતા બામદ દેવાના પિત્રાર્થ આવ્યા કે” શેડે જપ્તી થવા દીધી પણ એક પાર્થ સગપ્પી લરી નહિ ગામના બાકીના લોકોએ ઘરના બાગ્ચે તાળાં મારી દીધાં હતા. ફાજદાર ધૂવાફવા થઈ ગયા હતા ખટનાય ગામમાં પણ ફાજદાર સાહેબને એવો જ અનુભવ થયો. એ ગુસ્સે થતા હતા પણ લોકો જ મક્કમ હોય ત્યાં શું કરે? આમ જપ્તીઓ થતી હતી છતાં હેડિયા વેરામાં એક પણ પાર્થ લરાતી નહોતી ખટનાલ ગામની જપ્તીનો માલ્ય ચોરામાં જ પડ્યો રહ્યો, કેમ કે એ ઉપાડવામાં ગામના ગવણિયાઓએ પણ મદદ ન કરી. આ બધા સમાચારોથી લોકો વધારે ગંભીર આવતા જતાં હતા.

પ્રજાને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ તો સગદારની ચોરી છે અને ઉપરથી શિરનેરી છે, એટલે વેરા ન લરવાની બામતમા બહુ મક્કમતા આવી ગઈ હતી સરકારે જપ્તીઓ અને ત્રામ દેવાવવા માટે રિગમર્ડ થયેલા પાવ રધા તવાટીઓની તથા કુચળ જપ્તી અમલદારોની ખાસ નિમણૂક કરી હતી પણ લોકો અડગ જ રવા છેવટે હોમ એમર જાતે બોરસદ તપાસ કરવા આવ્યા એમણે એક જાહેર સભા લગીને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાનું વિચાર્યું હતું પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈનો હુકમ હતો કે શ્રી રામભાઈ વડીવ મિત્રામ બીમલ કોર્ટએ ઠીક વાતો કરતી નહિ ઘોડા

અમલદારો અને કેટલાક લોકોની વચ્ચે શ્રી રામભાઈ વડીલે એમની વિશિષ્ટ સેલીમાં હોમ મંથર પામે પ્રવ્રત્તો આખો કેસ રજૂ કર્યો એટલું જ નહિ પણ અમલદારો તરફ આંગળીઓ ચીંધી ચીંધીને એમણે ખાતરી કરાવી કે બહારવટિયાઓને પોષનાર અને તેમની પાસે લૂંટફાટ કરાવનાર તો આ પોલીસ અમલદારો જ છે.

બન્યું હતું એવું કે બાબર દેવાના સાથી અલિયાને પોલીસે પકડ્યો હતો. એના ઉપર ઘણા આરોપો હતા છતાં એણે કશું કે જો એને છોડી દેવામાં આવે તો એ બાબર દેવાને પકડાવી આપે. આથી કલેક્ટર તથા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બન્નેએ એની આ શરત કબૂલ રાખી. ખંભાત, ગાયકવાડી તથા સિટિશ અમલદારો ઉપર ખાનગી હુકમો વજ્રવ્યાકે અલિયા બાબર દેવાને પકડાવી આપવાનો છે. માટે એને પકડતા નહિ. બીજા રાત્રીએની પોલીસ પણ બાબર દેવાને અને એની હુકડીને પકડવાના પ્રયત્નો કરતી હતી. આ હુકમ એમને ન ગમે એ સ્વાભાવિક હતું પણ અલિયા મારફત બાબર દેવાને પકડવાની આવી પેરવી આવતી હતી એ જ અરસામાં પેલા ખાનગી હુકમની નકલ સરદાર વલ્લભભાઈના હાથમાં આવી. એમણે એ યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ પણ કંગવી હતી. હવે અલિયાએ શું કર્યું એ પણ જોવા જેવું છે. એણે અમલદારોને કહ્યું કે બાબર દેવા વહેમાવ નહિ એટલા માટે એને લૂંટફાટ કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ. અમલદારોએ એને લૂંટફાટ કરવાની છૂટ આપી, બંદૂક પૂરી પાડી અને સાદા

વેશમાં એની મદદમાં પોલીમો આપ્યા અલિયાની આ ટોળા પણુ લૂંટ કરવા નીકળી પડી પ્રગ્નને બચાવના માટેના અગ્રદારના દેવા બિધા બોપ હતા તેનો આ આનાદ નમ્મનો કે

અલિયો ફૂટી ગયો છે એ સમાચાર બાપર દેવાને વેળાસર મળી ગયા હતા એટલે એ અલિયાથી એતતો જ ફરતો હતો અલિયાને પણુ ખબર પડી કે બાબર દેવાને એની પેગમીની ખબર પડી ગઈ છે પણુ હવે તો એને કાયદેમત લૂંટફાટ કરવાનો પરવાનો મળી ગયો હતો પછી એ શાનો પાત્રો પડે ? સાથેના પોલીસોને પણુ ચાતુ પગારે આવી નવી આવક મળી ગઈ હતી એ શાની ખોટી લાગે ? આ દુકડીએ નાની મોની ઘણી લૂંટો કરી એને આપવામાં આવેથી બંદૂક વડે જ એણે એક મુસબમાનનુ ખૂન કર્યું, એકનુ નાક કાપ્યું એને વહેમ હતો કે એ એને પકાવવા ફરતા હતા અમલદારો માનતા હતા કે અલિયો એમના હાથમાં જ છે પોલીસો ગમે ત્યારે પકડીને એને હવાને કરશે પણુ અલિયાએ પોલીમોને સાધી લીધા હતા અમલદારો એને પકડે એ પહેલા તો એક તરે બધા પોલીસોને સતારાખીને ચારેય બંદૂકો લઈને અલિયો નાસી છૂટ્યો પોલીમો ઘેર બેઠા

પણુ આવી દાખલા દલીલો સાથેની હકીકતો સાંભળીને હોમ મેન્બર અવાક બની ગયા એ ત્યા તો કશું બોલ્યા નહિ પણ મુબઈ જઈને એમણે હુકમ છોડ્યો કે બેઠા જિલ્લાના ૧૧૪ ગામ ઉપર ૨ લાખ અને ૪૦ હજાર

રૂપિયાનો પ્યુનિટિવ ટેક્સ નાખ્યો છે તે રદ કરવો અને નખતીનો માલ પાછો સોંપીને પહેંચી લેવો.

આમ દોઢ મહિનાની મક્કમ લડત પછી દેડિયા વેરો નાખી દીધા.

આટલી ટૂંક મુદતમાં દેડિયા વેરો રદ થયો. એથી પ્રજામાં ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. મહારાજને થયું કે કાંકા વિભાગમાં જો આવે ઉત્સવ જીવવામાં આવે તો પ્રજા-જાગૃતિ વધશે. આથી એમણે એમનો વિચાર લોકો સમક્ષ મૂક્યો. લોકો તો ઉત્સાહમાં હતા જ. તેમાંય મહારાજ તરફથી ઉત્સવ કરવાનું સૂચન આવ્યું ઐટલે તરત એમણે એનો સ્વીકાર કર્યો. જોત જોતામાં કાંકા મુકામે ઉત્સવની સજા થવાની છે અને એમાં સરદાર વલ્લભભાઈ તથા પૂ. કસ્તૂરબા પધારવાનાં છે એ જાતનો સંદેશો કાંકાના ગામે ગામ પહોંચી ગયો.

કાંકાની આખી લડત દશા ખર્ચ વિના કે કરા ડોળ દેખાવ વિના લડાઈ હતી. સ્વયંસેવકોમાં મહારાજ અને બોડકા મહારાજ જે જણ હતા. બોરસદથી શ્રી દરબાર સાહેબ આ લડત અંગે લોકો માટે પત્રિકા દાદતા હતા. પણ મહારાજ એની એક નકલ મંગાવતા અને ગામડે ગામડે ફરીને એ વાંચી સંભળાવતા. મોટે ભાગે તો બંધી વાતો એ મોટેથી જ કહેતા. ખરેખર અંગે મહારાજ કહેતા હતા કે “લડત શરૂ થઈ ત્યારે બોરસદથી મેં એક રૂપિયો લીધો હતો અને લડત પૂરી થઈ ત્યારે એ પાછો આપ્યો. મારે એની કાંઈ જરૂર જ ન પડી.”

‘લડત જેવી સાદાર્થી લડાઈ એવો એનો ઉત્સવ પણ સાદો હોવો. નેઈએ અને લડત જેવી પવિત્ર અને મુક્તમ હતી એવા આ ઉત્સવના લાવો પણ ઉત્તમ હોવા નેઈએ એવી મહારાજની માન્યતા હતી. અને ખરેખર મહારાજની ધૃત્તિ અનુસાર ગામડાના અલણ ગણાતા લોકોએ એવું જ કરી બતાવ્યું.

એ ઉત્સવ વખતે સાત આઠ ગામની ભજનમંડળીઓ એકઠી થઈ અને ઉત્સવની બધી વ્યવસ્થાનું કામ એમણે ઉપાડી લીધું. ગામના તળાવમાં પાણી સુકાઈ ગયું હતું એટલે મંડપ તળાવમાં જ બાંધવો એવું નક્કી થયું. તળાવના રેડાનો જ એક જાંચો મંચ બનાવવામાં આવ્યો. ગાડા નેડી નેડીને ઢેઠ ખંભાતથી ઉઠીના વાંસ વહી લાવ્યા, ગ્રમકે ફરી ફરીને મોઢો ઉધરાવી લાવ્યા, ૧૪-૧૫ હજાર માણસો સુખેથી બેસી શકે એવો મુંદર અને વિશાળ મંડપ બનાવ્યો. એને આસોપાલ્લવ, આંબા અને લીંબડાના પાનના તોરણોથી સજ્જારવામાં આવ્યો. એક પાર્શ્વના પણ ખર્ચ વિના ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. બહારના મહેમાનોના ભોજનખર્ચની વ્યવસ્થા કડાણાના જ એક સદ્ગૃહસ્થે ઉપાડી લીધી હતી.

આ ઉત્સવ પ્રસંગે સરદાર સાહેબ અને બા બન્ને આવવાનાં હતાં પણ એકાએક ખબર આવ્યા કે ગાંધીજીને જલમાં એપેન્ડિસાઈટિસનું દર્દ થયું છે અને મંબીર રિયલિટી નેઈને મુંબઈ સરકારે એના ઓપરેશન માટે ગાંધીજીને યરોડા જલમાંથી હોસ્પિટલમાં ખસેડ્યા છે એટલે

બાને એમની પાસે જવું પડ્યું. સરદાર સાહેબ અને મહા-
દેવભાઈ ઠંઠાણાની સલામાં આવ્યા હતા.

કાંઠાના લોકોનો ઉત્સાહ, વ્યવસ્થા તથા જંગી મેદની
ભેદને એમને બહુ હર્ષ થયો. એમણે બધાને અભિનંદન
આપ્યા. એક જ મંચ ઉપરથી બધાને અવાજ પહોંચે એવું
હતું જ નહિ એટલે એ જ વખતે ચારે મંચો ઊભા કરીને
ચાર જણાએ ચાર રચળેથી ભાષણો કર્યાં. લોકોનો ઉત્સાહ
માતો નહોતો. ઠેર ઠેર ભજન-સપ્તાહો ગાઈવાયા,
ઉમણીઓ યજ્ઞ અને તાબુકાની પ્રગ્લને ચારેકારથી ધન્યવાદ
મળ્યા. પ્રગ્લમાં એક જાતનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો કે
આપણે પણ કાર્ધિક કરી શકીએ છીએ, મોટામાં મોટી
સરકારને પણ નમાવી શકીએ છીએ. કાંઠા વિભાગની
પ્રગ્લ મહારાજને દેવની ભાક્ષ પૂજવા લાગી ગઈ હતી.

૧૪. દારૂનિષેધ

કાંદા વિભાગમાં ફરતાં ફરતાં મહારાજે ભેધું કે કાંદાર કામ બને શરવીર હોય પણ દારૂએ એ કામને પાવમાલ કરી નાખી હતી. માણસ દારૂ પીતો થાય એટલે એનામાં ધીરે ધીરે બીજાં ધણાં અપદ્મસણાં દાખલ થાય છે. દારૂ પીને એ લૂંટ કરે છે, દારૂ પીને ખૂન કરે છે, દારૂ પીને મારામારી કરે છે અને દારૂ પીને વ્યભિચાર કરે છે. એના પરિણામે કોર્ટ કચેરી, શાહુકારની પકક, અપમાન અને ગરીબાઈ. દારૂ પીનારને એની મા-મહેન કે બાળકોનું પણ ભાન નથી રહેતું. એનું આખું કુટુંબ અમરકારી અને ખોટા રવાડે ચડેલું બની જાય છે. દારૂડિયાનો એપ ગામના જુવાનોમાં ફેલાય છે એટલું જ નહિ પણ એથી ગામમાં મુંડાતરવોનો પણ ફેલાવો થાય છે.

મહારાજને ચયું કે આ પ્રજામાં આટલી જાગૃતિ આવી છે તો એનો લાભ લઈને એ કામને આ બદીમાંથી બચાવવી ભેષજી દારૂનિષેધનું કામ એમણે ૧૯૨૦ માં પણ

કરેલું. એ વખતે જેમ એ પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટિંગ કરવા જતા એમ દારૂના પીઠા ઉપર પણ પિકેટિંગ કરવા જતા. મહાગજનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે કામ ઉપાડે એ પૂરી શક્તિ વાપરીને કરે. એમાં તદાકાર થઈ જાય. એટલે એમના પિકેટિંગની અસર બલભલા ઉપર પડતી. એમનું કામ જોનારા તો એમના ઉપર ફિદા થઈ જતા. પરંતુ એ પોતે કહે છે કે “મેં શહેરોમાં દારૂની દુકાને ચોકી કરેલી પણ મને એ કામમાં બહુ રસ ન પડ્યો. નાગપુર સત્યાગ્રહ પહેલાં નડિયાદમાં અમે પરદેશી કાપડ ઉપર પણ ચોકી ગોઠવી હતી. એ વખતે હું એવી હાથ-સ્પર્શી અપીલ કરતો કે ડેટલીક વખત ધરાક ખરીદેલું કાપડ દુકાનદારને ત્યાં પાછું આપતો અને ડેટલીક વખત તો મારા અતિ આગ્રહને લીધે ધગકા તેમજ દુકાનદારો ખૂબ અકળાર્થ પણ જતા. એક મુસલમાન વેપારી તો એક વખત મારવા પણ તૈયાર થઈ ગયો હતો. ધરાકને સમજાવવાની મારી રીત જોઈને એક કાપડિયાએ મને એને સાં વાળોતર તરીકે રાખવાની લાલચ પણ જતાવી હતી. સવારથી સાંજ સુધી હું તો લીધું કામ છોડી નહિ એટલે મારી ચોકી બહુ કડક પડતી. આજે વિચાર કરતાં જણાય છે કે એ વખતે હું જે રીતે ચોકી કરતો હતો એમાં એક પ્રકારનું ઝનૂન અને દોષ હતો. એનું પરિણામ પણ કાંઈ ચિરસ્થાયી ન નીવડતું. નાગપુર સત્યાગ્રહમાં જતાં પહેલાં અમે નડિયાદની જાગમાં પરદેશી કાપડ લગભગ વેચાતું બંધ કરી દીધું હતું પણ ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે જોયું કે એ તો હડેચોક અને ધમવોકાર વેચાવા લાગી ગયું છે.”

ચોટીના કામમાં એક સૈનિકના નાતે મહારાજ ફેટલીક વખત બેઠાઈ જતા પશુ એ કામમાં એમનું મન બહેંચાતું નહિ. ચોટી કરતાં સાચા જાનનો દેડાવો અને પ્રેમભરી સમજૂતીને જ એ અસહ્ય વિપાત ગણાવે છે. તેથી જ પાછળથી એમણે ચોટી કરવાનું છોડી દીધેલું અને ગામડે ગામડે ફરીને સમજાવવાનું કામ ઉપાડેલું. દારૂના અનિષ્ટો સમજાવીને એમણે કામના પંચો પામે દારૂનિષેધના દરોવો પશુ કરાવેલા. આ કામમાં એમને એક જાતનો રસ પડતો. પશુ એ કહે છે કે “પંચોના દરોવોથી એક જાતનું અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર થાય છે પણ એમ કાયમનો ઉકેલ તો સાચી સમજ અને વ્યક્તિગત સંપર્ક જ છે.”

એક વખત મહારાજ દારૂની બહી છોડાવવા માટે એક રખડિયાર ટોળાના આગેવાન પાસે પહોંચી ગયા. આગેવાનના મળે મહારાજની વાત જિતરી લાગી. એણે કહ્યું કે “એમ હોય તો ત્યારે આપણે બધાનો દારૂ છોડાવીએ; પણ તમે એક વાર ગાંધી આત્મારામનાં દર્શન દરોવોને! આજે તો જાણે મેં પીધો છે, થોડાક ગાળવાનો છે, પરમ દિવસે પી લઈશું, પેસે દિવસે આવજો; આપણે બારેય ગામને ભેગા કરીશું.”

ચોથે દિવસે ડાસાએ આજુબાજુના બાર મુવાડાના લોકોને એકઠા કર્યા. ગામની બહેનો પણ એ સભામાં આવી હતી. મહારાજે એમને ખૂબ શિખામણ આપી અને દારૂ પાછળ ફેટલા નાણાં ખર્ચાય છે એનો ખ્યાલ આપવા માટે એક મુંદર ઉપમા આપી. “દારૂ પાછળ આપણે દર વર્ષે

૮૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાએ છીએ. ૮૦ કરોડ રૂપિયા એટલે શું એ સમજો છો ? ૮૦ કરોડ રૂપિયાનો ઢગલો કે જે તો એના ઇંચામાં ૮૦ ઝિંટ જિલા રહી જાય.” આપણા આખા દેશના ડોસા ડોસી, છોકરા છોકરી, ધાહલણ વાણિયા, બાવા ભોગી એકેએક માણસ ઉપર ૨૦૦ રૂપિયાનો ફાળો નાખે ત્યારે ૮૦ કરોડ રૂપિયા થાય. એટલાં નાણાં આપણે ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો દારૂ પીને ખર્ચા નાખીએ છીએ. આ સાંભળીને બધા દિગ્ગજ ચર્ચ થઈ ગયા. છેવટે ભેગા મળેલા સૌએ દારૂ ન પીવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વખતે પેલા ડોસા જિલા થયા. અને બોલ્યા “અલ્યા, આ મહારાજે કહ્યું એ કબૂલ છે ?” બધા કહે “હા.” ડોસાએ એક જણ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું, “પણ ફલાણાએ ધુગામાં માટલું સંતાણ્યું છે એનું શું ?” બીજા તરફ વળીને “અને તે પેલી ધોઈ તને દારૂ રાખ્યું છે એ બૂલી ગયો ?” જો ખોટો ખોટું હા એ હા કરશે...ને તો માગી નાખીશ હા”...પણ બધાએ ખખડાવીને જવાબ આપ્યો કે “હવે દારૂને અડધું નહિ.” એ સભામાં પોલીસો પણ આવ્યા હતા. મહારાજે ડોસાને કહ્યું કે “તમે આ બધા માટલાનો ફોડ પાડ્યો પણ સામે પોલીસના માણસો બેઠા હતા એની ખબર હતી ?” ડોસાએ જવાબ આપ્યો કે એ હાહરી શું કરવાની હતી ! પોલીસો પી પીને એમનાં તો ગળાં બળી ગયાં છે !

એ જ રાત્રે ભજનમંડળી રાતના બે વાગ્યા સુધી ચાલી. ભજન ચર્ચ રહ્યા પછી એક જણે પૂછ્યું “મહારાજ, ભજન કરીએ તો પાપ માફ થઈ જાય ખરા ?” મહારાજે

જવાબ આપ્યો હા, થાય જ તો. પેલાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો પણ મહારાજ અમે તો અદારેય કરમ કરવાવાળા. એ બધાં માફ થાય ? એમ કહીને એણે તાજેતરમાં જ એમણે દરેકી લૂંટની વાત કહી સંભળાવી. મહારાજે કહ્યું કે મનમાં ખસ્તાવો થાય અને ફરી કહી પાંપ ન કરવાની મનથી ગાંઠ વાળીએ તો બધું માફ થાય. આમ ગામડે ગામડે ફરીને મહારાજ લોકોના દિલમાં દીવા પ્રગટાવતા હતા.

પણ આમ ગામડાઓમાં ફરતી વખતે એ ક્યાં અને શું ખાતાપીતા એ પણ જાણુવા જેવું છે. બપોરના બાર વાગ્યા પછી જે ગામમાં જઈ ચડે ત્યાં કોઈ સારું ઘર નગરે ચડે તો ત્યાંથી એકાદ શેર ખીચડી મેળવીને રાંધી ખાય. પછી વહેલી પડે ખીજ દિવસની બપોર. પણ કેટલીક વખત તો આમ એક શેર ખીચડી માગવામાં પણ એ સકોચ અનુભવતા અને રાતની રાત બૂખ્યા પેટે કાઢી નાંખતા.

શરૂ શરૂમાં ગામડે ફરતી વખતે એ દોરી લોટા સાથે લઈને ફરતા અને ગામની ભાગોળને ફેરે નાહી ઘોઘને જ એ ગામમાં પ્રવેશ કરતા. બે ત્રણ વખત દોરી ખોવાઈ ત્યાર પછી એમણે દોરી સાથે રાખવાનું બધ કહ્યું. પણ સાથે સાથે એવો નિયમ કર્યો કે આજે બપોરે જમ્યા પછી પાણી પીધું તે કાલ બપોરે ખાધા પછી પાણી પીવાનું. આથી ધીમે ધીમે એમને કુળજિયાત લાગુ પડી. શરૂઆતમાં બે ત્રણ દિવસે સૌય જવાનું થાય અને પાછળથી તો છ છ સાત સાત દિવસ સુધી પણ ઝાડો ન ઝતરે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. એમ છતાં એમનું રોજનું

ગામ પરગામ ફરવાનું તો વિના વિશેષે ચાલ્યા જ કરતું. સારું યંત્ર હોય તો અમુક વખત તેલ પૂર્વા વિના પણ કામ આપી દે પણ લાંબે ગાળે તો એ ખોટવાઈ જ પડેને!

મહારાજનું શરીર તંદુરસ્ત હતું, મજબૂત હતું, ખડ-તલ હતું, હજુ એ માર્છલો સુધી ચાલી શકે છે, કલાકો સુધી કામ કરી શકે છે, સહેજે પાંચ સાત દિવસના ઉપ-વાસ કરી શકે છે, એક સામટા બે ચાર રાતના ઉજાગરા બેઠી શકે છે અને આવી પડે ત્યારે કાર્થ પણ કામમાં પાછા પડે એવું નથી. કાર્થપણ સ્વયંસેવકનું શરીર આવું હોવું જોઈએ એમ મહારાજ માને છે, પરંતુ એમને થયેલા અનુભવ ઉપરથી એ એવા તારણ ઉપર આવ્યા છે કે શરીરને બહુ હુલાવવું કુદાવવું નહિ, સ્વાદના ચટકા કરા-વવા નહિ, ઇન્દ્રિયો વફરે એવા મોજવિશ્વાસ કરાવવા નહિ પણ સાથે સાથે એ સારું રહીને પૂરતું કામ આપી શકે એટલો પોષક ખોગક પાણી તેમ જ જરૂરી આરામ પણ એને આપવો જોઈએ. નહિ તો તેલ વિના યંત્રની જે દશા થાય તે જ દશા સારામાં સારા શરીરની પણ થાય છે.

કાર્થ પણ લડતમાં હાર થાય તો હતોત્સાહ થયેલી પ્રજામાં ફરી ઉત્સાહ આવે એવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. એ જ રીતે લડતમાં વિજય મળે તો વિજયના કેફને લીધે પ્રજા આનંદ ઉત્સવમાં મત્ત બનીને એક પ્રકારના પ્રમાદમાં પડી જાય છે, એમાંથી પણ એને બચાવવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ મહારાજ તો એવું માને છે કે વિજયને લીધે પ્રજામાં આવેલા ઉત્સાહને કાર્થ શક્તિવર્ધક કાર્યમાં વાળી લેવો જોઈએ.

આ દિસામેજ એમણે ઈ. સ ૧૯૨૩મ. હૈડિયા વેગની લડત પૂરી થઈ ત્યાર બાદ પણ ઠાંકા વિકાસમાં ફરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું લોકોમાં એમણે એવો રંગ લગાડ્યો હતો કે લોકો એમને છોડવા તૈયાર ન હતા અને મહાગજને પણ ત્યાં રહેવામાં એક પ્રકારનો રસ આવતો હતો.

એક વખત ત્યાના કંક્રિગેની સલામા એમણે મહેમ-દાવાદ ખાજા ફરવાની વાત હેડી. એ વખતે બધા કહેવા લાગ્યા કે તમારે અહીંથી જવાનું થુ. એમનો આવ નોંધને મહાગજે ચોખ્ખ પળે ટોકા કરી કે “હું અહીં રહીને થુ છું. તમે ચોરી વગેરે ગુના કરો છો, દારૂ પીને તોફાનો કરો છો અને ચોલીમ તમને પગે છે એ મારાથી જોવા નહિ” આ વચનની અસર એવી થઈ કે ઘણું ગામના આગેવાનોનું એક પચ નિમાયુ અને એ પચે અડધા ઘર મેળે પતાવવાનું તથા દારૂ છોડાવવાનું કામ ઉઘવી લીધું ધામે ધામે ચોગી ન કરવાનો પ્રચાર પણ આ પચ મારફત થવા લાગ્યો અને ગામે ગામ આવાં પચો અપાવા લાગ્યાં આ પચોએ સામેલ, ખટનાલ અને કંક્રિયા ગામના દારૂના પીમાં બંધ કરાવ્યા કંક્રિયાના બાઈઓએ તો પીવાનો બધો દારૂ ખરીદી લઈને ગામની બાગોડા એની ટોળી કરી અને આખા ગામે દારૂ ન પીવાનો એ ટોળી સમક્ષ દેગવ કર્યો.

આ અગિયનથી દારૂ કાલમનો ગયો એમ ન હતી શકાય પણ એ વખતે વાતાવરણ બહુ શુદ્ધ થઈ ગયું અને કેટલાકના વ્યક્તિગત જીવનમાં તો કાલમના ફેફસાં પછી થઈ ગયા.

મહારાજ કહે છે કે બારડોલીની લડત પછી એ ત્યાં કામ કરવા ગયા ત્યારે પણ એમને એવો જ અનુભવ થયો હતો. ત્યાંની પ્રગ્નને પણ દારૂ તાડીની લતે ગેર કરી નાખી હતી એટલે ત્યાંના દારૂનિષેધના કામમાં પણ એમણે સાથ આપ્યો. ત્યાંની લક્ષી બોળી ગનીપરજ કામના અનુભવો પણ એમને એટલા જ ઉત્સાહપ્રેરક બન્યાયા હતા. દારૂનું વ્યસન કાઢવા જતાં એ દબાયેલી કચડાયેલી કામમાં પણ એટ નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. શ્રી જુગતગમભાઈ તથા ચૂનીભાઈ અને એમની આશ્રમની મંડળીએ લડત પછી ત્યાં ખાદી અને સિક્કણના મંડાણ કપાં અને એમાંથી જ આજે આપણે ત્યાંની પ્રગ્નની સિક્કલ બદલાઈ ગયેલી જોઈએ છીએ. આજે એ કામમાંથી બહેલાગણેલા ઉજ-જિયાતોને પણ બાજુએ મૂકે એવા ભાવનારીલ અને મેવા-મતધારી મુવકો પાક્યા છે.

મહારાજ ચોક્કસપણે માને છે કે કાર્યકર્તાઓએ અને પ્રગ્નએ સત્યાગ્રહ આક્રિશ્ન વખતે આપેલા ભોગોનાં ફળો ઉતારવાં હોય, વિજયબળના ઉત્સાહનો લાભ ઉડાવવો હોય કે ભવિષ્યના તબક્કા માટે વધારે તૈયારી કરવી હોય તે વચ્ચે વચ્ચે આવતા શાંતિના ગાળાઓમાં ઠેરઠેર રચનાત્મક કાર્યનાં ચાણાં ન ખાવાં જોઈએ. લડત દરમ્યાન બહાર આવેલા નવા લોહીને પરિપક્વ અને અનુભવી કાર્યકરોમાં રૂપાંતર કરવા માટે એમને દોરવણી તથા કામ મળી રહે એવા કાર્યક્ષેત્રો ખોલવાં જોઈએ.

૧૫. ચોરોનાં દિલ શી રીતે જીત્યાં ?

ખોરસદ સત્યામદ પછી મહારાજ ગામડાંઓમાં ફરતા હતા એ અરસામાં જ એક વખત એમને કડાણામાં સદેશો મળ્યો કે નજીકના કણુભા ગામમાંથી લુવાણાના ઘીના બે ડબ્બા ચોરાયા છે અને એની તપાસ કરવા માટે ફાજદાર ત્યાં ગયા છે. મહારાજને જોગણના ચોરાનું દસ્ય માદ આવી ગયું. એમણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે ત્યાં જઈને ચોરને શોધી કાઢું અને એને ચોરીની લતમાંથી છોડાવું. દિવસે ફાજદાર ત્યાં ગયેલા હોવાથી એ રાત કડાણામાં જ રોકાઈ ગયા અને બીજે દિવસે કણુભા જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ફાજદાર એમને સામા મળ્યા. એમણે સંભળાવ્યું કે તમે ન્યારે ત્યારે આ લોકોનું ઉપરાણું લે લે કરો છો પણ આ કેમ એનો સ્વભાવ છોડે કે ? આ કણુભા ગામના લુવાણાના ઘીના બે ડબ્બા ચોરાયા છે. એમને તો માર્યે જ પાંસરા પડે. મહારાજે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો પણ આ વચનોએ એમના દિલ ઉપર ભારે અસર કરી.

કણુભા જઈને એ ગામના મંદિરમાં જીતવાં. ચોરી

કરનારનું નામકામ મેળવીને એ એના ખેતરમાં પહોંચ્યા. પેલા ભાઈએ મહારાજને પ્રેમપૂર્વક બોલાવીને ખાટલી પાથરી આપી. અને વાત નીકળી ત્યારે શાહ સોદાગરની માફક કહેવા લાગ્યો કે “ મહારાજ આ ગાંડું લોકો-તમારું માન રાખતા નથી. તમે આટઆટલી તરખટ કરો છો છતાં ચોરી છોડે છે ? ” આમ કહીને એ ચોરને ગાળો ભાંકવા લાગ્યો અને મહારાજને હાથ જ મૂકવા ન દીધો.

મહારાજ ખિન્ન વદને મદિરમાં પાછા ફર્યા. મંદિરનો પૂજારી રાંધવા માટે ખીચડી લઈ આવ્યો પણ મહારાજે તેો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે ચોર મળે નહિ ત્યાં સુધી ખાવું નહિ. આ નિશ્ચય સાંભળીને ત્યાં બેઠા હતા એ સૌને દુઃખ થયું. વાત ગામમાં પહોંચી એટલે ટોળે ટોળે લોકો મદિરમાં જોડાવા લાગ્યા. કેટલાકે મહારાજ સાથે પોતે પણ ઉપવાસ શરૂ કર્યા પણ મહારાજે એમને સમજાવીને પાછળથી ખવડાવ્યું બપોર પછી મહારાજે તે પાણી પણ છોડ્યું. એમના મનમાં એક જ વિચાર ધોગાયા કરતો હતો કે કઈ રીતે ચોરને શોધી કાઢું અને એને એ લતમાંથી ઉગારું. મહારાજના ઉપવાસથી આખું ગામ ઉપર નીચે ચઢી ગયું પણ મહારાજે એમના ઉપવાસ તો આજુ જ રાખ્યા બીજે દિવસે રાત્રે મહારાજ મદિરમાં સૂતા હતા એ વખતે કાંઈ એ એમના પગનો અંગૂઠો ખેંચ્યો. એ સંજાણ થઈ ગયા અને બાલુમા એડેલાઓને ખબર પણ ન પડે એ રીતે અંગૂઠો ખેંચનારે નિશાની કરી એ પ્રમાણે ભાગી જઈ એની પાછળ ગયા. કશી વાતચીત ન થઈ પણ પેલાએ હાથથી જ સમસ્યા કરી કે પેલા ખેતરમાં જવ.

અંધારું ધોર હતું. મહારાજના પગમાં જોડા તો હોતા જ નથી એથી જો ખેતરમાં આવવા લાગ્યા એની સાથે એમના પગમાં દારૂની કાંટા પેરી ગયા. એટલામાં ખેતરની બીજી બાજુએથી એકે કબજાનો અવાજ જાણડ્યો, મહારાજ અવાજ આપ્યો. જો દિશા તરફ આવવા લાગ્યા. અને તે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યાં તો ત્યાં જો કબજા પડ્યા હતા. અવાજ કરનારો નારી ગયો હતો. રાતોરાત મહારાજને જો કબજા હુવાણને ત્યાં પહોંચાડ્યા. હુવાણને કહ્યું કે આમનિ એક ધી ભરેલો કબજો મારે છે પણ બીજામાં લી અને તેણે મિત્ર છે. જો કબજો મારો નથી. ગામલોકોએ આ વાત જાણી એટલે રાજ થયો. એમને એમ કે હવે મહારાજના ઉપવાસ છૂટશે. પણ મહારાજે કહ્યું કે એમને તો ચોરી કરનારો જોઈએ છે. એટલા કાળજીને શું કરે ? મહારાજના ઉપવાસ આશુ રહ્યા.

બપોરે મહારાજ મંદિરમાં જોડા હતા એ વખતે પેલા કાળજાં ચોરનારનો છોકરો આપ્યો અને મહારાજને એના ઘેર તેડી ગયો. મહારાજ સાથે બીજાઓ પણ ગયા હતા. પણ મહારાજે એ બધાને ધર બહાર બેસાડ્યા. પણ પેલા ચોરે બધાને અંદર લઈ આવવા કહ્યું અને બધાની રૂબરૂમાં એની ચોરી કબજા કરી. મહારાજે પૂછ્યું કે ખેતરમાં પહેલી વાર મળ્યો ત્યારે જુદું કેમ બોલ્યો હતો ? એટલે કહ્યું કે મેં નહોતું ધાર્યું કે તમે આટલી હદે જશો. મહારાજે પૂછ્યું આ ધી તેણે મિત્ર કબજો તું ક્યાંથી લાવ્યો ? ચોરે કહ્યું કે ફોજદાર અહીં આવ્યા ત્યારે મારે એમને રખા રા. લાંચના આપવા પડ્યા હતા. ધીનો કબો વેચ્યો એના

૩૦] ઉપજ્યા જવા એટલે બાપી પાચ રહ્યા એમાથી તેવ
લાગ્યો અને ઘી તેલનું મેળવણું કરીને બીજો ડબ્બો લયો.
ઠેવટે એણે લુવાણાને દસ રૂપિયા આપવાની તથા હવે પછી
ચોરી ન કરવાની મહારાજને કમનાત આપી મહારાજે
એને પૂછ્યું પણ તે ચોરી શા માટે કરી ? પેલા ચોરે કહ્યું
કે સાજના અમે મેરા બેઠા વાતો કરતા હતા એટલામા
લવાણાને એની દુકાન બંધ કરીને દહેવાણું એની નાતમા
જમવા જતો જાયો અમારા મનમા ચડ્યું કે આપણા
આખા ગામને એ ચૂસી ખાય કે ચાલોને એની દુકાનમા જ
આજે ચોરી કરીએ એમ ગમ્મત કરતા કરતા ચોરી કરના
નીકળી પડ્યા અમારા હાથમા આ બે ડબ્બા આવ્યા

મહારાજ — પણ એથી તારા હાથમા શું આવ્યું ?
હાથના રૂપિયા તારે રોજદારને આપવા પડ્યા ગામમાં
બીજો કોઈ ગુનો બનશે ત્યાં પછી હવે રોજદાર તને જ
બોલાવશે અને લુવાણો લૂંટી ખાય કે એટલે આપણે પણ
એને લૂટવા નીકળવું એવું હોય કે ? એ આપણને લૂંટી ન
શકે એવું કંઈ જોઈએ.

ચોર — પણ એ શી ગીતે બને ? એ તો ક્લમને ગો ?
જ માટે છે એને શી ગીતે ગાવાય ?

મહારાજ — એનો ઉપાય પણ છે આપણે ગામના
વેપારીના દેવાદાર ન મનવું, કરકસરથી રહેવું અને આપણા
છાંદ્રાને બે આકડા લણાવવા એટલે આપણી માફક ગેય
આધના ન રહે આમ બધાને શિખામણના બે બોલ કહીને
મહારાજ ત્યાંથી છૂટા પડ્યા.

ગામપેદાશ ગણ થયા અને મહારાજનો ઉપાસ છોડાવવાની પેરિમાં પડ્યા. ગામના આગેવાન દાણધારી મહારાજને ફગાવ કરાવવા માટે ખજૂર લેતા લુલાળાની દુકાને ગયા. એ ખુવાળો એટલી દબકી જતિનો હતો કે ગામપેદાશ પણ એનાથી ઠંટાળી ગયા હતા. એના કબજા ચોગાયા ત્યારે ગામપેદાશએ એવું કહેતું કે તું પેલીસકેસ ના કરતો, આપણે મહારાજ આવશે એટલે એમની સલાહ લઈને હાઈકે રતો. હાકીયુ એણે જવાબ આપ્યો કે હા, તમારા મહારાજ ગયા લાપી આપવાના હતા. આતુ કહીને ગેળે ગામપેદાશ વિરુદ્ધ જઈને ફગિવાદ નોંધાવી હતી. દાણધારીએ ખજૂર માગી ત્યારે લવાળાએ ખજૂર તો આપી પણ એક શેર ખજૂરનો દોઢ આપ્યો પાડ્યો. આથી દાણધારીને મનમાં રાગ આવ્યો. એમણે અકજાઈને પામણી ફેંકી અને મંભગાલુ કે નદિ નદિ મહારાજ માટેના ખજૂરનો દોઢ આપ્યો ન હોય, એના તો ચાગ આપ્યા હોય પણ હવે તું પેલા દસ ફપિયા લેજો મહારાજને આ હકીકત સાબળી ત્યારે એમને બહુ દુઃખ થયું. ઉપવાસ છોડવામાં એમનો નો આનંદ હતો એ એસરી ગયો. માલુસને એનો લોભ કેટલું ભાન બુલાવે છે ?

પાછળથી ફાજદારે મહારાજ પાસે ચોગનુ નામ માગ્યું. મહારાજે કહ્યું કે મેં એને અભયવચન આપ્યું છે એટલે નામ તો નદિ આપી સકાય. ફાજદારે લવાળા પામેથી મુદામાલના કબજા મેળવી લીધા હતા એને આધારે ગેળે કહ્યું કે જો તમે નામ નદિ આપો તો તમારા ઉપર કેસ થશે મહારાજને કહ્યું કે જો તો તમારી મરજની વાત છે

એજ અરસામાં ગાંધીજી અને સરદાર સાહેબ જુલુથી અમદાવાદ આવ્યા. એ વખતે મહારાજ એમને મળવા ગયા. એ વખતે એમણે આ કિસ્સો એમને સંભળાવ્યો અને ફોજદારના આવા વલણ તરફ શું કરવું એવો સવાલ પૂછ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું કે તમે અભયવચન આપ્યું છે એટલે એનું નામ તો ન જ અપાય. તમારે જેલમાં જવા માટેની તૈયારી રાખવી. સરદાર સાહેબ તરફ વળીને ગાંધીજીએ કહ્યું કે “ આ કેવો કાયદો ! ” સરદારે કહ્યું કે એ તો ઘરમાં બા ઓરી કરે અને આપ નામ ન આપો તો આપનેય કેદમાં લઈ જાય એવો. બાપુજી અને સરદાર સાહેબ બન્ને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

પાછળથી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એ કેસ પોલીસને નોંધવા ન દીધો.

એ અરસામાં ત્યાંના ફોજદાર લાયો બહુ ખાતા હતા. એમને ભય હતો કે મહારાજના હાથમાં જો એ વિષેના પુરાવા પહોંચશે તો મામલો ઠેક સુધી પહોંચશે. આથી જ મનનાં મહારાજ વિષે અણગમો સેવતા હતા. બન્યું પણ એવું કે એક દિવસ એમનો વડેલીનો લાંચનો કિસ્સો મહારાજના હાથમાં આવ્યો. ફોજદાર નજીકમાંજ રહેતા હતા. એમણે ફળથી ભરેલી એક થાળી મહારાજને ત્યાં મોકલાવી. મહારાજે એ ન લીધી એથી એ જાતે મહારાજ પાસે ગયા અને કહ્યું કે આ કાઈ લાંચનો માલ નથી. મહારાજે કહ્યું કે એ બેરો ચેમો જ એવો ! થાળી પાંચી ગઈ પણ ધીમે ધીમે એ ફોજદાર સહેબ પણ મહારાજ પ્રત્યે ભાવ રાખતા થઈ ગયા.

આમ ઉપવાસો કરીને તથા પ્રત્યક્ષ પગિચામાં આવીને મહારાજે અનેકનાં જીવન પલટી નાખ્યા છે.

૧૬. કાંઠામાં ખિયાલું વહેંચ્યું

ઈ. સ. ૧૯૨૫નું ચોમાસું આવું આવું ચર્ધ રહ્યું હતું. આગલે વર્ષે કાતરા પડ્યા હોવાથી લોકો પાસે કોળનું ખિયાલું નામે રહ્યું નહોતું. આ હકીકત મહારાજે નાણી કે તરત એ ખોરસન ગયા. ત્યાં સમિતિમાં કાંઠાના લોકોની મુશ્કેલી રજૂ કરી. બધાએ ભેગા મળીને કોળની દુકાન કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો અને બજેટ સાથેની ભલામણ પ્રાંતિક સમિતિમાં મોકલી આપવાનું ઠરાવ્યું.

પણ મહારાજ બેસી રહી શકે એમ હતું જ નહિ. એમને થયું કે આ બધી વિધિમાંથી પાર બિતરવામાં વખત લાગશે. એટલે બીજી ત્રીજી વાત કરવા ગયા વિના એ ખોરસદથી રાસ ગયા અને ત્યાંથી આરાભાઈને સાથે લઈને ફેલ પહોંચ્યા. ત્યાંના વેપારીને ત્યાંથી ૫૦ મણ વાલ ખરીદ્યા અને નાણાં ૮-૧૦ દિવસમાં ચૂકવી આપીશું એવું વચન આપ્યું. પણ માલ કેકાણે પાડે એ પટેલાં તો મેઘો મંગલૂં. હવે ગાંડ્યાંકુ ચાલે નહિ અને ખેડૂનો તો ઝોરવાની તક

જાય એવું થયું. એમણે રાસથી ગધેડા મંગાવ્યા અને વાલની ગુણો ભરી ભરીને કાંઠામાં મોકલી. દણુભા, કાળુ, દકાણા દરેક ગામમાં બબ્બે ગુણો ઠલવાવી. સ્થાનિક વ્યવસ્થા કરનારને મુચના આપી કે જલ્દી દીકરા બેરથી વધારે બિયાવું આપવું નહિ. પાછા ફરતી વખતે નાણાં ઉવરાવી લીધા.

આ રીતે એમણે તેર ગામમાં થઈને વરસતે વરસાદે ૧૦૦ મણ વાલ વેચ્યા. જે આ રીતે બિયાવું ન પહોંચાડ્યું હોત તો ખેડૂતોને હજારોનું નુકસાન થાત. ગામડાના વાણિયા અને લવાણાઓએ મહારાજ ઉપર પરતાળ પાડી કેમ કે આને લીધે એમને લોકો પાસેથી ગરજના ભાવ ખાવા હતા એ ન ખાવા મળ્યા.

ગામડાના ખેડૂતો કઈ રીતે લૂટાય છે એનો મહારાજને ખરાખર ખ્યાલ હોવાથી તાકડે મદદ પહોંચાડવા માટે કેવા પગલાં લેવાં જોઈએ એની એમને તરત સૂઝ પડી જાય છે.

ગાડાં ભરીને અનાજ પકવનાર ખેડૂતોની પણ આવી હાલત થઈ જાય છે એથી મહારાજને બહુ દુઃખ થાય છે. અનાજના ઢગલા જોઈને એ એવો હરખમાં આવી જાય છે કે છૂટે હાથે દાણા વહેચે છે. વાણિયાદુણિયા પણ એને લેણા પેટે ઠાલવી જાય છે અને જે થોડું બચ્યું હોય એમાંથી એને આખું વરસ કાઢવાનું હોય છે. નવા વર્ષ માટે બિરાવા જોટલી પણ એની પાસે જોગવાઈ નથી હોતી, માલ વેચવાનો હોય ત્યારે ખેડૂત પાણીના મૂલે વેચી દે છે અને બિયાવા માટે એજ માલ એને દોઢા બમણા અને ત્રણ ત્રણ ગણા

નાણાં ચૂકવીને ખરીદવો પડે છે. મહારાજ એવું માને છે કે દરેક ખેડૂતે બી માટેનું સારામાં સારું અનાજ પહેલેથી સંવરતા થઈ જવું જોઈએ.

રાહતકાર્યમાં એમના જેવી ઝડપ આપણા ગુજરાતમાં બીજા કોઈની નથી. ખરી પણ ઉપયોગી થઈ શકે એ રીતે એ ધરતીના કોઈ પણ ખૂણેથી આવીને બિલાં થઈ જાય છે એ જ એમની ખૂબી છે.

૧૭. ઇચ્છાખાના ધરે

ખી અંગે ખેડૂતોની મુશ્કેલી જોયા પછી મહારાજને મધુ કે નવુ ' અનાજ આવે ત્યાં સુધી એકાદ દુકાન કાઢી હોય તો ખેડૂતો વેપારીઓની ચૂસમાંથી ઊગરી જાય. આથી કંઠાણામાં શ્રી ઇચ્છાખાનું એક ખાલી ધર મહારાજે ભાડે રખાવ્યું. અને એમાં એક નાનકડી દુકાન શરૂ થઈ. મહારાજ ખેઠા ખેઠા કાંત્યા કરે અને લોકો શરૂ શરૂમાં ઓછું કામ હતું ત્યારે તો એમની મેળે ત્રાજવેથી માલ જોખી લે. રૂપિયાભાર ઓછું લે પણ વધારે ન લે અને ચૈસા નજીક પડેલી કુલડીમાં નાખી જાય. આ દુકાનથી ખેડૂતોને બહુ શક્તિ મળી.

સાવ શરૂઆતમાં તો ઇચ્છાખા ધર ભાડે આપવા વૈયાર નહોતાં કેમ કે એ હતાં છોશમાં માનવાવાળાં વ્યાહાણુ. અને મહારાજ તો ઢેક લંગી બધાને અડે. એટલે મહારાજ આવીને વચ્ચા પછી થોડા દિવસ સુધી તો એ મહારાજની ચેજા જોયા કરતાં. પણ ધીમે ધીમે એમની લાગણીઓ કુણી થતી જતી હતી. ત્યાં કાયમ રહેવાનું થયું એટલે મહારાજે

રાસથી ચળા, ડાદરા, ઘઉં વગેરે મંગાવીને દાણે રાંધવાનું શરૂ કર્યું હતું. ઇચ્છાબા, એમની નાની મોટી દરેક દિલચાપ ઉપર લક્ષ રાખતાં હતાં અને એમનો મહારાજ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વધતો જતો હતો.

એક દિવસ સમાચાર આવ્યા કે નજીકના બનેજડા ગામમાં ચોરી થઈ છે. મહારાજે ઝટપટ ડાદરી દાળ બનાવી. ડાદરી બરાબર છઠ્ઠાઈ ન હતી એટલે એ કાચી રહી હતી. મહારાજે થોડી ડાદરી ફાટી લીધી અને દાળ પી લીધી. વધેલો ખોરાક ફૂતરા માટેની બહારની છાટમાં નાંખ્યો અને ઘર ઇચ્છાબાને લગાવીને મહારાજ બનેજડાને રસ્તે પડ્યા. ઇચ્છાબાને થયું કે આ કાચી ડાદરીમાં એમણે શું ખાઈ હશે? મહારાજ સાથેનો પરિચય વધતો ગયો એમ એ એમને સાચા સ્વરૂપે ઓળખવા લાગ્યા અને એમના મહારાજ વિષેના જૂના ખ્યાલો બદલાઈ ગયા.

બનેજડામાં થોડા વખત પહેલાં સરદાર સાહેબની સલામ થોગઈ હતી. ગામ લોકો સાથે મહારાજને ઠીક માટે સંબંધ બધાયો હતો. મહારાજે ત્યાં જઈને જાહેર કર્યું જેણે ચોરી કરી હોય એ એમને મળી જાય. પણ ચોર કાંઈ એમ આવી ગયો નહિ. એ વખતે મહારાજને સાત દિવસના અજ કે પાણી વિનાના ઉપવાસ થયા. ગામના લોકો અકળાતા હતાં પણ યાચ શું? ચોર હાજર થતો નહોતો, લોકો ચોરને ગાળો લાંડતા હતા અને હાથમાં આવે તો એને આઘપાક આપવાના ઘાટ પણ ધડતા હતા. એ સાંજણીને મહારાજ એમને સમજાવતા કે જો એ જ રસ્તો લેવો હોય તો એ ઉપવાસ જ શા માટે કરત? એવું કહીને

એ અદિ'સાની અનેક વાતો સમજાવતા. ચોરી કરનારો મહારાજ રહેતા હતા. એ મંદિરમાં ગેજ આવતો, મહારાજ સાથે વાતો પણ કરતો, પણ એ કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી ચોરી એણે જ કરી છે એની ખબર પણ શી રીતે પડે ? આક્રમે દિવસે મહારાજ પામે બીજું કોઈ ન હતું એવો સાગ સાધીને એ કહેવા લાગ્યો, “બાપજી, મારા ઉપર કૃપા કરો. ચોરી મેં કરી છે.” મહારાજે મુઠ્ઠા માલ માગ્યો એટલે એ એક વહેરેલું બસેયુ લઈ આવ્યો અને જણાવ્યું કે એક દાગીનો વેચીને તો એ દાણા લઈ આવ્યો છે. મહારાજે એને ખૂબ શિખામણ આપી. ગામલોકિએ જણ્યું કે મહારાજના ઉપવાસ છૂટ્યા એટલે એ ખાનંદમાં આવી ગયા અને ગામમાં મહારાજને પાલખીમાં બેસાડીને ફેરવવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે એની ના પાડી પણ ગાંધીજીની છાંતી લઈને સરઘસ કાઢવાની સલાહ આપી. સરઘસ ફરી આવ્યા પછી ગામલોકિએ લાલણો જમાડ્યા. આકે દિવસના ઉપવાસ થયા હતા છતાં મહારાજ પણ જમવા બેઠા અને બે લાડુ ખાઈ ગયા. સારું થયું કે એમને કશું નડ્યું નહિ.

ઉપવાસની વાત ધ્રુવજાળાએ જણી હતી ત્યારથી એમને બહુ દુઃખ થયું હતું. ઉપવાસ છૂટ્યા છે એ સમાચાર જણીને એ બહુ ગળ થઈ ગયાં મહારાજ કમણા પાછા પહોંચ્યા ત્યારે એમણે શું જોયું ? મહારાજનો ગોગડો વાળી ચોળીને ધ્રુવજાળાએ ધોળી નાખ્યો હતો. ઘઘની ખીણ ચીજ વસ્તુનો કાઢી નાખી હતી અને ગોસરીમાં જ ગાદી-તટ્ટીઓ ગોડવી ગણ્યાં હતાં. મહારાજ ઘરમાં જઈને બહાર આવ્યા અને સલાહ કર્યો કે ધ્રુવજાળા, અનાજ વગેરેની

રાજ ચોરી મે કરી છે.' મહારાજે મુદ્દામાંલ માગ્યો ત્યારે એણે કંઈ કે આ વસ્ત્રાદની મોસમમા તલનો ધયગો ભોયમ દાટ્યો હતો એ કહોવાઈ ગયો છે એની ડિમત પેટે લ્યો આ ૩૦ રૂપિયા, આમ મહારાજના ઉપવાસ એણે જૂઠું મોલીને ડોડાવ્યા પણ દોઢેક મહિના બાદ મહારાજને ત્યાં સાચી દુકીકતની ખજાર પડી ત્યાં એમને બહુ દુખ થયું.

આ ઉપવાસ પૂરા થયા તે જ ગરે ધ્રુવજાળા મહારાજને મદિગાથી એમને વેર લઈ જવા આવ્યા. ખીજે દિવસે મહારાજ એમને ત્યાં ગયા ગરિડાનો ઉકાળો પીધે અને ત્યાંથી ત્રણ માર્ગ દૂર બદલપુરમા શ્રી અખાલાક્ષ બાજુમાઈએ એક ખાદી ટ્રેન્ડ શરૂ કર્યું હતું ત્યાં જઈને પાશેરેક રૂ પીંછને પૂણી બનાવી. બાર વાગ્યા પહેલાં ઘેર આવીને નાહ્યા અને જમ્યા ચોડી વાગ પછી મતવા બેસતા હતા એવામાં ટાઢ શરૂ થઈ અને એમને સખત તાવ આવ્યો ચાર દિવસ સુધી તાવ જિતયો નહિ ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યાં મહિનાઓની બીમારી ભોગની હોય એવું એમનું શરીર થઈ ગયું હતું પણ એ તો પાછા કામે વગમી ગયા.

મહારાજનો સ્વભાવ જ એવો કે ત્યાં બીજા કોઈ નામ કરનારા ન હોય ત્યાં કામ કરવું બદલપુરમા પૂજાભાઈ, અમાલાલભાઈ વગેરે કામ કરવા આની પહેલ્યા એન્ડે એ કંડાણ તરફ જ રહેના લાગ્યા.

મહારાજ ત્યાં જતા ત્યાં નવા નવા પ્રેમસબંધો જોમા કરતા હતા એમની ત્યાગભાવના, સેવાપરાયણતા તથા અનુભવશાન જોઈને જે કોઈ એમના પરિચયમા આવતા એ પતટાવા લાગતા.

જેમ કકાણામાં એમને ઇચ્છાળા જેવાં માતા મળી ગયાં એમ રાસમાં લકાહુદય અને જળજર હિમ્મતવાળા આશાભાર્ષિ જેવા એકનિષ્ઠ સેવક મળી ગયા. ગાંધીજીની હાકલ પડે ત્યારે લડતમાં અને લડત ન હોય ત્યારે રાસ ગામની સેવામાં, આ એમનો કાર્યક્રમ હતો. કુટુંબની પરવા ક્યાં વિના જ્યારે જ્યારે મહારાજે સાચ મળ્યો હોય ત્યારે આશાભાર્ષિ તૈયાર જ સમજ્યા. આજે તો એમનું કાર્યક્ષેત્ર આખો કાંઠો વિકાસ બની ગયું છે. એમના કાર્યથી સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા પણ ખુશ થઈ ગયા છે. પણ મહારાજની સલાહ વિના એક પણ કમરું આગળ ન ભરવું એ આશાભાર્ષિની ટેક છે. મહારાજ એમની પાછળ ન ખેંચાય તો જાય ક્યાં ?

આવા તો એમણે બીજા અનેક સંપ્રદેશ બાંધ્યા છે અને અનેકને દોરવણી આપી છે.

૧૮. હાજરીનું શલ્ય સાલ્યું .

એક દિવસ મહારાજ વત્રાથી બનેજડા જતા હતા, રસ્તામાં વટાદરા ગામ આવ્યું. ત્યાંના મુખીએ આમ્રહ કરીને મહારાજને એક ગત ત્યાં ગોક્યા. ગામના યોગમાં મુકામ આપ્યો.

આ ગામ ગાયકવાડી હાજરી હતું. રાજ રાત્રે ત્યાંના ગુનેગારોની યોગમાં હાજરી પુગતી હતી. પણ એમને વટાદરાની હાજરી વખતે જે દસ્ય જોવા મળ્યું એથી એમનું દિલ સગમી ઊઠ્યું. હાજરી પુગવવા માટે માત્ર પુરુષો જ નહિ પાણી બહેનો અને બાળકો પણ એકઠાં મળ્યાં હતાં વખત થયો એટલે ગત્રે આખું યોગાન હાજરી પુરાવનાગઓથી લગઈ ગયું. મુખી નામ બોલતા જાય એમ આવેલા લાઈમહેનો હાજરી પુરાવના જાય વચ્ચે વચ્ચે અવાજમાં ફગક પડે એટલે મુખી માદું દેખાડી જવાનો હુકમ કરે. બહેનો પણ ખડખડાટ હસીને આ રીતે મોહું બતાવે. એ વખતનું દસ્ય જોઈને મહારાજના દિલમાં ભાગે ઉઠ્યાટ બાપ્યો. હાજર સાહેમના એક એક અવાજે

મહારાજના હૃદય ઉપર એક એક દથોડો દોકાતો હોય એવું દુઃખ પેદા થયું. મહારાજે જોયું કે માણસ જેવા માણસને પરચી પછી દલોડો અને નફ્ટ બનાવવાની આ રીત છે. અને આવા દાજરી પુરાવનારા લોકોની મુખ્યા ઠાંઈ જોઈ નહોતી. એટલા વટારા ગામમાં જ પચટ નામ દનાં મુખી એની સાહેબી બતાવના હોય એમ મહારાજ સ્થમે જોઈને વારે વારે દસના હતા પણ મહારાજનું મોઢું સિવાઈ ગયું હતું. એમના દિલમાં ભારે મંથન આવી રહ્યું હતું કે આ દાજરીનું શય શી રીતે નીકળે ?

બધાની દાજરી પુરાઈ રહી એટલે મુખીએ મહારાજ તરફ ફરીને કહ્યું કે આ હરામખોરાને લીધે અમે કામ-માંથી જોડા જ આવતા નથી. મહારાજ બીજું તો કંઈ ન બોલ્યા પણ એ બધા ભાઈઓ સાથે થોડી વાત કરવાની હચ્છા જાહેર કરી. એટલામાં એક અવાજ આવ્યો કે અમે જઈએ ત્યારે ?

મુખીએ બરાડીને જૂમ પાડી : “ ગધાડીના, જાણતો નથી આ મહારાજ આવ્યા છે ? ” એમને યગે પડે. “ આ સંભળીને મહારાજને તો લાગ્યા બોધિયા પણ એ કડવો ઘૂંટડો એ ગળે ઉતારી ગયા.

દાજરી પુરાવવા આવેલા ભાઈઓ તરફ ફરીને મહારાજે પૂછ્યું કે આ બહેનોને દાજરી પુરાવવી પડે છે એથી તમને દુઃખ નથી થતું ?

એક જણ બોલી બેઠો. બાપજી, એ તો સારું છે. આ રડો રિસાઈને એમને પિયર નાસી જતી હતી. હવે

મીઠું પૂગાય એ બીકે કાઈ ખસતી નથી. આ જવાબ સાંભળીને મહારાજને તો વાગ્યા ઉપર મીઠું ભભરાવ્યા જેવું થયું. પણ પેલો પૂરું બોલી રહે એ પહેલાં એકાદ સમજુ ભાઈએ એને ધમકાવ્યો અને મહારાજ તરફ ફરીને કહ્યું બાપજી દુઃખ કેમ ન થાય ? એ તો મૂર્ખો છે. રાંધવા સીંધવાનું, ઢોર દોહવાનું કે એવાં જ ધરનાં બીજાં કામો છોડીને અહીં સરકારી ચોરામાં બેસાં માણસને હાજરી પુરાવવા આવવું પડે એ કેને સારું લાગે ? પણ થાય શું ?

આ જવાબથી મહારાજને જરા આશ્વાસન મળ્યું. એમણે ત્યાં કરો લાંબો જવાબ તો ન આપ્યો પણ પેલા સમજુ જણાતા ભાઈ તરફ ફરીને એમણે કહ્યું કે આજે ગત્રે હું તમારા જ વાસમાં સવા આવીશ. બધા બિલા મઈ મઈ ને ચાલવા લાગ્યા પછી મુખીએ મહારાજને કહ્યું કે એ કાળીવાડામાં શું કામ સવા જાઓ છો ? ત્યાં કશું દેકાણું નહિ પડે. એમને કાંઈક શિખામણ આપવી હોય તો ત્યાં જાઓ પણ સવા માટે પાછા અહીં જ આવજો. મહારાજે મક્કમતાથી જણાવ્યું ના હું ત્યાં જ સૂઈશ, મને ફાવશે. મુખીને બહુ નવાઈ લાગી.

એ રાત મહારાજે પાટણવાડિયાઓના વાસમાં કાઢી. મહારાજ ત્યાં ગયા પછી ખાઈ પરવારીને બધા ટોળે વળ્યા. મહારાજે બહેનોને પણ બોલાવી હતી એમણે ઘણી વાતો-કહી અને દિલનો બિભરો ઠાલવ્યો મહારાજે કહ્યું કે “આવી હાજરી પુરાવતાં તમને શંકેમ નથી આવતી ? લઈ જાય તો બધા જેલમાં જાઓ પણ આમ ઘેટા બકરાં માફક હાજરી

ન પુગવાય.” પછી તો હાજરી ન પુરાવવાના શા શા પરિણામ આવે છે તથા હાજરી કઈ રીતે દાખલ થાય છે, એ બધી ચર્ચાઓ ચાલી. પણ આ બધી વાતોને અંતે ત્યાં બેગા થયેલાઓના મનમાં એટલું તો ઠર્યું જ કે મુનો કરીને હાજરીમાં નામ આવવા દેવું એ દલકું છે અને હાજરી તો કોઈ પણ બેગે દટાવવી જ જોઈએ.

હાજરી મહારાજના દિવમાં રાજાની માફક ખટકવા લાગી. એમણે વધારે તપાસ કરી તો જાણ્યું કે બાદરણ અને પેદલાદ તાલુકાના સાડેક ગામના પાટણવાડિયા બાઈઓ તેમ જ બહેનોને હાજરી પુરાવવી પડે છે. પાંચ છ હજાર બાઈઓ કિમિનલ દ્રાઈઝ્ઝ એકટના ભોગ બન્યા હતા. એક મુનાથી એમની હાજરી શરૂ થતી. અને, હાજરીમાં મીઠું પડ્યે એ કમથાઃ વધ્યા કરતી. ગામના મુખી, તલાટી કે બીજા જેવા અમલદાર સાથે જરા અણમત્તાવ થયે એટલે હાજરી ચોટી જ સમજી. બધા વેરાયા પછી પણ મહારાજ તો મોડી રાત સુધી એ જ વિચારતા રહ્યા કે આ હાજરી નીકળે શી રીતે?

બીજે દિવસે મહારાજે વડોદરા હોર્સ પલ્સ એ હાજરીના વિચારે એમને ન છોડ્યા. પણ બન્યું એવું કે આ બનાવ પછી બે ત્રણ દિવસમાં જ ખેડા જિલ્લાના છુઝર્ગા આગેવાન શ્રી અબ્બાસ તૈયમજી તરફથી મહારાજને મંરેગો મળ્યો કે વડોદરાના પોલીસ કમિશનર સાહેબ એમને યાદ કરે છે. આ અગાઉ વડોદરા પોલીસ કમિશનર સાહેબને મહારાજ, કદી મળ્યા ન હતા એથી એમને આશ્ચર્ય

થયુ, પણ પાછળથી એમને જાણવા મળ્યુ કે સિદ્ધપુર મુકામે અબાસ સાહેબ અને મહાદેવભાઈ એમને મળ્યા હતા ત્યારે મહાગજ અને એમના કામ વિષે કમિશનર સાહેબને કહ્યુ હતુ અને એથી એમણે એમને મળવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી.

પોલીસ કમિશનરે મહાગજને પાટણવાડિયા કામ વિષે તથા એમના કામ વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા એ કામની સુધાગણા અંગે થુ થુ થઈ ગઈ એની વાત ચાલતી હતી ત્યારે મહારાજે એમના મનમાં ચાલી ગયો હતો એ હાજરીનો પ્રશ્ન પણ ગૂંચ ક્યો.

સાહેમે કહ્યુ કે તમે કહો છો એ વાત સાચી છે, હાજરી સાથે અનેક અનિષ્ટો આવે છે પણ એને એકાએક કાઢી નાખનાથી પણ ફાયદો ન થાય. પણ હું તમને એમની કામના કેટલાક આગેવાનોના નામ આપુ તમે એમની સાથે જોગખાણ કરો અને એમના તરફથી જ હાજરી કઢાવવાની માગણી આવવા દો તમે વચ્ચે રહીને જ કાઈ શરતો મૂકવી થઈ તે શરતો મેં અને પત્રી નામો કઢાવો, તો એ હાજરી કઢાવવાનો પણ કાર્ષિક અર્થ સરો અને એ લોકોમાં તમારી પ્રતિષ્ઠા પણ વધશે, આથી ભવિષ્યનું કામ સહેલુ બનશે આ જાણવી એ ગીતે કામ કરવા તૈયાર હો તો હું પાત્રેક ગામની હાજરી કઢવાનો પ્રયોગ કરવા તૈયાર છું.

મહાગજને કમિશનર સાહેબની વાત સાચી લાગી પાટણવાડિયા કામ માટેની એમના દિલની લાગણી પણ જે

જોઈ શક્યા અને જોમણે જણાવે તો વિરટ પ્રમાણેના આગે-
વાનોને મળ્યા પછી પોતે ફરી મળવા આવશે એવું કહીને
મદાગન જતા પડ્યા. કમિશનર સાહેબ સાથેની પહેલી
મુસાફરતથી જ મદારાજમાં નવો ફિત્તાલ આવ્યો અને પાટણ-
વાડિયા કોમમાંથી હાજરીનું કચક દારી નખાવવાની આશા
જોમને બધાઈ.

કમિશનર સાહેબના કહેવા પ્રમાણે મદાગન તો
ભાઈજી અને પેટલાદ તાલુકાના ગામે ગામ ફરવા લાગ્યા
જો પાટણવાડિયાઓના વાસમાં જ ઊતરે, કોઈ જગ્યાએ
ગત ગાળે, કોઈ જગ્યાએ દિવસ ગાળે, તો કોઈ કોઈ વાગ
દિવસમાં એ ત્રણ ગામ ફરે અને ઠેર ઠેર સમજાવે કે હાજરી
બહુ ખૂબી ચીજ છે, એથી માણસ ગુલામ બની જાય છે,
પાંચ જણને પહોંચે એવો માણસ હાજરીથી રાક જેવો
બની જાય છે. અને બહેનોને હાજરી પુગવડી પડે એના
જેવું બીજું કશુંક કયું? આમ જો હાજરી માટે અણગમે
પેદા કરે અને સાથે સાથે હાજરી આપણાં કરતૂટથી જ આવે
છે માટે આપણા કરતૂટ પણ સુધારવા જોઈએ એવી,
દાર, તોફાન જેવા ગુનાઓમાંથી બચવું જોઈએ અને
આપણી સાગી સાખ બેસાડવી જોઈએ આવી વાતો
સાબળવાનું ઘણાને ગમતું, ઘણાના દિલ ઉપર એની અસર
પણ થતી. પણ જોમને જોમ થતું કે ચોટેલી હાજરી છૂટે જ
શી રીતે? કોઈને હાજરી દલાવવાનો ઉત્સાહ થઈ આવે
પણ એવી નહિ કરવાનો કબજો શી રીતે રાખી શકાય,
એવ્યારે પાછા પાડે.

આ રીતે મહારાજે પાટણવાડિયા કામમાં એક વાતા-
વરણુ ઊભું કર્યું. કામચનર સાહેમે જણાવ્યું હતું એ બધા
આગેવાનોને એ મળી ચૂક્યા. એમાંના ઘણાખરાને તો એ
પહેલેથી જાણખતા પણ હતા. પણ આ વાતચીતો પછી
એમને પણ ખાતરી થઈ કે પોલીસ કમિશનર સાહેબ કહેતા
હતા એ વાત સાચી છે. હાજરી-ઠઠાવવી સહેલી નથી અને
એક સપાટે બધી હાજરી નીકળી જાય તો એથી બહુ
ફાયદો પણ ન થાય. પણ આવા અનુભવથી મહારાજ
જરાય નિરાશ ન થયા. એમણે તો ગામડે ગામડે ફરીને
એમના વિચારે ફેંકવા જ માંડ્યા.

૧૯. આખરે વટાદરાની હાજરી નીકળી ગઈ

શરૂઆતમાં મહારાજે ધર્મજી, વાસણા, વાઘવોડા અને વટાદરાની હાજરી કરાવવાનો વિચાર કર્યો. કેમ કે જો એ ચાર ગામમાં શુભ રાશ્યાત થાય તો એની અસર લાભે સુધી પહોંચે એવું હતું. હાજરી કરાવવાની ઉતાવળ મહારાજને હતી પણ લોકોને ક્યાં હતી? ગામના આગેવાનો કંબૂલાત આપે કે અમે હવે ચોરી નહિ કરીએ તો જ મહારાજ હાજરી કરાવવાની હિમત કરી શકે. અંતે વટાદરા એકલુ ચોરી નહિ કરવા માટે કંબૂલાત થયું અને વટાદરાનાં નામ હાજરીમાંથી નીકળી ગયાં. દોઢેક મહિનાની દોડાટોડી બાદ બધી જ બહેનોનાં મામ હાજરીમાંથી કમી થયાં. આ વખત ઈસ્માન મહારાજને અનેક વખત પોલીસ કમિશનરને મળવાનું થયું એથી એમને એમનો પરિચય પણ વધતો ગયો. બહેનોની હાજરી નીકળી ગયા પછી મહારાજને માથા ઉપરનો બોજો ઊતરી ગયો હોય. એવું હલકું હલકું વાગવા માંડ્યું અને જો વધારે ઉત્સાહથી ગામે ગામ ફરવા લાગ્યા. એક દિવસ વટાદરાના એક લાકડાં આવીને મહારાજને કહ્યું કે તમે હાજરી તો કરાવી ગયા પણ પાછળથી મુખીએ

અમારી દરેકની પાસેથી એક એક રૂપિયો લેવા માંડ્યો છે અને એ રીતે રૂપિયા દોઢમો વસૂલ કર્યા છે અને હજુ બીજા ઉવરાવે છે. મહારાજે પૂછ્યું શા માટે ? પેલાએ જવાબ આપ્યો હાજરી નીકળી ગઈ બદલશો. એ સાંભળીને મહારાજને બહુ દુઃખ થયું. તરત જ એ તો આવેલા ભાઈ, માથે પહોંચ્યા વટાદરા અને મુખીને મંલગાવ્યું કે આવી લાંચ ખાવાની હોય ? ગરીબ લોકોના હરામના પૈસા તો ફટી નીકળશે. તમે બધાના રૂપિયા પાછા આપી દો. પણ મુખી તો દુનિયાના ખાધેલા હતા. એ કાંઈ એમ માંડ્યા જાય એવા હતા ? મહારાજે કહ્યું કે તમે આજ મુઠ્ઠી જે ખાધું હશે એ તો પર્યું પણ રૂપિયા તો આકરા પડી જશે માટે અમજ જાઓ. પણ પટેલાર્હનું અભિમાન કાંઈ એમ સહેલાઈથી ગળે એવું નથી હોતું.

મહારાજ ખેડૂતોના રૂપિયા પાછા અપાવવા આવ્યા છે એ જાણીને મુખીનો એક સામાવજિયો મહારાજને મળ્યો અને કહ્યું મહારાજ, એને તો ઘેર જ બેસાડવા જેવો છે બહુ લાચરિયો છે, આજે એના પાપનો ઘડો ફૂટવાનો થયો છે મહારાજ આ આવેલ ભાઈને પણ પૂરા ઝાળખતા હતા એટલે એમણે એને કહ્યું કે એ પાપી હશે તો એના પાપ એને ખારો, પણ એના કગતાં બીજા કોણ કાણ મારા છે એ તો બતાવો ! એમા તમારે વચ્ચે આવવાની કાંઈ જરૂર નથી.

એ ચાર કલાક પછી મુખી એમની મેલે ઢીલા પડ્યા. એમને થયું કે આમ ખેતી રાખવામાં બહુ સાગ નહિ નીકળે. મહારાજ એમને ફરી મળ્યા અને સમજાવ્યું કે

ગામલોકો સાથે દુસ્મનાવટ બાંધવામાં લહાણ નહિ કાઢે. આવા રૂપિયા લઈને તામ્ર નહિ થઈ જવાય. નકામાં નામ બદનામ થઈ જશે. મુખી એ રૂપિયા ધર્માદામાં નાખવા કબૂલ થયા પણ મહારાજે ક્યું કે જેના રૂપિયા જાય એનો શો શુનો ? એમને તો એ પાછા મળવા જ નોઈએ. મહારાજે તો એમ પણ ક્યું કે જેમ ચોરામાં બોલાવીને રૂપિયા લીધા હતા એમ એક એકને બોલાવીને બધા રૂપિયા પાછા સોંપી દો. મુખીએ ક્યું કે નાક તો ગયું હવે હોઠ તો રહેવા દો. ઉવટે રૂપિયા મહારાજે લઈ લીધા, મુખીને જવા દીધા અને જેમના જેમના રૂપિયા લીધા હતા એ બધાને મહારાજે બોલાવી બોલાવીને તે રૂપિયા પાછા આપ્યા.

આ બનાવની અસર આખા ગામ ઉપર પડી પણ મુખીનો કાંઈ હૃદયપલટો નહોતો થયો. એણે તો સકંગમમાં સપડાવાથી આ પગલુ ભર્યું હતું. પણ એમનો દેશ તો વધ્યો હતો. મહારાજનું તો એનાથી નામ લઈ શકાય એમ નહોતું પણ ગામની પચાસત પામે એણે એવો કરાવ કરાવ્યો કે આ ગામમાંથી હાજરી નીકળી ગઈ છે એથી હવે ગામ સહીસલામત નથી. દારૂની લતે ચઢેલા લોકો અંકુશ જવાથી બેકામ બન્યા છે અને કંઈનું કંઈ જાંધું મારશે એવો અમને ભય છે. તો અમારી માગણી એવી છે કે પાટણવાડિયાઓની કાઠી નાખવામાં આવેલી હાજરી ફરી ચાલુ કરવી નોઈએ. પચાસતની ઉપરની મતલબની અરજીજતાની સાથે પાટણવાડિયાઓની હાજરી ફરી ચાલુ થઈ ગઈ.

હાજરી ફરી ચલુ થઈ છે એ જાણ્યું કે તરત મહારાજ પાછા વટાદરા ગયા અને ગામના લોકોને મળાને એ વિષે

ખાતરી કરી લીધી. એમને આવેલાં જોઈને મુખીએ લોકોને ઉદ્દેશીને કટાક્ષ કર્યો કે જુઓ, આ તમારા મહારાજ, એમણે તમારી હાજરી કેવી કઢાવી કે, એ પાછી આવીને ચોટી ! મહારાજે એના જવાબમાં એક હરક પલુ ઉચ્ચાર્યો નહિ. એ તો સીધા ત્યાંથી વડોદરા ચાલી નીકળ્યા. અને પોલીસ કમિશનરને મળ્યા. પોલીસ કમિશનરે એમને મૂળા સાહેબને મળી લેવાનું કહ્યું. મહારાજ એમને મળવા ગયા. મહારાજની વાત સાંભળીને મૂળાએ એમને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા કે તમે કંટાળુ ભણેલા છો ? શું કામ કરો છો ? આવા કામમાં તમારે શું કામ માયું મારવું જોઈએ ? જાઓ બધું કાયદેમર થશે. દારૂડિયા લોકોને હાજરી તો પુરાવવી જ પડે તો. આમ મહારાજ પાછા પડ્યા પણ એ ફરી પોલીસ કમિશનરને મળ્યા અને એમનો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. એમણે પોલીસ નાયબ મૂળાને જોલાનીને મહારાજની ચોળખાણુ આપી અને બધી દકીકત મૂળાસાહેબ પાસે રજૂ કરવાની સૂચના આપી. નાયબ મૂળાએ મહારાજને સાથે લીધા. પણ મહારાજ ઘોડાગાડીમાં બેસતા નહિ એટલે એમણે કહ્યું કે આપ ગાડીમાં આવો અને હું ચાલીને મૂળાસાહેબની ઓફિસે આવી પહોંચું છું.

ટુંકે ગરતે થઈને દોટ કાઢતા મહારાજ મૂળાસાહેબની ઓફિસે પહોંચ્યા. પણ એ બે ચાર મિનિટ મોડા પડ્યા એમનો વેશ જોઈને પટાવાળો તો એમને ઓફિસમાં શાનો દાખલ જ થવા દે ! પાએક કલાક પછી નાયબમૂળા ઓફિસમાંથી બહાર આવ્યા. એમણે મહારાજને જોયા એટલે એ એમને મૂળાસાહેબ પાસે લઈ ગયા નાયબમૂળાએ એમને

સાહેબના કારકુનને મળ્યા અને એમની પાસેથી લેખિત હુકમ માગ્યો. કારકુને કહ્યું કે તમે જાઓ એ હુકમ તો નાયબ સૂબાસાહેબ પાસે જગે અને એમની મહી થયા પછી એ ત્યાં આવશે. પણ મહારાજને હાજરી કાઢવાની એની ઉતાવળ હતી કે એમણે કહ્યું કે તમે એ હુકમ મને જ લખી આપોને હું નાયબ સૂબાસાહેબની સહી લઈ આનીશ. મહારાજનો અતિ આગ્રહ અને મોટા અધિકારીઓ સાથેની ઓળખાણ જોઈને એણે ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ છોડીને હુકમ મહારાજને લખી આપ્યો અને સહી લેવાનું તથા ઓફિસમાં નોંધાવવાનું બૂલે નહિ એ માટે ભારપૂર્વક સમજણ પાડી મહારાજ એ હુકમ લઈને સીધા ગોલીસ નાયબ સૂબાની ઓફિસે ગયા ઓફિસમાં એ હુકમ નોંધારીને એમણે પો ના સૂબાની સહી કરાવી ત્યાંથી એ હુકમ બાદરણના ફોજદારની સહી માટે જવો જોઈએ પણ મહારાજને થોડું પણ મોડું થાય એ પોસાય એમ ન હતું એટલે ગતોગત એ હુકમ લઈને ચાલતા બાદરણ પહોંચ્યા અને ત્યાંના ફોજદારને મળ્યા. ફોજદાર એ હુકમ જોઈને આશ્ચર્ય તો પામ્યા પણ હુકમ આવ્યા પછી બીજું શું થાય? એમણે નોંધ કરી લીધી અને પીપજોઈના નાયબ ફોજદાર ઉપર ફોજદારી દાદી નાખવાનો હુકમ લખી આપ્યો મહારાજ ત્યાંથી ગીધા વટાદરા પહોંચ્યા અને નાયબ ફોજદાર ઉપરનો હુકમ લઈને ગવણિયો એમને પીપજોઈથી વટાદરા બોલારી લાગ્યો આજે પાંચ વાગે એમણે વટાદરાનું એકે એક નામ હાજરીમાંથી કાઢી નાખ્યું ગામના મુખી તથા પચાત્તના મળ્યો આ જોઈને આશ્ચર્ય બની ગયા

૨૦. અમલદારી શંકા અને એનો ઉકેલ

વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમિશનર રાયેના સંબંધ પછી મહારાજ માટે હાજરી દર્શાવવાનું તથા લાંચ રૂશવત દૂર કરાવવાનું કામ સહેલું બન્યું હતું. પણ એ અબધ બંધાતા પહેલાં એમણે મહારાજ ઉપર પાંચ પહેરો મોકલ્યા હતા. મહારાજ ગામઠાંઓમાં ફરે છે, લોકો સાથે કંઈ વાતો કરે છે અને લોકો ઉપર એમની કંઈ જાતની અસર પડે છે એ બધાની એમણે ચાંપતી તપાસ કરાવી હતી. પણ એ બધાને અંતે એમના મનમાં ખાતરી થઈ હશે કે આ માણસ વાંધા બરેશે નથી એવી જ એમણે મહારાજને પ્રથમ મુલાકાતે બોલાવ્યા હશે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં ગાંધીજીએ સોજિતા મુશરમે બાપલુ ક્યું હતું એમાં એમણે મહારાજના ખૂબ વખાણ કર્યા હતાં એ બાબતની અસર પણ અમલદારો ઉપર હતી જ.

પરંતુ એ વખતના વડોદરાના દીવાન સાહેબ શ્રી મનુભાઈએ એક વખત પોલીસ કમિશનરને કહ્યું કે તમે રવિશંકર મહારાજને બહુ આગળ આવવા ન દેશો કેમ કે

એ કોંગ્રેસનો માણસ છે, એની લાગવગ વધતી ન લેઈએ. આ બનાવ પછી ચોક્કસ કમિશનરે મહારાજને ખાનગીમાં બોલાવ્યા અને જણાવ્યું કે તમારી સાથે મારે અંગત સંબંધ બહુ છે પણ આવું બન્યું છે એટલે હવે તમે મારે લાંબકુ આવતા નહિ.

આ વાત ગાંધીજીના જણવામાં પણ આવી. વડોદરા રાજ્ય પ્રજાપરિષદ વખતે શ્રી મનુભાઈ દીવાનનો અભિનંદન પત્ર આવ્યો હતો એ તરફનો લાભ લઈને ગાંધીજીએ શ્રી અબ્બાસ સાહેબને દીવાન સાહેબને મળવા મોકલ્યા અને એમની સાથે મહારાજને પણ જવાનું કહ્યું. એ રીતે મહારાજની દીવાન સાહેબ સાથેની મુલાકાત ચોખ્ખી.

અબ્બાસ સાહેબ સાથેની વાતચીત પત્યા પછી દીવાન સાહેબે મહારાજ સાથે વાતો કરી. એમણે પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે તમે કેટલું જાણો છો? મહારાજે કહ્યું કે બહુ થોડું—ગુજરાતી સાત ચોપડી જેટલું. એમણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમે કઈ જાતનું કામ કરવા માગો છો? મહારાજે જવાબ આપ્યો કે હું તો પાટણવાડિયાઓમાં ફરીશ અને મારી શક્તિ પ્રમાણે ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનું કામ ફરીશ. ત્રીજો સવાલ આવ્યો, તમને લાગે છે કે એ લોકો સુધરી જશે? મહારાજે જવાબ આપ્યો શી ખબર? અમારો બ્રાહ્મણનો ધંધો એટલે સુધરે કે ન સુધરે પણ પ્રયત્ન તો એ જ કરીએ. એમાં રાજ્યની મદદ હોય તો વળી વધારે કામ થાય. બદારની બીજી કોઈ મદદ નહિ હોય તોય હું તો એકલો એકલો મથા કરીશ વડોદરા રાજ્યનું ગામડું કે

૨૦. અમલદારી રાંઠા અને ઝોનો ઉકેલ

વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમિશનર સાથેના સંબંધ પછી મહારાજ માટે હાજરી દર્શાવવાનું તથા લાંચ રૂકવત દૂર કરાવવાનું કામ સંદેશું બન્યું હતું. પણ એ સંબંધ બધાના પહેલાં એમણે મહારાજ ઉપર પાંચ પહેરો ગોઠવ્યો હતો. મહારાજ ગામઝંઝોમાં શું કરે છે, લોકો સાથે કઈ વાતો કરે છે અને લોકો ઉપર એમની કઈ જાનની અસર પડે છે એ બધાની એમણે ચાંપતી નપાસ કરાવી હતી. પણ એ બધાને અંતે એમના મનમાં ખાતરી થઈ હશે કે આ માણસ વાંધા ભરેલો નથી એથી જ એમણે મહારાજને પ્રથમ મુલાકાતે બોલાવ્યા હશે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં ગાંધીજીએ સોજીત્રા મુકામે લાવણ કર્યું હતું એમાં એમણે મહારાજના ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં એ લાવણની અસર પણ અમલદારો ઉપર હતી જ.

પરંતુ એ વખતના વડોદરાના દીવાન સાહેબ શ્રી મનુભાઈએ એક વખત પોલીસ કમિશનરને કહ્યું કે તમે રવિશંકર મહારાજને બહુ આગળ આવવા ન દેશો કેમ કે

એ કેમિસને માણસ છે, એની લાગવગ વધવી ન જોઈએ. આ બનાવ પછી પોલીસ કમિશનરે મહારાજને ખાનગીમાં બોલાવ્યા અને જણાવ્યું કે તમારી સાથે મારે અંગત સંબંધ બહુ છે પણ આવું બન્યું છે એટલે હવે તમે મારે સાંબંધ આવતા નહિ.

આ વાત ગાંધીજીના જણવામાં પણ આવી. વડોદરા રાજ્ય પ્રજાપરિષદ વખતે શ્રી મનુભાઈ દીવાનનો અભિનંદન પત્ર આવ્યો હતો એ તકનો લાભ લઈને ગાંધીજીએ શ્રી અબ્બાસ સાહેબને દીવાન સાહેબને મળવા મોકલ્યા અને એમની સાથે મહારાજને પણ જવાનું કહ્યું. એ રીતે મહારાજની દીવાન સાહેબ સાથેની મુલાકાત ચોખ્ખી.

અબ્બાસ સાહેબ સાથેની વાતચીત પત્યા પછી દીવાન સાહેબે મહારાજ સાથે વાતો કરી. એમણે પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે તમે કેટલું જાણો છો? મહારાજે કહ્યું કે બહુ થોડું—ગુજરાતી સાત ચોપડી જોડ્યું. એમણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમે કઈ જાતનું કામ કરવા માગો છો? મહારાજે જવાબ આપ્યો કે હું તો પાટણવાડિયાઓમાં ફરીશ અને મારી શક્તિ પ્રમાણે ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનું કામ કરીશ. ત્રીજો મવાજ આપ્યો, તમને લાગે છે કે એ લોકો સુધરી જશે? મહારાજે જવાબ આપ્યો શી ખબર? અમારો જ્ઞાણીનો ધંધો એટલે સુધરે કે ન સુધરે પણ પ્રયત્ન તો એ જ કરીએ. એમાં રાજ્યની મદદ હોય તો વળી વધારે કામ થાય. બદારની બીજી કોઈ મદદ નહિ હોય તોય હું તો એકલો એકલો મથા કરીશ. વડોદરા રાજ્યનું ગામડું કે

૨૦. અમલદારી શંકા અને એનો ઉકેલ

.

વૃંદાવન રાજાના પોલીસ કમિશનર તરીકેના સંબંધ પછી મદારાજ માટે દાગરી કાઢવાનું તથા સાંચ રુસવત દૂર દગવવાનું કામ સંદેહ બન્યું હતું. પણ એ મળ્યું જમાના પહેલાં એમણે મદારાજ ઉપર પાંચ પહેરા ગોઠવ્યા હતા. મદારાજ ગામડાંઓમાં ફરું કરે છે, સોદા સાંચે કર્ષવાનો કરે છે અને સોદા ઉપર એમની કર્ષ નતની અગર પડે છે એ બધાની એમણે ચાંપની નપામ કાઢી હતી. પણ એ બધાને અતે એમના મનમાં ખાતરી થઈ દગે કે આ માણસ વાંધા ભરેલો નથી એથી જ એમણે મદારાજને પ્રથમ મુલાકાતે બોલાવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં ગાંધીજીએ સોદાના મુદ્દાએ ભારણ કર્યું હતું એમાં એમણે મદારાજના ખૂબ વખાણ કર્યા હતાં એ ભારણની અસર પણ અમલદારો ઉપર હતી જ.

પરંતુ એ વખતના વડાદરના દીવાન સાહેબ શ્રી મનુભાઈએ એક વખત પોલીસ કમિશનરને કહ્યું કે તમે રવિશંકર મદારાજને બહુ આગળ આવવા ન દેશો કેમ કે

પાટણવાડિયા કામ માટે એક ફંક્શન ખૂલે હતો. એ વ્યસનો અને બદીઓમાં ફસાયેલી એક બહાદુર કામને જીએ લેવા માગતા હતા. પોલીસખાતાના એ વડા અધિકારી હોવા છતાં એ એવું માનતા હતા કે હાજરી દાખલ કરવાથી ગુનેગાર કાયમનો સુધરતો નથી પણ એ વધારે અન્યાયોનો ભોગ બને છે; અને વધારે વીકે છે. એ માનતા હતા કે માણસ ચોરી કે એવા ગુના કરે છે એમા એનો એકલાનો દોષ નથી હોતો, પણ એના સંજોગો તેમજ ખીજાં ઘણાં તરવો એને એ દોષ તરફ ધકેલે છે. એ સંજોગો બદલાય નહિ કે એને ગુનો કરવા ધકેલનાર તરવો દૂર થાય નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી, બહારની સગાઓ કે શિક્ષાઓ માથાના દુખાવા ઉપર ઉત્તેજક મલમની ઝરજ સારે છે. પણ એ એનો સાચો અને કાયમનો ઉકેલ નથી. પણ ખીજા ઉપાયો થાય નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી આ અધૂરા ધલાત્તે પણ અજમાવવા રહ્યા એવું એમનું માનવું હતું.

આમ મહારાજની અને એમની વિચારસરણી લગભગ મળતી હતી તેથી જ એકબીજા સાથે મેળ ખાઈ ગયો હતો. મહારાજની કાર્યપદ્ધતિ પણ એમને ગમતી હતી. પણ એ વ્યાપક શી રીતે થાય? એવી એમની હમેશની શંકા હતી. આજે તેઓ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા છે. પણ હજુ મહારાજનો અને એમનો સંબંધ એવા જ મીઠો છે.

બ્રિટિશ હલ્લું ગામડું બન્ને મારે મન તો સરખાં છે, જ્યાં જ્યાં પાટણવાડિયા કામ રહેતી હશે ત્યાં ત્યાં હું કામ કરીશ. દીવાન સાહેબે હસતાં હસતાં ખૂંટી લીધું કે પણ ગામડાઓમાં ફરીને તમે બગવો તો નહિ જગાવોને? મહારાજે કહ્યું કે માતું કામ વિપદેશ આપવાનું અને મેવા કરવાનું છે. લોકોમાં સાચી સમજણ ફેલાવવી એ હું મારો ધર્મ સમજું છું. અને હું બગવો ફેલાવું તો મને ક્યારે કરવાની તમારી પાસે ક્યાં જોઈ સત્તાઓ પડી છે?

ઠીક ઠીક જાઓ, કમિશનર સાહેબને હું કહી દઈશ. એ તમારા કામમાં મદદ કરશે. એમ કહીને એમણે હસતાં હસતાં જ મહારાજને વિદાય આપી. મહારાજ પણ એમનો આભાર માનીને છૂટા પડ્યા.

ખીજે જ દિવસે મહારાજ કમિશનર સાહેબને મળ્યા. એમણે કહ્યું કે હા, દીવાન સાહેબ તરફથી મને મુચના મળી ગઈ છે. તમે બેફિકર રહો. અને જ્યારે તમને જરૂર પડે ત્યારે મને મળવું.

આટલી ઝોળખાણ પછી મહારાજનું કેટલુંક કામ સંકેતું જતી ગયું. હાજરી કઢાવવાનું કામ આ પ્રસંગે પછી જ આગળ વધવા લાગ્યું. ધીરે ધીરે ખીજ અમલદારો સાથે પણ હવે મહારાજનો સંબંધ જોડાતો ગયો. અને પ્રજાની નાની મોટી અડચણો દૂર કરવાનું સુખ બનતું ગયું. પોલીસ કમિશનરને મહારાજમાં એટલી ખર્ચા વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે ખીજ અમલદારો પાસે પણ એ મહારાજના કામનો ઉદ્દેશ કરતા. ખીજું એમના દિલમાં

ચોરામાં રજૂ કરી. એ ચાર કલાક પછી ફોજદાર પણ આવી પહોંચ્યા. પણ મુદ્દામાલ મૂળ જગ્યાએથી ઉઠાડ્યો હતો એટલે એમણે એ હાથ ન ધર્યો અને એ વંકાયા.

એ અરસામાં રાસના એક પાટીદારનું રણોક્ષીની સીમમાં ખૂન થયું હતું એની તપાસ અંગે સર ફોજદાર વગેરે રણોક્ષી એકઠા થયા હતા. મહારાજ ફોજદાર સાહેબને વંકાયેલા નોંધને ગાંમના પાંચ આંગેવાનો તથા મુદ્દામાલ લઈને પહોંચ્યા રણોક્ષી. મુદ્દામાલ સર ફોજદાર સમક્ષ રજૂ કરીને મહારાજે શરૂ કર્યું કે વટાદરામાં ખાતર પડ્યું છે. ગામના આ પાંચ આંગેવાનો હવે પછી ચોરી નહિ થાય એની કબૂલાત આપે છે. અને આ ચોરી થઈ છે એ મુદ્દામાલ છે. ફોજદાર સાહેબે એનો કબજો ન લીધો એથી આપની સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. સર ફોજદારે કહ્યું કે મુદ્દામાલનો પંચકચાસ કરવાનું બાકી હશે. મહારાજે કહ્યું કે એ દિવસ સુધી મુદ્દામાલનો પંચકચાસ કરવા ન આવે તો શું એ સાચવનારો માણસ ત્યાં બેસી જ રહે ? આ તે કેવો ન્યાય ? સર ફોજદારે મુદ્દામાલનો કબજો લીધો. એમાં કાંઈક ખૂટતું હતું એની તપાસ ચાલી. મહારાજે પણ સાચી હકીકત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ ચાર વખત વટાદરા આવી ગયા. એક મહિના પછી એમને ખબર પડી કે ચોરીમાં ગામનો રાવણિયો જ સંડોવાયેલો છે. બેરાંની તકરારમાંથી વાત ચોરી સુધી પહોંચી હતી પણ રાવણિયો એ ગુનો કબૂલ કરે એમ ન હતું; કેમકે જો એ ગુનો કબૂલ કરે તો એની આઠ વીઘાં ભોંય, દૂવો અને રાવણું બધું જાય એવો એને લાય હતો.

૨૧. રાવણિયો પણ પલ્લવ્યો

એક વખત મહારાજ કઠાણામાં હતા ત્યાં આવીને એક જણે રાવ ખાધી, “બાપજી વટાદરામાં ખાતર પશું છે અને ફાજદારનો ડાળો અમારા ઉપર છે. હવે તમે બચાવો તો બચાવ. મહારાજને પૂછ્યું પણ તમારા ઉપર ફાજદારનો ડાળો રહેવાનું કંઈક કારણ દરોને ? જવાબ મળ્યો. કારણ તો ખીજું કંઈ નથી પણ મુદામાલ જે ખેતરમાં પડ્યો છે એ ખેતરનો માલિક કહે છે કે જો એને વિશે કશું જાણતો નથી અને શંકા મારા ઉપર લાવે છે. મહારાજને પૂછ્યું મુદામાલ હજુ ખેતરમાં જ પડ્યો છે ? પેલાએ કહ્યું હા, મુખીએ ત્યાં એક માણસ બેસાડ્યો છે.

તરત જ મહારાજ તૈયાર થઈ ગયા અને આવેલા ભાઈ સાથે વટાદરા જવા ઉપજા. મુદામાલ પડ્યો હતો એ ખેતરમાં જ જઈને જિંઘા રહ્યા. મુદામાલ સાચવવા બેસાડ્યો હતો એ માણસ પણ કંટાળી ગયો હતો. મહારાજે એને કહ્યું કે મુદામાલની પોટલી લાવ. આપણે એ ચોરામાં આપી દઈશું. એમ કહીને એમણે પોટલી ઉઠાવી અને જઈને

આનંદ થયો અને એમના ઉપવાસ છૂટ્યા. આ રીતે
 ગુનેગાર કબૂલ થયો પણ મહારાજે એને કહ્યું હતું કે તારા
 રાવણા કે જમીનને અડચણ ન આવે એ માટે હું બનતું
 કરીશ. આટલું નક્કી થયા પછી મહારાજે બધી વાત
 ફોનદાર પાસે રજૂ કરી.

ફોનદારે રાવણિયાને બોલાવીને ખૂબ ધમકાવ્યો, ગાળો
 પણ ભાંડી, પણ મહારાજ વચ્ચે હતા એટલે એ વાત
 ત્યાંથી જ અટકી, કેસ માંડી વળાયો અને પેલા ગરાસિયાએ
 લીધેલા ચાલીસ રૂપિયા રાવણિયાને પાછા આપવા એવું
 નક્કી થયું. ગરાસિયો તો એની વાત બહાર આવી ગઈ
 એથી હબકા જ ગયો હતો. એણે રૂપિયા મહારાજના
 આગળખીતા એક વેપારી મારફત મહારાજને પહોંચતા
 રૂપાં, એને પણ કશું કરવાનું તો હતું જ નહિ. મહારાજને
 મળેલા રૂપિયા ખરું જોતાં રાવણિયાને પાછા મળવા
 જોઈએ, પણ ગામખંચના આગ્રહને લીધે એ રૂપિયા
 નાતના કામમાં જ વપરાયા. રાવણિયો એવી મોટી આફત-
 માંથી જંગમી ગયો હતો કે એને આ ચાલીસ રૂપિયાની
 બહુ પડી જ ન હતી.

સાચી હકીકત મેળવીને મહારાજ સીધા વડોદરા
 ચાલી નીકળ્યા. એ પોલીસ કમિશનરને મળ્યા અને જણાવ્યું
 કે જો આ કેસ દાખલેસર કચેરીમાં ચાલશે તો એનું પર્-
 ષિયમ સારું નહિ આવે ગવણિયો એને મળ્યો થશે તો
 સુધરશે નહિ પણ આડા રસ્તે ચડી જશે. વળી આ ગુનામાં
 એ સીધો દોષપાત્ર પણ નથી. એટલે જો આ કેસનો
 નિકાલ આપ મને મારી રીતે લાવંવા દો તો આપણે
 હાજરી કાઢીને આ કેસમાં જે સુધારા કરવા માગીએ
 છીએ એમાં એક કગલુ આગળ વધાએ. માહેજ કમૂલ થયા.
 એમણે ફોજદારને મળવા બોલાવ્યા અને તાર કરીને કેસ
 કાઢી નાખવાનો કુક્ષ્મ કર્યો.

ખીજ બાજુ મુખીનો નજીકનો મગો એક ગરાસિયો
 હતો એણે પેલા રાવણિયાને ગળરાખ્યો અને એની પામેથી
 ફિપિયા ચાલીસની લાંચ લઈને કેમ રાણી નંખાવવાનું વચન
 આપ્યું. સાથે સાથે એણે એને સૂચના આપી કે કોઈ પણ
 હિંમતે તારે ગુનાની કમૂલતા કરવી નહિ.

મહારાજ વડોદરાથી પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે
 જાણ્યું કે આ પ્રકરણને તો આવો નવો ફણગો ફૂટ્યો
 છે. મહારાજને જાહેરમાં કે ખાનગીમાં ગવણિયો ગુનો
 કમૂલ કરી જાય એ માટે ઘણી કાશિયો કરી પણ નિષ્ફળ.
 અંતે મહારાજને ઉપવાસ પર જતું પડ્યું. આ ઉપવાસ
 પગી પચાસ ત્યાં આવ્યા એમણે ગામ એકઠું કરીને
 બાવણ દ્યુ અને ગયા ખીજે દિવસે રાત્રે પેલા ગવણિયાએ
 મહારાજ પાસે જઈને ગુનો કમૂલ કર્યો અને મુદ્દામાલમાં
 ખૂટતો હતો એ માલ પણ એ મોપી ગયો. મહારાજને

આનંદ થયો અને એમના ઉપવાસ છૂટ્યા. આ રીતે
ગુનેગાર કબૂલ થયો પણ મહારાજે એને કહ્યું હતું કે તારા
રાવણા કે જમીનને અડચણ ન આવે એ માટે હું બનવું
કરીશ. આટલું નક્કી થયા પછી મહારાજે બધી વાત
ફાગદાર પાસે રજૂ કરી.

ફાગદારે રાવણિયાને બોલાવીને ખૂબ ધમકાવ્યો, ગાળો
પ્રથુ ભાંડી, પણ મહારાજ વચ્ચે હતા એટલે એ વાત
ત્યાંથી જ અટકી, ફેસ માંડી વળાયો અને પેલા ગરાસિયાએ
લીધેલા ચાલીસ રૂપિયા રાવણિયાને પાછા આપવા એવું
નક્કી થયું. ગરાસિયો તો એની વાત બહાર આવી ગઈ
એથી હબકી જ ગયો હતો. એણે રૂપિયા મહારાજના
બોળખીતા એક વેપારી મારફત મહારાજને પહોંચતા
ક્યાં. એને પણ કશું કરવાનું તો હતું જ નહિ. મહારાજને
મળેલા રૂપિયા ખરું જોતાં રાવણિયાને પાછા મળવા
જોઈએ, પણ ગામપંચના આમલને લીધે એ રૂપિયા
નાતના કામમાં જ વપરાયા. રાવણિયો એવી મોટી આફત-
માંથી ઊગરી ગયો હતો કે એને આ ચાલીસ રૂપિયાની
બહુ પડી જ ન હતી.

૨૨. ગાડીમાં બેસવાનું છોડ્યું !

મહારાજનો ઉછેર જ એવો હતો કે વિના કારણ થતો કોઈ પણ બગાડ એમનાથી સહન જ ન થાય. એમના જીવનની રહેણીકરણી ઉપર પણ આ ઉછેરની બહુ જબરી અસર છે.

એ કહેતા કે “ એક વખત ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ૨૪૦ પંડયાજી મને વડોદરા લઈ ગયા હતા. એ મારા ઉપર મોટાભાઈ જેવું વહાલ રાખતા. વડોદરામાં ચાર પાંચ દિવસ સુધી એમણે મને ટેકેડેકાણે ફરવ્યો. નવી નવી જામ્યાઓ બતાવી, નવી નવી ઝોળખાળો કરાવી પણ મારા મનમાં એમ જ થયા કરે કે મારે કામ શું છે તે હું અહીં બધે ફર્યા કરું છું ! બહુ જોતો હતો, બધે ફરતો હતો પણ મનમાં અણચણાટ રહ્યા કરતો હતો. મારા મનમાં વારંવાર એવો વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે આ રેલગાડી છે એટલે જ લોકો આટલી દોડાદોડી કર્યા કરે છે, અને વગર ફેગટના ફેરાફાંટા કર્યા કરે છે. જો આસીને જ જવાનું હોય તો લોકો આટલું ફરે પણ નહિ અને કોઈને

ફરવે પણ નહિ. મને ઘણું પાપોનું મૂળ રેલગાડી દેખાઈ, એના ઉપર ચીડ ચડી અને ગાડીમાં બેસવાનું છોડી દઉં એવો ભેરદાર વિચાર મનમાં આવી ગયો.”

આ જ અરસામાં મહારાજને એક ગામની હાજરી કઢાવવા માટે વડોદરા જવાનું થયું. તાપ સખત હતો. ગાડીમાં બેસવાનું મન યાય એવું હતું. વડોદરાના એક ભાઈએ સૂચવ્યું પણ ખરું કે મહારાજ ગાડીમાં જ જાઓને, મહારાજે કશો જવાબ આપ્યો નહિ. મહારાજ પાસે ગાડીમાં બેસવાના ઘેસા પણ નહોતા. પી'પજોઈ ગામની હાજરી કઢાવવાની હતી એટલે વડોદરાનો એક ભાઈ પી'પજોઈ મુઘી મહારાજની સાથે આવ્યો અને એણે પી'પજોઈના એક ભાઈને બોલાવીને કહ્યું કે મહારાજ હાજરી કઢાવવા માટે વડોદરા જાય છે. ખાનગીમાં એવું પણ કહ્યું હશે કે જા, પાંચ રૂપિયા લઈ આવ. એમને ભાડા માટે ભેઈંશને ૨ પેલો ભાઈ પાંચ રૂપિયા લઈ આવ્યો અને પેલા મંગાવનારના હાથમાં મૂક્યા. મહારાજે ભેઈંયું કે એમાંના બે એણે મહારાજ સામે ધર્યાં. મહારાજને કહ્યુંના આવી ગઈ કે આ પણ ગરજવાનને લૂંટવાનો એક પ્રકાર છે. એ ભેઈંશને મહારાજના મનમાં બહુ દુઃખ થયું. એમણે રૂપિયા લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી અને એક પાઈ પણ હાથમાં ધરી નહિ. મૂળ માલિકને એના પાચેય રૂપિયા પાછા મળ્યા એ પણ એમણે ભેઈં લીધું.

તાપ સખત હતો પણ એના સામે જોયા વિના મહારાજ તો ત્યાંથી પેદલ આવી નીકળ્યા. ગરીબની ચૂસમાં

૨૩. ફેજદારનાં છોકરાં યાદ આપ્યાં

વૃદ્ધાદગના રાવણિયાનું સમાધાન થયા પછી રીજેન્સ દિવસે મહારાજ બેલગામ ડોંગ્રેસમાં જવા ઊપડ્યા આંક ઊપવાસથી એમના શરીરમાં અશક્તિ દાખની હતી પણ કામ આવે ત્યારે અગત અગવડો ભૂલી જવી એ મહારાજનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો. પડ્યાજી માથે ખોરસદથી એ બેલગામ જવા નીકળ્યા આ પ્રવાસમાં એમને મહાસાહેબ મલેલકગનો સલાત થઈ ગયો મહારાજ એમના વિષેની વાત કરતા જણાવતા હતા કે “એમનું બહોળું જ્ઞાન તથા એક મહાગૃહીય હોવા છતાં ગુજરાતીમાં વાત કરવાની એમની ઠંટી જોઈને હું એમના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો. પડ્યાજી પાસેથી એમના વિશે આ અગાઉ મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું અને એમના વિશે દિલમાં ખૂબ આદર સેવતો હતો. પણ આ પ્રવાસ દરમ્યાન થયેલા એમના પરિચયથી મને એમના માટે પૂજ્યભાવ પેદા થયો. મનમાં એક જાતનો પ્રેમ જાગ્યો અને મનમાં એની લાગણી જાગી કે આવા માણસ સાથે ગહેવાનું મને એ નિઘાર્યાંજોના કેવા અટ્ટહાસ્ય !”

બેલગામ મહાસભામાં સૂતરના મતાધિકારનો ફરાવ પસાર થયો હતો.

બેલગામ કોંગ્રેસમાંથી આવ્યા પંજી ફરી પાછું મહારાજે હાજરી કઢાવવાનું કામ હાથ ધરી લીધું. પણ એ કામ ઝટ સરાડે ચડે એમ ન હતું.

વાસણા ગામમાં મહારાજે ત્રણ ફેરા ખાધા પણ લોકો હાજરી કઢાવવા તૈયાર ન થયા. એમાં એક વખત તો ગામલોકો વાલવોડ જન લઈને ગયા હતા એટલે મહારાજ પણ ત્યાં ગયા. એમને એમ કે એક સાથે બન્ને ગામનું પતે. પણ એ વખતે ગામલોકોને એમનો પૂરો પરિચય ન હતો એથી બાહરણ ધારીને દીકરી પરણી રહી ત્યારે મહારાજ સામે ચાર આનાની દક્ષિણા ધરી અને હાજરી કઢાવવાની ના પાડી. મહારાજે દક્ષિણા લેવાની ના પાડી એટલે એમાં બે આનાનો ઊમેગા ફરી દક્ષિણા આપવા માંડી. પણ મહારાજે કહ્યું કે ભાઈ મારે દક્ષિણાને શું કરવી છે. એ વખતે વાલવોડવાળા ના ન પાડી શક્યા. મહારાજ એમને ભાદરણ આવવાનું કહીને ઉનાળાના ધખતા તાપમાં ભાદરણના ફેજદાર પાસે ગયા અને જભૂાળ્યું કે વાલવોડવાળા હાજરી કઢાવવા માટે આવે છે. પણ માર્ગ પડી છતાં કોઈ આવ્યું નહિ એટલે મહારાજ પાછા વાલવોડ ગયા. ગામના આગેવાને કહ્યું, “બળ્યું, લોકો માનના નથી.” એક જથ્થા પ્રેમપૂર્વક મહારાજને પાંચ રૂપિયા આપવા લાગ્યો. મહારાજે એ લીધા નહિ. આ જ કામમાં અયામ મહેનત કરવા છતાં નિષ્ફળતા મળતી હતી એમ જાં

મહારાજ હિમ્મત દારતા ન હતા પણ જેમ સારો જવાન
મળશે એની જગ્યાએથી નિષ્ફળતા મળતી હતી એમ
પ્રેક્ષક અણધારી જગ્યાએથી સફળતા પણ મળતી હતી

ઝબુદ ગામના લોકો હાજરી કઢાવવા માટે ગાકું
જોડીને મહાગજને તેડવા માટે આવ્યા હતા થોડા ગામોની
હાજરી નીકળતી ગઈ એમ એની અસર બીજા ગામો ઉપર
પણ થવા લાગી

એ દિવસ પીપજોઈના પાટણવાડિયાઓને ત્યાંના
નાયબ ફેજદારે ખૂબ માર માર્યો લોકો ફરિયાદ લઈને
પટાદર મહાગજ પાસે પહોંચ્યા મહાગજ એમની સાથે
પીપજોઈ ગયા અને જેમને જેમને માગ પડ્યો હતો એમના
નિવેદનો લેવા લાગ્યા નિવેદનો તૈયાર કરીને એ પોલીસ
કમિશનરને મળ્યા અને બધી હકીકત રજૂ કરી એમણે
તરત જ પોલીસ નાયબ સૂબાને બોલાવ્યા અને એ કેસમાં
તપાસ કરીને ઘટતું કબ્જાની સૂચના કરી પણ નાયબ સૂબા
અને પેલા ફેજદાર મળેલા હતા એમણે બન્નેએ મળીને
લાચરશવત લેવામાં મદદ બાકી ગઈ નહોતી ગેરડી
ગાડિયાખાડની હાજરી ગઈ એ બદલ એમણે ગામલોકો
પાસેથી રૂપિયા આઠસોની લાચ લીધી હતી એટલે મહાગજનો
આ કેસ નાયબ સૂબાને શાનો ગમે ? પણ પોલીસ કમિશનરના
હુકમને એ અવગણી પણ શી રીતે શકે ? પોલીસ કમિશનરે
તાર કરીને ફેજદારને બોલાવ્યા મહાગજને પણ ત્યાં
રોકાઈ જવાનું સૂચ્યું

બીજે દિવસે બધા એકઠા થયા એ રખતે ફેજદાર

તો ધ્રુજ્યા જ લાગ્યા. પોલીસ કમિશનરે એમને ખૂબ ધમકાવ્યા અને કહ્યું કે જાઓ, તમારું મોઢું મને બતાવશો નહિ. બીજો દિવસે એમને બરતરફ કરવાનો હુકમ જાહેર પાડવાના હતા. પણ મહારાજને રાત્રે જાંઘ ન આવી. એમની નજર સામે ફોજદારનાં બેરોહાકરો તરવરવા લાગ્યાં. વહેલી સવારમાં નાહી પરવારીને 'મહારાજ નાયબ સૂબાને મળવા ગયા. એમને મહારાજ પ્રત્યે બહુ ભાવ તો ન હતો પણ શિષ્ટાચાર ખાતર 'પૂછ્યું' કે બોલો, કેમ આવવું થયું ? મહારાજે કહ્યું કે કાલે સાહેબે ફોજદાર સાહેબને ખૂબ ધમકાવ્યા. રાત્રે મને એમનાં બાજકો યાદ આગ્યાં. એમને આ વખતે માફી અપાવવી જોઈએ. મહારાજની આવી વાત સાંભળીને એમનું વલણ બદલાયું અને એ એમની સાથે વધારે રસપૂર્વક વાતો કરવા લાગ્યા. એમણે કહ્યું કે એવું કરાવવું એ તમારા હાથમાં છે. મહારાજે કહ્યું કે આપણે ખન્ને જઈએ. ગે તૈયાર થયા અને મહારાજે એમનો ભાવ પોલીસ કમિશનર પાસે રજૂ કર્યો. કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે તમે આમાં વચ્ચે ન પડો. જે થાય છે એ સારું જ થાય છે. એ કાયમ રહેશે તો તમને જ હેરાન કરશે. મહારાજે કહ્યું છે કશું નહિ કરે. આપે ધમકી આપી છે એ ઓછી છે ? મહારાજનો આગ્રહ જોઈને એમણે ફોજદારને બોલાવ્યા અને એમની રૂબરૂમાં જ કશું કે જુઓ, આ રવિશંકર મહારાજના આગ્રહથી જ હું આ વખતે જતા કરું છું હવે પછી ધડો લેજો.

ત્યારબાદ પંચજોષ જામનાં નામ હાજરીમાંથી નીકળી ગયાં.

ચાર ચાર આંટા ખાવા છતાં જે વાસણ તૈયાર નહોતું થતું એ પણ હવે હાજરી કઢાવવા માટે જે વાર આવી ગયું. એનાં નામો ગયાં. ધર્મજ પણ તૈયાર થયું. કણુઝના લોકો તૈયાર થયા ત્યારે એના મુખી એકાંતમાં લઈ જઈને મહારાજને કહે છે કે તમે હાજરીમાંથી નામ કઢાવવા તૈયાર થયા છો પણ તમે જાણો છો ને કે ફલાણા ફલાણા તો બાગર દેવાની ટુકડીમાં લગેલા હતા.

મહારાજે એમને દૂકે જવાખ વાળ્યો કે એટલા માટે તો એમનાં નામો કઢાવી નાખવાની વધારે જરૂર છે.

૨૪. અગ્નિને ઉધેઈ ન લાગે

એરેન્ડિસાષ્ટિસના દર્દમાંથી સાળ થયા પછી ગાંધીજીને છોડવામાં આવ્યા. તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા એ વખતે મહારાજ વગેરેએ એમને મહી નદીના કાંઠા વિભાગમાં ફેરવવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો.

કડાણામાં ઇચ્છાબાના ઘરે જ એમનો ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. મકાન કાંઈ બહુ સમવડવાળું ન ગણાય પણ ઇચ્છાબાની અદ્વાલકિત બીજી બધી ખામીઓ પૂરી લે એવી હતી. એમણે પ્રેમપૂર્વક પંદર વીસ જણનું ભોજન બનાવ્યું હતું. લીંપીગૃંથીને ઘર સ્વચ્છ આરસી જેતું બનાવી રાખ્યું હતું અને હરિજનોની સૂઝવાળાં ઇચ્છાબા, એમના ઘરના ઓટલા ઉપર જ બેસીને હરિજનો સાથે વાતો કરતા ગાંધીજીને જોયાં જ કરતાં હતાં. ગાંધીજીને નહાવાનું બાકી હતું પણ ઇચ્છાબાને ત્યાં નહાવાની ઓરડી કે ચોકડી ન હતી આથી એમણે પડોશણના ઘરમાં ગાંધીજી

માટે નહાવાની સગવડ કરી હતી. એ નીચા ઘરની એક અધારી ચોકડીમાં બેસીને ગાંધીજીએ એક ડોલ પાણીમાં સ્નાન કરી લીધું. એ નાહી રહ્યા પછી મહારાજ એમનું ધોતિયું નીચોવવા ગયા પણ ગાંધીજી ધોતિયાને શાને અડવા દે ! ગાંધીજી સાથે એમનો નાનો દેવદાસ હતો તેણે ગાંધીજીનું ધોતિયું ધોઈ નાખ્યું. પેલી પડોશલુ બાઈ તો એના ઘરમાં ગાંધી મહાત્માના પગલાં પછાં એથી રાજી રાજી થઈ ગઈ.

ધમ્મજાબાએ કેટલાક દિવસથી એક રંગિયો વસાવ્યો હતો અને એમના કાંતેલા - સૂતરમાંથી એક તાકો પણ વણાઈ આવ્યો હતો. એમણે પોતાના પહેલા તાકામાંથી એક ધોતિયું ગાંધીજીને ભેટ આપ્યું. ગાંધીજીએ ખુશ થઈને એ ધોતિયું સ્વીકાર્યું.

બપોરે બે વાગ્યે ગાંધીજી જાહેર સભામાં ભાષણ કરવાના હતા. સભામંડપમાં દૂર દૂરથી ઠાકોર આવ્યા હતા. કેટલાક તો સાથે હુકા પણ લેતા આવ્યા હતા. એ સભામાં એક હરિજનની મડળી પણ ભાષણ સાંભળવા આવી હતી, પણ એ માંડવા બહાર દૂર તાપમાં બેઠી હતી. ગાંધીજી સભામાં આવ્યા કે તરત એની નજર પેલા તાપમાં દૂર બેઠેલા હરિજનો તરફ ગઈ. ગાંધીજીએ શરૂઆતમાં જ એવી વાત કરી કે તમારી ધમ્મજા હોય તો પેલા તાપમાં દૂર બેઠા છે એમને અહીં બોલાવુ. અનેક વર્ષો સુધી અંદામાન રહી આવેલા એક ભાઈએ કહ્યું કે અમારાથી એમને અડાવ નહિ, મહારાજે

કંઈ કે પણ મહાત્માજી અડે છે ને ! પેલાંજે જવાબ આપ્યો કે એ તો ભગવાન જ મહાત્માજીએ કહ્યું કે પણ આ તમારા રવિશંકર મહારાજ પણ ક્યા નથી અડતા ? પેલાંજે જવાબ આપ્યો કે અમિને હિંદોઈનલાગે ગાંધીજીએ ત્યારબાદ ઘણું સમજાવ્યું પણ લોકો હાજિજનોને મહાપમાં લાવવા તૈયાર ન થયા એટલે ગાંધીજીએ એ સભામાં બાપજી ન ક્યું અને મહાપ છોડ્યો.

મહારાજને આથી દુઃખ થયું હતું એમના મનમાં એવો લોભ હતો કે આ ચાર પાંચ હજાર માણસો સમક્ષ ગાંધીજીએ બે શબ્દો કહ્યા હોત તો કેવું સારું થાત ! પણ બાપજી કરતાં આચરણની કિંમત અનેક ગણી છે એવું માનનારા ગાંધીજી આથી વધારે સારું બીજું કયું પગલું ભરે ?

કડાણાથી ગાંધીજી કણુભા, બનેગડા ચર્ચને વટાવરા ગયા વગરગામા ખાદગથી એક જાન આવી હતી જાનૈયાઓ ભાતભાતનો રંગબેરંગી પગદેશી કપડા પહેરીને ફરતા હતા ગાંધીજી ત્યાં આના છે એવું જાણીને બહેનો “સ્વરાજ્ય લેવું સહેલ છે” એવું ગીત ગાતી હતી ગાંધીજી ની આખમા અને કાનમાં ત્યાંનું ચિત્ર અને ગીત બન્ને ચોળી ગયા હતાં સભા ચર્ચ એ વખતે એમણે કહ્યું કે આપણા ભાઈઓને અને બહેનોને વિદેશી કપડા પહેર્યે રાખવા છે શું માત્ર ‘સ્વરાજ્ય લેવું સહેલ છે’ એવાં ગીતો ગાવાથી આપણને સ્વરાજ્ય મળે ખરું ? આની ટકાર કરીને એમણે પગદેશી કાપડે આપણું કેવું સત્યાનાશ વાળું છે

તથા રેટિયો જ આપણો તરણોપાય છે એ વિશે મુંઝવ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પેલા કણુઝટ ગામના લાર્ધઓ એમની હાજરી કઢાવવાનું કહેવા આ ગાંધીજીની સલા આલતી હતી એ વખતે જ મહારાજ પાસે આવ્યા હતા. પણ મહારાજ હવે હાજરી કઢાવવા માટે પહેલાંની જેમ બહુ ઉતાવળા નહોતા થતા પણ ફળને પાકવા દેતા હતા. કણુઝટ ગામના લોશ્ત્રાની હાજરી કઢાવવાની ઇચ્છા પાકી ગઈ હતી એટલે એમણે એ કઢાવી નાખવાનો ત્યાં જ નિર્ણય કરી લીધો.

•

૨૫. હાજરી નીકળવા લાગી

૨૧આતમાં મળે હાજરી કઢાવવામાં મહારાજને જ સ્વાર્થ હોય એમ લોકો ધણું સમજાવવા છતાં આનાકાની કરતા, પણ થોડા ગામેની હાજરી નીકળી ગઈ અને લોકોને એનો લાભ દેખાયો. એટલે લોકો હાજરી કઢાવવા માટે મહારાજની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યા. કલુઝની હાજરી નીકળ્યા પછી એનો એપ એવો ફેલાયો કે થોડા દિવસમાં આખા ભાદરણ તાલુકાની હાજરી નીકળી ગઈ.

એક વખત હાજરી કઢાવવા માટે મહારાજ જોડીપરા ગયા હતા. ત્યાંના એક પાટીદારે પાટણવાડિયાને એમ ભરમાવ્યા કે આ તો સી. આર્ષ. ડી. નો માણસ છે, જો જો ભરમાતા. એક ડોસો ગભરાયો. એણે મહારાજને કહ્યું કે મારી હાજરી ન કઢાવતા. મહારાજે કહ્યું કેમ ? એણે જવાબ આપ્યો કે એ બહુ જૂની ચર્મ છે. કઢાવવી જ હોય તો છોકરાની કઢાવજો, મહારાજે રમૂજમાં કત્તુ કે કેમ તમારી હાજરી જૂની છે એટલે એણે મૂંઝવણ ધાર્યા છે ? એણે કહ્યું ના, ના, તમને તકલીફ પડશે. બધાની હાજરી

નીકળી ગઈ ત્યારે પેલા ડોસા ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

એક વખત મહારાજ વડોદરાથી ચાલતા આવતા હતા કીંખલોડની સીમમાં એમને એક પાટણવાડિયો મળ્યો તેણે પૂછ્યું કે તમે પેલી હાજરી ક્યાંવો છો એ જ ? મહારાજે કહ્યું, હા, બોલ, તારે શું કામ છે ? પેલાએ કહ્યું, જરા થોભો નહિ ? હું મારા કાકાને બોલાવી લાવું અમારા ગામની હાજરી કદાવવાની છે મહારાજે કહ્યું કે હમણાં મારે ઉતાવળનું કામ છે, પણ હું વડોદરા જાઉં છું. તારા કાકાને ત્યાં મોકલજે. અડવાડિયું થઈ ગયું હતું પેલો કાકો આવ્યો નહિ એટલે મહારાજને થયું કે લાવને હું જ જઈને એને મળી આવું ત્યાં ગયા પછી મહારાજને ખમર પડી કે એમને મળ્યો હતો એ જુવાન તો બહુ ભલો ભોજો હતો પણ એનો કાકો બધી રીતે પૂરો હતો.

રાત્રે કીંખલોડમાં સભા થઈ મહારાજની સમજૂતીથી ત્યાંના પાટણવાડિયાઓએ હાજરી કદાની નાખવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ એક નામ અપવાદ રૂપે બાદ રાખવાનું સૂચવ્યું લોકોએ કહ્યું કે મહારાજ, એ એનો ધધો ડોડે એમ નથી. ઠેક મુબઈ જઈને ચોગી કરી આવે છે મહારાજને થયું કે આખા ગામના નામો નીચી જાય અને આ એકનું નામ બાકી રહે એ તો સારું નહિ ત્યાં તો એ વધુ કાર્ડ બોલવા નહિ પણ વડોદરા જઈને એમણે પોલીસ કમિશનર સાહેબ પાસે આ પ્રશ્ન મૂક્યો કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે જો એવું જ હોય તો એનું નામ હાજરીમાંથી પહેલું કદાવવું જોઈએ મદદની જરૂર હોય તો હું મદદ કરવા તૈયાર છું આપણે એને નોકરીમાં રાખી લઈએ પણ એની

ચોરીની હત તો છોડાવવી જ લેઈએ. વળી એ ખાદ રહેશે તો એના નામે ખીજ પાણુ ચરી ખાશે.

-હેવટે ગામના એકેએક નામને હાજરીમાંથી કમી કરવાનો નિર્ણય થયો. પેલા જુવાનિયાને ઠમિંશનર સાહેબે નોકરીમાં રાખ્યો પણ પૂરા એક મહિનો ન થયો ત્યાં તો એ ત્યાંથી નાખી ગયો.

થોડા વખત પછી બાકપરા, સાત્તલુગામ અને ગંબીરા ની હાજરી પણ નીકળી ગઈ.

વડલાં પાસેના કલિયા ગામમાં મહારાજ હાજરી કઢાવવા ગયા ત્યાં એક દિવસે બની ગયો. સામાન્ય રીતે મહારાજનો નિયમ એવો કે અજ્ઞપયા ગામમાં જાય ત્યારે જે માણસ પહેલો મળે અને બોલાવે એને ત્યાં એ બિતરે, પછી એ ગરીબ હોય કે સારી સ્થિતિનો હોય. થોડીવારમાં ગામમાં ખમર પડે એટલે બધા પાટણવાડિયા ભેગા થઈ જાય, અને મહારાજ ખીચડી બનાવી હોય એમાંથી બધા થોડી થોડી પ્રસાદી લે, એમની અગવડો રજૂ કરે અને મહારાજ કહે એ સાંભળે.

મહારાજ કલિયા ગયા તે દિવસે અગિયારસ હતી, મહારાજને ઉપવાસ હતો, એટલે એ જેમને ત્યાં બિતર્યા હતા એમણે ઘરમાં હતી એ મગફળી મહારાજ સામે ધરી. મહારાજે એમાંથી થોડી ખાધી એટલામાં ગમલેદો ભેગા થઈ ગયા અને હાજરી હજુ કેમ નીકળતી નથી એની ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. બન્યું હતું એવું કે હાજરી કાઢી નાખવાનો હુકમ ચેટલાદ સુધી આવી ગયો હતો પણ ગામના મુખી હાજરી નીકળે એવું જરાય ઇચ્છતા ન હતા. એમણે લેફાને કહેલું કે હું જોઈ છું કે તમારા નામ હાજરીમાંથી કાણ કઢાવે

છે ! એકે એને જવાબ પણ આપેલો કે હાજરી તો મહારાજ કઢાવશે. મુખીએ શેખી મારતાં માગતાં કહ્યું કે કઢાવ્યાં કઢાવ્યાં, એવા તો ડેટલાય પેટભરા નીકળી પડ્યા છે. આ શબ્દોથી ગામના પાટણવાડિયાઓની લાગણી ખૂબ દુભાઈ હતી. પણ મુખી ફોજદારને મળી ગયા હતા અને લોકો પાસેથી પૈસા પડાવવાની પેરવી ચાલતી હતી. મહાગજે થોડીવારમાં જ પરિસ્થિતિનો તાગ કાઢી લીધો. ફોજદાર તથા મુખી મળ્યા એ વખતે મહારાજે સીધું જ સભળાવ્યું કે તમે રૂપિયા શાના માગો છો ? પેટ ભરાતું ન હોય તો ફોડી નાખો. હાજરી કઢાવવા તમે ગયા હશે ખરું ને ? ફોજદારે કહ્યું કે કોણ કહે છે કે અમે હાંચ માગી છે ? મહારાજે જવાબ આપ્યો કે જો હાંચ નથી માગી તો ઓડર આવી ગયા છતાં આ કલિયા ગામની હાજરીનાં નામો કેમ નથી કાઢી નાખતા ? ફોજદારે કહ્યું કે એ કાઢી નાંખવા માટે તો આવ્યો છું. મુખી સામે તાકતા જ રહ્યા અને એ જ વખતે યોગમાં જઈને કલિયાની હાજરીનાં નામો કમી થયેલાં જાહેર કરવામાં આવ્યાં.

નિયમ એવો હતો કે હાજરીનું નામ કઢાવવું હોય તો આઠ આનાનો સ્ટેમ્પ થોડીને દરેક વ્યક્તિએ સ્વતંત્ર રીતે અરજી કરવી જોઈએ. લગભગ પાંચ હજાર નામો હાજરીમાંથી નીકળી ગયાં. એની ટિકિટના જ અઢી હજાર રૂપિયા થઈ ગય. પણ મહારાજ તો પોલીસ કમિશનરને રૂબરૂ મળીને જ બધા નામો લખાવી દેતા એટલે હાજરી કઢાવવા જતાં કોઈને પાઈનું પણ ખર્ચ થતું નહિ.

થોડા જ વખતમાં આખો પેટલાદ તાલુકો પણ હાજરી વિનાનો થઈ ગયો.

૨૬. પાટણવાડિયા પરિષદો

દાદુરામ મહારાજવાળા ચલાક્ષી વલુમેલના એક જળતે ગાળેલ મુકામે પાટણવાડિયા મેમંતી એક પરિષદ ભરી હતી. ૧૯૨૪માં એ પરિષદ જોયા પછી મહારાજને ધણું કે દરવર્ષે આ રીતે પાટણવાડિયાએ એકકો યાવ તો એમનું સંગઠન વધે અને કેટલાક સુધારા પણ યાવ. આ વિચાર મહારાજે વહેતો મૂક્યો અને ૧૯૨૫માં વટાદરાના લાર્ધઓએ પોતાને ત્યાં પરિષદ બોલાવવાનું બીકું ઝકપું. એની તૈયારી થવા લાગી. ૧૧૩ ગામોમાં કઠોતરીઓ લખીને ફાથેલાદાય પ્રહોમતી કરવામાં આવી. સરદાર વલ્લભભાઈ અને ઠક્કર બાપાને આ પરિષદમાં ખાસ આમત્રણ આપવામાં આવ્યાં. એ પરિષદમાં એક ટકે ૪૫ મણુ ખીચડી વરી એટલા મહેમાનો આવ્યા હતા. એક સાથે હજાર માણસોની જે પંગતો પડી હતી. જમવાનું ચાલતું હતું એ જ વખતે વચ્ચે લટકાવેલી એક કિટસન લાર્ધટ બત્તી હોલવાઈ ગઈ. પણ ન એક માણસ ઊભો થયો કે ન ચર્ચ કશી ગરબડ કે કોલાહલ. અંધારે ને અંધારે બધાએ ચૂંપચાપ જમી લીધું. બધા જમી ઊઠ્યા

ત્યારે મહારાજે પૂછ્યું કે અધારામાં જન્મવામાં તમને તક-
લીફ તો પડી હશે પણ એમણે ક્યું કે ના રે મહારાજ,
અમે તો ગેજ ખેતરોમાં અધારે જ ખાઈએ છીએ ને !

પાટણવાડિયા કામની આ એક અનુકરણ કરવા જેવી
ખાસિયત છે. હજારોની સંખ્યામાં સાથે જન્મવા ખેસે છતા
બિવકુલ અવાજ ન થવા દે અને વ્યવસ્થિત રીતે જમીને
થોડા જ વખતમાં પરવારી જાય. કાઈ ભાતનો એક દાણો
સુધ્ધા છોડે નહિ નાત જન્મવા ખેડી હોય એ વખતે અક-
સ્માત રીતે સખ્યા વધી જાય અને પિંગસણામાં તૂટે
આવે છતા કરી હો હા, વિના ભાણામાં આવે એટલુ ખાઈને
ભરી જાય. પાછળથી જન્મણુ વિગે કાઈના મોઢામાંથી ટીકાનો
એક હમ્ફ પણ નીકળે નહિ

પરિપક્વ બરાવાની હતી એની આગલી ગત્રે મહારાજે
બધા સાથે આખી ગત જાગીને ચર્ચાઓ કરી અને ઠરાવો
વધ્યા ખીજે દિવસે ચરદાગ સાહેબ અને ઠક્કર બાપા આવી
પહોંચ્યા એમની સાથે કામના આગેવાનોની ઝોળખાણુ
કગરી પરિપક્વમાં ઠગવો સર્વાનુમતે પમાગ થયા અને મહે-
માનોએ કામને શિખામણના બે શબ્દો કહ્યા

વેરાતી વખતે દરેક ગામે એક એક રૂપિયા બેટ આપ્યો
એ રીતે ૧૧૩ રૂપિયા એકઠા થયા એમ છતા ખર્ચમાં સોએક
રૂપિયા ખૂટયા એ વગદગના પાટણવાડિયાએ ઉમેરી આપ્યા.
પરિપક્વમાં આવેલાઓને મેટક જમાડવા પગા દતા આગલી
સાંજે ખીચડી બનાવી હતી અને પરિપક્વને દિવસે દાળ ભાત
બનાવ્યા હતાં બધા મળીને મેડબ્યા ઘી વપગાયુ હતું અને
ભાતમાં દરેકને ચપટી ચપટી ખાડ આપનામાં આવી હતી

આમ બહુ સાદાર્થી અને થોડા ખર્ચમાં એક સુંદર પરિષદ ઊઠતી થઈ. ત્યાર બાદ આવી આવી બીજી ત્રણ પરિષદો ભરી શકાઈ. મહારાજ કહે છે કે એનો બધો જશ એ કામની સાદાર્થ અને સંપત્તિ આભારી હતો. એ પરિષદોમાં પણ સરદાર સાહેબ અને બીજા મહેમાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવતાં.

પાંટણવાડિયા કામના મોટામાં મોટા દોષ હોય તો ત્યાર છે. દારૂ, ચોરી, જસા અને બેરીનું અસ્થિરપણું. આને લીધે જ એમનામાં મારામારી અને કનિયા થાય છે, કોર્ટ કચેરીએ ચડે છે અને ઘરનાં દોરડાંખર વેચીને પણ દાવા ચૂકવાય છે. આ બધીઓને લીધે એ કામ બિખારી થઈ ગઈ છે. પણ એ કામનું પંચ બહુ મજબૂત હોય છે. કોર્ટ બૂલ કરે તો બાંધીને માર મારવાની સજા પંચ પંચ કરે. ઉપરોક્ત પરિષદોથી પંચ વધારે મજબૂત થયાં. સામાન્ય રીતે પરિષદોમાં દારૂ ન પીવો, ચોરી ન કરવી, ચોરને ન સંઘરવો, જિંમે ભાયડે સ્ત્રી ન લાવવી, જસો ન કરવો કે ન કરાવવો આવા આવા કરાવો થતા. મહારાજ એમની તજપદી ભાષામાં આવી પરિષદોમાં એવા દાખલા દલીલો આપીને સમજાવતા કે થોડા મહિનાઓ સુધી તો એ બધીઓ દૂર કરવા માટેનું એક વાતાવરણ જ જીતું થઈ જતું. આ પરિષદોથી ગામે ગામ મહારાજનો પરિચય વધતો ચાલ્યો.

પરિષદમાં ગામે ગામથી કામના પાંચ સાત આગેવાનો આવે. હજાર પંદરમોની હાજરી થાય. આવું સરસ પ્રતિનિધિત્વ રાચવાતું હોવાથી કરાવેનો પ્રચાર અને અમલ પણ બહુ સરળ રીતે થઈ શકેતો. આવા કરાવોથી કાયમને સુધારો

થઈ જતો એવું તો નહોતું જ પણ એ નિમિત્તે ધીમે ધીમે લોકમત કેળવાતો જતો હતો. હાજરી કઢાવવામાં મહારાજને આ પરિષદો પણ બહુ મદદગાર નીવડી. હાજરી કઢાવતાં પહેલાં જે વાતાવરણ તૈયાર કરવું જોઈએ તે આ પરિષદોથી સહેજ થઈ શકે.

હામની અસ્થિરતા એટલી બધી હતી કે કોઈ સ્ત્રી સામાન્ય રીતે એક જ ઘણી સાથે કાવમ ન રહે. એ બીજે જગ એમાંથી ઝઘડા થાય અને એમાંથી ખીજ અનેક પાયમાલી. આથી ઊભે ભાયડે સ્ત્રી હોય એની સાથે કોઈએ હામ ન કરવું એ કંગવ દરેક પરિષદમાં આવતો. મહારાજ એમની વ્યક્તિગત લાગવગ વાપરીને પણ આ બધી કાઢવાના પ્રયત્નો કરતા. પણ વર્ષો જૂની એ પ્રથા સહેલાઈથી દૂર થઈ જાય એવી નહોતી. કેટલોક વખત મહારાજને એ બધીમાંથી પેદા થતા અનેક અનિષ્ટો જોઈને કંટાળો પણ ઊપજતો પણ એ દૂર કરવાનો એમનો પુરુષાર્થ જરાય પાડો ન પડતો. એ એક બધી દૂર કંગવવા જતાં ખીજ ઘણાં લાભો નીકળી આવતા લોકો જેમ જેમ કામઘણે વળગતા ગયા અને એમની સ્થિતિ સુધગતી ગઈ તેમ તેમ આ પ્રથામાં પણ સુધારો થતો ગયો હમણા હમણાં તો આ અસ્થિર હામની પ્રથામાં ઝડપભેર ફરક પડતો જાય છે.

ગામમાં કામ વિના દિવસનો એક પહોર પણ કાઢવો નહિ એ એમનો નિયમ હતો. આમ એમના પગમાં ચક્કર હતું અને સાથે સાથે કામોનું પણ ચક્કર ગોઠવાઈ જતું. હાજરી કટાવવી એ મુખ્ય કામ હતું પણ એની સાથે નાનાંમોટાં ખીજાં ઘણાં કામો આવી મડતાં.

ગંભીરા ગામની હાજરી નીકળી ગઈ હતી, પણ હાજરી નીકળી ગયા પછી મહારાજ હાંખા વખત સુધી ત્યાં જઈ રાક્યા નહોતા. એક વખત વડોદરાથી આવતાં મહારાજ ગંભીરા રોકાયા. ગામમાં પેસતાં જ એક પાટણવાડિયો તેની નાની જાપરી સુધારતો માલુમ પડ્યો. તેણે મહારાજને જોયા એટલે તે ઝટ ઝટ જાપરી પરથી નીચે જતર્યો, મહારાજના પગમાં પડ્યો અને જાપરીની પરસાળમાં ખાટલી પાથરી આપી. તેના મોઢા ઉપર હર્ષ તો માતો ન હતો. એના ઘરમાં સામી દીવાલ ઉપર એક દાલતરવાર લટકતાં હતાં. એ સિવાય ઘરમાં બીજો કશો વૈભવ નહોતો. સ્થિતિ બહુ ગરીબ હતી, પણ થોડીવારમાં જ મહારાજને ખેંસાડીને એ વાણિયાને ત્યાંથી દાળ, ચોખ્ખા ઉધાર લઈ આવ્યો. વાણિયાએ ચોખ્ખા એવા હલકા આપ્યા હતા કે જડવા જતાં ચોખ્ખાનો ભૂકો થઈ ગયો. મહારાજે ઈંટો ગોઠવીને એના ઉપર ખીચડી માટે આંધણ મૂક્યું. એટલી વારમાં તો ગામમાં ખખર પડી એટલે ત્યાં બીજા પાટણવાડિયાએ પણ આવી પહોંચ્યા. યાજીના ચોખ્ખા જોઈને એકે પેલાને કહ્યું કે અલ્યા મહારાજને આવા ચોખ્ખા ખવડાવવાના હોય કે ? ચાલો, મહારાજ અમારે ત્યાં જમજો. આ સંદેશએ ધરવાળી બાઈના મોઢા ઉપર કેવા ભાવ પેદા કર્યા એ મહારાજના

ધ્યાન બદાર ન હતુ પેલા આગેવાનો આગ્રહ કરતા ગયા અને મહારાજે આ ચોખા નુ ખોટા છે? એમ કૃતિ જી-ગના પાણીમા દાગ અને ચોખા સાથેજ ઓગી દીધા ચોખા અને દાગ સાથે જોયા ગયી ચોખા ચડી ગયા અને દાગ તપેતીમા ચોગી ગઈ પણ મહારાજે તો જોતુ પામ્યુ હતુ એવુ મીઠુ માનીને ખાઈ લીધુ એનામા ગમના આગેવાન શ્રી જીનબાર્ડ પોત જાગ મઢીને ત્યા આવી પડેલ્યા એમણે પૂછ્યુ કે ગમમા ખીન કોઈ ધન મળ્યુ? મહારાજે ક્યુ કે આ ધર શુ ખોટુ છે? મધા બેંગ હતા એ છાપરીની સામે જ કેટલાકે હોમ્મ ધૂમમા ગમન રમતા હતા એમની ગમતોમા એ દાગના પીપના ચાળા પાડતા હતા જે દરેકો એમને રોજ જોવા મળતા હતા, એનુ એ અનુભવ મના હતા પણ મહારાજને એ જોઈને મનમાં અને વિચારે આવી ગયા કે આ ન્યિતિ શી રીતે ટળે?

જમ્યા પડી મહારાજ જીનબાર્ડને ત્યા ગયા ગસ્તે ચાલના એમણે એમને પૂછ્યુ કે કોઈ વખત તમે આ ગસ્તામા આવેલા? એમણે ક્યુ કે ના, આ પહેલી જ વાર મહારાજે ક્યુ કે ત્યારે મારા જેવાએ અહીં જ નિતરુ જોઈએ તો જ તમારા જેવા કોઈક વિષય પણ અહીં આવે અને અહીંની હાલત જુઓ મહારાજ બહુ નીચા પડી પેલા ધગવાળા પાણ્યવાડિયાએ એની બેઠનીમા ગે ડીઓની લેની નાદી બનાવી મહારાજ પાછા આવ્યા ત્યારે એમને એ નાદી ઉપર બેસાડ્યા એક ચામીમા ચોગી સામ અને નાખિયે લાએ અને મહારાજના ગળામા કરેલુના દૂતો દાગ પડેગુ-એ. એ ગરીબ માણસના ભાવો જોઈને

મહારાજના દિલમાં કેવી લાગણીઓ પેદા થઈ હશે એની તો કદપના જ કરી લેવી રહી. મહારાજ કહેતા હતા કે “એનું અને એની પત્નીનું ચિત્ર ઘણી વાર મારી સામે ખઠૂ થાય છે. એનું સ્મરણ પણ મને એ કાંમની મેવા કરવામાં નવો ઉત્સાહ પ્રેરે છે.”

એક વખત મહારાજ જોષીપરા ગયા હતા. એક પાટણ-વાડિયાએ એની તૂટેલી ખાટલી પાથરીને એના ઉપર એક નવું ગોદકું પાથર્યું, પછી કહ્યું કે મહારાજ થોડી વાર ખેસો, હું હમણાં આવું છું. પાંચેક મિનિટમાં એ એક જિંજરની ખાટલી લઈ આવ્યો અને મહારાજ સામે ધરીને કહ્યું કે લો મહારાજ, પીઓ, તડકેથી હેંડીને આવ્યા છો, પણ શરીર ટાકું હેમ જેવું થઈ જશે. મહારાજે કહ્યું કે પણ મારું શરીર તો ટાકું હેમ જેવું જ છે. પેલાએ કહ્યું કે તાવ આવ્યો હોય તો ય જતો રહે. મહારાજે કહ્યું, પણ તાવ આવ્યો હોય સારે ને ? પેલાએ કહ્યું કે મહારાજ, બધા કહે છે કે આ આઠમાંથી થાય છે. અમે પણ પીએ છીએ. ખાટલી વાતો પછી મહારાજથી રહેવાયું નહિ. એમણે પેલાને ધમકાવીને કહ્યું કે અત્યા, ખાવી અજ મળે નહિ અને આવા ધંસા બગાડો છો ? જ ફોડી નાંખ આ જિંજરને. ત્યાં ટોળે વળ્યા હતા એ બધાનાં મોઢા પડી ગયાં. મહારાજે, જિંજરની ખાટલી પાછી મોકલી. પછી બધાને મીઠા ઠપકા આપ્યો, અને સમગ્રવ્યું કે આમ નાહકના ધંસા વેડશી નાખ્યા કરતાં ધીરૂધનો છાંટો ખાધો હોય તો સારો જેથી શરીરમાં કૌવત તો આવે.

આ પ્રસંગ નાનો હતો પણ મહારાજના મનમાં

આખી રાત એણે અનેક વિચારો જન્માયા. આવી બધી
ઓમા ફસાયેલા લોકોને શી ગીતે ઠોડાવવા ? ખીજે દિવસે
મહારાજ ત્યાંથી જવા નીકળ્યા એ વખતે પેયો વરવાળો
ભાગેળ મુધી એમની સાથે ગયો એ જ વખતે એક હરિ-
જનની છાકરી એની જ મોડાવોટરની બાટલી દુકાનદારને
પાછી આપવા જતી હતી, તેના તરફ આમળી ચીંધીને
ચેલાએ કશું કે જુઓ મહાગજ, આ લોકો પણ પીએ છે
મહારાજના મોડા ઉપર દુષ્કૃત, પણ એ કશું બોલ્યા નહિ
એમને યતું હતું કે આ ભરોલા અને વેપારી લોભની
બુઝાઈ છે એના ઉપર એમને કાળ ચડ્યો અને થયું કે
આ તો ખૂન કરતા પણ ભયકર છે ઈશ્વિય વિલાસી લોકોએ
આ બધી ઈદ્રગળનો ફેલાવો કર્યો છે.

ભાદરણ તાલુકાના કી ખુનોડ ગામમાં પાંદણવાડિયા
ઓની સભા વચ્ચે મહાગજ બેઠા હતા એમની કામતા અનેક
પ્રશ્નો ચર્ચાતા હતા એમાં ચોરી ઠોડવાની વાત પણ આવી
એ વખતે એક જરો કહ્યું કે મહાગજ આપણી નાતમાંથી
હવે ચોરી ગઈ છે, પણ આ ફૂલો વાવેચ એની ટેવ ઠોડતો નથી
ખેતરમાં ગહે છે, અને એના કરમ કરે છે ઝાઈનું કશું
માનતો નથી મહારાજે ફૂલાને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે કેમ
ફૂલાભાઈ ? બધા ચોરી જાણવા લાગ્યા અને હજુ તમે કેમ
મડવા રહ્યા છો ? ફૂલા વાવેચે મહાગજને એવો હાજરજવાન
આપ્યો કે મહાગજ પણ વિચારમાં પડી ગયા. એણે કહ્યું કે
બાપુજી તમે ક્યારે મારે ઘેર આન્યા અને મે તમારું કશું
ન માન્યું ? મારે ત્યાં પધારો. જમવાનું પણ મારે ત્યાં જ
ખીજે દિવસે મહારાજ ફૂલાને ખેતર ગયા એનું ઘર

ખેતરમાં હતું પણ સાંદ્ર સુધક હતું. આંગણમાં મુંદર બેંસો,
બગદ વગેરે જોઈને મહારાજને આનંદ થયો. પરમાળમાં જ
ખાટલો પાથરીને ગોદકું નાખ્યું અને મહારાજને બેસાડ્યા.
ફૂલાળને બે સ્ત્રીઓ હતી. એ બન્ને ઘરમાંથી બહાર આવી
અને બોલો પાથરીને મહારાજને પગે પડી. પછી એના
દીકરાઓ એકે એકે આવીને પગે લાગીને બેઠા. દીકરાઓની
વહુઓ પણ થોડે દૂર બેઠી. ફૂલાળજી મહારાજને ખાવા
બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો પણ મહારાજે ના પાડી એથી
એની એક સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમે અમારે ત્યાં કેમ ખાતા નથી
એ હું જાણું છું. મને ડોસાએ વાત કરી હતી પણ હવે
જો એવું નથી કરવાના. આ વાત કરતાં કરતાં એણે મહારાજ
સામે દૂધનો લોટો ધર્યો. મહારાજે કહ્યું કે એવું કશું
નથી, કાલે હું તમારે ત્યાં જુગીને જ જઈશ. રાત્રે વાળુ
ક્યાં પછી આખું કુટુંબ મહારાજ આગળ બેઠું. ડોસાએ
ઘરનાં બધાંની મહારાજને ઓળખાણ આપી. મહારાજ
એમનું મુખી કુટુંબ જોઈને રાજ થયા અને ડોસાને પૂછ્યું
કે ફૂલાળ, આજસુધીમાં કેટલીક ચોરીઓ કરી હશે?
ફૂલાળએ કહ્યું કે મહારાજ, એની શી ગણતરી? સેંકડો
કરી હશે. અમારો ધધો જ એ થઈ પડ્યો. ખેતીને લીધે
ચોમાસામાં બહુ ન જઈ. મહારાજે કહ્યું કે પણ જલમાં
તો તમે એકેય ફેર નથી ગયા. એણે કહ્યું ના મહારાજ
કહ્યું કે તમે આટલી ચોરીઓ કરો છો છતાં આવી આખાદી
ભોગવો છો એમાં તમારાં પૂર્વનાં સત્કર્મો કામ કરે છે. બાકી
માણસને કરેલાં કર્મ ભોગવવાં જ પડે છે. ફૂલાળએ ચલાવ્યું,
મહારાજ, આજસુધી મેં કાઈની મા દીકરી સામે દૂડી.

નજર નથી કરી, કાઠનો વિશ્વાસઘાત નથી કર્યો કે કાઠને
દગો નથી દીધો પણ ભગવાન મારા ઉપર રાજ કેમ ન
રહે ? મહારાજે જ્યુ, પણ તમે ચોરીઓ તો મેકડો કરી
છે ને ! ફલાજ્યે જ્યુ હા, ચોરીઓ કરી છે પણ ગેમા
મે પાપ શુ થ્યું ? એ તો મારી ખેતી છે નેટલુ લેખમ
વહેરુ એટલુ મળે મહાગજ, વિચાર તો કરો કે કાઠ
વિસ જે મહોલામા ગયો ન હોઈ ત્યાં જઈ, પેગીપગગ
પજા દોષ એ ઓરડામા જ પહોચુ, જથમ પડી હોય એ
કાલામા જ મારો હાથ જાય, હાથમા વીંછી કે સાપ ન
આવતા જથસ જ આવે આનુ શુ કાગલ ? રાજ જે પેગી
પગગને મળજીથી તાજા વમાતા દોષ તે તે વિસે જૂઠ્ઠી
તાજા વિનાના રડી ગયા દોષ એ જૂન કોરો મગી ?
અમે જાણીએ નહિ એ ગીતે લખમી આપોઆપ અમાગ
હાથમા આવે એવું કેમ બનતું હશે ? લખમી તો ધનનાનો
ના વગમા ગોધાઈ ગહેવાથી અગાઈને ખૂમે પાડતી
હોય છે કે અમને અહીથી ઠોડાવો, છોડાવો અમે તો એ
લખમીને લાવીને પહેાળી કરી નાખીએ ગેમાથી અમારા
જ્ઞાથમા તો કાટા ભગમજુ નેટની જ રહે અને તો વૈનગ
મારા જેવા એ લખમીને છોડાવે એમાં પાપ શુ થ્યું ?
વગર પરમેવે દુરામ || એ || ધેલી લખમી એ જ પાપ
મહારાજે પૂછ્યુ ત્યારે તમે પરમેવાનુ પેલ મો હો ? એલે
મ્યુ નેટનું લાનીએ છીએ એટનું બવયે પરમેવાનું નહિ,
પણ અમનેય મહેનત તો પડે છે અમારી મહેનત પૂગતી જ
લખમી અમાગ હાથમા ગહે છે બીજુ તો પેલીસ અમ
સાગ, મુખી તથા માથ સધનારાઓ પામે જતું ગદ છે

એટલે જેટલું રહ્યું છે એટલું મારા લાગનું જ રહ્યું છે
આ બધી વાતો સાલળીને મહારાજને સ્તૈનેમ્યો નમ
તસ્કરેમ્યો નમ ॥ એ યજુર્વેદનો મત્ર યાદ આ યો
એમને એમ થયું કે એના કહેવામાં બિલકુલ તથ્ય નહોતું
એમ પણ શી રીતે કહેવાય ?

આ બધી લાખી વાતો પછી મહારાજને એને સમજાવ્યું
કે તમે ગમે તેમ માનો પણ તમારું કમ સારું નથી કેમકે
અધા એમ કહે તો આપણો નમાજ દરે ખરો ? એટલે
આજે તો હું તમારી પાસે ખાત્રી લેવા આ યો છું કે હવે
પછી તમે ચોરી નહિ કરો અને આજે તમારે હવે શાની
ખાત છે ? આ છોકરા છંયાની લીલી વાડી છે, ખાવા માટે
ભગવાને રાટલા આપ્યા છે હવે જો આ છોકરાઓનું
ભવિષ્ય સુધારવું હોય તો તમે ચોરી કાઢો અને આ
છોકરાઓને પણ ચોરી ન કાઢવાનું કહો

મહારાજની આટલી વાત સાલળ્યા પછી હાથ જોડીને
એ યો મેં મહારાજ, તમારો આજ્ઞા છે તો જાણો હવેથી
હું સદતર એ મમ કાંક છું આ ચાર છોકરાઓ પણ
નહિ જાય છોકરાઓ આ મહારાજ પાસે પાણી લેા અને
મહારાજ, આ ઠામરાઓ માટે તો મને ખાત્રી છે કે એ ચોરી
પણ નહિ કરે અને બીજી નાગાર્ધ પણ નહિ કરે એ તો
મિયાગ ખેતીમાં જ પરોવાઈ ગયા કે પણ મારી પાછળ
મેં મારા ત્રીજા ઝાકરા દેહલાને ચોરીમાં પાવરધો કર્યો છે
એ મારું કલ્પ નહિ માને ગેવી મને બીક છે

મહારાજે કહ્યું કે જેમ તમે એને ચોરીમાં પાવરધો

ક્યો એમ પ્રયત્ન કરશે તો ચોરી ન કરવામાં પણ એ પાવરધો થશે.

મહારાજ આ પ્રમાણે એક કુટુંબમાં નવો પડતો આણીને છૂટા પડ્યા ત્યારે એ ઘરનાં બધાં ફરી એમને પગે પડ્યાં અને મહારાજને પ્રસન્ન થઈને એમની વિદાય માગી. બન્નું પણ એવું કે એ આખું કુટુંબ મુધરી મધું. પણ બાપ કહેતો હતો તે પેલો દેહલો ચોરી, બદ્દેલી અને લૂટોને રવાડે ચડ્યો, એણે ખૂનો પણ કર્યાં, એણે બાપની શિખામણ માની નહિ. એ પોલીસના હાથમાં તો નહોતો આવતો પણ એની બદ્દયાલ એટલી વધી ગઈ હતી કે દોષ્ટાએ જ એને પકડીને પોલીસને હવાલે સોંપ્યો. હાલ એ ઘડોશની જેલમાં પંદર વર્ષની સજા કાઢી રહ્યો છે.

એક ગામમાં મહારાજ પાટણવાડિયાઓના વાસમાં બધા સાથે એવી વાતોમાં પડી ગયા કે એક લાગી ગયો છતાં ખબર ન પડી. એક જણે કહ્યું, અલ્યા, આ તો ખાર ઉપર બે લાગવા આવ્યા. મહારાજનું જમવાનું તો કાંઈક કરો. જે ઘરમાં બેઠા હતા એ તો બહુ ગરીબ ઘર હતું. પણ એ ઘરમાલિક ગમે ત્યાંથી ચોખા દાગ લઈ આવ્યો. મહારાજે એાસરીમાં ખીચડી બનાવવા માંડી. એ વખતે બહારની ફળામાં એમણે વાન ચની સાંલળી, “ધીનું ચું ક્યું ?” ધરધણીએ જવાબ આપ્યો કે “મારે ત્યાં તો ડોણું છે નહિ.” પૂછનારાએ કહ્યું કે મારે ત્યાં ઘી તો હતું પણ આજે સવારે વાણિયાને ત્યાં બધું આપી દીધું. બર્ષિભાઈને ત્યાંથી વાઝીમાં બિછીનું લઈ આવે. પછી આપી દેવાગે. દયાયેલે અવાજે ચની આ વાન અરપટી રીતે મહારાજના

કાને પડી. આ વાતોએ મહારાજના મનને ચકાવે ચકાવી મૂક્યું. મહારાજ જમવા બેઠા એ વખતે એમની સામે એક વાડકીમાં ઘી પણ મૂકવામાં આવ્યું હતું પણ મહારાજે એમાંથી આંગળા વતી ખીચડી ઉપર ઘીનાં છાંટણાં નાખી લીધાં. એ રીતે બીજીનું આવેલું ઘી મહારાજથી ખાવાનું બને એવું નહોતું. મહારાજ જમી રહ્યા ત્યારે પેલા ભાઈએ પૂછ્યું 'મહારાજ આ ઘી કેમ ન લીધું? મહારાજે ક્યું કે ઘી તો લીધું હતું ને! પેલાએ ક્યું પણ એમાંથી તો તમે કંઈ લીધું જણાતુ નથી. મહારાજે કહ્યું કે અન્ન પવિત્ર કરવા માટે છાંટો આવી ગયો પછી કેટલુંક લેવાનું હોય?

આવી ગરિબાઈ જોઈને કેટલોક વખત મહારાજને બહુ દુઃખ થતુ પણ આવી ગરિબાઈ વચ્ચે પણ એમની ખાનદાની તથા મહારાજ પ્રત્યેનો ભાવ જોઈને એ પ્રજા માટે એમનું હૃદય અડધું અડધુ ચર્ષ જતું. અડધી રાતે એ કામનું કામ કરવાનું આવે છતાં મહારાજને એમ ન થતું કે આ ક્યાંથી આવ્યું? હાજરી કઢાવવા માટે એમને અઠવાડિયે સો અવાસો માઈલની પેદલ મુસાફરી પણ થતી. ખાવા માટે ખીચડી મળે કે રોટલો, પણ એમનું કામ થઈતુ નહિ. એમાં એવા પણ પ્રસંગો આવી ગયા છે કે એ વખતે માત્ર વાલની પાપડી ખાઈને મહારાજે કેટલાક દિવસો કાઢી નાખ્યા હોય. મોટે ભાગે એ એમની મુસાફરી રાતના કરવાનું વધુ પસંદ કરતા. ગરુ શરૂમાં એ વડોદરા જાય અને રાત પડી ગઈ હોય તો ગતના કાઈને ઉડાડવાને બદલે કેરકુંડા આગળ બાંકડા ઉપર જ સૂઈ રહે. એક વાર રાત્રે એ આમ મતા હતા ત્યાં આવીને એક પોલીસે એમને જગાડ્યા

અને ઝોળખાણ માગી મહારાજે કહ્યું કે ઝોળખાણ તો પોલીસ કમિશનર સાહેબની છે. પછી તો બીજી ઘણી વાતો એની સાથે ચર્ચ અને એ મહારાજનો લકાત બની ગયો સંવારમાં વહેણા જીડીને મહારાજ એમના ખાસ રનેલી શ્રી. બેન્ડર સાહેબને ત્યાં ગયા, એમણે પૂછ્યું કે અત્યારમાં શી રીતે આવ્યા ? મહારાજે કહ્યું કે રાત્રે આવ્યો હતો. સાથે પ્રશ્ન આવ્યો. રાત ક્યાં રહ્યા હતા ? મહારાજે કહ્યું કે ફેરફાર આમળ બાંકડા ઉપર સૂઈ રહ્યો હતો. ગત્રે બીંધે માંથી બધાને ક્યાં ઉઠાડ ? આ સાંભળીને એમને બહુ દુઃખ થયું. એમણે કહ્યું કે ગતના બાર વાગ્યે પણ આ બાગણ ઉધાડવાનો તમને અધિકાર છે. ઘરમાથી કોઈ જોઈ નહિ તો પાટુ મારીને કમાડ તોડીને પણ મહેરમાની કરીને તમારે ઝાંદર આવવું. ત્યાર બાદ મહારાજ એ રનેલીને ખુશ કરવા માટે અચૂક એમને ત્યાં જ ઊતરવા લાગ્યા.

પણ મહારાજ કહે છે કે રાતવગત પેલ્લ થાકીને એમને જે મીઠા સંબધો બંધાયા, લોટાનાં સુખદુઃખ જોઈને અને એમ સહાનુભૂતિ બતાવીને એમણે જે જીવતો સપર્ષ ફેળવ્યો અને લોટાનો અવર્ણનીય પ્રેમ અનુભવ્યો એ ગાડી ગાડામા/બેસીને ક્યાં હોત તો કદી ન સાધી શક્યા હોત.

૨૮. અણુધાર્યુ રેલસંકટ આવ્યું

ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ચોમાસામાં મુંદરણા ગામની હાજરી નીકળી ગઈ છે, એ ખબર આપવા માટે મહારાજ મુંદરણા ગયા હતા. રાત એમણે ત્યાંના એક પાટણવાડિયાના ઘરમાં ગાળવાનો વિચાર કર્યો હતો. અગિયારસ હોવાથી તે દિવસે ખાવાની પંચાત હતી જ નહિ. રાત પડી અને વરસાદ શરૂ થયો. વરસાદ એવો ધોધમાર પડવા લાગ્યો કે વાછટને લીધે મહારાજ બિતથા હતા એ ઘરમાં ઠેક ગોસરીમાં બેજ આવી ગયો. મહારાજ દૂંટિયું વાળીને બેઠા હતા. ધરધણી અને એની સ્ત્રી એવી ચિંતા કરતાં હતાં કે મહારાજને આપણા છાપરામાં આજે પલગતુ પડશે એટલામાં તો કડકડ કરતોકરને ધરનો કંગો પડ્યો. ચોડીવાર પછી પછીત પડી. મહારાજ અને ધરનાં બધાં સાળા ખુણામાં ભરાયાં. વરસાદ તો એટકનો જ ન હતો, સવાર થઈ છતાં એ તો ચાતુ જ રહ્યો. ધરધણીએ કહ્યું મહારાજ, તમારે કાલનો ઉપવાસ છે એટલે ખાવાનું કરો. મહારાજે કહ્યું કે તારું તો બધું પડી ગયું છે. આ બિલા હોએ એટલી ઓસરી

સાજી છે છતાં મારી શાની ચિંતા નરે છે ? એમ છતાં એ ખીચડી લાગ્યો અને મહાગજે સધી અને ખાધી પણ વરમાદ તો અટકતો જ નથી પાણી વધતું જ નય ? પાણી આગણુમાંથી ઓસરીમાં ચડવા લાગ્યા લોકો બેમા થયા ગામ તણાઈ જરો એવો બધાને બો પેસે હતો એક જણે કહ્યું કે રેવેનુ ગગનાળુ વરે તો ગામ બચે ચાને સ્ટેશન માસ્તરની રમ્મ લેવા જઈએ મહાગજે કહ્યું કે અત્યાગે રમ્મ લેવા ન જવાય ગગનાળુ તોડી નાઓ ગુનો થશે તો એ મારે માથે લોકોએ ગગનાળુ તોડ્યું એટલે પાણી ઊતરવા લાગ્યું. બધું જ પાણી ધર્મજ બાણી વહવા લાગ્યું ગામ બચી ગયું.

ત્યાર બાદ મહારાજ વગસલા વગસાદમાં અને છાતી સમાણા પાણીમાં, આસતા વટાદરા પહોંચ્યા વટાદરાની બાગોળે તગમણ પાણી ચર્ચ ગયું હતું અને પાટલચણાડિયાની ફળીમાં શું થયું હતું ? સૌ મમનમાંથી ફક્ત ચાર મમન ઊભા હતા. એ દસ જોઈને મહાગજના કુ ખતો પાર ન રહ્યો. એમની આંખમાંથી પણ આંસુ ખરી પડ્યા પડી તો એમણે દોરડાની મદદથી જોમને નજીકના જિઆલુવાળા ખેતરમાં પહોંચવામાં મદદ કરી કેટલાકને આમના મેળા જોયા મમનમાં પહોંચ્યા ગત ક્યાર પડી નહીં એનીયે ખજર પડી નહીં મહાગજ દાડથી ધૂંગતા હતા. રાત્રે એ વાડીવાલ ગેકના ઘરે પહોંચ્યા તો એમનું ઘર પણ પડે પડે ચર્ચ રહ્યું હતું. એ જ વખતે એ ઘરને ટેકા આપ્યા અને ટમવી રાખ્યું.

નજીકમાં જ ગુજરાતી શાળાના એક શિક્ષક ગેહતા હતા આગલે દિવસે એમની સ્ત્રીને પ્રસૂતિ થઈ હતી જે એરડામાં બાઈ સૂતી હતી એ જ એરડાની પછીત પડી. તરત એ બાઈને ત્રીજા એરડામાં ખસેડી. થોડી વાર, થઈ ત્યાં બીજા એરડાનો કરે. પડ્યો ખાટલો જી ચકીને એમરીમાં લાખ્યા આ દૃશ્ય જોઈને મહારાજને થયું કે ઈશ્વરે શું ધારું હશે? માસ્તર તો ગણરાઈને સૂઢમૂઢ જેવા થઈ ગયા હતા એમને રાધતા પણ આવડતું નહોતું મહારાજ આખી રાત ત્યાં રહ્યા પેની બાઈ માટે ખાવાનો શીરો સેકી આપ્યો અને છાપરાને ટેકા ગોઠવી આપ્યા

ત્રીજા દિવસની સવાર પડી એટલે વરસાદ નરમ પડ્યો દસ વાગ્યા સુધીમાં એ તદ્દન બધ થઈ ગયો લોકોને આશા મેડી કે હવે મચીશું વરસાદ બધ થયો એટલે લોકોના ટોંગેટોળાં મહારાજના દર્શને આવવા લાખ્યા એ જ જગ્યા કહ્યું કે મહારાજ તો ભગવાનનો અવતાર છે આ કાંધેરોગીથી આવતા હતા ત્યારે કાસમાં પાણી તો માત્ર નહોતું પણ એ તો પાણી ઉપર ચાલીને જ આવ્યા એમના લુગડા ફેરામટ હતા માથાની ટોપી બીની હતી મહારાજે કહ્યું કે ગાડા થયા છે કે શું? એવું તે હોતું હશે? પણ આ વાત એની ફેનાઈ કે નોકો ઘેરે ઘેરથી નીકળીને મહારાજના દર્શને આવતા હતા ગામના શેરને પણ આ વાત પાચી લાગી મહારાજ એમને લાગેલા ત્યારે ફૂળીમાં બાધેલી થોડી સામે મહારાજે ઘાસનો એક પૂડો નીરનો એ ઉપરથી શેર, કહેતા હતા કે નક્કી મહારાજ તમારામાં માર્ક છે મહારાજે કહ્યું શું કે?

શેડે ક્યું કે આ ઘોડી પાસેનું બળદિયું ગોવું છે કે નો કાઈ નજીક જાય એને તડીને મારે છે. તમે એની સાથે નજીક ગયા હતા, છતાં એણે ક્યું ન ક્યું. મહારાજને ચંપું કે લોકો દેવા. દેવા વહેમો! સેવે છે! એમણે શેકને તો જવાબ આપ્યો જ કે વરસાદથી તમારું બળદિયું ઠરી! ગયું હશે.

આ 'રજીની રેલનું' મહારાજે અનુભવેલું પ્રથમ દશ્ય હતું પણ ગામે ગામ રેલે હાહાકાર વર્તાવી મૂક્યો હતો. મહારાજ વધારે જાણવા માટે વડોદરા જવા જીપકયા. પેટમાદ સ્ટેશને એમને ત્યાંના અંદુલાર્થ શેક, મળ્યા. એમણે મહારાજને 'પૂછ્યું' કે મદદ કરશો? મહારાજે ક્યું શી? શેડે ક્યું કે સમુદ્રમાં રાઈના દાણા નાખવા છે. આ રેલ સંકેતના લાખોના નુકસાનમાં મારે શો હિસાબ? પણ તમે ટોકો કરો તો મારે ઘોડી મદદ કરવી છે. મહારાજે ક્યું કે હું વડોદરા જઈ આવીને તમને મળીશ.

વડોદરા શહેર તો પાણીથી ઊભરાઈ ગયું હતું. કમાડી આગ આગળના સયાજીરાવ મહારાજના જિંચા પાવલાના ઘોડાના ગોડણ મુધી પાણી પહોંચ્યું હતું. એમ સમજીને કે નીચાણવાળો ગરીબ લસો પાણી તળેજ દંડાર્થ ગયો હતો. મહારાજ વડોદરામાં અબ્યાસ સાહેબ તથા શ્રી. વેલચંદ બેન્કરને મળ્યા. આવા વરસાદમાં મહારાજ એમની ખજાર પૂછવા ગયા એની ગેમના દિલ ઉપર ભારે અસર થઈ. અબ્યાસ સાહેબના મગ્ગનમાં કેટલાંક ગરીબ કુટુંબોને આશરો મળ્યો જ હતો. મહારાજે ગાંધીની કરુણ દશાનું એમની

પાસે વર્ણન કર્યું ત્યારે એમને મહુ લાગી આબ્યુ અને બનતી બધી મદદ પહોચાડનાનું વચન આપ્યું પાછા ફરતી વખતે મહારાજ પેટવાદના શેઠને પણ મળતા ગયા એમણે ય અનાજ વગેરેની મદદ આપવાની તૈયારી બતાવી મહારાજે કહ્યું કે હમણાં તો હું જાઉં છું મદદની જરૂર પડશે ત્યારે આપને મળીશ અગર તો ચિઠ્ઠી મોકલીશ. આટલું કહીને એ પાછા ગામડાઓમાં જીપડી ગયા

૨૯. રાહતકાર્ય શરૂ થયું

જેમ જેમ ફિવસો જતા ગયા તેમ તેમ રેલથી થયેલા ભયંકર નુકસાનોની ખખર પડવા લાગી. એ વખતની ગરીબ લોકોની વીતક કથાઓ સાંભળી જન્ય એવી નહોતી. સરદાર વલ્લભાઈ એ વખતે અમદાવાદમાં હતા. એમને આ પ્રલય-કથાની પૂરી કલ્પના આવી ગઈ હતી એટલે એમણે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓને તારો કરીને રેલસંકટવાળા વિભાગમાં પહોંચી જવાની હાકલ પાડી. અને અમદાવાદના ધનપતિઓને પણ એમણે આ આપત્તિને છૂટા હાથે મદદ કરવાની અપીલ કરી.

મહારાજને પણ જલદી ખોરસદ આવો. એવો તાર મળ્યો, એ ખોરસદ પહોંચ્યા. દરબાર સાહેબ તથા કલ્યાણજીભાઈએ ખીજા કાર્યકર્તાઓની મદદ લઈને રાહતકાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું. એમણે મહારાજને કહ્યું કે તમે કાંડાવિભાગ સંભાળી લો અને લો, આ દસ હજાર રૂપિયા લેતા જાઓ. મહારાજે કહ્યું કે હું રાહતકાર્યમાં તો સાથે જ છું પણ આ નાણાં નહિ લઉં. એના હિસાબ કિતાબ રાખવાનું

કામ મને ફાવે નહિ. પૈસાની જરૂર પડશે તે હું મેળવી લઈશ. મને પેટલાદવાળા ચ દુભાઈ શેઠે નાણાંની મદદ કરવાનું કહ્યું છે. દરબાર સાહેબે કહ્યું કે એ રીતે ફાવે તો એમ કરો પણ નાણાંને અભાવે લોકોને રાહત ન પહોંચે એવું ન થયું જોઈએ.

ઐરસદ જતાં જતાં એ ઝારોળાની હાજરી કઢાવતા આવ્યા હતા. રસ્તે કાદવમાંથી એમના પગમાં એક ખૂટો વાગ્યો હતો, એની પીડા ચતી હતી, પણ એ પીડા ખાતર મહારાજ હવે બેસી શકે એવું હતું નહિ. એ ઐરસદથી વટાદરા ગયા. ત્યાંના વાડીલાલ શેઠને એમણે કહ્યું કે રેલથી લોકોને પારાવાર નુકસાન થયું છે અને મને આંત્રી સૂચના મળી છે. શેઠે કહ્યું કે નાણાં પૂરતા પ્રમાણમાં હશે તો જ લોકોને રાહત પહોંચી શકશે તમે રૂપિયા લાવવાની ના રાખો પાડી? જાઓ, હજી રૂપિયા મળે તો લઈ આવો. હિસાબ રિતાબ હું રાખીશ અને તમે કહેશો એ બીજી મદદ પણ હું કરીશ. મહારાજ જાણતા હતા કે સામાન્ય રીતિમાં આ એક આવા કામમાં પડે એવા નથી. પરંતુ ગામડાના લોકોના ત્રાસ જોઈને એમની લાગણી પણ હાલી ગઈ હતી. એમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું એટલે મહારાજના વધારે હિંમત આની સમ્તા અનાજની દુકાનો ચલાવની હોય તો આવા સાથીદાર વિના કામ આગળ ન ધપે એ મહારાજ ખરાબર જાણતા હતા. તરતજ મહારાજ ઐરસદ જઈને રૂપિયા ત્રણ હજાર લઈ આવ્યા અને અનાજની દુકાનો શરૂ કરાવી એક વેપારીને ગામે એની ચીવટથી અને એક પાઈના પણ સ્વાર્થ વિના કામકાજ ચાલવવા

સંપર્કથી છૂતી લીધેલી કેટલીયે વ્યક્તિઓને જાહેર કામમાં સેવા આપતી કરી.

ભાદરણ તાલુકાના વહીવટદાર વડોદરા ગંજ તરફથી રાહત આપવા આવ્યા હતા. હજી પણ મહારાજની સૂચના પ્રમાણે તંગાવી આપતા હતા. તંત્રના નિયમ પ્રમાણે તંગાવી મોડી મળે પણ મહારાજ નક્કી થયેલી તંગાવી રોકડી આપી દેતા અને પાછળથી વહીવટદાર પાસેથી વસૂલ કરી લેતા.

પેટલાદના રોડે BBB નો સિમેન્ટ કમિશન અને રેલ્વે-ઝાજી વિના આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. એથી સિમેન્ટની એક થેલી રા. રૂપિયે પડતી હતી વડોદરા રાજ્ય તંત્રથી રાજ્યની જગેમાં ગમે ત્યાં ફરવાનો મહારાજને મફત પાસ આપનાંમાં આવ્યો હતો એટલે એ ઝડપથી ફરી શકતા હતા.

વાડીલાલ રોકડો ફરકોનો વહીવટ તથા હિસાબ ખૂબ વખણાતો. મહારાજને એથી બહુ આનંદ થતો પણ આ બધો જશ મહારાજને નામે ચડતો હતો, એ એમને કંડતુ હતું. વટાદરાનાં મો મકાનો ચણવાની યોજનાં પણ મજૂર થઈ ગઈ હતી. એ માટે ૩૦ વીંધા જમીનનો પણ કબજો મળ્યો હતો પણ બધા લોકો મૂળ સ્થાનેથી ખસવા તૈયાર ન થયા. આથી ત્યાં ફક્ત ત્રીસ મકાનો જ બાંધી શકાયાં.

૩૦. કલંકરૂપ અંદર અંદરનો કુસંપ

મહારાજ, ફરતા ફરતા જલસણુ ગામમાં ગયા તો
 ત્યાં સડક ઉપર કેક સુધીનું પાણી ભરાયું હતું. લોકો કહેતા
 કે નિશાળનાં મોતિયાં સુધી પાણી ચડ્યું હતું. આખું
 ગામ જળમખોટાર થઈ ગયું હતું. પાટણવાડિયાનું એક
 પણ મકાન ઊભું નહોતું રહ્યું. એમણે બધાએ કુંભારને
 ટેકરે જઈને આશરો લીધો હતો. મહારાજ એ બધાને
 મળ્યા, દરેકને અધમણુ અધમણુ ચોખા આપ્યા, અને કપડાં-
 ની વ્યવસ્થા કરી આપી. પણ આ લોકોએ ગહેવું કયાં
 એ જ મુખ્ય સવાલ હતો. નજીકના કિલ્લાય ગામમાં વહીવટ-
 દાર આવ્યા છે એવું જાણીને મહારાજ તેમને મગવા ગયા.
 જલમણુની હકીકત તેમની પાસે રજૂ કરી એટલે તેમણે
 કહ્યું કે જો એવું જ હોય તો હાથમાં ચરાની જમીનમાં
 છાપરાં બંધાવો. એ ભાગ કાંઈક જિંચાણમાં છે ને ? મહારાજે
 કહ્યું, હા. તેમણે કહ્યું કે તમે કામ શરૂ કરાવો. પાછળથી
 હું જમીન એકવાપર કરાવી આપીશ. પણ ગામલોકોના
 અંદરઅંદરના દેવને કારણે જ એ કામ પડતું મૂકતું પડ્યું.

ત્યાર બાદ ડો ચદ્રચૂડ તથા નાયબસૂબા એ વિભાગમાં પ્રવાસે નીકળ્યા હતા તેમને પણ મહાગજ જલસાણમાં લઈ ગયા એમણે પાટણવાડિયાઓની ઘરખાર વિનાની હાલત જોઈને તરત હુકમ આપ્યો કે મકાનો બાંધવા માટે જિઆમાં જિઆ જમ્યા પસદ કરો એ જમીન જેની હશે એને આપણે પૈસા ચૂકવી દઈશું જે વીધાનું એક સુદર ખેતર પસદ કરવામાં આવ્યું અને એના બદલા પેટે રૂપિયા એક હજાર આપવા એવું ઠંડું પાગીદારોને પાટણવાડિયા ઝોના મમન માટે આવી મોમની જમીન મળે એ ગમ્યું નહિ આથી એમાં લોહ પડ્યો પરિણામે જમીન બેકવાયર કરાવવી પડી અદર અદર વાજુ કસે બરાયુ આથી રૂપિયા મહાગજે કોર્ટમાં ભરી દીધા હતા છતાં કામ ઝગડામાં પડ્યું અને ગહતકાર્ય આવ્યું ત્યાંસુધી એનો કરો જીકલ ન આવ્યો. ૧૯૨૮ની બારડોલીની લડતમાંથી મહારાજ પાછા આવ્યા ત્યારબાદ મહામુસ્કેલીએ સમજાવીને એમણે એ કામ ધાગે પાડ્યું પણ મકાન બાંધવા માટેના નાણાં તો હવે મળે એવું રહ્યું નહોતું, કેમકે ગહતકાર્ય બધે થયું હતું મહારાજ પેટલાદના ચકુલાર્ધ શેક પામે ગયા અને બધી દમીકત રજૂ કરી છેવટે જણાવ્યું કે આગ વર્ષ માટે તમે આ લોકોને જે હજાર રૂપિયા જીછીના આપો તેડે કહ્યું કે રૂપિયા જોઈતા હોય તો એમ ને એમ લઈ જાઓ પણ જીછીના આપનામાં નહિ ફાવે મહારાજે કહ્યું કે એમાં કરશી મુસ્કેલી નહિ આવે હું છું ને શેડે મ્યુ કે તમારી મગજ હોય તો ઠીક, કરો પ્રયોગ મહારાજ નાણાં જીછીના આપી આવ્યા અને મમનો બધાયા પણ શેડે ને

શંક જતાવી હતી એ સાચી જ પડે. મહારાજને એ ગિરીનાં આપેલાં નાણાં હજુ સુધી પૂર્ણ મળ્યાં જ નથી. શેરે એની ઉધરાણી પણ કરી નથી.

મહારાજ માટે આ એક જ પ્રસંગ આવેો હતો એવું નથી. રાહતકાર્યમાં ખીજી ઘણી જગ્યાએ એમને આવેો અવુભવ થયો હતો. જમીન પાટેના ક્ષય પછુ ઠેર ઠેર થતા હતા.

એક જોષીપુરા ગામમાં તો જમીનના ક્ષયએ બહુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું હતું. રેલ વખતે પાટણવાડિયાઓનાં મકાન પડી ગયા હતાં તે તેમણે કરી ચલુવા માંડ્યાં એટલે ગામના પાટીદારએ તેમને રોક્યા અને જણાવ્યું કે મૂળ જમીન ઉપર કરી મકાન બાંધવાં હોય તો ઘર દીઠ રા. રૂપિયાનું ભાડુ આપવું પડશે અને ડોરનું છાણ આપવું પડશે. મહારાજને આ વાતની ખબર પડી એટલે એમણે આમ લટકતી તરવાર રહે એવો ફરાર કરી આપવાની પાટણવાડિયાઓને ના પાડી, અને જણાવ્યું કે તમને ખીજી જમીન ખરીદી આપીશું. પણ પાટીદારે જમીન પણ શાના ખરીદવા દે? એક જણ જમીન આપવા તૈયાર થયો પણ એણે બે વીધાં જમીનના આડં હગ્ગર માગ્યા. મહારાજ નાવજ દીવાન ગોવિંદભાઈ સાહેબને મળ્યા. તેમણે ક્યું કે કાંઈ ફિકર નહિ તમે જમીન પસંદ કરો ને હું એકવાવર કરાવી આપીશ. ગામના પાટણવાડિયાઓએ ગામ નજીકના જૂના વણસરાના ફવા પાસેનું બે વીધાંનું એક મુંદર જેનર પસંદ કર્યું. રાજ પ્રુધીથી તો કાંઈ જમીન આપવા તૈયાર હતું જ નહિ, એટલે રૂ. ૬૦૦માં એ જમીન એકવાવર કરવામાં આવી.

નાણા પણ કચેરીમાં ભરી દેવામાં આવ્યાં પણ એ જમીન પાટણવાડિયાઓના હાથમાં ન જાય એ માટે પાટીદારો મમતે ચડ્યા અને દેવનો પારો એટલી હદે જોયો ચડ્યો કે કેટલાક તો એમ પણ વિચારવા લાગ્યા કે આના મૂળમાં પેલો બ્રાહ્મણ છે એટલે તેને પૂરો કરવો જોઈએ. પાટણવાડિયા પણ પાટીદારો સામે રીસે, ભગવા હતા. પણ પાટીદારોએ ચિટનિસને ફાડીને એક એ પાટણવાડિયા (ગવણિયા)ઓ પામે અમારે એ જમીનની જરૂર નથી એવી અરજી કરાવી. દરમ્યાન મહારાજનારડોલી સલામત અંગે જોઈમાં ગયા હતા. જોઈમાંથી છૂટ્યા પછી એમણે સરભોણથી નાયબસૂબા ઉપર એ જમીન અંગે એક પત્ર લખ્યો. બન્યું એવું કે નાયબસૂબા પાસે, મહારાજને પત્ર અને પેલી અરજી બન્ને સાથે જ પહોંચ્યાં. પત્રમાં મહારાજે અરજી વિષે અને ચિટનિસ વિષે પણ લખ્યું હતું એટલે નાયબસૂબાએ પેલા ગવણિયા તથા ચિટનિસને બોલાવીને ધમકાવ્યાં અને મહારાજને વડોદરા મળવા બોલાવ્યા. મહારાજ એમને મળ્યા પછી જોષીપુરા જઈને જાતે ખાતરી કરી આગળ પાટણવાડિયાઓને એ જમીન જોઈતી જ હતી, પાટીદારો એનો કમળો છોડવા તૈયાર ન હતા. છેવટે પોલીસો લઈ જઈને ફાજદારે ખીલીઓ ઠોકાવી, પાટીદારોએ પાટણવાડિયાઓનો વ્યવહાર બધ કર્યો, બગ્ગરેથી એમને માલ સુધ્ધા ન મળે એવું કરી મૂક્યું. નાયબસૂબાએ પોલીસ મોકલીને એ વ્યવહાર ફરી ચાલુ કરાવ્યો.

પણ આવા બનાવોથી મહારાજને બહુ દુઃખ થતું. આપણા સમાજમાં ડ્રામ ડ્રામ વચ્ચે કેવા વેગરે છે, ઉચ્ચ

ગણાતી કામો ગરીબ અને પછાત કામો પ્રત્યે મોટાભાઈની ગરજ. સારવાને બદલે કેવા, બેદલાવ અને તુચ્છભાવ. સેવે છે એતું પણ એમને સચોટ જ્ઞાન મળું. આવા પ્રસંગતું વર્ણન કરતાં એ કહેતા હતા કે થોડા મહિના પહેલાં કુદરત રૂડી હતી અને રેલમાં બધું તણાવા બેઠું હતું ત્યારે ત્યાં ત્યાંથી એક જ અવાજ બીડતો હતો હે ભગવાન દયા કર. એ વખતે હરિજન કે શ્રામણનો બેઠ નહોતો રહ્યો. મેં મારી સગી આંખે નદીમાં તણાતી ગંજી ઉપર માણસ અને સાપને એકબીજાની નજીક જ બચવા માટે તરફડિયાં મારતા જોયા હતા. એ વખતે નહોતું કાઈ કાઈને કંખતું કે નહોતું કાઈ કાઈને મારતું. આદત વખતે રમચાન વેરાચ આંખે છે તે આતું જ નામ. આપણા સમાજમાંથી ચોરી, લૂંટ કે ગતસા કાઢવા હોય અને સુખ શાંતિ ફેલાવવા હોય તો આપણી વચ્ચે પડેલા આવા વિષમ બેદલાવો હઠાવ્યે જ છૂટકો છે. એ કાઢવાનો ધંધાજ એક જ છે. સફાઈનો ફેલાવો. બન્ને બાજુથી એ પ્રવલ્ન થવાની જરૂર છે.

૩૧. તલાટીની પજવણી

રેલ ગહત અગે મહાગજ વગેરે પરચણિયા ગયા હતા. પરચણિયા જલસણથી દોઢ ગાઉ થાય એ ગામમાં ગામના ચોરા સિનાય બધા જ મકાનો ભોમભેગાં ચર્ધ ગયાં હતાં. ઘરની બધી માલમિલકત અનાજ સુધ્ધા પલળી ગયાં હતા. કેટલાકને તો હવે ખાવું શું એની જ મૂઝવણ ઊભી ચર્ધ હતી મહાગજ સાથે શ્રી મીકુબહેન પિટિટ પણ ગયા હતા તેમને ત્યાંનું હૃદયભેદક દૃશ્ય જોઈને બહુ લાગી આવ્યું. તેમણે કહ્યું કે આહી મારા તરફથી સસ્તા અનાજની દુકાન કાઢો. ખર્ચ થશે તે હું આપીશ નાણા તો મળ્યાં પણ દુકાન ચલાવે કોણ ? એ ગામના જ એક અપંગ ભાઈની ત્યાં નાની સગખી દુકાન ચાલતી હતી એમને મદદ આપવાનું કહીને એમની પાસે જ એક સગતા અનાજની દુકાન કઢાવી અનાજ મગાવી આપવાનું કામ મહાગજ કરતા. એક વખત સાવમા સ્ટેગને ચોખ્ખાનું વેગન મગાવ્યું હતું. નૂર લઈને મહારાજ ચોખ્ખા છોડાવવા જતા હતા. રસ્તે ગાડીમાં એમના ખિસ્સામાંથી રૂપિયા ૩૦ કાઢીએ કાઢી

લોધા. મહારાજ કહે છે કે એમણે પૈસા ખોયા હોય એવો એમના જીવનમાં આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. 'પણ આવી અસાવધાની માટે એમને બહુ દુઃખ થયું. સ્ટેશન માસ્તર મહેમદવાદના હતા એટલે એમણે વેગન છોડી આપ્યું. નૂરનાં નાણાં મહારાજે પાછળથી મોકલી આપ્યાં.

આ દુકાન શરૂ થયા પછી થોડા દિવસમાં નાયબ-સૂબા શ્રી નાયબપંચી સાહેબ પચરણિયા આવ્યા હતા. મહારાજે એમની સમક્ષ લોકોને ચેલેવી નુકસાનીનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો અને જણાવ્યું કે હમણાં સસ્તા અનાજની દુકાન ખોલવામાં આવી છે, એમાં આ ગામના લોકોને રૂપિયે ચાર આના અને બીજાં ગામનાઓને રૂપિયે બે આના ખોટ ખાઈને અનાજ વેચાય છે. તદ્દન નિરાધાર હોય એમને મફત પણ અપાય છે. નાયબ સૂબાને પણ આ ગામની હાલત જોઈને વિશેષ મદદ કરવાનું મન થયું. એમણે મહારાજને કહ્યું કે આ ગામમાં આટલાં બધાં મકાનો તૂટી પડ્યાં છે એટલે આખું ગામ નવેસરથી સુંદર રીતે બાંધીએ. તમે મને મદદ કરો! જે હજાર રૂપિયા હું આપીશ, જે હજાર તમે લાવી આપો, ચાર હજારની સરકાર તરફથી તમારી મજા, આમ આઠ હજારમાં તો સુંદર ગામ થાય. મહારાજે પણ એમની વાત ગમી.

ગામડાણ માટે જિંદગીવાળું એક ખેતર પણ શોધી દાન્યુ. મુખીએ એમના કમળમાં મૌથી લાવક જમીન દોવા છતાં એક પાટણવાડિયાનું ખેતર જ ગામડાણ માટે બતાવ્યું. નાયબ સૂબા બંધી નોંધ કરી ચાલવાની તૈયારી કરતા

હતા એટલામાં એમણે એક નવી જ વાત કહી. મહારાજ તરફ ફરીને એમણે કહ્યું, રવિશંકર મહાગજ, તમે આ મરીન લોડોને રાહત આપવા માટે તન તોડીને દોડાદોડી કરો છો પણ આ (તલાટી તરફ આંગળી ચીંધીને) અમારા નોકરો જ એમને લૂંટી ખાવ છે. મારા જણનામાં આવ્યું છે કે આ તલાટીએ ગામલોકો પામેથી બીજી તગાવી આપતી વખતે લાંચ ખાધી છે. હું પૂરી તપાસ કર્યા વિના એને કાર્ડ સગ કરું તો અન્યાય થવાનો મંભવ છે. તમે મને આ અંગે સાચી તપાસ ન કરી આપો ? બપોર પછી આપણે મળીશું.

મહાગજે તપાસ કરી તો એમને જણાયું કે લાંચની વાત સાચી હતી.

બપોરે નાવજ સૂઆએ ગામલોકોને મકાનો બાંધી આપના વિષેની યોજના કહી સંભળાવી. બધા રાજ થયા. પછી ધીરે રહીને એમણે વાત મૂકી કે હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું. તમે સાચું કહેશો ?

એક જણ—હોને, જૂઠું શું કામ બોલીએ ?

સાહેબ—તમે આ મહારાજ પાસે જૂઠું બોલો ખરા ?

બધા—ના સાહેબ.

સાહેબ—મરકારે તમને તગાવી આપેલી ખરી ?

બધા—હા સાહેબ, એની 'ના કેમ કહેવાય ?

સાહેબ—તગાવી આપી એ સારું થયું ?

એક જણ—બહુ સારું થયું, સાહેબ, તગાવી ન મળત તો અમે શું કરત ?

સાહેબ—ફક ત્યારે એક બીજા પ્રશ્ન તમારી તમાવી-
માથી લાંચ કોણે ખાધી ?

એક જણુ—સાહેબ, લાંચ આપવાની તમે ના પાડી
હતી તે એ શી રીતે અપાય ?

બીજા બેચાર જણાએ પણ ટાંપડી પૂરી કે સાહેબ,
લાંચ કેને આપે વળી !

નાયબ સૂબાએ મહારાજ ભણી નજર નાખી.
મહારાજને થયું કે આ લોકો અને તથાતી વચ્ચે સૂબા
સાહેબે કયાં ખારાયણું કાઢી. મહારાજે લોકો ભણી ફરીને
કહ્યું કે 'તમારે જૂઠું' બોલવાની શી જરૂર છે ? વેસા
આપ્યા હોય તો કહી દેજું.

એક જણુથી રહેવાયું નહિ. એ ફાગિયુ કેડે વીંટતો
વીંટતો બોલી ઊડ્યો, સાહેબ, મારી નાખવો હોય તો
મારી નાખો પણ જૂઠું નહિ બોલાવ. અમે લાય આપી
છે એની ના નહિ કહેવાય.

સાહેબ—કેટલી આપી છે ?

પેવો ભાઈ—સાહેબ, વીસવાળાએ એક, દસવાળાને
અડધો અને પાંચવાળાએ પાંચડું.

માહેબ—કોણે કોણે આપી હતી ?

પેવો ભાઈ—મધ્યએ. કોણુ બાકી દોય ?

બીજા ભાઈ—(જણાવ કરતો હોય એવું) દા, સાહેબ,
વેસા તો આપ્યા હતા. પણ અમે તવાટીના ઘરે બપો
દોઢએ, એમણે અમને ખાવાનું કરી આપ્યું હોય પત્રી

એમના ઊંઘરાના હાથમાં પાપયું અડધો તો મૂકવો જ
લોઈએ ને સાહેબ ?

પેસો ભાઈ—એવું ચમ બોલે છે ? આપણે ચ્યારે
એમના ઘરે ખાધું ? મસલમાનના ઘરની ખીચડી ખાતા હશું ?
ખીન્ને ભાઈ બોલતો જ ચૂપ થઈ ગયો.

પેસો ભાઈ—સાહેબ, મકાન બાંધવા માટે મોટી
તગાવી મળે ત્યારે તત્તાડીનું ઘર પડી ગયું છે તે દરી
આપવાનું પણ નક્કી થયું છે. નાપખ સૂચા તથા મહારાજની
તો આ સાંભળીને આંખો જ ઊધડી ગઈ. તત્તાડી તથા
'મુખીનાં મોં ઉપર આ બધા સામે રો'ડ હતો. બધા
વેરાઈ ગયા પાંછી મહારાજે સાહેબને કહ્યું કે આ વાતને
આમ જાહેરમાં નહોતી છેડવી લોઈતી.

સાહેબ—ત્યારે શું હું આ બધાને લાંચો ખાવા દઉં ?
એને તો હું શિક્ષા કરીશ.

સાહેબ તે દિવસે રવાના થયા. પણ મહારાજ
ગામમાં જ રોકાયા.

ગામના મુખી તત્તાડી સસરે જમાઈ હતા. ખન્ને
મુસલમાન હતા. સાહેબ જતાં જતાં એ ખન્નેને તેમજ
હાથ આપનાર પૈડીના ચાર જણને પેટલાદ આવવાનો
હુકમ આપતા ગયા હતા. મુખી તત્તાડીએ મહારાજ
વિરુદ્ધ ગામમાં વાતાવરણ તૈયાર કરવા માંડ્યું. સસ્તા
અનાજની દુકાનનું અનાજ વહેવા ગયેલા મુસલમાન
ગાડાવાળા આવ્યા ત્યારે એમણે પણ આ બધું સાંભળ્યું.
એમને ય વળ ચડ્યો અને પહેલેથી વાત ચર્ચ હતી એના
દરતાં વધારે ભાડું માગ્યું. વ્યાજખી માગણી કરવાનું

કહેવા જતાં ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ અને વાતાવરણ વધારે તંગ બન્યું. મુસલમાનોએ દુકાને આવવાનું પણ બંધ કર્યું.

બીજો દિવસે સવારમાં બહીને મહારાજ બીજો ગામ જવા નીકળતા હતા એટલામાં એક પાટણવાડિયો રડતો રડતો મહારાજ પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હું કોઈકને મારી નાખીશ. મહારાજે પૂછ્યું પણ છે શું ? એણે કહ્યું કે મારી જમીન ઉપર એક પણ મકાન નહિ બાંધવા દઉં. મારી બરીબ માણસની જમીન પડાવી લેવા માટે તો સાહેબને બતાવી છે ! પણ હું મરી જઈશ છતાં જમીનનો એક ઘાસ પણ આપવાનો નથી. મારાં છોકરો રખડાવી મારવાં છે ? મારો નવો કરાવેલો કૂવો પડાવી લેવો છે ? મહારાજે કહ્યું, પણ બદલામાં તને પૈસા મળશેને ? પૈસા ખેડતે કહ્યું, પૈસાને શું કરું ? મારાં છોકરાં પૈસાને શું ચાટી ખાય ? મારે તો મારી જમીન કોઈને આપવી નથી. આ બધું જાણ્યા પછી મહારાજને દુઃખ થયું. એ નાયબ સુબાને મળ્યા અને બધી હકીકત રજૂ કરી. સાહેબે કહ્યું કે તમે ગમરાશો નહિ. બધું રાગે આવી જશે. એમણે પૈસા પાટણવાડિયાને બદલામાં ગામ તળની સુંદર જમીન અપાવી એથી એ તો સતોષ પામી ગયો.

નાયબ સુબાના હુકમ પ્રમાણે તલાટી વગેરે સાહેબને મળવા માટે પેટલાદ ગયા ત્યારે એમના જવાબમાં તલાટીએ એવું લખાવ્યું કે સાહેબ, મહેમદવાદમાં દિંદુમુસલમાનો ઝડપે ચાલે અને અહીં પણ એવો ઝગડો શરૂ થાય એ માટે રવિશંકર મહારાજ અમારે ગામ આવે છે અને ગામજોડિયાને ઉશ્કેરે છે. આપ તપાસ કરશો તો માલુમ

પણે કે, એ આર્યસમાજ છે, અને આર્યસમાજનો ધર્મો દિંદુ-મુસલમાનના ઝગડા કરાવવા એ જ હોય છે આ રીતે મળ મુદ્દામાંથી ચસકવા માટે એણે નવો જ મુદ્દો ઊભો કર્યો.

નાયબ મુખ્યાના મન ઉપર આ રજૂઆતની ખિન્નકુદ અસર ન જ થઈ એમ ન કહેવાય, કેમ કે એ અરસામાં જ એમણે શ્રી મોતીભાઈ અમીનને મદારાજ વિશે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા એમાં મદારાજ આર્યસમાજ છે કે નહિ? દિંદુ-મુસલમાનોમાં ઝગડો કરાવે એવા છે કે નહિ, એ પણ હતા. શ્રી મોતીભાઈ સાહેબે એમને જવાબ આપ્યો હતો કે હું જાણતો નથી કે એ આર્યસમાજ છે કે નહિ, પણ એટલું તો જાતી ઠોપ્રીને કહી શકું એમ છું કે એ દિંદુ-મુસલમાનના ઝગડા કરાવે એમ નથી એટલું જ નહિ પણ ક્યાંક યતા હોય તો એને શમાવે એવા છે.

આ વાત જાણ્યા પછી, મદારાજને નાયબ મુખ્યાને મળવાનું થયું ત્યારે એમણે વાતવાતમાં સંભળાવ્યું કે તમારું ખાતુ પણ વિચિત્ર છે. જ્યારે લાંચનું નક્કી કરવું હતું ત્યારે તમે મને હાથમાં લીધો અને મારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ બતાવ્યો અને મારાં છિદ્રો શોધવાં છે ત્યારે તમે ખીજે ત્રીજે પૂછ્યા કરો છો. એના કરતાં એ બાબત પણ મીઠી મને પૂછી હોત તો હું તમને કહી દેત. આવું કહીને મદારાજે દિંદુ-મુસલમાન પ્રજા અંગેના યોતાના વિચારો એમની પાસે રજૂ કર્યા.

નાયબ મુખ્યાએ જવાબ આપ્યો કે તમારા વિશે કશી શંકા લાવવા જેવું નથી એ હું જાણુ છું, પણ એક અમલદાર

તરીકે અમારે બધી જાનતો ચારે ય દિશાએથી તપાસવી નોઈએ. તમને માહું લાગ્યું હોય તો એ બદલ હું દિલગીરી બતાવું છું. મહારાજે કહ્યું કે દિલગીરી બતાવવાની કશી જરૂર નથી.

થોડા દિવસ પછી એમણે લાંચ અંગે પેલા તલાટીને ઘેર બેસાડ્યો. તલાટીની ઉશ્કેરણીથી ત્યાંના મુસલમાનોએ ગામના બારેયા તથા પાટણવાડિયાઓને હાથમાં લેવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ મહારાજ વિરુદ્ધ એમને ઉશ્કેરવામાં એ બહુ કાંચા નહિ. સૂચા સાહેમે એને ઘેર બેસાડ્યા. પછી આખા પેટલાદ તાલુકામાં હુકમ કાઢ્યો કે તમાવી વહેંચવામાં ફોર્ડ તલાટી કે બીજા અમલદાર લાંચ ખાશે તો એ ઘેર બેસી જશે. આ દાખલાની તથા હુકમની અસર પણ સારી થઈ.

૩૨. નર્મદામાં ડૂબી મરીશું

રેલસંકટનું કામ હજુ પૂરું નહોતું થયું એટલામાં તો બારડોલી સત્યાગ્રહ આગ્યો, અને સરદારની હાકલ પડી. પરચુરિયાને આદર્શ ગામ બનાવવાની નાયબ સૂચા સાહેબની યોજના અધૂરી જ રહી જવા પામી. પણ રેલસંકટમાં સરદાર સાહેબના પ્રોત્સાહનથી કાર્યકર્તાઓએ એનું કામ દૂરી બતાવ્યું કે પ્રજાને લાન થયું કે આપણા ઉપર આક્રમ આવે ત્યારે આપણી પાછળ જોનારા બેડા છે ખરા. મહારાજે તો એમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં એટલાં એટલાં કામો કર્યાં કે એની ગણતરી કરવી પણ મુશ્કેલ પડે. ઠાંડા વિભાગની પ્રજાને લાન થઈ ગયું કે આપણી બાંધ ઝાલનાર મહારાજ, આગ્યા તેથી જ આપણે જીતરી ગયા.

જવાનું થયું ત્યારે નાયબ સૂચાએ કહ્યું કે તમારે જવાનું નથી. મહારાજે કહ્યું કે સરદાર સાહેબની હાકલ પડી એટલે જવું જ પડે. સૂચા સાહેબે વિનોદમાં કહ્યું કે તમે જશો તો હું તમારા ઉપર ગુનો દાખલ કરીને પકડાવીશ અને આ રાહતનું કામ કરાવીશ. મહારાજે કહ્યું કે એમ કરવું હોય

તો અત્તા તમારા હાથમા છે પણ આ વર્તાલાપ પત્રી થોડા દિવસોમા જ મહાગજ બારડોલી પહોંચી ગયા.

ગુજરાતના આમકાઓમા મહેસૂલની આકસ્મી નવેસરથી ચવાની હતી. એની શરૂઆત બારડોલીથી કરવામાં આવી. રિધીજન બોર્ડિસરે તાલુકાની તપાસ કરીને એવો રિપોર્ટ ક્યો કે આલુ મહેસૂલમા ૨૫ ટકા વધારો થાય. એ વધારાનાં હારણે એવાં લેવાં અને બનાવટી હતાં કે પ્રજામાં આ વધાગથી ખૂબ અમતોષ વ્યાપ્યો. અને એની સાથે એક જાતની અગવળ ગર થઈ શરૂઆતમાં લોકોએ ધારાસભાના અધ્યે માગફત અગ્રજો કરી, સભાઓ ભરી, પણ એથી કાર્ક વળે એવું જણાયું નહિ એટલે લોકો સરદાર સાહેબ પાસે પહોંચ્યા. સરદારે ક્યું કે આમાં તો લડવું પડે તમારી તૈયારી હોય તો મને બોલાવો. લોકોએ વિચાર કરીને સરદારની આગેવાની પીઠાગી. સરદારે એ આગેવાની લેતાં પહેલાં બારડોલી જઈને ઈ. અ. ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે લોકોને ચકાસી જોયા એ વખતે એમની સાથે એ મહાગજને પણ લઈ ગયા હતા. બધા બેગા થયા ત્યારે એમણે પહેલેથી જ પ્રશ્ન મુક્યો કે મિત્રકત બોવા કોણ કોણ તૈયાર છે? લોકોએ તૈયારી બતાવી ત્યાર પછી એ આગેવાની લેતા કમૂલ થયા. એમણે ગાંધીજીના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા.

ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે એમણે બારડોલીમાં એક ખુશ્કી સભા ભરી. એમાં બારડોલીના મહેસૂલ વધારા વિષેનો પ્રજાનો કેસ રજૂ કર્યો અને એ વધાગ વ્યાજની છેક નદિ એની ખારી કરના માટે એક નિષ્પક્ષ તપાસ સમિતિની માગણી જાહેર કરી આ સમાની શરૂઆતમાં શ્રી મદાદેવ-

ભાઈએ 'શર સંત્રામ કે દેખ લાગે નહીં' એ ગીત ગાયું હતું. ધારાસભાના સભ્યો પણ એ વખતે હાજર હતા. તેમણે આ સભામાં એવી મતવચનનાં વાપણો કર્યા કે અમે ન્યાય મેળવવા માટે આજમુખી કાયદેસરની અરજી વગેરેનાં પગલાં લઈ્યાં પણ હવે અમે આ કેસ લડાવક જાણના હાથમાં મૂકવો વ્યાજખી માનીએ છીએ.

એ સભા પછી સરદાર સાહેબે મુંબઈ સરકારને એ બાબત એક લેખો પત્ર લખ્યો અને એમાં પણ પેલી તપાસ સમિતિની માગણી કરી. પણ સરકારે એ પત્રનો જવાબ બહુ તોછડો આપ્યો.

હાર પછી સરદારે ગુજરાતના યુનંદ કાર્યકર્તાઓને બારડોલી બોલાવ્યા અને તાલુકાના વિભાગ પાડીને વિગતવાર ઓવણીઓ નંખાવી. મહારાજને જાણે સરબોણ વિભાગ આવ્યો હતો. એમને પૂર્ણ અને મી દોળા નદી વચ્ચેનાં ૧૮ ગામોમાં ફરવાનું હતું. અને સરબોણ આશ્રમમાં રહેવાનું હતું. સવાર સાંજ એ તો આજુબાજુનાં ગામોમાં ફરતા અને અને લોકોને બોરસદ સલામતના અનુભવોની તથા પીસ એકવીસના સલામતની વાતો કહેતા. એ સાંભળી સાંભળીને લોકો ખુશ ખુશ થઈ જતા. ત્યાંના લોકો મહારાજને રવિશંકર કહીને બોલાવતા. થોડા વખતમાં તો રવિશંકરને ગામ-લોકો સાથે એવો ગાકો સંબંધ બંધાઈ ગયો કે લોકો એને પોતાને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ આપવા લાગ્યા. પણ મહારાજ તો સરબોણ આશ્રમમાં રવ. ડો. ત્રિભુવનદાસ પોતાને ખર્ચે રહીને દવાખાનું ચલાવતા હતા એમના કુટુંબ સાથે જ રહેતા અને જમતા.

એક વખત પ્રૌદેસર નાયકના સસરા શ્રી બૂંવાભાઈ તલાટીએ કટાક્ષમાં કહ્યું કે તમે બારડોલીના લોકોને લડાવવા આવ્યા પણ એમાં તમારું શું બન્યું? તુકસાન થાય તો બારડોલીના લોકોને થાય, તમારે તો નહિ નહાવાનું કે નહિ નિચોવવાનું.

આ સાંભળીને ઘડીભર તો મહારાજ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પછી એમણે તેમને એવો જ સણસણતો જવાબ આપ્યો કે અમે ખેડા જિલ્લામાંથી આવેલા માણસો નાકવાળા છીએ સમજ્યાને, કા તો અહીંથી કામ પાર પાડીને જઈશું અને કા તો વચ્ચે નર્મદા નદી આવે છે એમાં ફૂળી મરીશું પણ ખૂટ્યા થઈને પાછા નહિ ફરીએ.

દીખળ મળકમા મૂંઝેલી વાતને આવો ગભીર જવાબ મળશે એવી ભૂલાભાઈને કંપના ન હતી પણ આ પ્રમે-ગથી આવેલાઓને મન બારડોલીની લડત કેટલી મહત્વની છે એનો એમને પૂરો પરિચય થઈ ગયો.

૩૩. લોકો ઘરમાં બંદીવાન બન્યા

સરદારે ખારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે દરમાન કાઠકું હતું કે એમના સિવાય કોઈ પણ સ્વયંસેવક કે કાર્યકર્તાએ જાહેર વ્યાખ્યાન ન કરવું, પણ સરદાર તરફથી આવતી દરેક સૂચનાનો પૂર્ણ અમલ કરવો. સત્યાગ્રહ પત્રિકા દ્વારા તથા ગામેગામ ધૂમીને સરદાર બાપણ કરતા હતા, એથી ગામડાંઓની બહેનો તથા લાઈઓ લડત માટે મજબૂત બનતાં જતાં હતાં. સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટેનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર નવી નવી સત્તીઓ આવતી જતી હતી. સરકારી અમલદારો પણ ચોથાઈની નોટિસો આપતા જતા હતા અને જપ્તી તથા ખાલસા માટેની ધમકીઓ પણ આપતા જતા હતા. પણ સરદારે ગામેગામનાં અને કામેકામનાં પંચો મારફત સત્યાગ્રહમાં જોડાવાના કરાવો કરાવ્યા હતા. સરકારનું દમન વધતું જતું હતું તેમ નવો રંગ જન્મતો જતો હતો.

મહારાજે એમના વિલાસમાં બહાગના સ્વયંસેવકો બહુ જોજા રાખ્યા હતા પણ સ્થાનિક લાઈઓનો સાથ એમને ખૂબ મળતો હતો. અડવાડિયે એક વખત સરદાર સાહેબ

એમના વિશાગમાં આવેજ. મહારાજ કહે છે કે “એ વખતે એમની પાસે એક દિવસમાં તેર તેર સભાઓમાં વ્યાખ્યાન કરાવ્યાનું મને સ્મરણ છે.” આવી સતત કાળજીથી લોકોમાં ખુબ સારી જાગૃતિ આવવા લાગી.

પ્રજામાં વધારે જાગૃતિ આવતી જોઈને સરકારે પણ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. લોકોને કારણે માટે એણે પકાણો રોકવા અને જપ્તીઓ ખૂરજોમાં શરૂ કરી દીધી. પણ સરદારનો હુકમ હતો કે જપ્તી અમલદાર આવે એ પહેલાં ધરનાં ગારણાં બંધ કરી દેવાં. બધાં ગારણાંવાળાં મકાનોની જપ્તી ન થઈ શકે, કેટલીક વખત બપોળે દિવસ સુધી પોકીસો અને જપ્તી અમલદારો ઘરોની આજુબાજુ ઘેરા ધાકી રાખતા. લોકો અને એમનાં દોરો આ રીતે પોતાનાં ઘરોમાં જ બંદીવાન જની જતાં. અમલદારો યાકીને જપ્તી ઉઠાવતા, પણ લોકો એકના બે ચતા નહિ. પકાણોની ગદી ભાષા કે અસમ્ય વર્તન લોકોને ગમતાં એવું ન હતું, પણ એમણે લીધેલી ટેક ખાતર ‘કુતર શુદ્ધ વાકો બુકવા દે’ માનીને એ એમના નિશ્ચયમાંથી ચળતા નહિ.

મહારાજના વિશાગમાં જપ્તીઓની શરૂઆત સૌથી મોડી થઈ હતી. પણ એ જાતની પહેલી ધાડ અંચેલી ગામ ઉપર આવી. અંચેલી ખુબ નાનું ગામ હતું. એમાં સાત આઠ ઘરની જ વસતી હતી. ત્યાંના લોકો જરા દીવા હતા. એ જોઈને અમલદારોએ પહેલી જપ્તી ત્યાંથી શરૂ કરી. પકાણોએ આવીને ભેંસો છોડી. પણ દોરડાં છૂટ્યાં કે તુરત એક ભેંસ દૂદી અને જોઈને બીજી ભેંસો લાડકી. પકાણો દોરડાં પકડી રાખ્યા જતાં ભેંસો સાથે ખેંચાયા, કેટલાક

રીએ પડીને ઘસડાયા પણ બેમો હાથમાં ન રહી તે ન જ
ડી. બધી જ બેમો મદુવા તરફ ગાયકવાડીમાં નાસી ગઈ.

કોઈ પણ ગામમાં નાનો, મરખો બનાવ બન્યો કે
સરદાર સાહેબ ત્યાં આગ્રા જ હોય. એ એમની વિતોદી
લાખાથી ગામલોકોને હસાવે, વાતો કુગને અને લીધેલા
નિશાપમાં વધારે મજા બનાવે. અમલદારોએ જોયું કે પ્રગ્ન
જરાય મથક નથી આપતી, એટલે એમણે જખ્તીના
નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા માંડ્યું. એ રાતવરત જખ્તીઓ
કરવા લાગ્યા. વાડો ફેદીને અને ખારણાં તોડીને જખ્તીઓ
કરવા લાગ્યા. પણ આવા બધા પ્રગ્નોએ લોકોને ચોચ
દોરવણી આપવામાં આવતી હતી.

ધીમે ધીમે ખારડોલીનો પ્રશ્ન વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ
પકડતો જતો હતો. પરપ્રાન્તના લોકો પણ ખારડોલીના
બહાદુર ખેડૂતોને જોવા ગાટે ખારડોલીનાં ગામડાઓમાં
આવવા લાગ્યા. પણ સરકારનું વલણ જરાય નરમ નહોતું
પડતું. એ અમલદારોએ કરેલા નિર્ણયને ચલવાક્ય માનતી
હતી અને તપાસ સમિતિ નિમાય એવી પ્રગ્નની માગણીને
ઇન્કાર કર્યો જતો હતો. દિવમે દિવમે એ એના નમ્ર સ્વરૂપમાં
પ્રગટ થતી જતી હતી અને ખારડોલીના ખેડૂતો સરકારના
બીવણ સ્વરૂપ સામે પણ ટકી રહ્યા હો એ જોઈને લોકો
એમની બહાદુરી ઉપર દિશા થતા હતા.

૩૪. મહારાજ પકડાયા

સરકારનું સ્વરૂપ જેમ હિમ બનતું જતું હતું તેમ પ્રજાપક્ષે મંગડન અને સહકાર સાથેનો અસહકાર પણ વધતો જતો હતો. સરકારી કામે જતાં અમલદારને વાહન મળવાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં હતાં, તે પછી એમના કામમાં ખીજ સહકારની તો વાત જ ક્યાં રહી? ગામે-ગામની ન્યાતો તથા મડળો આ વિશે કરાવો કર્તા હતા.

એક દિવસ મહારાજ સગ્ગોળ આશ્રમમાં બેઠા બેઠા રેડિયો કાંતતા હતા, એટલામાં એક જુવાનિયાએ આવીને એમને ખબર આપ્યા કે બારડોલી છાવણીમાં હાલમાં કાર્ક છે નહિ, બધા જ ગામડાંની સભાઓમાં ગયા છે. સરકારી અમલદારો અમારી મોટર વેડે માગે છે અને અમારા પંચે સરકારી અમલદારોને મદદ ન કરવી એવો ઠરાવ કર્યો છે. હવે અમારે શું કરવું? ડી-ડી-સી અલમોલાનો સામાન વાનોડ લઈ જવાનો છે, એ માટે મોટર માગી છે. તમે સાથે આવો તો મને ના કહેવાનું હશે. મહાગાને કહ્યું, ચાલો, હું સાથે આવું છું, જેમ કહીને મહારાજ એની સાથે સ્ટેશને

પહોંચ્યા. રેશન ઉપર ફાજદાર બિલા હતા, એમણે મોટર-વાળાને બોલાવ્યો અને સામાન ભરવાનો દુકમ ક્યો. મોટરવાળાએ કહ્યું કે મારી મોટરમાં બેડા છે એ રવિશંકરને મેં મોટર લાડે આપી છે એટલે આજ તો પતો નહિ ખાય. ફાજદાર સમજી ગયા કે આ એનું બદાનું છે, આથી તેણે એનું લાપસન્સ ખૂંચવી લીધું. આ રીતે મોટર ધરે મૂકવાની થઈ, પણ એથી મોટરફાઈવર જરાય અકળાયો નહિ. તેણે મહારાજ પાસે આવીને હસતાં હસતાં જ કહ્યું, બબ્બુ, તુકસાન થાય તો બહે ચતું, પણ હાલત ચાલશે ત્યાંસુધી મોટર ચલાવવાનો નથી.

બીજે દિવસે એક પારસી ગૃહસ્થની મોટરનું તથા એના બિહારી ફાઈવરનું લાઈસન્સ પણ એ જ કારણે લઈ લેવામાં આવ્યું. એ ફાઈવર પણ એટલા જ ઉત્સાહમાં હતો.

આમ ડી. ડી. સી. નો સામાન પણ દહાડા પડ્યો રહ્યો. છેવટે પોલીસો ચાર ગાડાવાળાને વેડે પકડી લાવ્યા. એ જ વખતે બારડોલીના વાણિયાઓનું મહાજન વેડ નહિ કરવાનો ઠરાવ કરવાનું હતું, એ અંજે મહારાજ ત્યાં હતા. ગાડાવાળાને વેડે પકડ્યા છે એ બાતથી એમની પામે પહોંચી કે તરત એ કચેરી તરફ ચાલ્યા. ગાડાં કચેરીના દરવાજામાં જ છાડેલાં પડ્યાં હતાં. તેમાં સામાન પણ ભર્યો હતો. મહારાજે ગાડાવાળા સાથે વાતચીત કરી જોઈ અને જાણી લીધું કે ગાડાવાળાની વેડ કરવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી. પછી એમણે ફાજદારને ગાડાવાળાઓને વેડમાંથી મુક્ત કરવાનું કહ્યું પણ એ શાના સાંભળે ? એટલે મહારાજે ગાડાનો હડો ઊંચો કરીને બાકું ઉઠાવવા માંડ્યું. એ જોઈને ફાજદારે

કત્યું કે ગાંડું ખાલી જ કરવું હોય તો અહીં નહિ. આ કચેરીના યોગાનમાં ખાલી કરો. પછી ગાડાવાળા ભડે આપ્યા નય. આમ કહેવા પાછળ ફેજદારનો હેતુ ગૃહપ્રવેશની કલમ લાગુ પાડવાનો હતો. પણ આ ધમાલ જોઈને કચેરીમાંથી મામલતદાર મિ. લાખિયાએ મહારાજને અંદર બોલાવ્યા અને સમજાવવા માંડ્યા કે તમે નકામું તોફાન શા માટે કરો છો ? મહારાજે કત્યું કે આમાં તોફાન કરવાનો સવાલ જ ક્યાં છે ? આ ગાડાવાળાઓને વેડે પકડ્યા છે એમને છોડી મૂકોને. એટલામાં શ્રીજીવતરામભાઈ, પંડ્યાજી વગેરે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મહારાજે બીજી ત્રીજી વારો કરવા ન રોકાતાં હવે ગાડાવાળાના બળદ છોડીને ચાલવા માણ્યું. પાછળથી પોલીસોએ બીજાના બળદ લાવીને પણ એ સામાન ભરેલા ગાડાને રવાના કર્યું અને મહારાજને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજ તો ત્યાંનું કામ પૂર્ણ એટલે એમના મુકામ સરભોધ પહોંચી ગયા. એ બેડા બેડા કાંતતા હતા એટલામાં પોલીસોથી ભરેલી એક મોટર આવી. મહારાજ સમજી ગયા કે એ મોટર એમને પકડવા આવી છે પણ એમને કશી તૈયારી કરવાની હતી જ નહિ. એટલામાં લોકો પણ બેગા થઈ ગયા. એક અનાવિલ મિત્ર તો પોલીસ ઉપર બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે હું જોઉં છું કે રવિશંકરને કોણ પકડી નય છે ! મહારાજે એમને શાંત ચાડ્યા અને એ પોલીસોની મોટરમાં બારડોલી રવાના થયા.

સરદાર સાહેબ બારડોલીથી ૨૦ માઈલ દૂરના ગામડામાં એક પરિષદ હતી ત્યાં ગયા હતા. મહારાજ પકડાયાનો સંદેશ

એમને ત્યાંની પરિપદમાં મળ્યો. ત્યાંના વ્યાખ્યાનમાં એમણે એ વાતનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો. રાત્રે એ બારડોલી આત્યા. મહારાજ તો બારડોલી લોકઅપમાં બંધ લઈને ચાક ઉતારતો હતો. એટલામાં સ્વામી આનંદ એમને મળવા આત્યા અને કાંઈ લોઈતું કરતું હોય તો પૂછપરછ કરી. મહારાજે કહ્યું કે એમને કચાળી જરૂર નથી.

ત્રીજે દિવસે સાંજે મહારાજને મામલતદાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આત્યા.

મામલતદાર—તમે જમીન આપશો? તો હોડી મૂકીએ.

મહારાજ—હું મારી જાતને હલકી માનતો હોઉં તો જમીન આપું ને !

મામલતદાર—તમને જણાવવામાં આવે એ તારીખે તમારી મેજે કચેરીએ હાજર થશો ?

મહારાજ—એમાં મારે વાંધો નથી.

મામલતદારે તારીખ આપીને એમને છૂટા કર્યા. સરદાર સાહેબને આવી રીતે છૂટવાનું મળ્યું નહિ પણ એમણે કહ્યું કે આ અઠવાડિયાના ગાળામાં તમે ફરિયા એટલાં ગામડાંઓમાં ફરી વળો. શ્રી રામનારાયણ પાઠક અને મહારાજ ૭ દિવસમાં એમના જાણીતા બધાં ગામોમાં ફરી વળ્યા. એ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં લોકોમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો. લોકોએ એમનું ઉમંગભરે સ્વાગત કર્યું અને સુ થાય છે એની બધા રાહ જોવા લાગ્યા.

અઠવાડિયું પૂરું થયું એટલે મહારાજ કચેરીમાં હાજર થયા. એમને કચેરીમાં વાચવા માટે સરદાર સાહેબે એક સુંદર નિવેદન તૈયાર કરી આપ્યું હતું. સ્વામી આનંદ

અમદાવાદથી પૂ. મહાત્માજીનો પત્ર પણ લેતા આવ્યા હતા. એ પત્ર વાંચીને મહારાજનું દિલ એ દિવ્યપુરુષ પાસે અંતરિક્ષમાં પણ ઝૂકી પડ્યું. મુકદ્દમો ચરૂ થયો ત્યારે સરદાર સાહેબ પણ કચેરીમાં હાજર રહ્યા હતા. સિપાહીઓ પામે પાકા પુરાવા પણ નહોતા. એકે કહ્યું કે બધા ઘોળી ટાપી પહેરે છે એટલે કોઈ ઓળખાતું નથી. ગાડાવાળાને પૂછવામાં આવ્યું કે તને ગાડું લઈ જવાનું કેણે કહ્યું હતું ? ગાડાવાળાએ આંગળી ચીંધીને સરદાર સાહેબને બતાવ્યા, એટલે આખી કચેરી ખડખડાટ હસી પડી. સરદારે પણ હસતાં હસતાં ટકોર કરી કે હા, મને જ પકડી જાઓ. આ ન્યાયનું નાટક પૂરું થયું એટલે સરકારી વડીલે કહ્યું કે આરોપીને ભારે સજા થવાની જરૂર છે. આ સાંભળીને સરદાર સાહેબે કહ્યું કે તમે સાંભળ્યું નહિ ? એ માણસે તો એના નિવેદનમાં જ વધારેમાં વધારે સમજની માગણી કરી છે. મહારાજને સાડાપાંચ માસની સજા કરવામાં આવી.

મહારાજને સુરત લઈ જવાના હતા. એ જ દિવસે ઉ. વિભાગના કમિશનર બારડોલી જીતરવાના હતા. સ્ટેશન ઉપર સરદાર સાહેબ અને લોકોની મેદની મહારાજને વિદાય આપવા માટે આવ્યાં હતાં. સરદારથી છટા પડવામાં મહારાજને દુઃખ થતું હતું. મહારાજ કહે છે કે “એ વખતે મારી આંખમાં આંસુ આવી જાય એવું થયું એટલે મેં નજર આડી ફેરવી લઈને મનને ડાઘમાં રાખ્યું”. સરદાર સાહેબના મનની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી, કેમકે મને સોંપેલો વિકાસ હવે બીજાં કાઈને સોંપવો પડ્યો. પણ એ તો સરદાર હતા.

આવી કોઈ પણ મુશ્કેલીને એ પહોંચી વળે એવા હતા. ”
 અને ખરેખર સરદારસાહેબે તો આ ધરપકડના પ્રસંગો-
 માંથી પણ પ્રગ્નમયતિનાં પૂર ઊલટે એનું પ્રચારકાર્ય
 ચર કરી દીધું. મહારાજની જગ્યાએ એમણે ડૉ. સુમંત
 મહેતા અને શારદાબહેનને ગોઠવ્યાં. સરદારસાહેબ પામે આવી
 જગ્યાઓ પૂરે એવાં ખીજાં ધણાં નામે આવી ગયાં હતાં
 પણ એમની ઈચ્છા એવી હતી કે જને ત્યાંમુધી બહારથી
 ઓછામાં ઓછા માણસો બોલાવવા.

પરમાનંદ ઝોરડીમાં પૂરાયેલા હતા પણ કોઈ રાજકીય કેદી આપ્યા છે એની જાણ એમને થઈ ગઈ હતી. સોળ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારથી એમને કાવતરા કેસમાં પકડ્યા હતા. અને પચ્ચીસ વર્ષની સજા થઈ હતી. ૧૮-૨૦ વર્ષ તો એમણે જેલની કાટડીઓમાં જ કાઢ્યાં હતાં. એમનું શરીર સુકાયું હતું પણ મોંદું કરમાયું ન હતું. મહારાજ કહે છે કે “ મારે એમની સાથે પહેલી મુલાકાત થઈ ત્યારે એમણે હસતાં હસતાં નમસ્કાર કર્યા. આટલાં વર્ષોના જેલવાસ પછી પણ એમનો ઉત્સાહ, ઝૂન અને હાસ્ય જોઈને લલભલાને પ્રેરણા મળે એવું હતું. સામાન્ય કેદી સાથેનો એમનો સંબંધ પણ એટલો સારો હતો કે દરેક કેદી એમના તરફ માનની નજરે જ જોતો. એમનાં ત્યાગ, ભાવના અને ચારિત્ર્ય ઉપર હું ખુશ થયો હતો. ”

મહારાજને એમની પોલીમાં ૩૮ શેર અનાજ ફળવા આપવામાં આવતું. પૂરાં પાંચ અડવાડિયાં સુધી આ કમ ચાલ્યો. ભાઈ ચિનાઈનું શરીર સુંવાળું હતું છતાં એમનેય એટલું જ ફળણું આપવામાં આવતું. બન્નેની ઝોરડીઓ એક ખેરેકના બે છેડે અલગ અલગ રાખવામાં આવી હતી. એક જ વોર્ડમાં અને એક જ હારમાં રહેવા છતાં એમને મળવા દેવામાં નહોતા આવતા. મહારાજનો વોર્ડ પામેશ-નો એક પાટણવાડિયો હતો પણ એ પોલીસથી બહુ ગભરાતો હતો એટલે એ બન્નેને મળવા દે એમ નહોતું. એમ છતાં ખીજી રીતે એ લાગણી વ્યક્ત કરતા. દરેક ૧૧ આઠિસના રોટલા મળતા પણ ૩૮ રોટના ફળણા ઉપર એ રોટલાનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. પણ એ જેલમાં દેશો

વધારો મને એવું હતું નહિ. લાઈ ચિનાઈથી પૂરું દળાતું નહિ એટલે એમને રોજ સાહેબ પાસે રજૂ કરવામાં આવતા. રજૂ કરવા લઈ જાય એટલે વખત બગડે તેથી બીજો દિવસે પહેલા દિવસ કરતાં પણ ઓછું કામ થાય. સાહેબ રોજ રોજ એતવણી આપ્યા કરે. પણ મદારાજને આનું મનમાં બહુ દુઃખ રહ્યા કરતું. એમને ઘણી આપવાનું મન થઈ જતું પણ ત્યાં જવાજ કાણુ દે ? એક દિવસ મદારાજ એમનું ૩૮ શેર દળણું ઘણીને જાનામાના ચિનાઈની ઓરડીમાં પેસી ગયા અને દળાવવા મંડી પડ્યા. પણ તાકડે તે જ દિવસે એવું બન્યું કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અમદાવાદ શહેરમાંથી જોલની મુલાકાતે આવ્યા હતા. એ જોલ કમિટિના મેમ્બર હતા અને અડવાડિયે એક દિવસ કેદીઓને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવા આવતા હતા. મદારાજ જોલમાં આવ્યા છે એ જાણીને એમને મદારાજને મળવાનું મન થયું. જમાદાર સાથે એ મદારાજની ઓલીએ ગયા પણ ત્યાં તો કાઈ હતું નહિ. તપાસ કરતાં મદારાજ ચિનાઈની ઓરડીમાં દળાવના મળી આવ્યા. એથી પોલીસ તો એમના ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયો પણ મહેમાનની રૂબરૂમાં એ કશું બોલ્યો નહિ. લંગોટીના પોષાકમાં મદારાજને જોઈને ભાઈ દેરાસરીને શું થયું હશે એ તો પ્રશ્ન બણે. પણ મદારાજે એમને જોયા એટલે તરત થોડા વખત પહેલાં એમના દીકરા જલમભાઈ ગુજરી ગયા હતા એમને યાદ કરીને આવ્યા-સનના બે શબ્દો કહેવા લાગ્યા. ભાઈ દેરાસરીને લાગણી થઈ આવી અને આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. એમણે ભાઈ ચિનાઈને પણ ઓગળ્યા. ત્યાંથી છટા પડતાં પહેલાં

પરમાનંદ ઓરડીમાં પૂરાયેલા હતા. પણ કોઈ રાજકીય કેદી
 આવ્યા છે એની જાણે એમને થઈ ગઈ હતી. સોળ વર્ષની
 ઉંમર હતી ત્યારથી એમને કાવતરા કેસમાં પકડ્યા હતા.
 અને પચ્ચીસ વર્ષની સજા થઈ હતી. ૧૮-૨૦ વર્ષ તો
 એમણે જેલની કાટડીઓમાં જ કાઢ્યાં હતાં. એમનું શરીર
 સુકાયું હતું પણ મોંદું કરમાયું ન હતું. મહારાજ કહે છે
 કે “મારે એમની સાથે પહેલી મુલાકાત થઈ ત્યારે એમણે
 હસતાં હસતાં નમસ્કાર કર્યા. આટલાં વર્ષોના જેલવાસ પછી
 પણ એમનો ઉત્સાહ, ઝંન અને હાસ્ય ભેદને બલબલ્લાને
 પ્રેરણા મળે એવું હતું. સામાન્ય કેદી સાથેનો એમનો સંબંધ
 પણ એટલો સારો હતો કે દરેક કેદી એમના તરફ માનની
 નજરે જ જોતો. એમનાં ત્યાગ, લાવનાં અને આરિઘ્ય ઉપર
 હું ખુશ થયો હતો.”

મહારાજને એમની ખોલીમાં ૩૮ શેર અનાજ દળવા
 આપવામાં આવતું. પૂરાં પાંચ અઠવાડિયાં સુધી આ ક્રમ
 ચાલ્યો. લાઈ ચિનાઈનું શરીર સુંવાળું હતું છતાં એમનેય
 એટલું જ દળણું આપવામાં આવતું. બન્નેની ઓરડીઓ
 એક બેરેકના બે છેડે અલગ અલગ રાખવામાં આવી હતી.
 એક જ વોર્ડમાં અને એક જ હારમાં રહેવા છતાં એમને
 મળવા દેવામાં નહોતા આવતા. મહારાજનો વોર્ડ પામોલ-
 નો એક પાટલુરાડિયો હતો પણ એ પોલીસથી બહુ
 ગભરાતો હતો એટલે એ બન્નેને મળવા દે એમ નહોતું.
 એમ છતાં બીજી રીતે એ લાગણી બતાવતો. ૮૩ ૧૧
 આઉસના રોટલા મળતા પણ ૩૮ શેરના દળણ ઉપર
 એ રોટલાનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. પણ એ જેલમાં કશો

વધારો મળે એવું હતું નહિ. ભાઈ ચિનાઈથી પૂરું દળાવું નહિ એટલે એમને રોજ સાહેબ પાસે રજૂ કરવામાં આવતા. રજૂ કરવા લઈ જાય એટલે વખત બગડે તેથી બીજે દિવસે પહેલા દિવસ કરતાં પણ ઓછું કામ થાય. સાહેબ રોજ રોજ ચેતવણી આપ્યા કરે. પણ મહારાજને આનું મનમાં બહુ દુઃખ રહ્યા કરતું. એમને દળી આપવાનું મન થઈ જતું પણ ત્યાં જવા જ કાણ દે ? એક દિવસ મહારાજ એમનું ૩૮ શેર દળણું દળીને છાનામાના ચિનાઈની ઓરડીમાં પેસી ગયા અને દળાવવા મંડી પડ્યા. પણ તાકડે તે જ દિવસે એનું બન્યું કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અમદાવાદ શહેરમાંથી જેલની મુલાકાતે આવ્યા હતા. એ જેલ કમિટિના મેમ્બર હતા અને અડવાડિયે એક દિવસ કેદીઓને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવા આવતા હતા. મહારાજ જેલમાં આવ્યા છે એ જાણીને એમને મહારાજને મળવાનું મન થયું. જમાદાર સાથે એ મહારાજની ખોલીએ ગયા પણ ત્યાં તો કાઈ હતું નહિ. તપાસ કરતાં મહારાજ ચિનાઈની ઓરડીમાં દળાવતા મળી આવ્યા. એથી ખોલીએ તો એમના ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયો પણ મહેમાનની રૂમમાં એ દરૂં ખોલ્યો નહિ. લંગોટીના પોષાકમાં મહારાજને જોઈને ભાઈ દેરાસરીને શું થયું હશે એ તો પ્રભુ જાણે. પણ મહારાજે એમને જોયા એટલે તરત થોડા વખત પહેલાં એમના દીકરા જલમભાઈ ગુજરી ગયા હતા એમને યાદ કરીને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહેવા લાગ્યા. ભાઈ દેરાસરીને લાગણી થઈ આવી અને આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. એમણે ભાઈ ચિનાઈને પણ ઓળખ્યા. ત્યાંથી છૂટા પડતાં પહેલાં

૩૫. જોજો, માફીબાફી નં માગતા !

સુરત સબ જેલમાંથી મહારાજને સાંજરમતી ખસે-
 જ્યાં ત્યારે એમના સાથીદાર તરીકે એમને ભાઈ મિનાઈ
 મળી ગયા હતા. બન્નેને શરૂઆતમાં સાંજરમતી જેલની
 ક્વોર્ટાઈનમાં રાખવામાં આવ્યા. ફેલતો એક ધાત્તણ
 કિમિનલ ગુનામાં પકડાઈને જેલમાં આવ્યો હતો એ ત્યાંની
 વીશીમાંથી રોજ સવારસાંજ આ બન્નેને બાબરી બુવારના
 બબ્બે રોટલા અને દાળ અગર ભાજી આપી જતો. એની
 પામેથી બોરસદના શંકર બારેયાએ વાત ગણી કે મહારાજ
 જેલમાં આવ્યા છે. એ વોર્ડર બન્યો હતો એટલે એને
 રોજ ધડેના રોટલા મળતા હતા. એણે પેલા ધાત્તણ સાથે
 મહારાજ માટે પોતાના ધડેના રોટલા મોકલાવ્યા. પણ
 મહારાજે એ પાછા મોકલાવ્યા અને જણાવ્યું કે અમને જે
 મળે છે એ જ બરાબર છે. થોડા દિવસમાં એ બન્નેને
 ક્વોર્ટાઈનમાંથી સાવ અલગ ફાંસીખોલીમાં ખસેડવામાં
 આવ્યા. એ જ રાત્રે ત્યાંથી થોડે દુર દસખોલીમાં પહોં-
 ચાડ્યા. મહારાજને થયું કે “આ જેલ પણ ચોક્કસ મર્મશાળા

જેવી જ લાગે છે. અહીં પણ થોડી થોડી મુન્તમાં રહેકાણ બદલાય છે ! ”

દસખોલીમાં વડેલીનો એક ગરાસિયો ડેદી હતો. તેણે મહારાજને જોઈને કહ્યું, “ મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી ? ” મહારાજે કહ્યું કે “ અમે પણ આવી પડ્યા. ” એમ કહીને એમણે બારડોલી સત્યાગ્રહની વાતો કહી સંજગાવી. પણ મહારાજ ત્યાંના ડેદીઓને વધારે વાતો કહે એ પહેલાં તો ત્યાં હતા એ બધા ડેદીઓને બડા ચક્રરમાં ખસેડી લીધા. એકલા મહારાજને દસખોલીમાં રાખવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે સવારમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. લાક્ષ રાઉન્ડ ઉપર આવ્યા. મહારાજે એમની પાસે પોતાનાં ચરમાં મંગાવી આપવાની માગણી કરી. સુપર. જોલરને નોંધ કરી લેવાની સૂચના આપી અને ધડિંગ ધડિંગ કરતું આખું ધાંકું સરખસ આકારે બહાર ચાલ્યું ગયું. થોડી વાર પછી એક હળમ આવ્યો. એણે અઆવતી મહારાજનું માયું સાફ કરી નાખ્યું. હળમ ચોટલી કાપવાનું પણ કહેતો હતો. મહારાજે ચોટલી ના કાપવાનું કહીને હાથમાં પકડી ગમ્પી પણ પેલા હળમ ડેદીએ હાથ નીચે ચોટલીના મૂળમાં કાપ મૂકીને ચોટલીને જુદી કરી. વાળનાં ગુચળાં મહારાજના હાથમાં રહી ગયાં. મહારાજ કહે છે કે “ એથી મને બહુ દુખ થયું. ચોટલીના વાળ ફેંકી દેવાનું પણ મને ગમતું ન હતું. ”

આક દિવસ પછી મહારાજનો ચહેરો ચયો. એટલે એમનું કામ નક્કી થયું. મહારાજને ચક્કી આપવામાં આવી અને છોટા ચક્રર નખર રમાં રાખવામાં આવ્યા. એ જ વોર્ડમાં ઝાંસીવાળા શ્રી પરમાનંદ, સચ્ચાસિંહ વગેરે હતા.

એમણે કાંઈ તકલીફ તો નથીને એવું પૂછ્યું. એના જવાબમાં મહારાજે કહ્યું કે બીજી તો કશી તકલીફ નથી પણ આ ભાઈ ચિનાઈથી દગાય એમ નથી. એમની દગવાની વરધી તીકળી જાય તો સારું. બીજે દિવસથી ભાઈ ચિનાઈની ચક્કી બંધ થઈ એથી મહારાજને બહુ આનંદ થયો. પણ એમની ચક્કી બંધ થઈ એની સાથે એમની બદલી બડા ચક્કરમાં થઈ એટલે એ મહારાજથી છૂટા પડ્યા.

મહારાજ તો રોજ એમની દગવાની વરધી પૂરી કરે છે અને સારી રીતે જોલના દિવસ પસાર કરે છે. દર અઠવાડિયે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રોન ઉપર આવે એ વખતે પણ એ તો એમનું કામ કર્યા જ કરે. ન મળે કશી ફરિયાદ કે ન કરે બીજી કાંઈ વાતચીત. એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એની મેળે મહારાજની હિસ્ટરી ટિકેટ માગી અને એમાં ધંટીને બદલે નાડાપાટીનો શેરો દરાવ્યો. એ જાણીને ત્યાંના વોર્ડર તો રાજી રાજી થઈ ગયો. મહારાજ કહે છે કે તે દિવસની રોન પછી હું કરી દગવા ગયો પણ ધંટી આવવાની જ ના પાડવા લાગી. જેમ ગાફ દેખીને પગ ચાકી જાય છે એમ નાડાપાટીનો શેરો થયેમો જાણીને આવું થયું હશે. બાકી રહેલું ફળણું વોર્ડરે લઈ લીધું. અને બીજા દિવસથી મહારાજ નાડાપાટી વણવા લાગ્યા. આર દિવસમાં એ બે વાગ્યા પહેલાં પોતાની નાડાપાટીની વરધી પૂરી કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં ભાઈ દિનકર મહેતા તથા છગનલાલ પટેલ પણ મહારાજના સાથીદાર બન્યા હતા. ભાઈ દિનકરને સાદી સજા હતી.

મહારાજ રોજ સવારે આર વાગે બિડી જતા. ઉપનિવદના મંત્રો બોલતા, પ્રાર્થના કરતા અને દાતણ કર્યા પછી મો

જેડકા ખેંચી કાઢતા. આટલું થતા સુધીમાં એરડીનું બારણું
 ઊઘડતું. મહારાજ એમને કામે બેસવાની જગ્યા વાળી નાખે
 એટલા વખતમાં કાંજ આવી જાય. કાંજ પીધા પછી એઓ
 કામે વળગે. અગિયાર વાગ્યાની વીણી આવે ત્યારે એ કામેથી
 છૂટે. જમ્યા પછી અરધા કલાકે ફરી એ કામે લાગતા અને
 વરધી પૂરી થાય પછી એ વાંચવા બેસતા. ફળદ સમયમાં
 એ બીજા કેદીઓ સાથે હળતા મળતા પણ ખરા. આથી
 કેટલાક એમને આદત યર્ષ ગયા હતા. એક દિવસ મહારાજ-
 ની ઓળખાણુ થઈ હતી એવો એક કેદી ઘોખીખાનામાં
 જઈને મહારાજનું પહેરણુ બ્લોચિંગ નાખીને ઘોળું બગ
 કરી લાવ્યો. પેલાએ તો મહારાજ પ્રત્યેના પ્રેમથી એમ ક્યું
 હતું પણ મહારાજને આથી બહુ દુઃખ થયું કેમ કે એને એ
 તો ચોરી કરી એમ માનતા હતા. કેટલીક વખત કેદીઓ
 મહારાજને રવિવારનો ગોળ અગર તો મલિદો આપવા પણ
 આવતા પણ મહારાજ બહુ જ પ્રેમપૂર્વક એ પાછું વાળતા.

કાલાભાઈ દેરાસરીના ધાર્મિક ભાવણુ વખતે બધા
 કેદીઓને જવા દેતા પણ મહારાજને ત્યાં લઈ જવાનો પ્રતિ-
 બંધ હતો. આ નિમિત્તે બધા કેદીઓને મળવાની સુંદર
 તક મળતી પણ મહારાજમાં જેલ અધિકારીઓને કોણુ જાણે
 શી લય કરતા દેખાઈ ગઈ હતી કે એમને એ લાલ નહોતો
 મળી શકતો.

એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મહારાજને ઓફિસમાં
 બોલાવીને એમની સાથે કેટલા ભાઈઓ છે વગેરે સામાન્ય
 પૂછપરછ કરી. એ પાછા આવ્યા ત્યારે એમના વૅડરે

એમને પૂછ્યું કે તમારી પાસે માંથીબાંધી નથી મંગાવતાને ?
તે તો, માંથી માંગતા.

‘મહારાજને એક કિમિનલ કેદીમાં આવું સ્વાસ્થિમાન
જોઈતે બહુ આનંદ થયો. મહારાજ એ વખતે બહાર શું
ચાલતું હશે કે શું નહિ એવા કશા ધાટ પણ ન થકતા
અને એ અંગે કશી પૂછપરછ પણ ન કરતા. એમણે પોતાની
જાતને બહારની દુનિયાથી ટાપી લીધી હતી એટલે પોતાની
જેઞની દુનિયામાં જ રત રહેતા, બાંહે આબુ કામ કરતા
અને ફાજલ સમયમાં અભ્યાસ કરતા. મહારાજની આધ્યા-
ત્મિક વૃત્તિનું આ એક લક્ષણ હતું.

૩૬. કાવીઠાનો ખોડિયો

એક દિવસ હોજ પામેની ખાળના મેં પાસે નીચો નમીને એક કઠી બીજા વૉડમાંથી મહારાજને ખોલાવતો હતો. પણ મહારાજે એ રીતે આથે રહીને વાતો કરવાની ના પાડી. બે દિવસ પછી એ મહારાજની આરડી પામે આવીને મહારાજને પગે પડ્યો. મહારાજે એને બોલે ક્યો ત્યારે એમને બજાર પડી કે આ તો દેદરડનો ખોડિયો છે !

મહારાજ કડાણા રહેતા હતા ત્યારે એક વખત એમની પામે સમાચાર આવ્યા હતા કે કાવીઠાનો પાટણવાડિયો ખોડિયો આબુખાબુના ગામેમાં લૂટફાટ કરે છે. ત્યારબાદ થોડા જ દિવસોમાં એક ભાઈએ આવીને મહારાજને કહ્યું, મહારાજ, આપનું કામ પડ્યું છે. મહારાજે કહ્યું, બોલો, શું કામ છે ? આવનારે કહ્યું કે મારો એક સાબો છે એના ઉપર ભારે આળ આવ્યું છે. મહારાજે કહ્યું કે એ કયાનો છે અને એનું નામ શું ? એણે કહ્યું કે એ છે તો કાવીઠાનો અને એનું નામ ખોડિયો છે.

મહારાજ—કાવીકાના ખોડિયા તરીકે જાણીતો છે એ જ ને ?

આવનાર—હા, એ જ, એને માશી ન અપાવો ?

મહારાજ—માશી શી રીતે અપાવાય ? એ ચોરીલૂંટ તો કર્યા જ કરે છે.

આવનાર—મહારાજ, એની જૂઝ તો નાની હતી પણ એમાંથી ક્ષેતાતો ફરવા લાગ્યો અને છેવટે આ રવાડે અડ્યો. એની હાજરીમાં મીંકું પડ્યું ત્યારથી એ નાશતો કરે છે. પણ તમે કાંઈક કરો તો જરૂર થાય.

મહારાજ—થાય કે ન થાય એ તો કેમ કહેવાય ? પણ હું પોલીસ કમિશનર સાહેબને મળી જોઈશ.

આવનાર બહુ રાજી થયો અને બોલ્યો, તમે આવડું કરો તો તો બગવાન જ હું બિતર્યો. એનાં બેરાં માકરાં બધાં રખડી મરે છે.

મહારાજ વડોદરા જઈને પોલીસ કમિશનરને મળ્યા. અને જણાવ્યું કે જો એને માશી બક્ષો તો હું પોતે ખોડિયાને હાજર કરાવું. એમણે કશું કે એ તો લૂંટો કરે છે એને કેમ છોડાય ? મહારાજે કહ્યું કે એને સમજાવીને સુધારીશું. પોલીસ કમિશનરે કહ્યું કે તમે ચિંતા ન કરશો. મારી પાસે ખાંદૂક છે. બહુ ફેલ કરશે તો એ વડે હડાવી દઈશ. મહારાજ બે મિનિટ સુધી તો કશું બોલ્યા નહિ પછી એમણે કહેવા માંડ્યું. બાજર દેવાને તમે સાત વર્ષે પકડ્યો પણ સાત વર્ષ સુધી એણે લોકોને રંજાડ્યા એનું શું ? એના કરતાં આ અત્યારથી રજૂ થાય અને એવું કરતો અટકે તો શું ખોટું છે ? મહારાજની આ વાતમાં એમને કાંઈક તથ્ય સમજવા

ખોડિયો—કોઈ નથી કરતું.

મહારાજ—આ અવારસાંમાં જઈને પાસી બેરીને નસાડી લાગ્યો એ શું ? બોલ, તારે માસી માગવી છે ? તો રજૂ થવું પડશે. થોડો દંડ તો થશે પણ છૂટી જઈશ. ફરીથી આવા ધંધામાં પડવું ન હોય તો મારી સાથે ચાલ.

બહુ સમજાવ્યા પછી ખોડિયાએ ખીજે દિવસે કાવીડામાં આવીને મળવાનું વચન આપ્યું અને લાગેલો નિશાળના ઓટલે રાહ જોવાનું કયું.

મહારાજ ખીજે દિવસે, નક્કી થયું હતું તે ઓટલે જઈને બેઠા. ત્યાંથી આવતા જતા લોકો મહારાજને પૂછવા લાગ્યા કે અહીં કેમ બેઠા છો ? ચાલોને ગામમાં. મહારાજે કહ્યું કે એક ભાઈની રાહ જોઉં છું. બહુ રાહ જોવા છતાં કોઈ આવ્યું નહિ ઓટલે મહારાજ ખોડિયાના ઘેર ગયા અને ફળિયાના લોકોને પૂછ્યું કે અહીં ખોડિયો છે ? બરતી બહેનોએ કયું કે મૂંઝા ખોડિયો. અહીં ખોડિયો શાનો ? નજીકમાં પડેલા એક ખાટલાને પાથરીને મહારાજ ત્યાં બેઠા. થોડીવારે એક પાટણવાડિયાને ખેતે ત્યાં આવ્યા હતા એવી ખબર ખોડિયાને પહોંચાડવાનું કહીને મહારાજ ચાલી નીકળ્યા.

વાત એવી બની હતી કે ઢૂંઢાંવાના મુખી સરકારના ખાસ મળતિયા હતા એવી ખોડિયાને ખબર મળ્યા હશે તેમણે એને કયું કે ધોળા ટોપીવાળાનો વિશ્વાસ ન રાખીશ. જો તું પેલા નાપાવાળા બહારવટિયાને પકડાવે તો તને ધનામ અપાતું. આવી લાલચ આપીને તેમણે એને ડિ. પો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે રજૂ કર્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એને વચન આપ્યું કે જો એ નાપાવાળાને પકડાવશે તો એ એના

ગુના માફ કરશે. ખોડિયાને એક બંદૂક આપવામાં આવી. એ બંદૂક લઈને નાપાવાળાને પકડવાને બહાને લૂંટફાટ કરતો ફરવા લાગ્યો. દૂંદાકૂવાના મુખીને તેણે રૂપિયા ૧૮નો એક સાફો બંધાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરમાં શ્રી દરબાર સાહેબ તથા મંડળીને બ્રાહ્મણગામમાં જીંધિયાપાર્ટી મારે ખોલાવ્યા હતા. એ મંડળીમાં મહારાજ પણ હતા. એ વખતે એક સમાચાર આવ્યા કે પામોક્ષના એક પાટીદારના છોકરાને બહારવટિયા જીંધકી ગયા છે અને રૂપિયા માગ્યા છે. મહારાજ ખોલી જઈયા કે એ કામાં પેલા ખોડિયાનાં જ હોવાં જોઈએ. મહારાજ સાંથી નીકળીને ખોડિયાને મળીને એ છોકરાને છોડાવવા જવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં ક્ષીન્ન ખબર આવ્યા કે છોકરાને છોડી મૂક્યો છે. પણ આ પ્રસંગ પછીથી એ ખોડિયાનો ઉકેલ કાઢવામાં મહારાજનું મન વધારે રોકાઈ ગયું. એમણે શોધી કાઢ્યું કે એ કાવીઠાના ખોડિયા સાથે બીજાને એક દેદરડાનો ખોડિયો પણ રખડે છે. એટલે એ ત્યાંથી નીકળી જઈયા દેદરડા ત્યાંના ખોડિયાના બાપને મળ્યા અને પૂછ્યું કે તમારો છોકરો ક્યાં છે ?

બાપ—ક્યાંક ગયો હશે.

મહારાજ—ક્યાંક ગયો નથી પણ મરવાનો થયો છે. કાવીઠાના ખોડિયા સાથે રખડ્યા કરે છે. જોયુંને બાબર દેવાનું ઘર સુદાં રહેવા નથી પામ્યું. એ જે ઝાડ નીચે બેઠો હતો એ ઝાડનાં મૂળિયાં પણ સરકાર ખોદવા બેઠી છે. તમારે ઘરડેઘડપણ જોલમાં જવું છે ? આ રીતે મહારાજે ડોસાને ઠપકો પણ આપ્યો અને સમજણ પણ

પાડી કે જો વધારે આફતમાં ન કીતરવું હોય તો એને પોલીસમાં રજૂ કરો. આ મતલબનું કહીને મહારાજ બોરસદ જાવણીમાં આવ્યા ગયા.

બીજો દિવસે પરાક્રમે દેદરઝાવાળા બોડિયાને લઈને એનો બાપ મહારાજ પાસે પહોંચ્યો અને કહ્યું કે આ છોકરો તમને મોંઘો, કરવું હોય એમ કરો. મહારાજે એને પણ સમજાવ્યો અને જણાવ્યું કે હાજર થઈશ તો સખ તો થશે પણ બોડી થશે અને અત્યારે હાજર નહિ આવ તો મોટું વરાકું થતું જશે. એ હાજર થવા દબૂલ થયો એટલે મહારાજ એને લઈને બોરસદ ફોજદાર પાસે ગયા.

મહારાજ—તમે દેદરઝાના બોડિયાને બોળ્યો છો ?

ફોજદાર—ના, પણ મારે એને પકડવો છે. પામોલની શૂંટમાં એવું નામ છે.

મહારાજ—આ એ જ બોડિયો છે. મેં એને મમ-જાવ્યો છે અને એ હાજર આવ્યો છે, રહેમ નગર રાખજો. ફોજદારે એને પકડીને લોકઅપમાં પૂર્યો. મહારાજ ત્યાંથી જાય એ પહેલાં બોડિયાએ એમને મગવા બોલાવ્યા અને કહ્યું કે મહારાજ, મને એકલાને હાજર કરાવો છો પણ દાવીદાવાળો બોડિયો અહીંથી એક ગાઉ દૂર વાસણામાં જ છે. એને સમજાવીને લાવેને ! કહો તો હું સાથે આવું.

મહારાજે એ વાત ફોજદારને કરી અને જણાવ્યું કે પેલાને પકડવો હોય તો આને હમણાં છૂટો કરવો પડે.

ફોજદાર—કાર્યગિર્યાં કર્યા પછી હવે એને છોડાય નહિ.

મહારાજ—ત્યારે તમે પેલાને પકડી ગલા.

મહારાજ ત્યાંથી ખોરસદ બાવણીમાં કાર્યકર્તાઓનું એક સંમેલન હતું તેમાં ગયા સાગના ફરી એ ફોજદારને મળ્યા અને તેમને અમળના એટલે તેમણે ખોડિયો મહારાજને સુખગત કર્યો અને સાથે માથે જણાવ્યું કે જો આ ગયો તો મારે કે જે બેસવાનો વારો આવશે મારે પેન્શનની તૈયારી છે ફક્ત તમારે વિશ્વાસે હું અને છોક્ર છું મહારાજ ખોડિયાને લઈને અવારી ગમે ચાલવા લાગ્યા ખોડિયાને ને એમને બહુ સમઘ તો હતો નહિ પણ આત્મશ્રદ્ધાથી જ એમણે આ કામ ઉપાડ્યું હતું એમના મનમાં એક વખત એવો વિચાર પણ આવી ગયો ખરો કે હું આ વધારે પડતું સાદસ તો નથી ખેડી રહ્યો? પણ કાર્યનો વેગ એટલો જીજ્ઞાસુ હતો કે એ વિચાર તો આવ્યો એવો જ દૂર ધર્મ ગયો.

વાસણા આવ્યું એટલે તેણે મહારાજને ભાગોળે બેસાડ્યા અને પોતે સીમમાં તપાસ કરવા ગયો થોડીવારમાં પાછા આનીને તેણે ખબર આપી કે એ તો મારે ત્યાં દેદગડા ગયો છે બન્નેએ દેદગડા બણીનો રસ્તો માપવા માડ્યો દેદગડામાં મહારાજ એક જણને ત્યાં બેઠા અને ખોડિયો પેલાને ઘેર જઈને ભાળ કાઢી આવ્યો કે તે ખેતરમાં છે. મહારાજે તેને ખેતરમાં જઈ આવવા કહ્યું ત્યાંથી આનીને તેણે કહ્યું કે મહારાજ તે તો ત્યાં નથી એ ત્યાંથી જ જતો રહ્યો છે કહ્યો તો કાવીઠા જઈ આવું

મહારાજ—તારી મગજ

ખોડિયો—પણ કાવીઠાય ન મળે તો શું કરું ?

મહારાજ—જા તારે ઘેર જઈને સર્પ રહે એનું પછી

ચર્ચ રહેશે

એ પણ થાકી ગયો હતો અને મહારાજને પણ થાક લાગ્યો હતો એ બંનેએ રાત દેદરડામાં કાઢી. વહેલી સવારમાં એ તો પાકો આવીને મહારાજ પાસે ખંડો થઈ ગયો, અને કંઈ કે આલો, ગૂંટ કરી દો.

મહારાજ એને લઈને બોરસદ ગયા ફોજદારને જે બંધુ એ બંધુ કહી સલગાવ્યું તેમણે કંઈ, મૂંઝો એ ન આવ્યો તો, આ તો આવ્યો છે ને ? ખોડિયાને લોકઅપમાં પૂર્યો કેસ આપ્યો અને સાત વર્ષની સજા થઈ મહારાજે એને કહેલું કે ત્રણેક વર્ષની સજા થશે પણ થઈ આવત વાંની.

એ જ ખોડિયો આજે મહારાજની ખોલી આગળ ગેમના પગે પડ્યો હતો મહારાજે એને ખૂબ હેતથી ખોલાયો, એના ખબરઅંતર પૂછ્યા અને કહ્યું કે મેં તો તને ત્રણેક વર્ષની સજા થશે એવું કહેલું અને થઈ સાત વર્ષની એથી મારા ઉપર માફ તો નથી લાગ્યું ને ? એણે કહ્યું, ના, મહારાજ એવું ચમ બોલો છો ? પેલો કાનીકાવાળો ખોડિયો પાછળથી પકડાયો હતો અને એને ૨૧ વર્ષની સજા થઈ હતી, તેના પ્રમાણમાં એને આ સજા હળવી લાગતી હતી અને એ મહારાજનો ઉપકાર માનતો હતો કે, એમણે એને વેળામજા હાથર કમી દીધો હતો. એની સાથેજ એક શકર પકડાયો હતો, એને ૫ સાત વર્ષની સજા થઈ હતી. મહારાજ જેલમાં આવ્યા ત્યારે ધણી રોડી મોકલનાર એ જ શકર વોર્ડર હતો.

પેલો કાનીકાનો ખોડિયો મહારાજના મનમાંથી ગયેલ ન હતો. એ હાથથી ગયેલો જોઈને વટાહરાની પાટણ-

વાડિયા પરિવદમાં મહારાજે એક ઠરાવ રજૂ કરાવ્યો કે કાવીઠાના લોકોએ આ મહિનામાં ખોડિયાને રજૂ કરવો અને એને ફાર્ષ પાટણવાડિયો રાટલો ખવડાવે તો રાટલો ખવડાવનારને નાત બહાર મૂકવો.

આમ ખોડિયા ઉપર ચારે બાજુથી સાલુસો ભરાયો. એક દિવસ મહારાજ કાસીન્દ્રાના સરફેજદાર સાથે વાતો કરતા હતા એ વખતે સમાચાર આવ્યા કે ખોડિયો પકડાઈ ગયો છે. સાંથી ફેજદાર પેટલાઈ ગયા અને મહારાજ કાવીઠા ઊપડ્યા. ત્યાં જઈને એમણે જણ્યું કે કાવીઠાના બીજા બે ચાર જણ પણ જેલમાં પુરાયા છે. એને પકડવાનો પ્રયત્ન એવો હતો કે કાવીઠા ગામમાં એક પાટીદારને ત્યાં સમાઈ બેઠી હતી, એ સાંભળવા માટે લોકો એકઠા થયા હતા. એ જ વખતે એક પાટણવાડિયાનો છોકરો બહાર બારણા આગળ બેઠો હતો, એની નજર એક ટેડ બીડીની ઝૂડીએ તથા કળીના લાકડાં લઈ જતો હતો તેના ઉપર પડી. આથી તે છોકરાને વહેમ ગયો. તેણે પોતાના બાપને ખબર આપી. એક જણ નજીકના લીંબડા ઉપર ચડીને પેલો ટેડ કઈ દિશાએ જાય છે તે જોવા લાગ્યો. તે નજીકના જુવારના ખેતરમાં ગયો. એટલું નક્કી કર્યા પછી ઝાડ ઉપર ચડનારે લોકોને એકઠા કર્યા. ત્યાં એક પોલીસ રહેતો હતો તેને પણ બોલાવ્યો અને ટોળું જુવારના ખેતર લાણી ચાલ્યું. પણ તેને પકડવા માટે લોકોનું ટોળું ઊમટ્યું છે, એ ખબર ખોડિયાને પણ પડી ગઈ હતી. એટલે તે જુવારના ખેતરમાંથી નાહો. ડેટલાક જુવાનિયા એની પાછળ પડ્યા.

અને જાણાવવામાં આવ્યું કે તમને છોડી મૂકવાનો ગવર્નમેંટ ઓર્ડર આવી ગયો છે, પણ આઈ. જી. પી. નો હુકમ હજુ અમને મળ્યો નથી. આજની ટપાલમાંએ આવવો લેઈએ. ત્યાંસુધી અમે તમને બહાર ન ઠાલી શકીએ. બંધાઓ ત્રણેક વાગ્યા સુધી ત્યાં સાથે બેઠા, જેલના અનુભવોની અનેક વાતો કરી, એટલામાં વોર્ડર આવીને જણાવ્યું કે ચાલો, તૈયાર થઈ જાઓ, તમારો હુકમ આવી ગયો છે.

બધા જેલમાંથી છૂટીને સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં ગાંધીજીનો તાગ આવ્યો હતો કે બધા છૂટીને આવે કે તરત પહેલી ગાડીમાં એમને બારડોલી રવાના કરજો.

૩૭. રાનીપરજ કોમ 'વચ્ચે

સરકારની બધી દમદારી અને જુદમો છતાં બારડોલીની પ્રજા નમી નહિ એથી બારડોલીનો પ્રશ્ન વિરાટ થઈ ગયો. પ્રાન્તે પ્રાન્તના આગેવાનો પૂછપરછ કરવા લાગ્યા, અને આ પ્રશ્ન મુખર્ષિ ધારાસભા, વડી ધારાસભા અને ઠેઠ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સુધી પહોંચ્યો. છેવટે મુખર્ષિના ગવર્નર આહેમે સમાધાન કરીને મૂછ બિચી ગળી. પ્રજાને જોઈતી હતી એ તપાસ સમિતિ મળી. ખાલસા થયેલી જમીનો અને જમ થયેલો માલ પાછો મળ્યો. સરકારી તલાટી વગેરેએ સત્યાગ્રહ દરમ્યાન રાજનામાં આપ્યાં હતાં તે બધાને ફરી કામ ઉપર ચડાવ્યા, કેદીઓને છોડી મૂક્યા, અને તપાસને અંતે અમલદારોએ ઠગવેલો મહેસલ વધારો ગેરવાજબી છે એ પણ ઠયુ. આ લડતમા પ્રજાને ખૂબ કષ્ટો વેડવાં પડ્યાં પણ પ્રજાને જાન થયું કે અન્યાયના વિરોધમાં બ્રિટિશ સરકાર જેવી સત્તા સામે પણ સત્યાગ્રહથી ઝૂંઝી શકાય છે અને થયેલો અન્યાય દૂર કરી શકાય છે. આ લડતથી બારડોલીની પ્રજામાં એક જાતનું શહર વધ્યું

એમા કળીના લાહુ જતા જોનાર પેચો જુવાનિયો
 પણ હતો એ જોડિયાને કાકાનો દોકો લાઈ હતો.
 પેચીસ તો ઘોડે જઈને હાજી ગયો પણ પેચા જુવાનિયો
 સતોકપુગની મીઠા આગળ જતા જતા લગોયમ થઈ ગયો.
 ટાણુ પાછળ રહી ગયું હતું અને આ એક જુવાનિયાને
 આગળ ધસી આવતો જોઈને જોડિયાએ એની સામે
 બંદૂક તાળી. જુવાનિયો એક કાઠીના ચડની આડસમાં
 ભરાયો. બંદૂક ફૂટી નહિ એથી એણે અનુમાન કર્યું કે
 જોડિયા પાસે ફાડવાના ટોટા નથી હિમત કરીને જુવા-
 નિયો જોડિયા તરફ દોડ્યો, અને તેને બામી પડ્યો.
 ઘોડીવાગમાં પાછળ આવતું ટાણું પણ આવી પહોંચ્યું.
 જોડિયાને પગડીને પેટલાદ ફાજદાર પાસે પહોંચતો કર્યો.
 ત્યાં જોડિયાએ એની નોંધ કરાવી કે ઘોડા દિવસ પહેલા
 સિમગડા ગામની પાળીદાર બાઈ પામેથી એણે જે સોનાનો
 દોંગ કાઢી લીધો હતો એ આ મને પકડનાર છોકરાને
 ત્યાં જ કે આથી તે છોકરાને અને તેના બાપને પણ
 ફાજદારે જેલમાં પૂર્ણ

આ બધી હકીકત મેનવીને મહારાજ પેટલાદ ગયા
 અને ફાજદારને એ બધી વાનથી જાણકાર કર્યા વિશેષમા
 જણાવું કે જે ડાંગરને તમારે ઈનામ આપવું જોઈએ
 તેને તો તમે જેલમાં પૂરી દીધો છે! ફાજદારે જોડિયા
 બિવાલના બીજા બધાને છોડી મૂક્યા

મહારાજ પેટલાદ જેલમાં પેચા જોડિયાને પણ
 મળ્યા અને કહ્યું કેમ જોડિયાને દરે પકડાયો કે નેં મને

હતું ત્યાં રજૂ થયો હોત તો આવું થાત ? પેલા જોડાભાઈને તે પાંચડી બાંધાવી તે એ તને જોડાવવા આવ્યા ખરા ? પણ એકાદ મહિનામાં એ પેટલાદની જેલ તોડીને નાઠો. પણ એનો સિતારો પાંસરો ન હતો એટલે એકાદ ગાઉ નાઠો હશે એટલામાં એ પકડાઈ ગયો એને ખૂબ માર પડ્યો અને ખીજા ગુનાઓ બદલ ૨૧ વર્ષની સજા તો થઈ હતી તેમાં આ નાસવાનો ગુનો વધતાં ૭ માસની સજા પણ વધી. આ ઉપરાંત બ્રિટિશ હદના ગુના બદલ ખીજા ૧૪ વર્ષની સજા થઈ. એ પણ સાગરમતી જેલમાં જ, હતો. મહાગજે એને અચ્ચાસિંહને લલામણુ કરીને ધંટી કામમાંથી નવા કારખાનામાં ગેવંજી કામમાં દાખલ કરાવ્યો. આમ એની ધંટી તો ગઈ પણ એક વખત એના પગ ઉપર સાળનો કાંકલો પડ્યો, તે પાક્યું. તેમાંથી ધનુર ધાયું અને એ સજા પૂરી કર્યા વિના જ આ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળ્યો.

એક દિવસ મહારાજ કાજી પીતે એમનું નાડી પાટીનું કામ શરૂ કરતા હતા એટલામાં વોર્ડરે આરીને ખૂમ મારી કે “રવિશંકર શિવરામ કૌન હૈ ? ચલો તુમ છૂટ જાતે હો, ખિન્ના લે લો.” આમ અચાનક છૂટવાનું આવશે એની મહારાજને કહ્નના પણ ન હતી. ત્યાંના સાથીઓને મળી લેવાની એમને ઇચ્છા હતી પણ જલ્લમા એવી ઇચ્છાઓ શી રીતે પાર પડે ?

બારડોલી અત્યાચર અંગે પકડાયેલા ૮-૧૦ જણ હતા એ બધાને આર્ડરલી વોર્ડમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા,

ઝોટલું જ નહિ પણ દેશભરમાં આ લડતની અસર બહુ સારી થઈ.

મહારાજ વગેરે બારડોલી સ્ટેશને બેઠયા ત્યારે ખુદ ગાંધીજી એમનું સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા એથી એમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. બારડોલીમાં એમનું લાવણીનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ વાલોડ, બાણપરા, સરભોણી જ્યાં જ્યાં એમને ફેરવવામાં આવ્યા ત્યાં ત્યાં લોકોએ હિતસાહભેર એમને વધારી લીધા. ગામે ગામથી ૫૦-૧૦૦ની ભેડ ધરવામાં આવી અને નાળિયેરના તેા કાથળા ભરાયા.

સરભોણીમાં એક ગમ્મત થઈ. મહારાજ જેલમાં ગંધા હતા ત્યારથી એક અનાવિલ મિત્ર દારૂ પીવાનો છોડી દીધો હતો. મહારાજને આવેલા જાણીને એ હોંશભેર મળવા આવ્યો અને મહારાજને બેટતાં બેટતાં જણાવ્યું કે રવિ-શંકર તું ગયેલો તે દહાડાનું પીવાનું છોડ્યું હતું આજે એક પ્યાલી પીને આવ્યો છું. મહારાજે હસતાં હસતાં જ જવાબ આપ્યો કે એવું જાણતો હોત તો તો હજુ મોડો આવત. થોડો વખત બારડોલીમાં રહીને મહારાજે આવા મીઠા સંબંધો બાંધી લીધા હતા.

બારડોલી સત્યાગ્રહની ઘણી અસરો થઈ હતી તેમાંની એક ત્યાંની રાનીપરજ કામની જાગૃતિ હતી. સુરત ગિલ્લામાં અને આસપાસના પ્રદેશોમાં થઈને એ કામની વસ્તી ચાર લાખની છે. પણ એ ભલી જોણી પ્રજા ઝોટલી બધી કચડાઈ ગઈ છે કે એ કદી જીવી થઈ શકશે કે કેમ એની જ શંકા આવતી હતી. શ્રી ચૂનીભાઈ મહેતા અને જુગતરામ

દવે જેવા બેખધારી સેવકો ઈ. સ. ૧૯૨૧થી આ કામમાં દટાઈ ગયા હતા. ચૂનીભાઈએ રેંટિયા દાખલ કર્યા બુગત-રામ ભાઈએ આશ્રમ સ્થાપીને એમની સર્વાંગી કેળવણીની યોજના કરી. ધીરે ધીરે એ કામમાં નવું જ ચેતન આવવા લાગ્યું. પહેલાં જો કામને કાળીપરજ કહેવામાં આવતી. ગાંધીજીએ એમને રાનીપરજનું યથાર્થ નામ આપ્યું અને આજે જો સાર્વાત્રિક થઈ ગયું છે.

એક વખત સરદાર વલ્લભભાઈ, મહાગજ વગેરે બેઠા હતા ત્યાં આવીને એક રાનીપરજ ભાઈએ કે રવાદ કરી કે એ દારૂ નથી પીતો એટલા માટે જ મૂળા સાહેબે પારખીના ઘરમાં બોલાવીને એને માર્યો છે. આ સાંભળીને સરદારે મહારાજ તરફ નજર ફેંકી. મહાગજે કહ્યું કે નવ-સારીના હાલના સૂળા અને નાયબ સૂળા બન્ને સારા છે. આવા કારણસર એ માટે નહિ

દેવકી બેનઈની પરિષદમાંથી સરદાર સાહેબ અને મહારાજ પાછા ફરતા હતા તે વખતે રસ્તામાં સૂમાની અને સરદાર સાહેબની મોટરોનો ભેટો થયો. એ વખતે મોટર બંધી રખાવીને સરદાર સાહેબ સૂળા તથા પોલીસ નાયબ સૂળાને મળ્યા અને વાત વાતમાં પેલા રાનીપરજ ભાઈની ફરિયાદની વાત પણ છેડી. સૂળા સાહેબે જણાવ્યું કે આપની પાસે આવેલી હકીકત બરાબર નથી લાગતી, પણ આપ આ ગવિશંકર મહારાજને અમારા ગાયકવાડી વિભાગમાં મૂકો તો પણ સારું થાય. બીજા સ્વયંસેવકો લઠાવી મારે છે

એ અરસામાં દાડતાડી બંધ કરવાનું એક મોજું

છિપકું હતું. લોકો દારૂતાડીના પીઠે પિટ્ટેટિંગ કરવા જતા નથી પારસી લોકોની પીઠાની આવક ઘટી હતી અને તે અકળાયા હતા. રાનીપરજ પરિષદમાં જિનર્ધ મુકમે સરદાર સાહેબે બહુ તેજસ્વી ભાષણ કર્યું હતું. તેમણે એ કામને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે તમે વાધની બેડમાં રહેનારા, તાડની ટોચે ચડનારા અને કુદરતને ખોજે સનારા બહાદુર લોકો છો. તમે આ દારૂતાડીના પીઠા ચલાવનારા પારસીઓથી કેમ ક્રોધ છો ? હું આજે તમને અહિંસા શીખવવા નથી આવ્યો. ભયભીત થયેલાઓને હું અહિંસા શું શીખવું ? નાન્યનો કાયદો કહે છે કે બચાવ કરવા માટે સામાયિક, કુદરતી કાયદો કહે છે કે હેરાન કરવા આવનારને વશ ન થવું પણ પ્રતિકાર કરવો. જો તમારા ઉપર કોઈ હાથ ઉગામે તો એનો હાથ જુદો કરી નાખોને ! જો તમારી સ્ત્રી સામે કોઈ કુદૃષ્ટિ કરે તો એની આંખ કોતરી નાખો. એ સભામાં એમણે પીઠાવાળાઓને પણ ચેતવણી આપી હતી કે તમે ગરીબ લોકોને પરાણે દારૂતાડી પાઈને ચૂસી ખાઓ છો પણ એટલું જાણી રાખો કે આ મૂળ વનન રાનીપરજનું છે.

આ ભાષણથી ત્યાંના પીઠાવાળા પારસીઓમાં ખૂબ ચકચાર યર યઈ. મુંબઈના ‘જમને જમશેદ’ જાપાએ ખૂબ હો હા કરી મૂકી અને એક તપાસ કમિશન નિમાયું. એ કમિશનમાં બહેરામજી કરીને એક એમ એ નો વિદ્યાર્થી પણ હતો. એણે બેઝુ’ કે રાનીપરજ કામને હેરાન કરવામાં પારસી પીઠાવાળાઓએ કંઈ ખાડી નથી રાખી આ હેવાલ તેણે મુંબઈમાં પોતાની કામમાં પણ પહોંચાડ્યો અને આ

તપાસને પરિણામે રાનીપરજ કામ વિશે એક નિબંધ લખીને એમ. એ.ની ઉપાધી પણ મેળવી.

બારડોલીની લડત નિમિત્તે રાનીપરજ કામમાં જામતિ-નું પૂર આપ્યું હતું. બ્રિટિશ તેમજ ગાયકવાડી બન્ને પ્રદેશના રાનીપરજ ભાઈઓના મનમાં વસી ગયું હતું કે આ દાંડતાડીએ આપણું સત્યાનારા વાળ્યું છે.

વડોદરામાં રાનીપરજ કામ માટે એક બોર્ડિંગ નીકળી હતી એથી થોડા રાનીપરજ વિદ્યાર્થીઓની અક્ષરજ્ઞાનની ભૂખ ભાંગી હતી. શ્રી ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ વડોદરા રાજ્યમાં નાયબ દીવાન હતા ત્યારે તેમણે પણ આ કામમાં કંઈકે રસ લીધો હતો, તેમણે રાનીપરજ બહેનો ગળામાં વજનદાર પથ્થરના હારડાઓ પહેરતી હતી તે રિવાજ કઢાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ આ સત્યાગ્રહની લડત પછી એ કામનો જુવાન વર્ગ કંઈકે કરવા માટે થનગની રહ્યો હતો, તેને દોરવણીની જરૂર હતી. સરદારના ભાષણોએ તેમનામાં નવી અસ્મિતા પેદા કરી હતી. સરદારનાં ભાષણો સાંભળવા માટે લોકો ૩૦-૪૦ માર્ચિ આસીને પણ આવતા. સાથે પોતાનું ભાથું પણ બાંધી લાવતા તે વખતના એમના હિસાહ આગળ મહારાજ કહે છે કે ઉજ્જિયાત સ્વયંસેવકો પણ ફિક્કા લાગતા.

પારસી પીકાવાળાના જિહાપોહ અને લાગવગને પરિણામે વડોદરા ગળ્યે એક બોર્ડિંગ-સ કાઢ્યો કે પિકેટિંગ કરનારે તાડીના ઝાડ નીચે ન જલુ અને પીકાથી અમુક અંતરે જિભા રહીને જ ચોક્કી કરવી. આ બોર્ડિંગ-સ મુજબ મોનગઢ,

મહુવા, બ્યારા વગેરે ગામોમાંથી ૨૫-૩૦ રાનીપરજી
સ્વયંસેવકોને પકડવામાં આવ્યા.

બ્યારા તાલુકાની કેટલાક દાંડ પારસીઓએ રાનીપરજી
કામને ફક્ડાવી મૂકવા માટે એક ઘાટ ઘડ્યો હતો. રાનીપરજી
પ્રદેશમાં સામાન્ય રીતે એવો રિવાજ છે કે ૮-૧૦ ગામ
વચ્ચે અડવાડિયે એકાદ હટવાડો ભરાય. જે લોકોને એમનો
માફ વેચવો હોય તે ત્યાં આવે અને ખરીદી કરનારા પણ
ત્યાં આવે. મોટે ભાગે આવો હટવાડો ભરાતો હોય તેની
નજીકમાં જ એકાદ ઝાડ નીચે પારસી લોકો પોતાનું દારૂ-
તાડીનું પીકું પણ ખોલે. નજીકમાં પાણી માટે એકાદ દૂવો
પણ ખોદાવી રાખ્યો હોય. લોકો પાણી પીવા કે ઝાડના
છાંયે આવે ત્યારે એમને માટે ઢોલક અને મૃત્યુનું આકર્ષણ
પણ ગોઠવવામાં આવ્યું હોય. “આવી બધી ગોઠવણ આ
બ્યારાના સીડાવાળાઓ મજૂ કરી હતી. • સારે સારે તેમણે
એક રાનીપરજી બાઈ જે આના આપીને દારૂ ખરીદવા
જાય એવું પણ ગોઠવ્યું હતું. એને એવું શીખવવામાં આવ્યું
હતું કે તમે કોઈ દારૂ ખરીદવા જતાં રોકે તો તારે હાથમાં
રાખેલું બાલી ઢોલકું ફેંકીને રડવા લાગવું. પછી અમે જોઈ
લઈશું. પેલી બાઈએ જે આનાના દારૂ ખાતર આ બધું નાટક
ભજવ્યું. પારસી જુવાનિયાઓને આટલું જ જોઈતું હતું. તે
સોટીઓ લઈને ચોક્કી કરનાર અને નહિ કરનાર બધા
પાછળ ફરી વળ્યા. રાનીપરજી કામ પારસી લોકોથી એટલી
દબાઈ ગઈ છે કે સો રાનીપરજી લોકો હોય છતાં એક
પારસીથી ડરે. સોટીઓ પડવા લાગી, એટલે ખૂસ પડી કે
“પારહા મારે છે, નાહો, નાહો.” લોકો નાસવા લાગ્યા.

પણ એ જ કોમનો એક થોડું ભણેલો જુવાનિયો થોડા દિવસ પહેલાં જ સરદારનું શાપણ સાંભળી આવ્યો હતો. તેના મગજમાં ગરમી આવી ગઈ. તેણે બધાને નાસતા જોઈને ખૂબ મારી કે “નાહો છો શું ? મારોને પારસીને.” આટલું બોલીને તેણે એક પારસીના હાથમાંથી લાકડી ખૂટી લઈને પારસીને જ ઝૂડવા માંડ્યો. આ જોઈને નાસવા લાગ્યા હતા તે થોભ્યા અને પેલા એકની સાથે પારસીએ ઉપર ઊલટ્યા. પારસીએ ગભરાઈને દોડતા દોડતા છાપરામાં ભરાઈ ગયા. આખો મામલો બદલાઈ ગયો.

પાછળથી પારસીએ પોલીસમાં લાગવગ વાપરીને એ વખતે હતા એવા અને નહોતા એવા કેટલાયને પકડીને જેલમાં પુરાવ્યા. પણ હવે પ્રજામાં નવું જોશ આવ્યું હતું. જેલમાં જતાં એ ડયાં નહિ. ત્યારબાદની એક રાનીપરજ પરિષદમાં તો એ લોકોએ એવો પણ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે વડોદરા સરકાર દારૂતાડી બંધ કરે તો લોકો બ્રિટિશ હઠમાં દારૂ તાડીપીવા ન બંધ એ માટે અમે ચોક્કસ ગોઠવીશું.

આ પરિસ્થિતિ જોઈને મહારાજને પણ આ કોમમાં કામ કરવાનું મળે તો સારું એવું મન થઈ ગયું.

૩૮. મહુવા સોનગઢ તરફ

નૂવસારીના સૂખા સાહેબે તો મહારાજની માગણી કરી જ હતી. એટલામાં મહુવા તરફ આ હટવાડાનો અંગ બન્યો. તેથી સરદાર સાહેબ પણ મહારાજને ત્યાં મોકલવા બાબત અંમત થયા. તેમણે મહારાજને જણાવ્યું કે તારે ત્યાં લાંબો વખત રહેવું પડશે એ ગણતરી રાખવી. મહારાજ પણ ત્યાં જવા જીપડે તે પહેલાં વડોદરા જઈ પોતાના મિત્ર જેવા બની ગયેલા પોલીસ કમિશનર સાહેબને પણ મળી આવ્યા અને તેમની સાથેની વાતવાતમાં જણાવી દીધું કે હવે પોતે મહુવા તરફ ગયા છે અને ત્યાંના લોકોને દારૂડાડી ન પીવાનું સમજાવશે. ત્યાં સૂખા સાહેબનો બાર્ડિનન્સ છે એટલે સંભવ છે કે તેમને પકડે પણ ખરા. પોતે પકડાય તો જેલમાં મળવા આવવાની લલામણુ પણ કરી. મહારાજે વધારામાં જોમયુ' કે મહારાજ સાહેબ કેટલા સારા છે ? તેમણે કેવા કેવા સુધારા કર્યા છે ? પણ આ દારૂનું પાપ નથી છાડ્યું. કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે રાજ્યને પણ લોભ તો છે જ ને ! તેમ છતાં તમે લોકોને દારૂ ન પીવાનું

સમજાવો એમાં કશો ગુનો નથી થતો. તમે એ જાતનું ભાષણ કરશો તોય તમને દાર્દ પકડવાનું નથી.

મહારાજ ઊડ્યા ત્યારે તેમણે એમના જરડા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું કે તમે જાઓ, તમારા ઉપર તો ઈશ્વરનો હાથ છે. તમને કશું થવાનું નથી.

મહારાજ સિટિશ હદ ઝોડીને ગાયકવાડી પ્રદેશમાં કામ કરવા ગયા ત્યારે પંચાજી પણ ચોડે મુધી તેમની સાથે ગયા હતા. નદી આવી ત્યારે એ પાછા ફર્યા તે વખતે તેમની આંખમાં એમનાં આંસુ હતાં.

આ રીતે મહારાજ રાનીપરજ પ્રદેશમાં પહોંચ્યા. એમની પહેલી મુલાકાત એક હટવાડાની હતી. દારના પીઠા આગળ જ એક ખાટલા ઉપર એ વિભાગના ફાજદાર બેઠા હતા. મહારાજ ત્યાં જઈને એમના ખાટલા ઉપર જ એક બાજુએ બેઠા. નજીકમાં રોબે વળેલા લોકોને એમણે એમની દર્દ જરી ભાષામાં દાર પીવાયી શાં શાં નુકસાન થાય છે તે સમજાવવા માંડ્યું. એમની વાતચીત પૂરી થઈ એટલે ફાજદારે શેરડીનો રસ મંગાવ્યો. પણ મહારાજે કહ્યું કે એ વગર પેસાનો રસ મારાથી ન પીવાય. ફાજદારે કહ્યું કે પેસા હું ચૂકવું છું. પણ મહારાજે કહ્યું કે મારે એની જરૂર નથી, માફ કરો.

ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા તે આખા મહુવા. ત્યાં વહી-વટદારને મળીને હટવાડા કેસમાં પકડાયા હતા તે બધા ભાઈઓને એમણે જામીન પર છોડાવ્યા. રાતના ત્યાં એક જાહેર સભા કરીને બીજે દિવસે એ વ્યારા જવા નીકળી ગયા.

એમણે સાંભળ્યું હતું કે બારાના ફોજદારને ત્યાંના પારસી પીકાવાળાઓએ ફાડી નાખ્યો છે. આથી અભય અને ગરીબ રાનીપરજ સાંઈઓ ઉપર ત્યાંના પીકાવાળાની જહાંગીરી ચાલે છે, અને ફોજદાર પોતે ઘરમાં ચકચૂર રહે છે. એ બારા પહોંચ્યા તે વખતે તાકડે ત્યાં એક મેળો ભરાયો હતો. એ તકનો લાલ લઈને મહારાજે ત્યાં એક ભાષણ આપ્યું અને તેમાં કહ્યું કે આ વિભાગમાં રાનીપરજ કેમ ઉપર ભારે ત્રાસ પતી રહ્યો છે એવી હકીકતો અમારી પાસે આવી છે. એ ત્રાસ કઈ કઈ જાતનો છે ? અને સ્વયંસેવકો, પોલીસો કે પારસી પીકાવાળાઓ તરફનો છે ? એ બધી તપાસ કરવા માટે હું આવ્યો છું. ગામડે ગામડે ફરીને હું જાતે તપાસ કરવાનો છું, અને તપાસ પૂરી થયે એનો રિપોર્ટ કરવાનો છું.

મહારાજ ત્યાંના ગોપાલજી વકીલને ત્યાં ઊતર્યા હતા. એ વકીલ રાનીપરજ, કેમના સાંચા સાથી હતા. સાંજે મહારાજને ઉતારે તપાસ થઈ. રવિશંકર બાસ અહીં ઊતર્યા છે ? થોડી વારમાં તો પોલીસ કમિશનરે એ વિભાગમાં તપાસ માટે મોકલેલા એક મી. આર્થ. ડી. અમલદાર અને પેલા ફોજદાર સાહેબ અદર આવ્યા. ગોપાલજી વકીલે મહારાજને ફોજદાર સાહેબનું ઝોળખાંણ કમચુ. પેલા સી. આર્થ. ડી. અમલદારે પણ કહ્યું કે મને ય રાવજહાદુરે આ વિભાગમાં તપાસ માટે મોકલ્યો છે. આપન્યારે અને ન્યાં જશે ત્યાં મને સાથે બોલાવશે તો અપણે સાથે ફરીશું. મહારાજે કહ્યું, બહુ સારું. જન્ને અમલદારો આભાર માનીને છૂટા પડ્યા.

બીજા દિવસથી જ પેલા અધિકારી સાથે મહારાજે કરવા માંડ્યું. આખો વ્હારા અને મહુવા તાલુકો ફરી વળ્યા. ફાજદાર સાહેબ સીધા દોર ચર્ચ ગયા. સી. આઈ. ડી. અધિકારીએ પણ સાચી હકીકતનો અભ્યાસ કરીને રિપોર્ટ કર્યો. પ્રવાસમાં હતા તે વખતે મહારાજે રાની પ્રદેશમાં આવતાં ખાદી કેન્દ્રો પણ તેમને બતાવ્યાં હતાં. તેમનો રિપોર્ટ રાનીપરજ કામને માટે બહુ લાભદાયી નીવડ્યો.

મહારાજને વ્યાગમાં ગોપાલજી વકીલ મળી ગયા હતા પણ મહુવામાં પેલા જમીન પર હોમવેલ્થ બાઈજો માટે જોમને કોઈ લાવનાવાળો વકીલ નહોતો મળતો. આપી એ વરોડગ ગયા અને ત્યાંના જાણીતા બેરિસ્ટર દેશપાંડે સાહેબને મળ્યા. તેમણે જોમને પહેલેથી કહેલું કે મારા જેવું કામકાજ હોય તો કહેવું. મહારાજે આવું નાનકડું કામ બતાવ્યું પણ તેમણે તો જો માટે પણ આવવાની તૈયારી બતાવી, અને ક્યું કે છેલ્લી મુદતે મને ખચર આપ્યો, હું હાજર રહીશ.

ત્યાંના વહીવટદાર પાસે કેસ ચાલતો હતો તેમની પામે મહારાજે વકીલ કરવા માટે મુદત માગી પણ તેમણે મુદત આપી નહિ અને કેસ ચલાવ્યો. એથી મહારાજને બહુ દુઃખ થયું. કેમકે એ દેશપાંડે સાહેબને ખચર ન આપી શક્યા. મુદત ન મળી એથી પાગસી પીઠવાળા રાજ ગજ ચર્ચ ગયા પણ જે સુકાદો બહાર પડ્યો તે જોઈને બધા આભા જ બની ગયા. તેમણે એકેએક રાનીપરજને નિર્દોષ ઠગવ્યો હતો અને પારસીઓના વર્તન માટે બહુ કડક ટીકા કરી

હતી. આ સાંઝળીને બધાને બહુ નવાઈ લાગી હતી. મહારાજે જજમેંટની નક્કર માગી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે નક્કર બક્ષ નહિ મળે. તમારે પત્રિકામાં છપાવથી હશે ખરું ને? છેવટે મર્યાદામાં રહીને છાપવાની સૂચના સાથે તેમણે નક્કર આપવાનો હુકમ કર્યો. મહારાજ કહેતા હતા કે એ મેનિસ્ટ્રેટ બહુ રહેમદિલ હતા પણ ઉપરનો કડપ બહુ જામરો રાખતા. એમના હૃદયમાં ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમ ભર્યો હતો.

આ સુકાદયી રાનીપરજ લાઈઓના ઉત્સાહ અને આનંદની શી વાત કરવી! વ્યારાના કેસમાં પણ બધા નિર્દોષ છૂટી ગયા. ત્યાંના મેનિસ્ટ્રેટ પણ પારસી, પીડાવાળા અને પોલીસોની ટીકા કરી હતી. કष्ट પડવા છતાં રાનીપરજ કાર્યકર્તાઓના આ સુકાદયી કામ કરવાની ધગશ અને ઉત્સાહ વધ્યા. મહારાજને પણ આવી કચકચેલી કામને કાર્થિક રાહત પહોંચી એ વિચારથી આનંદ થયો.

એ અરસામાં જ સોનગઢ નજીકના વાજપુર, ગામના રાનીપરજ લાઈઓને ફેટલાક પારસી પીડાવાળાઓએ માર માર્યો છે એ સમાચાર એ બાજૂના કાર્યકર્તા લાઈ લાઈ શંકરે મહારાજને પહોંચાડ્યા. તેથી મહારાજ સોનગઢ જવા ઉપડ્યા. પ્રિન્સ પ્રતાપસિંહરાવ એ વખતે ત્યાંના જંગલમાં વાઘના શિકારે આવ્યા હતા, તે પોતાની સાથે દાથી પણ લાવ્યા હતા. ત્યાંના રાનીપરજ લાઈઓને મળતાં મહારાજે જાણ્યું કે ચાર ચાર આનાનું દનિયું આપીને એમને જીવના ભોખમવાળા કામમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. મહારાજે પ્રતાપસિંહરાવને રૂબરૂ મળવાનો વિચાર કર્યો.

પણ એ સોનગઢ પહોંચ્યા ત્યાં ભાગોળે જ એમને
એક બીચું દસ્ય-નેવા મળ્યું.

૧ રસ્તામાં ૨૦-૨૫ ગાડાંની દાર બિબી હતી. મહારાજે
પૂછ્યું, ભાઈઓ, કેમ ગાડાં ચોલાવીને બિબા છે ? જવાબ
મળ્યો કે ત્રણ દિવસથી વેડે પકડ્યા છે, ખાવાનું પણ ઠેકાણું
નથી પડ્યું. બળદને નીરવા માટે ધાસનું ય ઠેકાણું નથી.
કામ તો કરું છે નહિ, ફક્ત બેસાડી મૂક્યા છે. બીજાએ
ટાપણી પુરાવી, કાંઈ કામ ના મળ્યું એટલે અમત્તદારે
એમના ઘર માટે રેત મંગાવવા લાગ્યા છે.

આ વાત જાણ્યા પછી તો મહારાજ પ્રતાપસિંહરાવને
મળવા માટે તલપાપક ચર્ચ થવા. તેમણે ત્યાંના એક ડોક-
ટરને ત્યાં બિબા રાખેલી હતી. એમની પાસેથી જાણ્યું કે
રેત તો ચિટનીસે મંગાવી દશે. ચિટનીસનું ઘર સામે જ
હતું. ડોકટરને ને એમને ઝોળખાણ હતી એટલે એમણે
એમને બોલાવ્યા. થોડી બીજી ત્રીજી વાતો થયા પછી મહા-
રાજે શરૂ કર્યું કે આમ ગરીબ માણસોને વેડે પકડવાં અને
ઘરનાં કામ મફત કરાવવાં એ તો નર્યો અન્યાય કહેવાય.
આખી વાત સાંભળ્યા છતાં ચિટનીસ ચૂપ રહ્યા પણ એમનાં
પત્ની બેઠી બેઠી કે હું નહોતી કહેતી કે આ ધોળી ટાપી-
વાળા ફગાફર કરે છે ! ભાઈ, એક જ ગાડુ રેત મંગાવી છે.
આ પાડોશવાળાએ ખૂબ મંગાવી છે એમ કહીને વહીવટ-
દારના ઘર તરફ ચાલેલી ચીંધી. આ વાત ચાલતી હતી
એ જ વખતે વહીવટદાર આદેશ બહારથી ઘરમાં પેસતા
દેખાયા એટલે મહારાજે કહ્યું કે ચાલોને, આપણે એમને જ

મળીએ. વહીવટદાર સાહેબના બૂટ પટાવાળો કાઠી રહ્યો હતો ત્યાં તો મહારાજ વગેરે સાં જઈ પહોંચ્યા.

સાહેબે સવાલ કર્યો કે કેમ આવવું ચયું છે? મહારાજે કહ્યું કે આપનું કામ છે.

સાહેબ—શું કામ છે?

મહારાજ—આપ બેસો એટલે વાત કરું.

અવધ દારકુને મહારાજની ઝોળખાણ આપી અને બધા બેઠા. મહારાજે પૂછ્યું કે પેલા ગાડાવાળાને શું કામ બોલાવ્યા છે?

સાહેબ—મહારાજ સાહેબ આમ્યા છે.

મહારાજ—એમના તરફથી એમને બોલાવવાનો હુકમ છે? અને હુકમ હોય તો પણ એમને ખાવા-પીવાની તો સગવડ ભેવી ભેઈએ કે નહિ? અને આટલાં બધાં ગાડાંની શી જરૂર હતી?

સાહેબ—શી ખબર પડે કે કેટલાં ભેઈસે?

મહારાજ—હું પ્રતાપસિંહરાવને મળવા માગું છું અને આ વાત તેમના કાને નાખવા માગું છું. એ તો અહીં હાથી પણ લાવ્યા છે. એ હાથી લાવવાનું ગુરૂના કબ્બાનું લાકું પણ એમણે ચૂકવ્યું છે. તો શું મરીમ ગાડાવાળાની મજૂરી ચૂકવવાની એ ના પાડે?

સાહેબ—એ તો હરામખોર તલાટીઓ બોલાવી લાવ્યા છે. આટલાં બધાં ગાડાંની શી જરૂર હતી?

એમ કહીને બીજા ઉપર દોષ દેખ્યો.

મહારાજ—એમને કાયદેસર જે પૈસા ચામ તે ચૂકવી દો. બસેને તલાટીઓએ બોલાવ્યા. તલાટી પણ તમારા હુકમ પ્રમાણે કામ કરે છે ને.

સાહેબ—એમને તો વેડે બોલાવ્યા છે. પૈસા શી રીતે ચૂકવાય ?

મહારાજ—મને વેડ કમરવાનો કાયદો ખતાવો.

સાહેબ—જો તો કચેરીમાં હોય.

મહારાજ—તો કચેરીમાંથી મંગાવીને ખતાવો. તમારે તો જીલ્લ જ ચલાવવાની છે કે ખીલ્લું કંઈ ?

આટલી લમણાઝીક પછી કચવાતે મને તેમણે તલાટીને બોલાવ્યો, ધમકાવ્યો અને ત્રણ દહાડાનું સીધું આપવાનો તથા સરકારી ગંજીમાંથી ધાસ આપવાનો હુકમ કર્યો.

બધું પતી ગયા પછી મહારાજે કહ્યું કે તમારે તો ટોઢે જાંયે ખેસીને હુકમ કરવાનો છે પણ આ લોકોને કેટલું દુઃખ બોગવું પડે છે તે જાણો છો ? ત્રણ દિવસ આ ગાડાવાળાઓએ કેટલી તકલીફમાં કાઢ્યા હશે ? સાથે સાથે મહારાજે ખીજી વાત પણ છેડી. આ રાત્રીપરજ લોકોના કેસ તમારે ત્યાં ચાલે છે એની કેટલા વખતથી મુદત પાડ્યા કરો છો, તેના કરતાં કહી દેતા હો કે કેસ હમણાં ચાલવાનો નથી તો ખીચારાઓને ધરના ધંધા છોડીને ફેર ફેર દાંટિયા તોડતા અહીં સુધી આવવું તો ન પડે. વહીવટદાર સાહેબે કહ્યું, સારું, હું જોઈશ.

સાર પછી પેલો કેસ ખીજીજ મુદતે ચાલ્યો અને બધા નિર્દોષ છૂટી ગયા.

૩૯. 'વળી પાછા ખેડા જિલ્લામાં

॥

ઈ. સ. ૧૯૨૯માં મહારાજ પાછા ખેડા જિલ્લામાં આવ્યા. બોરડોલીની લડત બાદ ખેડા જિલ્લામાં મહેસૂલની નવેસરથી આકેશી થવાની હતી તે બંધ રહી. પણ આ વર્ષમાં મહેમદાવાદ અને માતર તાલુકાના શિયાળુ પાકને બહુ નુકસાન થયું હતું તેમ છતાં સરકાર પૂરું મહેસૂલ લેવા માગતી હતી. માતર તાલુકા જેમાં કેટલાંક વર્ષોથી ધસાતો આવ્યો હતો એટલે ત્યાંના લોકો મહેસૂલ ભરી શકે એમ નહોતા. આથી સરદાર સાહેબે પંડપાણને તથા મહારાજને ત્યાંની સ્થિતિની તપાસ કરવા મોકલ્યા.

મહારાજ તથા પંડપાણએ સામાન્ય તપાસ કરી. પછી તેઓ એ વખતના ખેડા જિલ્લાના કમિશ્નર મિ. માસ્તરને મળ્યા, સરદારનો સંદેશો પહોંચાડ્યો અને જણાવ્યું કે આ વર્ષે શિયાળુ પાકમાં મહોતો (વલિયારી તથા કપાસમાં પડતી જીવાત) પડ્યો છે. આથી-લોકોનો શિયાળુ પાક નિષ્ફળ ગયો છે. તેથી મહેસૂલ મુલતવી રાખો. એમ ન થાય તો એ સામે પ્રગ્નને ખૂંચેશ પણ હાવરી પડે. કમિશ્નરે કહ્યું કે તે અમે જોઈ લઈશું.

મહાગજ વગેરે માતર તાલુકામાં ક્યાં એ વખતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી શ્રી જે. સી. કુમારજી તથા ત્યાંના ગ્રામસેવક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ એ તાલુકાની આર્થિક તપાસ કરી રહ્યા હતા તેમના મોટેથી પણ એમણે ખેડૂતોનાં દુઃખની વાતો સાંભળી. તાલુકાના લોકો સહકારી મંડળીઓના દેવામાં કુખી બન્યા હતા આ સ્થિતિમાં મહેસૂલ ભરવું એ તેમને માટે કંઠે કામ હતું. લિબાસીના આગેવાન શ્રી ધર્મિરભાઈ માતર તાલુકાના ગામેગામ મહારાજ સાથે ક્યાં. મહેમદાવાદ તાલુકામાં પણ એ જ રીતે તપાસ કરી. ત્યાં એમની સાથે શ્રી પ્રભુદાસ ઠક્કર ક્યાં હતા. થોડો વખત શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ પણ મોટર લઈને ફરવા આવ્યા હતા એમને પણ ખાતરી થઈ કે લોકો મહેસૂલ ભરી શકે એમ નથી.

મહાગજે તથા પડયાજીએ એમનો રિપોર્ટ તૈયાર કરીને સરદાર સાહેબ તથા જિલ્લાના કલેક્ટર ઉપર મોકલી આપ્યો. ગાંધીજીને પણ આ હાલતથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા.

આ જ અંગે સરદાર સાહેબ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરને અમદાવાદમાં મળ્યા અને કમિશનરની સૂચનાથી કલેક્ટર જાતે ગામડાંમાં તપાસ કરવા નીકળ્યા. મહાગજ પણ તેમની સાથે સાથે ફરવા લાગ્યા.

અકલ્યા ગામમાં કલેક્ટર સાહેબે ગામ લોકોને ભેગા કર્યા અને પાક વિષે પૂછપરછ કરવામાં માંડી મહાગજ પણ નજીકમાં ખેડો હતા. જવાબ આપનાર ભાઈની નજર મહારાજ તરફ હતી. એ જોઈને સાહેબને વહેમ પડ્યો કે એ ભાઈ

મહારાજની સલાહ પ્રમાણે જ જવાબો આવે છે. આથી તેમણે એ ભાઈને પૂછ્યું કે તમારે રવિરાજ સામે જોવાનું છે કે મારી સામે ? તમને એ સવાલ પૂછે છે કે હું ? મહારાજ કલેક્ટરની આ દીકા પોતાને અપમાનરૂપ છે એવું જણાવીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. મહારાજ સરદારને મળ્યા અને વાત કમિશનર સુધી પહોંચી. કમિશનર તરફથી કલેક્ટરને સૂચના મળી કે આવો. જોરો વહેમ નહિ રાખવો. જોઈએ, કલેક્ટરે મહારાજને ફરી જોવાન્યા અને પેલા મનાવ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી. ત્યાર બાદ તપાસ દરમ્યાન મહારાજ કલેક્ટર સાથે તેમની મોટરમાં સાથે જ ફરવા લાગ્યા.

હવે રપેશિયલ અધિકારી શ્રી બટ્ટે તે વરસનું મહેસૂલ મુક્તતવી રાખવા ઉપરાંત માતર અને મહેમદવાદ તાલુકાના જમીનમહેસૂલમાં કાયમ માટે રૂપ ટકાનો ઘટાડો કરવાની જલામણ કરી હતી. પણ એ જાહેરાત બહાર આવે તે પહેલાં તે દેશવ્યાપી લડત સામે આવતી દેખાઈ. એ અરસામાં જ સરદાર સાહેબે ભરૂચ મુકામે એક બાપણ ક્યું હતું, તેમાંથી લડતના બણારા સંબળાવા લાગ્યા હતા. સરકારને પણ સરદાર સાહેબનું એ બાપણ ખૂંચ્યું હતું. પણ બારડોલીના વિજય પછી પ્રજામાં સરદાર સામે લડત કરવાની એક આકાંક્ષા જાગી હતી. જુવાનો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે ચનગની રહ્યા હતા.

૪૦. ઉત્તર ગુજરાતની માગણી

મહારાજ એક વખત કિખલોડમાં એમના મજ-
માનેને મળવા ગયા હતા ત્યાં વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમિ-
શનર તરફથી એક સ્વાર આવ્યો અને તેણે મહારાજના
હાથમાં એક ચિઠ્ઠી મૂકી તેમાં લખ્યું હતું કે ચિઠ્ઠી જોઈને
તરત મળવા આવો મહારાજ તરત જિપડ્યા વડોદરા અને
પોલીસ કમિશનર સાહેબને મળ્યા તેમની પાસે મહેસાણા
પ્રાન્તના સુબાનો લાખો સાત પાનનો રિપોર્ટ આ પો હતો
તે તેમણે એમની સામે ધર્મો મહારાજે કહ્યું કે હું ક્યાં
અંગ્રેજી જણેલો છું ?

ઉત્તર ગુજરાતમાં વાવોલ નામનું એક આખું ગામ
કોઈ ઠાકરડાએ બાળી મૂક્યું હતું તેનો આ રિપોર્ટ હતો
કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે તમે મહેસાણા પ્રાન્તમાં જાઓ. અહીં
બહુ કામ થયું પણ ત્યાં તો સાવ અધારું છે. તમારે ત્યાંના
કામ અગે જોઈએ તો હું તમને પાંચ હજાર રૂપિયા આપુ
મહારાજે જવાબ આપ્યો કે માગથી એવડા મોટા પ્રદેશમાં
કામ ન થાય. તેમણે કહ્યું કે જરૂર જણાય તો સાથે બીજા
કોઈ માણસને રાખો.

મહારાજ—મારે ત્યાં જવું હોય તો સરદારનો હુકમ નોંધો.

કમિશનર સાહેબ—મારો સંબંધ તમારી સાથે શું યોગે છે ?

મહારાજ—તમે છો તો ખરા જ. પણ સરદારનો સંબંધ જુદી જાતનો કહેવાય.

હેવટનો જવાબ પાછળથી આપવાનું કહીને મહારાજ ત્યાંથી છૂટા પડ્યા.

ત્યાર પછી મહારાજ સરદારને મળ્યા.

સરદારે કહ્યું કે ચોડી વહેલી કે મોડી આપણે માથે મોટી લડત આવી રહી છે. વળી એ અજાણ્યા મુલકમાં તારી જોળખાણખાણખાણ ન હોય. ત્યાં શી રીતે કામ કરવાનું ફાવશે ?

મહારાજે કહ્યું કે જોળખાણ નહિ હોય તો ત્યાં જઈએ જોટલે એ થઈ જાય. પણ પાંચદસ વર્ષ સુધી મને ત્યાંથી બોલાવવો ન નોંધો. તો જ ત્યાંનું કંઈક થાય પડે.

સરદારસાહેબ—પણ આ લડત તો થોડા વખતમાં આવી સમજને ?

મહારાજે એવો વિચાર ક્યો હતો કે સરતવાળા છગનલાલ પટેલને એ વિલાગમાં કામ માટે ગોકવવા. જોટલે એ એમને સાથે લઈને ઉત્તર ગુજરાતમાં વડનગર પાસે જાબલિયા કરીને એક ગામ છે ત્યાં ગયા. એ ગામ પાકું ચોર ગામ ગણાતું. પણ આવા અજાણ્યા અને ચોર ગામ તરીકે પંકાયેલા ગામમાં પણ મહારાજનો ભાવ પૂછનાર એક જાણી નીકળ્યો. તેને ત્યાં જઈને મહારાજે ખીચડી પકવી અને ખન્ને જમ્યા.

તે જ દિવસે એ ગામમાં એક બાઈ દૂવામાં પડીને મરી ગઈ હતી. પોલીસ/આની પડોંચે એ પહેલા ગામલોકો એના પગમાં દોરફ લરાયુ અને એ દૂવામાં ગબડી પડી એની એવી વાતો ગોઠવતા હતા.

મહારાજે કહ્યું કે એની સાચીજૂઠી ગોઠવણી કરવા કરતાં સાચી જ વાત કહી દોને કે ઘરમાં તકરાર થઈ હતી એટલે એ ગિસાઈને દૂવે પડી અમલદાર આવશે ત્યારે હું પણ હાજર રહીશ. પણ ગામલોકોને મહાગજની વાત ગળે ન ગતરી.

ફોજદાર આવ્યા એટલે મહાગજ પણ ચોરામાં ગયા. એ મહારાજને ઝાળખતા નહોતા, પણ મહાગજે તો જે બન્યું હતું એ સાચેસાચ ફોજદારને કહી દીધું. એમણે પૂછ્યું કે તમે ક્યાંથી આવો છો ? મહાગજે કહ્યું કે ચરોતરમાંથી.

ફોજદાર—ચા માટે આવ્યા છો ?

મહારાજ—ગામ જોવા માટે.

મહાગજના જવાબથી તેમને જગ આશ્ચર્ય તો થયું. પણ તેમણે કહ્યું કે તમે આ લોકોને ઝાળખો છો ? પાછા ચોર લોકો છે. વચ્ચે એક જણ બોલી ઊઠ્યો, ‘પણ સાહેબ ! આપના કલા વિના કહી ચોરી કરવા ગયા છોએ ?’ ઉવટે અફસોસથી નામે એ કેસ માંડી વાળવામાં આવ્યો.

આ પ્રસંગથી પણ મહાગજને ચંચું કે આ પ્રદેશ પણ રહેવા જોવા તો છે જ. પણ એમણે જોયું કે અહીં રહેવું હોય તો લાંબા વખતની તૈયારી સાથે આવવું જોઈએ પણ એને માટે તે વખતે અનુકૂળ સંજોગો નહોતા, એટલે ત્યારે તો એમણે એ વિચાર છોડ્યો.

૪૧. સરદાર રાસથી પકડાયા

૨

૧

૧

“ સરદારસાહેબનું જરૂરનું બાપણુ વાંચ્યા પછી મહારાજને થનું દત્ત કે હવે ગમે ત્યારે લડત આવી પડશે. લડત સંરૂ થાય એ પહેલાં એકાદ વખત સરદારસાહેબ કાંડા માગામાં આંરી જાય અને ત્યાંના ભાઈઓને બે શબ્દો કહી જાય તો સારું એવું એમને થયા કરતું હતું એ પ્રમાણે શ્રી આશાભાઈએ સરદારસાહેબની રંગ મંગાવીને કનકાપુરા મુકામે એક જગી સભા યોજી. સરકાર તો એની ત્રેવડમાં જ હતી. કલેક્ટરનો મુકામ એ અરસામાં બોરસદ હતો. એ એવું ઇચ્છતા હતા કે સરદારનું બાપણુ ન થવા દેવું.

મહારાજ અને પંજાબ એ અરસામાં મહેમદવાદ મુકામ કરીને રહેતા હતા. સરદારસાહેબ એક રાત એમની સાથે ગાળીને પંજાબ આવે કાંઠાની સત્રામાં જવા નીકળ્યા તો, ખી માર્ચ ૧૯૩૦નો એ દિવસ હતો. રસ્તામાં રાસ ગામ આરતું હતું ત્યાં એમના જમવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જમ્યા પછી તરત કનકાપુરા પહોંચવાનું હતું. રાસના ‘કાચ’કર્તા ભાઈ આશાભાઈએ સરદારસાહેબને

વિનતિ કરી કે આપ ગમના લોકોને એ સબ્બો ન કહેતા જાઓ ? સરદારસાહેબને પણ લાગતું તો હતું જ કે કાંઈક નવાજૂની થશે એમ છતાં આશાભાઈનો આગ્રહ જોઈને એમણે કહ્યું કે લોકો તૈયાર હોય તો ગોડવો. એટલે કલાકમાં કનકપુરા પહોંચી નૂપારીને ? આશાભાઈએ કહ્યું, જરૂર.

તરત રાસમાં નગારું પિટાયું અને વડ નીચે આપું ગામ ભેગું થઈ ગયું પોલીસ બંદોબસ્ત કનકપુરા ગોડવાયો હતો. ત્યાં આજુમાજુના આકંઠસ ગામના લોકો ભેગા થયા હતા. આ રાસની સભા તો અણધારી ગોડવાઈ. એમ છતાં સમાચાર મળ્યા એટલે પોલીસો તથા દહેરાણુના કઠિાર મોટરો દોડાવતા ગસની સભામાં આવી પહોંચ્યા એમની સાથે મેજિસ્ટ્રેટ પણ હતા સભાનું કામ શરૂ થાય એ પહેલાં મેજિસ્ટ્રેટે જાતે સરદાર સાહેબના હાથમાં નોટિસ મૂકી નોટિસ આપતી વખતે એમનો હાથ ધૂંજતો હતો. નોટિસમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સરદાર સાહેબે બાપણ ન કરવું. પણ સરદાર સાહેબે કશું કે હું તો બાપણ કરવાનો.

ત્યારનાં જો લોકોને હિંદીને કહેવા લાગ્યા કે મને તમારી સાથે વાતો ન કરવાની નોટિસ આપનામા આવી છે. પણ હું તમારી સાથે વાત પણ ન કરું એ શી રીતે બને ? મને પકડવામાં આવે તો કાર્ડ એ ગલરાવાની જરૂર નથી. પૂરી શાંતિ સાચવજે. મારો વિચાર તો ગાંવીજી જેલમાં ૧૧૧ પત્રી સલામત કરવાનો હતો, પણ લક્ષ્મી આસ્લો કરવા આવે ત્યારે કાર્ડ મોં ધોવા જવાય છે ? મારે

ખીજું કશું કહેવાનું નથી, પણ ગાંધીજી કહે એ પ્રમાણે વર્તીએ. સરદાર સાહેબ આગળ લખાવે એ પહેલાં તો પોલીસ અમલદારે પોલીસો પાસે ત્યાં પરડ કરાવી અને લોકોમાં પોલીસોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું, અને પોલીસ અમલદારે સરદારને પકડેલા જાહેર કર્યા. આ રીતે રાસની ભાગોળેથી સરદાર સાહેબને પકડવામાં આવ્યા. એથી રાસ ગામનાં બાઈજાહેનોનું દિલ ધવાયું. એમણે સંકલ્પ કર્યો કે સરકારને કરવું હોય તે કરે, પણ આ લડત ચાલે ત્યાં મુધી આપણે લડતમાં પાછી પાની નથી કરવી. પાછળથી નાકરની લડત સર ચર્ચ તે વખતે રાસ મોખરે રહ્યું. સરદાર સાહેબને ત્યાંથી બોરસદ લઈ જવામાં આવ્યા અને તે જ દિવસે કેસ ચલાવીને જલ્લ માસની સજા સંભળાવવામાં આવી.

આ સમાચાર મહારાજે મહેમદાવાદમાં સાંભળ્યા. એ સાંભળીને એમને દુઃખ પણ થયું અને આનંદ પણ થયો. સરદાર પકડાયા એથી દુઃખ અને લડત આવી એથી આનંદ.

સરદાર પકડાયા તેને ખીજે દિવસે સાબરમતીની રેતીમાં એક જગી સભા બરાઈ. ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદની જનતાએ સરદાર સાહેબને અભિનંદન આપ્યાં. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે આપણે સરદારને પગલે જવાનું છે. આ જનાવથી ગુજરાતના વાતાવરણમાં શરમી ફેલાઈ ગઈ.

મત્તર અને મહેમદાવાદ તાલુકાની તપાસનું કામ

ચાલતું જ હતું. મહારાજ વગેરેએ ઘેર ઘેર ફરીને આંકડા એકા કર્યા હતા. બન્ને તાતુકા દેવાંમાં ફૂળી ગયા હતા. ત્રિદાસભરના ખેડૂતોની હાલત લગભગ એવીજ હતી. મહારાજે એમની બધી હકીકતો ગાંધીજી પાસે રજૂ કરી હતી. પણ ગાંધીજી હવે એનો કાપમી ઉકેલ શોધી રહ્યા હતા. એમના મનમાં દાંડી કૂચનો વિચાર રકુર્યો હતો. મહારાજને પણ ઘાગતું હતું કે આવાં થીંગડાં મારવા કરતાં હવે લડત જ ઉપાડવી જોઈએ. મહારાજ તેમજ પંચાજી હવે ગાંધીજી પાસે આવી ગયા હતા. ગાંધીજી મીઠા સલાહ-મહતો વિચાર કરતા હતા, તે જોઈને પંચાજીએ મહારાજને ધરાસણા તપાસ કરવા માટે મોકલ્યા. મહારાજે ત્યાં જઈને મીઠાના મોટા મોટા કુમરો લેયા. જાહેર જનતાને ત્યાં જવાનો પ્રતિગઢ હતો. પણ મહારાજ તો ઠેક સુધી પહોંચી ગયા. મીઠું શી રીતે પકવે છે, તે જોયું. ત્યાંના મજૂરોને રોજી શી મળે છે, તેની તપાસ કરી; અને ધરાસણાના અગર સંબંધી બીજી ઘણી હકીકત મેળવીને એમણે ગાંધીજી પાસે રજૂ કરી. સ્વ. મહાદેવભાઈએ પણ એ અગાઉ જોટલી માહિતી મંગાવી શકાય તેટલી મંગાવી લીધી હતી. બધા સાથે મસલતો ચલાવ્યા પછી ગાંધીજીએ દાંડી કૂચ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. તે વખતે સ્વ. મોતીલાલ નહેરુ, સ્વ. પ્રભાકર પટ્ટણી અને મરહૂમ અબ્બાસ સાહેબ તેમજ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. દિવસે દિવસે વાતાવરણમાં ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. ન્યાં ત્યાં એવી અફવાઓ ચાલતી હતી કે હવે ગાંધીજીને પકડશે.

સરદાર સાહેબના પકડાયા પછી આશ્રમની પ્રાર્થનામાં
 શહેરના લોકો એટલા મોટા અમાણુમાં આવવા લાગ્યા હતા
 કે પ્રાર્થનાસ્થાન નાનું પડવા લાગ્યું હતું. રોજ પ્રાર્થના
 બાદ ગાંધીજીના મુખમાંથી એવી અલૌકિક વાણી ઝરતી
 હતી કે પ્રજામાં નવું નવું ચેતન રેડાતું જતું હતું. છેક છેલ્લા
 દિવસોમાં તો મેદનીને કારણે પ્રાર્થનાસભાનું સ્થાન નદીની
 કિનારાં જ મોકલવું પડ્યું હતું. કેઈ મહાભિનિષ્ક્રમણની
 તૈયારી આવી રહી હોય એવા એ દિવસો હતા.

૪૨. એ પુણ્ય દરયો

તી. ૧૨ મી માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ ગાંધીજી સામરમતી આશ્રમમાંથી એક કૂચ શરૂ કરનાના હતા. પેહલ ચાલતી એ કૂચ ગુજરાત વીધીને દાંડી કિનારે પહોચવાની હતી ત્યાં દરિયાકિનારે મીઠા સત્યાગ્રહનાં મઢાણ ચવાના હતાં. ત્યાં પછી આખા દેશમાં સત્યાગ્રહનું આદોલન શરૂ થવાનું હતું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ માટે જુવાનિયાઓ એક વર્ષથી ધમપજાડા મારી રહ્યા હતા, યુનક પરિષદો જોગશોરથી સભામંચો યજ્ઞવી ગહી હતી, પરંતુ ગાંધીજી આજ સુધી તેમને થોભાવી રહ્યા હતા હવે એ જ ગાંધીજી સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની આગેવાની લઈ રહ્યા હતા. લાહોર મહાસભાના ખૂણે સ્વાતંત્ર્યના આગેશો દેશભરમાં એક નવું જ વાતાવરણ પેદા કર્યું હતું ગાંધીજીના એક એક શબ્દમાંથી જળે અગ્નિ ઝરતો હતો. દાંડી કૂચ ચવાની હતી તેની આગવી સાંજે હજારોની સખ્યા વચ્ચે, સામરમતીની રેતીમાં એ સતપુરુષે કહ્યું કે આશ્રમમાં આ મારું છેલ્લું લાપણ છે સ્વરાજ્ય મારશે ત્યારે હું અહીં પાઠો ફરીસ ત્યાં સુધી હું આ સ્થગતો ત્યાં કંઈ છું.

એ દિવસોની પ્રાર્થનાનાં દર્યો જલ્દી જલ્દી હતાં. રાહેરમાંથી સેંકડો લોકો રાત્રે સાગરમતી આશ્રમમાં આવતા. છેલ્લે દિવસે પ્રાર્થના પૂરી થઈ જતાં કાંઈ ત્યાંથી ખસ્યું જ નહિ. બધાને મનમાં થંકા હતી કે આજે રાત્રે ગાંધીજીને સરકાર પકડી જશે. લોકો નદીની રેતીમાં જ પડ્યા રહ્યા. ગાંધીજી તો ગમે તેવી અકવાળો વચ્ચે પણ એમનું કાર્ય ક્યે જતા હતા. એંથી આશ્રમવાસીઓને એમણે પોતાની સાથે જોડાવાની છૂટ આપી. તેમને માટે કડક નિયમન થઈ કાઢ્યું અને એ સૈનિકો પણ પોતાના માથાં ઉતારી આપવાની તૈયારી સાથે ગાંધીજીની દુકડીમાં જોડાયા. બીજા ભદ્રમલા એ દુકડીમાં જોડાવા આવ્યા, પણ કાંઈને રજા ન મળી. ગાંધીજીએ એટલું કહ્યું કે હું બધાને તક આપવાને છું, થોડી વાર ધીરજ ધરો. રાત ગઈ અને સવાર પડી પણ ગાંધીજીને કાંઈએ પકડ્યા ન હતા.

તા. ૧૨ મીએ સવારે આશ્રમની બહારના જાહેર રસ્તા ઉપર ગળે થેલીઓ બેરવીને એક સૈનિકની અદાથી ગાંધીજી ભેટા રહી ગયા. એમની પાછળ હાથમાં તંજૂરાવાળા પંડિત ખરે અને એમની પાછળ બીજા ૭૮ સૈનિકો જોડવાઈ ગયા. પૂ. કસ્તૂરબાએ પોતાના શુભ હસ્તે ગાંધીજીને તેમજ બીજા સૈનિકોને કુંકુમ અને અક્ષતથી તિલક કર્યાં. રામનામની, ધૂન શરૂ થઈ. આખું વાતાવરણ પવિત્ર, મંજીર અને ધુણ રમરણીય હતું. મહાત્મા ગાંધીજીની જ્ય અને જારતમાતની જ્યના જ્યનાદો વચ્ચે એ કૂચને વિદાય આપવામાં આવી. આખું અમદાવાદ રાહેર એ વખતે સાગરમતી આશ્રમના રસ્તે ઝીઝરાયું હતું. એકુંઝતિભાસિદ્ધ કૂચ શરૂ થઈ ત્યારે

આશ્રમથી એલિસબ્રિજ સુધી દુકડીની બન્ને બાજુએ માનવ-
મેદની સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું ન હતું. એ આખોમાં
કાંઈકે જોર ઉત્સાહ દેખાતો હતો. ગાંધીજીના પગલે પગલે
નવી શક્તિ જન્યત થતી હતી. રોકથી અંબાલાલ સારાભાઈ
ગાંધીજીને માટે એક સુંદર ઘોડો ભેટ લાવ્યા હતા. ગાંધીજી
એના ઉપર બેસવાના ન હતા, પણ પ્રેમભર્યા આશ્રમને વશ
થઈને તેને પણ સાથે લીધો હતો. ફેલીકા મિશ્ર આગળ
તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. એ દમ્ય જ એવું હતું કે એ
ભેદ ને લોકોમાં અનેરા ભાવો અને પ્રેરણાઓ જન્યતાં હતા.

ગાંધીજીની દુકડી કાઢી પણ ગામમાં પહોંચે તે પહેલાં
પૂર્વતૈયારી કરવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી દસ
સ્વયંમેલકોની બે અરુણ દુકડીઓ નીકળી ગઈ હતી. મહારાજ
પણ એ દુકડીઓ સાથે અગાઉથી પહોંચી ગયા હતા અને
ગાંધીજી અને તેમની દુકડી આવે તે પહેલાં તેમનું યોગ્ય
સ્વાગત થાય તથા લોકોમાં લડત માટેની તૈયારી થાય એવી
સમજૂતી કેલાવતા હતા તથા વ્યવસ્થા કરતા હતા.

અસલાહી, ખરિજ, નવાગામ; વાસણા, રાજાણ અને
નડિયાદ આમ ગરેબે આવતા બધાં ગામોમાં આગુબાગુના
વીસ વીસ અને પચ્ચીસ પચ્ચીસ આમના લોકો જમા થતા
હતા અને ગાંધીજીના મુખમાંથી ઝરતી વીરવાણી સાંભળીને
એમના મનમાં કાંઈકે સંકલ્પો દદ થતા હતા. આ પેદલ
આજની કુચના પગલે પગલે પ્રજામાં નવો જુસ્સો ઉમેરાતો
હતો. નવજુવાનોને માથાં ઉતારી આપવાનું મન થતું હતું. ખેડૂ-
તોમાં વખત આજે તારાજ થઈ જવાની હિંમત આવતી
હતી, અને અરકારી પટેલવાડીઓને સરકાર સાથેના

અપવિત્ર સબધમાંથી હાથ ધોઈ નાખવાનું મન થતું હતું. આ કૃત્ય દરમ્યાન ગાંધીજીના કામનો જોખો તો વધે જ જતો હતો.

નડિયાદમાં ગાંધીજીની દુકડીને સંતરામ મદિની ધર્મશાળામાં ઉતારે. આપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજી ગત્રે મદિની અગાસીમાં સૂતા હતા. અડધી રાત્રે તે ચોકચોક જાગ્યા અને કાંઈક લખવા બેઠા. તે વખતે ફાનસ ત્યાં હતું નહિ. મહાદેવભાઈ મોડી રાત સુધી જાગીને સૂઈ ગયા હતા, એટલે ગાંધીજીએ તેમને ઉગાડ્યા નહિ પણ ચંદના અંગવાળે જ લખવા માડ્યું. એટલામાં મહાદેવભાઈ જાગ્યા અને તેમણે ફાનસ કપ્યું. પણ આ બધા વખત દરમ્યાન મહારાજ કહે છે કે એમનું લખવાનું તો આવતું જ હતું. એ ઉપરથી ક'પના કરો કે બાપુના દિલમાં એ વખતે કેવા ભાવ ઊઠતા હશે !

નડિયાદથી જોગિયાવી અને જોરિયાવીથી આણંદ. આણંદમાં એમને ચરોતર એન્કુરેશન સોસાયટીના મકાનમાં ઉતારે. આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંની જાહેર મથામાં એમણે શ્રી મોતીભાઈ અમીનની પ્રવૃત્તિઓનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. ત્યાં એક દિવસ થાક ખાવા માટે મુકામ કર્યો બીજે દિવસે દુકડી નાખા થઈને જોગસદ આવી. જોરમદ હાઈ-સ્કૂલના મકાનમાં એમને ઉતારે. આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંની જાહેરસભામાં ગામેગામની માનવમેદની બિગડી હતી. પ્રવાસમાં એક એક ગામ આગળ વધતાં હતાં તેમ ગાંધીજીના મોઢામાંથી તેજના તણખા ખરતા હતા. અહીં એમણે કહ્યું કે આ સામાન્યનો અત લાવવા માટે મારો જન્મ

છે. હું જીવતો નહિ હોઉં તો મારા વિચારે પણ એનો અંત લાવશે. એમનાં એ સમયનાં લાષણો મરેલાં મુઠ્ઠાંઓને પણ બેડાં કરે એવાં હતાં. દિવસ જતા હતા તેમ તેમ ગુજરાતમાં અને આખા દેશમાં જોશ અને જગતિનાં નવાં નવાં મોજાં ફેલાતાં જતાં હતાં. પણ સરકાર એમને પકડતી નહોતી. બોરસદથી રાસ થઈને એ કનકાપુરા આવ્યા. ત્યાંના રજપૂત ભાઈઓ સમક્ષ એમણે નિર્ભયતાનું મહત્ત્વ, લોકધર્મ અને બહિષ્કારની અદ્વિસક શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો. એ જ સભામાં એમણે આ દાંડી યાત્રાનો મર્મ પણ સમજાવ્યો. અહીં ખેડા જિલ્લાની હદ પૂરી થઈ. મહી નદી યોળાંગે એટલે ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રવેશ થાય. ખેડા જિલ્લાના બધા કાર્યકરો તથા ખીજી હજારોની માનવમેદની ગાંધીજીને વિદાય આપવા માટે મહીની બેખડો ઉપર ટોળે વળી હતી.

મહારાજ એ વખતના પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

એ રાતનો વખત હતો. નદીમાં પાણી ઊતરવા લાગ્યું હતું. બદલપુરના એક ભક્ત હૃદયના સંજ્ઞન રથનાથજીએ ગાંધીજીને નદી પાર કરાવવા માટે રૂ. ૪૦૦) ખર્ચીને એક હોડી ખરીદી હતી. તેમણે ખીજી હોડીઓ પણ મંગાવી હતી. એ રાતનું દૃશ્ય અનુપમ હતું. એક બાજુ બેખડો ઉપર હજારોની મેદની ઊભી હતી, કિનારે મશાલો અને તાપણુની પ્રકાશ પડતો હતો અને પાણીમાં ભાતભાતના પડછાયા પાડતી ત્રણ હોડીઓ નદી પાર કરતી હતી. રામચંદ્રજી વનમાં ગયા અને ગંગા પાર કરી તેવો જ ધીર-મંભીર આ પ્રસંગ હતો. રથનાથભાઈનો ભાવ પણ

રામાયણના પેલા ગુરૂં નાવિક જેવો જ હતો.

ગાંધીજીની હોડીમાં એટલા બધા લોકો બેસી ગયા હતા કે આશ્રમાતનો ભય જણાતો હતો. પણ પ્રલુકપાથી સૌ સુખરૂપ પાર જિતરી ગયા. નદીનાં પાણી ધાર્વા કરતાં બહુ વહેણાં જિતરી ગયાં. આથી નદીનો જે માર્ગ જોડાયો પટ તો પગે કાઢવ ખૂંદીને જ વટાવવો પડ્યો.

ગાંધીજી તે દિવસે સાત ગાઉ તો ચાલ્યા જ હતા. આખા દિવસના કાર્યક્રમો અને પેદલ મુસાફરી પછી આ જે માર્ગલેનો કાઢવ ખૂંદવો એ એમના શરીર માટે બહુ વધારે પડતું તાણ હતું. એમ છતાં સાથીઓની ખમે એસાડવાની વિનંતિ એમણે માન્ય ન રાખી અને કરેલા સંકલ્પ મુજબ કાઢવ ખૂંદતા ખૂંદતા રાત્રે અગિયાર વાગ્યે કારેલીના બાકામાં પહોંચ્યા. એ જ રસ્તેથી રાત્રે બાર વાગ્યે પડિત જવાહરલાલ આવવાના હતા. તેમને સર્થ આવવા માટે મહારાજ આવેલી હોડીમાં જ પાછા ફર્યા હતા. જેમ વખત જતો હતો તેમ નદીનાં પાણી જિતરતાં જતાં હતાં અને કાઢવ ખૂંદવાનો પટ વધતો જતો હતો. જવાહરલાલ જેવાને આવેા કાઢવ ખૂંદવાનો જિંદગીમાં ક્યારે આવ્યો હોય ! તેમને ધોતિયું જોતું સર્થને આવવાની દેવ જ ન મળે, એટલે દીંચણ મુંઢીના પાણીમાં પણ તેમનું ધોતિયું પલળતું જાય. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં પૂછ્યું કે મહાત્માજી કિતને દુર દે ? મહારાજે કહ્યું કે સામે જતી દેખાય છે ત્યાં પોતાની મોટર તેમણે કનકપુરાની બેજડે ચેતારી હતી અને ગાંધીજીને મળીને તુરત આ જ રસ્તે પાછા ફરવાની એ ધારણા રાખતા હતા. પણ ત્યારે માર્ગલેનો કાઢવ ખૂંદીને

મુકામે પહોંચ્યા ત્યારે રાતના બે વાગ્યા હતા. ગાંધીજી બિંધી ગયા હતા જવાહર આગ્યા એટલે એ જાગ્યા. સવારનો ચાર વાગ્યાનો પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગ્યો ત્યાં સુધી એ જુવાને અને વૃદ્ધ પુરુષે પિતા પુત્ર માફક નજીક બેસીને કાશુ બણે શી શી વાતો કર્યા કરી !

પ્રાર્થના બાદ નાસ્તો કરીને કૂચ તો નિત્યના નિયમ મુજબ આગળ વધી, ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓએ બાપુની રજા લીધી. બાપુ અને તેમની મહાળા હવે ભરૂચ જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓને સોંપાઈ. જવાહરલાલ બહુ યાત્રી ગયા હતા એટલે આગ્યા હતા એ જ રસ્તેથી પાછા ન ફરતાં તેઓ ત્યાંથી સીધા ભરૂચ ગયા અને મહારાજ તેમનો મંદિરો તથા ટપાલ લેઈને પેક્ષી મોટર ચોખાવી હતી ત્યાં જવા બિપડ્યા.

૪૩. મીઠા સત્યાગ્રહ

સૂર્ય દરમ્યાન બોરસદ અને મહેમદાવાદ તાલુકા વચ્ચે મુખીપણાનાં રાજનામાં આપવા બાબત હરીફાઈ ચાલતી હતી. એમાં બોરસદ તાલુકો આગળ ગયો, પણ તલાટીનાં રાજનામાં આપવામાં મહેમદાવાદે પહેલ કરી. મહેમદાવાદ તાલુકાનાં હવે બહુ થોડાં ગામો એવાં હતા કે ત્યાંનાં મુખી-ઓએ રાજનામાં નહોતાં આવ્યાં. મહારાજ ગામડે ગામડે ફરીને ગાંધીજીનો સંદેશો ફેલાવતા હતા. એમની મદદમાં ભાઈ પ્રભુદાસ ઠક્કર તથા ગોપાળદાસ બે જથ્થા હતા.

તા. ૬ દી એપ્રિલના રોજ ગાંધીજીએ હાંડી તટે એક મૂડી મીઠું ઉપાડ્યું, એની સાથે દેસબરમાં મીઠાનો કાપદો હતો ન હતો ચર્ચા ગયો. દેશના ખૂલે ખૂલે મીઠા સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો. દરિયો કે ખાડી હતી ત્યાં અગર બનાવવામાં આવ્યા. ખારીનાં મેદાનો હતાં ત્યાંથી મણખધે ખારી ઉસરડી લાવ્યા. અને ત્યાં એવી ફાઈ સગવડ ન હતી ત્યાં દરિયાનું પાણી ઉઠાળીને ખડેચોક બબરોમાં મીઠું પકવવા-માં આવ્યું. સરકારે પણ આ આદાન ઝીલી લીધું. તેણે

ગાંધીજી કે એમની દુકડીમાંના એક પણ માણસને પકડ્યો નહિ પણ દેશભરમાં દમનના દોર છૂટા મૂકી દીધા. લાડીઓ ચાલી, હાડકાં ભાંગ્યાં, માથાં ફૂટ્યાં અને ધરપકડો થઈ.

લસુંદા મહેમદવાદથી ૨૦ માર્ચે દૂર થાય. મહારાજ, સ્વ. ફૂલચંદ્રભાઈ તથા ૨૧૦ ગોકળદાસખાપુ અગાઉથી ત્યાંની ખારી ભેઈ આવ્યા હતા અને લસુંદા જઈને મીઠા સત્યા-મદ કબાનો તેમનો કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ ગયો હતો. પચ્ચીસ પચ્ચીસની ચાર દુકડીઓ લસુંદા, કંકલાલ, કંકાણા અને હળધરવાસમાં તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. પહેલા દિવસની પહેલી દુકડી મહારાજની આગેવાની સાથે નીકળવાની હતી. શ્રી હોટાલાલ વ્યાસ પણ પોતાની એક દુકડી લઈને ઉમરેઈથી આવી પહોંચ્યા હતા. બધાએ મળીને એવું નક્કી કર્યું હતું કે આગેવાને મીઠું ન પકવતું પણ દોરવણી આપવા માટે પાછળ રહેવું. પણ એમાં મહારાજે એમની એક શરત રજૂ કરી હતી કે જો લાડીચાઈ ચક્ર થશે તો તે વખતે પોતે પાછળ નહિ રહે. એમની એ શરત બધાએ કબૂલ રાખી હતી. રાત્રીગીતો ગાતી પહેલી દુકડી આગળ વધી તે વખતે મહારાજ નજીકની જ એક ટેકરી ઉપર જિભા જિભા બધું જોવા કરતા હતા. થોડીવારમાં ફોજદાર તથા પોલીસ ઇન્સપેક્ટર એમની નજીક આવ્યા અને બીજા કોર્મનું કચું નામ ન લેતાં એમને જ પકડેલા બંદેર કર્યા. સ્વયંસેવકો અને પોલીસો વચ્ચે મીઠાની ખેંચાખેચી ચાલતી હતી. એ દૃશ્ય જોવા માટે આલુખાલુનાં ગામોમાંથી હજારો લોકો ત્યાં આવ્યા હતા. એક સ્વયંસેવક પામેથી મીઠું ખૂંટવા માટે પોલીસને એની સાથે કુખ્તીમાં ઊતરવું પડ્યું. પેલો ભાઈ જમીન

પાસે સહકારની માગણી કે આશા કરે, એ જુદી વાત. નાસતું વાતાવરણ એવું કડક બની ગયું હતું કે સરઆતના નળેક માસ માટે તો સિટિય રાજ ત્યાંથી બિખડી ગયું હોય એવું જ લાગતું હતું. છેવટે આશાવાર્ધ ઉપર માટલાં ચોરવાની કલમ લાગુ કરીને ૨૧ વર્ષની સજા ફુર્નલજીભાઈએ કરી. પ્રાજ્ઞથી એ સજા ઘટાડીને ૭ માસની કરવામાં આવી હતી.

મહારાજ કહે છે કે હું સાબરમતીમાં આવ્યો ત્યારે સરદાર સાહેબ પણ ત્યાં જ હતા. સરઆતના ત્રણયાર દિવસ સુધી તેમને ડબલિયા ખોલીની ઝોરડીમાં ઝોપીસ કલાક માટે પૂરી રાખ્યા હતા અને સામાન્ય ગુનેગાર કેદીઓને આપવામાં આવે છે એવો જ ખોરાક આપવામાં આવ્યો હતો. કોઈની સાથે એમની મુલાકાત થવા દેવામાં આવતી નહોતી. પહેલે જ દિવસે એમની સામે જેલના રોટલા ધરવામાં આવ્યા. એ જોઈને લાવતુ નામના ત્યાંના એક વોર્ડરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તેણે સરદારને પોતાને મળતી ધડિની રોટી ખાવા આમ્રક કર્યો. પણ સરદાર સાહેબે એ લીધી નહિ, પરંતુ 'હસતાં હસતાં કહ્યું' કે તું ગભરાય છે શા માટે? ત્રણ મહિના તો હું જૂખ્યા કાઢી નાખ્યું એવો છું. આખો દિવસ એ પોતાની ઝોરડીમાં બેઠા બેઠા કાંત્યા કરતા. એમની ઝોરડીનાં સળિયાનાં ખારણાં ઉપર બળી જડી દેવામાં આવી હતી, પણ એ તો નળે ખારણુની બળી છે જ નહિ એમ સમજીને બેસતા. ચારેક દિવસ પછી સરદારને પોતાની બૂલ સમજાઈ અને સરદાર સાહેબને સ્પેસિયલ ક્લાસ આપવામાં આવ્યો. અને એમને

ત્યાંથી બદલીને એડરલી યાર્ડમાં લઈ ગયા થોડા દિવસો બાદ અમને બધાને પણ સરદાર સાહેબવાળા યાર્ડમાં જ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં પણ આખો દિવસ સરદાર સાહેબ કાંત્યા કરે. સવાર સાંજની પ્રાર્થનામાં એ લખતા. અમે એ એડરલી વાસને 'વલ્લભઆશ્રમ' એવું નામ આપ્યું હતું. અમને બધાને 'બી' કક્ષાસમાં ચડાવવામાં આવ્યા એટલે વલ્લભઆશ્રમમાં અમારા દિવસો નિગતે જતા હતા. અમને કાસ્ટું રેશન આપવામાં આવતું અને અમે જાતે રસોઈ બનાવી લેતા. ૧૫-૨૦ દિવસ આમ ચાલ્યું. એટલામાં એક રાત્રે અમે પ્રાર્થના કરતા હતા તે વખતે જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યા અને તેમણે જાહેર કર્યું કે અમારી ૩૫ જણની બદલી થવાની છે માટે અમારે તૈયાર થઈ જવું. આ હુકમને અડધી કલાક થાય એ પહેલાં તો અમને ઉપાડ્યા. અમારામાંથી ૧૫ને ધરોડા જેલમાં લઈ ગયા અને અમને ૨૦ને નાસીક જેલમાં લઈ ગયા. સરદારસાહેબ વળી પાછા સાબરમતી જેલમાં એકલા રહી ગયા.

ઉપર પડી ગયો. પણ હાથમાંનું 'મીઠું' છોડ્યું નહિ. એક સ્વયંસેવક એવી જૂઠાં ભારતો હતો કે મને ખાંપવો હોય તો ખાંપી નાખજો પણ પાછો નથી ફરવાનો. વાતાવરણ એવું રંગમાં આવ્યું હતું કે જેમ જેવાખેંચી વધતી જતી હતી તેમ સ્વયંસેવકોનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો, ત્યાં-ત્યાં વદેમાતરમ્ અને મહાત્મા ગાંધીની, જયના પોશરો સંભળાતા હતા.

મહારાજને પકડીને પોલીસના તંજૂરો પાસે લઈ ગયા હતા. એમની તપાસ કરવા માટે શ્રી છોટાવાણ વ્યાસ ગયા તો તેમને પણ પકડેલા જાહેર કર્યા. 'મીઠું' તો ખીચી ધણીએ લીધું હતું પણ તેમને કોઈને પકડ્યા નહિ. મહારાજને ત્યાંથી મહેમદાવાદ લઈ ગયા. ૨ વર્ષની સજા, ૨૦૦ રૂ. દંડ અને દંડ ન ભરે તો ૩ માસ વધુની સજા કરવામાં આવી. ત્યાંથી એમને સાબરમતી લઈ ગયા. એ ત્યાં પહોંચ્યા તો પહેલાં તો જુદાજુદામાં મીઠા સત્યાગ્રહ કરતાં શ્રી દરબારસાહેબ તથા સ્વ. ગોકળદાસ બાપુને પણ પકડીને ત્યાં પહોંચાડી દીધા હતા. રાસના અશ્વાભાઈને પણ પકડી લાવ્યા હતા. પણ એમના ઉપર ચોરીનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને ૨૧ વર્ષની સજા કરી હતી.

બન્યું હતું એવું કે રાસમાંથી અરદારસાહેબ પકડાયા ત્યારપછી રાસ ગામે ગાંડ વાળી હતી કે સરકારી તંત્ર સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન રાખવો. ત્યાંના મુખી, તલાટી, રાવણિયા બધાનાં ગજનામાં આવી ગયા હતાં. ગામમાં કોઈ અમલદાર આવે તો તેને પાણી પાવાનો પણ કોણ નાવ પૂછે ? આથી બેરસદના બે મુસલમાનોને રાવણિયા

બનાનીને ત્યાં ગોડવ્યા હતા તેમને પણ પોતાનું ખાવાનું
બેરસદ્ધી લાવવું પડ્યું. એક વખત ડી. ડી. સી. રામ
ગામના આવવાના હતા ગામના વમવાયાઓએ સર-
કારી અમલદારોને કશી મદદ ન કરવી એવો ઠરાવ કર્યો
હતો. સાહેબ માટે ચોરામાં પાણીના માટલાં જોઈતાં હતાં
પણ કાણુ આપે ? એક બહેરી કુલાર બાઈએ આ અસહ-
કારનો હેતુ સાંભળ્યો ન હતો. તેને ત્યાં જઈને રાવ-
ણિયો માટલા લઈ આવ્યો. આશાભાઈને આ વાતની જાણ
થઈ એટલે એ પેલી બાઈને મળ્યા. બાઈએ કહ્યું કે જો
એવું નક્કી થયું હોય તો મારે માટલા નથી આપવા. ચાલો,
ચોગામથી પાછાં લઈ આવીએ. બાઈને સાથે લઈને આશા-
ભાઈ ચોગામાં પડેલાં બન્ને માટલા પાછાં ઉઠાવી લાવ્યા.

એ વખતના ડી. ડી. સી. સ્વં કુર્લભજીભાઈ કે
જેમણે પાછળથી પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું હતું
અને જે જીવ્યા ત્યાંથી ગૃહકાર્યમાં પડ્યા હતા, તેમણે
આશાભાઈને બોલાવીને પૂછ્યું કે મહાત્માજીના 'નવજીવન'માં
એવું ક્યાં લખ્યું છે કે અમલદારોને પાણી પણ ન પાવું.
હોય તો મને બતાવો.

આશાભાઈ—એ કાંઈ હું ન સમજું. હું તો એટલું
જ સમજું કે તમે અને જે સરકારને કાઢવા મળીએ છીએ
એનાં પ્રાંતલા ચક્રને બેડા છે. એમને અને શુ કામ સહ-
કાર આપીએ ? અને ગાંધીજીએ એવું તો કહ્યું જ છે કે અમલ-
દાર અમલદાર તરીકે આપણી પાસેથી કાંઈ પણ સાથ
ન મેળવી શકે. માણસ મદદ દેવા તેની સાગવાર કરીએ
એ જુદી વાત અને અમલદાર એના અધિકારની રૂએ આપણી

૪૪. 'ફાગટમેન'ની ફજેતી

બીજાં બધાં જોલખાનાંઓથી જુદું પડે એવું નાસી-કતું જોલખાનું હતું. એ તાજેતરમાં જ છેલ્લી ૬૫ મહારો બાંધવામાં આવ્યું હતું. આખી જોલમાં ગટર ગોઠવી હતી. પરદેશી ઢબનાં ફલસ જાળરો તથા મૂતરડીઓ ગોઠવ્યાં હતાં અને ત્યાંનાં હવાપાણી તો સારાં હતાં જ.

જોલની પાછળ જ મહારાજ વગેરેનો ફેલવે ડબ્બો લાવવામાં આવ્યો. અને બધાં કેદીઓને નવી જોલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. જોલનાં મુખરિન્ડેન્ડ-મિ. લંડારી તથા જોલર મિ. કટેલીએ અગાઉથી આ નવા આવનાર કેદીઓ માટે જોલની ઓરડીઓ વાળાંઓને સ્વચ્છ કરાવી રાખી હતી. દરેક ઓરડીમાં ગાદી, પાથરણું, પુસ્તકની ઘોડી, યાળા, વાડો, પ્યાલો તથા લોટા આદિ ચીજો ગોઠવી રાખી હતી. એ યાડમાં ૩૦ ઓરડીઓ હતી. એટલે આખો યાડ આ નવા કેદીઓ માટે રેઠવામાં આવ્યો.

મહારાજ કહે છે કે, “આ નવી જોલનો ઠાઠ ભેદને

મને તો એમ જ લાગ્યું કે, આ વખતે સગકારે અમને મહેમાન તરીકે જ જોવા માંડ્યા છે. અહીં પણ અમે કાચો સામાન મેળવીને રસોઈ હાથે બનાવવાનું નક્કી કર્યું. શ્રી છોટાલાલ વ્યાસ અમારા રસોડાના વ્યવસ્થાપક બન્યા. અમને દરેકને રોજ ૧ જીરૂ દૂધ, ૫ તોલા ઘી, તેલ, શીઠ, બઉનો સોટ વગેરે ‘બી’ કલાસનો ખોરાક આપવામાં આવતો અને એમાંથી નરના જેવી જ રસોઈ બનાવવામાં આવતી.”

મહારાજ ઉમરે સાથીઓમાં સૌથી મોટા હતા અને પહેલા જોવામાં આવી ગયા હતા એટલે કેદીઓ અંગેની જોશ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે કાંઈ પણ વાત કરવાની આવતી ત્યારે એમને આગળ ધગવામાં આવતા શરૂ થઈ મા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સગવડઅગવડની પૂછપરછ કરતા હતા તે વખતે નીચેની વાતચીત થઈ.

સુપરિં—તમાગ બધા ભાઈઓની હજમત માટે શું કરીશું ?

મહારાજ—કાંઈ સારું હજમ નિયમિત આવે એવું જોડવળે

સુપરિં—સાડુ. ૫૦ તુ એ હજમ ડ્યારે આવે?

મહારાજ—દર ગવિવારે જોડવળે

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું, બહુ સારું. એમણે તરત જ જોશને એ જાતનો બદોબસ્ત કરવાની સૂચના કરી દીધી.

મહારાજે જોશોદ્ધિમેથી આવીને સાથીઓ પાસે

હનમતી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, એ જાતની વધાર્થ ખાધી. પણ એમની વ્યવસ્થા વિષે સાંભળીને સાથીઓ ગેજી થવાને બદલે હિંકળી હિંક્યા.

એક સાથી—તમે અડવાડિયે એક વાર હનમતનું જોડવી આપ્યા એ શી રીતે ચાલે? અમારે તો ગજ હનમત કરવા જોઈશે.

આ સાંભળીને મહારાજને નવાઈ લાગી. રાશમાં તો એમને એવું લાગ્યું કે આ બધા જુવાનિયા એમના ગામડિયાપણાની મસ્કરી કરે છે. પણ વેડછી આશ્રમવાળા શ્રી ચીમનભાઈ પણ આંતરે દહાડે તો હનમત કરાવવી જ જોઈએ એવું કહેવા લાગ્યા ત્યારે મહારાજને થયું કે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ફરી મળવું જોઈએ. એ ફરી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પામે ગયા.

મહારાજ—અમારા લાઈઓને અડવાડિયે હનમત થાય એ તો બદ લાંબું પડે છે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—તમે કહો ત્યારે હનમતને બોલાવીએ.

મહારાજ—ત્યારે અડવાડિયામાં બે વખત બોલાવજો.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—સારું, એમ જોડવીએ.

મહારાજે એમની આ નવી દરખાસ્ત સાચીઓ પાસે મૂકી, પણ એથી એમને જ્ઞાનો મંતોષ થાય ?

એક લાઈ—મહારાજ, તમારે ગામડામાં અડવાડિયે હનમત કરવાની ટોચ એટલે તમને અમારી મુશ્કેલી નહિ સમજાય.

ખીજી ભાઈ—આવું બધું કર્યા કરતાં અમારા બિંજામાં અમારો હજમતનો સામાન છે એ કઢાવી આપો તો બધી પંચાત મટી જાય.

મહારાજ—તમારી બધાની પાસે હજમતનો સામાન છે?

મહારાજને આશ્ચર્ય થયું પણ વાર વાર મુદત બદલવા કરતાં મહારાજને આ છેલ્લી સૂચના વધારે વાજખી લાગી અને એમણે એ વ્યવસ્થા કરાવી.

વાળ હોળવાના દાંતિયા વિશે પણ આવું જ રમૂજ પ્રકરણ બન્યું હતું.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે વાળ હોળવાની ફરિયાદ ગણ એટલે તેમણે મહારાજને પૂછ્યું કે વાળ હોળવવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરીશું?

મહારાજ—શહેરમાંથી સીસમના કાંસકા મંગાવશે તો ચાલશે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મહારાજના દલા પ્રમાણે સીસમના કાંસકા મંગાવ્યા પણ જ્યારે મહારાજે એ કાંસકા એમના સાથીઓના હાથમાં મૂક્યા ત્યારે કેટલાકે તો ચિડાઈને એ ફકી જ દીધા. અને વધારામાં ફરિયાદ કરી કે આવા કાંસકાથી તે વાળ હોળાતા હશે?

મહારાજ—અમારે ત્યાંના ઐરાંજોના લાંબા વાળ હોળાય પણ તમારા વાળ દૂંકા રહ્યા એટલે શાના હોળાય?

ઉવટે દાંતિયા પણ એમના મિત્રામાંથી કાઢવાનું નક્કી કર્યું.

૪૫. રાસને અભિનંદન

.

સંધિ ચર્ધ અને કાર્યકરો છૂટી છૂટીને જહાર આપ્યા એ વખતે લોકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ હતો. સંધિની સાથે સાથે એવી વાતો આવી કે ખાલસા થયેલી જમીનો પાછી મળશે. રાવણિયા, મુખી, તલાટી વગેરે જે જે સરકારી નોકરોએ રાજનીતીમાં આપ્યા હતાં તેમને ફરી નોકરીમાં લેવામાં આવશે અને ચાકુ કેસો મોટા રાખવામાં આવશે. આથી લોકોના ઉત્સાહમાં વધારો થયો, પણ એ બધું ખોટું પડતું લોકોને લોકોમાં નિરાશા આવવા લાગી.

શ્રી. આચાર્યશર્મા એમની છ 'માસની જિંદગી બોન્ટીને જહાર આપ્યા હતા ત્યારે ગસ ગમના ભાઈઓ ઉપર દમનનો ફારોડો વીંજઈ રહ્યો હતો. પોલીસ પાર્ટી રામને ઘેરો ધાલીને જમીનો કચવાની ઇ. એ સમાચાર એમના બાલકમાં આપ્યા એટલે એમણે રાસના લોકો પામે દિગ્ગત કરાવી. નાજીના ગાયકવાડી દહના ઝાંગેલા અને વાસણ ગામનાં બેનગેમાં એમણે માંડવા નખાવ્યા અને પહેલે દિવસે

તો આખું ગામ ત્યાં દિજરત કરી ગયું. પણ સરકારી અમલદારોએ જાહેરાત બહાર પાડી કે નાકરમાં જોડાયેલા ખેડૂત સિવાયનાઓનું કાર્ધ કરું નામ લેવાનું નથી, ત્યારે એ ત્રણ દિવસે ખેડૂત સિવાયનાં શોડાં કુટુંબો પાછાં ફર્યાં.

દિજરત કરતી વખતે લોકોએ જાણુસ દાગીના ડેકાણે પાડ્યા હતા પણ બીજી ચીજ વસ્તુઓ તો જેમ જેમ તેમ લઈ આવશે એમ માનીને બધાં ભર્યાં ભાડ્યાં ઘર છોડીને દિજરત કરી ગયા હતા. પોલીસ પાર્ટી ખૂબ ચડાઈ હતી. તેણે આશાભાર્ધને પકડવા માટે પ્રયત્નો કર્યા પણ એ હાથમાં આવ્યા નહિ પંજી તો ગાયકવાડી પ્રદેશમાથી રાસનો કાર્ધ ખેડૂત પ્રિટિશ હદમાં આવે તો એને જૂડવો એવા પોલીસોને હુકમ મળી ગયા હતા. અને આ કામ ટે મરદદ ઉપર ખામ પોલીસ જોડવવામાં આવી હતી.

બીજી જાજૂથી પોલીસોએ લોકોના નધણુપિનાં મકાનો લૂંટવા માંડ્યાં. આશાભાર્ધ વલ્લભભાર્ધ નામના એક ખેડૂતના ૬૪૭ રૂપિયાના મહેસૂલ બદલ રૂપિયા ૨૩૦૦નું ભાલ દગજ કરી દીધો. ઘરની કોડીઓનું અનાજ ત્રણ ત્રણ અને ચા-ચા-આને મણુ લેણે વેડરી માધુ' બીજી જાની છૂપી લૂંટ ચાલી એનો તો કાર્ધ હિસાબ જ મળે એવું નહોતું. ખેતરોનો જીઓ પાક પણ સરકારે ઉપાડવા માંડ્યો હતો. ખેડૂતો પણ પોતાના ખેતરોમાથી ગરે ગરે ગાડાં ભરી ભરીને માથ વહી લાવતા હતા. આમ માલ લાવતી વખતે તુલસીભાર્ધ નામનો એક ભાવનાશીલ ખેડૂત ગાડા નીચે કચરાઈ ગયો.

દિગ્ગત વખતનાં દુઃખે અસહ્ય દતાં છતે અનાજે
અને છતે સાધને ખેડતો અનાજ અને સાધન વિનાના
બની યથા દતા. બધાં દિગ્ગતના માંડવામાં પડ્યાં દતાં
એ જ વખતે વરસાદ આવ્યો. જે ખેતરોમાં માંડવા નાખ્યા
દતા એમાંથી જ વરસાદના વહેણોનો માર્ગ દતો અને
બરાબર એ જ વખતે, ત્યાં એક બહેનને પ્રસૂતિ થતી હતી.
એ વખતના દુઃખની વાત શી કરવી ? પણ એ વખતે જ
દિગ્ગતીઓના દુઃખમાં ભાગ પડાવવા માટે ભાર્ગવિયાભાઈ
જા મહિના સુધી સાથે રહ્યા દતા. તેમણે માંડવાઓમાં
રેડિયા અને પીંજણો ચાકુ કરાવ્યાં દતાં. અને આવા દુઃખ
વચ્ચે પણ હસીને દહાડા દાડવાની કળા શીખવી હતી.
એટલે દિગ્ગતીઓએ આ દુઃખના દહાડા પણ શાંતિથી
પચાર કર્યાં.

અંધિ ઘઈ એટલે દિગ્ગતીઓને પાઠા ગામમાં
લાવવા જોઈએ. એમનાં ઘર તો ભેગાઈ ગયાં દતાં. ધરતું
દાતરકું કે દોરકું સુધ્ધાં રહેવા નહોતું પામ્યું. ગામમાં બધાં
પાઠા આવવાનું થયું, ત્યારે તેમના મનમાં દર્શ દતો કે
દુઃખ એ કળવું મુશ્કેલ હતું.

ગામમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં રાસવાસીઓએ હડ પટ્ટી
કે મહાત્માજી અમારા ગામમાં પ્રથમ પથ મૂકે પછી જ
અમે ગામમાં જઈએ. ગાંધીજી તે વખતે ત્યાં પહોંચી શકે
નહોતું હતું નહિ. છેવટે શ્રી મોરારજીભાઈ, સરદારના ગાંધી
અબ્દુલ ગફારખાન તથા બીજા આગેવાનો સાથે વાજતે
ગાંજતે રાસવાસીઓએ રાસ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. લોકો

એમનો વાસ લઈને ગામમાં આવતા હતા ત્યારે દરેક ગાડા ઉપર ૩ ટિયો શોભતો હતો. લોકોએ ખૂબ વેકચું હતું પણ એમના મોડા ઉપર પ્રસન્નતા તરવરતી હતી.

ત્રણેક દિવસ પછી ગાંધીજી ગસ આવ્યા. ત્યાંના તળાવમાં એક મોટી સલા ચર્ધ તે વખતે તેમણે લોકોને આશ્વાસન આપ્યું તથા અભિનંદન આપ્યાં. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે રવિશંકરે હવે રાસમા રહેવું જોઈએ. ત્યારથી મહારાજ રાસમા રહેવા લાગ્યા રાસ ગામના લોકોને પણ એથી ભારે દુઃખ મળી ગઈ.

સંધિ તો ચર્ધ ગર્ધ પણ સંધિની ક્ષમોનો અમલ સરકાર ઝટ કરવાની નહોતી. આથી ગાંધીજીને ખૂબ લખા-પટી અને દોડાદોડી ચાલતી. એ વખતે એકલા રાસ ગામની ૨૪૦૦ એકર જમીન ખાલસા ચર્ધ હતી અને એમાંથી ૩૫૦ એકર તો વેચાર્ધ ગર્ધ હતી. જે વેચાર્ધ ન હતી એ જમીન તો ખેડૂતોને પાછી મળી ગર્ધ પણ જે વેચાર્ધ ગર્ધ હતી એ જમીન લેનારને સમજાવીને પાછી અપાવવાની સરકારે બાહેધરી આપી હતી તેનો અમલ થતો નહોતો જમીન રાખનાર ખારેયો, વાર્ધઓમાંથી કેટલાક પાછી આપવા તૈયાર થયા તો તેમને બીજાઓએ ખાલ્યા દેવાણુના કડકારે જમીન પાછી આપી તો કડકારના પ્રમાન-સિંહે ટાપા ખવડાવ્યા છતાં ન આપી. સંધિકાળ દરમ્યાન લોકોના દિવમાં દુઃખ અને રોષ બન્ને હતાં પણ તેમની દિમ્મત ગળજી હતી. તેઓ મહેનતુ પણ એવા જ હતા. હજારોનું નુકસાન થયું હતું પણ એ વર્ષ તો તેમણે ખેતી કાઢ્યું.

સરકારી અમલદારો સંધિ થયા પછી બાપી મહેસૂલ વસૂલ કરવા માગતા હતા. પણ લોકોનાં ઘર કાચાયાં હતાં અને લૂંટાયાં હતાં, એટલે મહેસૂલ ભરવા કાર્પ તૈયાર ન હતું. આ અંગે જ પંદર દિવસ સુધી અંધીજીને ઘોરસદમાં રહેવું પડ્યું. એમણે, રાસ ગામ તરફથી મહેસૂલ પેટે નામના પાંચસો રૂપિયા ભરાવડાવ્યા, બીજું બધું મહેસૂલ મોકલ રખાવ્યું. આ અસંગ પછી સાધારણ શાંતિ સ્થપાઈ હતી એટલામાં એક અણધાર્યો દિવસો બન્યો.

૪૬. વડદલાનું કલંક ધોવાયું ખરું

૧૯૩૦ ની સ્વાતંત્ર્ય લડત ચાલતી હતી તે વખતે વડદલાના મુખીએ મુખીપણ છોડ્યું. ત્યાંના જ એક પાટણવાડિયાએ એ મુખીપણ સ્વીકાર્યું. એ ભાઈને સમજાવવા માટે એની જ નાતના ભાઈએ એકઠા થયા હતા એ વખતે ગામના આગેવાનોએ આ ન્યાતના પચ સાથે સારું વર્તન ન રાખ્યો આથી પચ વેરાઈ ગયું અને પાડીદાર પાટણવાડિયા વચ્ચે વડદલામાં એક તડ પડી ગઈ. પગિશામ એ આત્યુ કે હગજ થયેલી જમીન ગાખવા પાટણવાડિયા પણ તૈયાર થયા આ બધું બન્યું ત્યારે મહાગાજ જોશમાં હતા.

પરંતુ આ બનાવ બન્યા પછી થોડા વખતમાં જ ગામના પાડીદાર મુખીનું ખૂન થયું અદાવતને લીધે ગામના જ પાટણવાડિયાએ આ ખૂન કર્યું હતું ખૂન કર્મજની હદમાં થયું હતું આથી મગનારની દારાને ત્યાંના યોગમાં ખસેડવામાં આવી મગનારે મગતા પહેલાં થોડું ભાન હતું ત્યારે એ ત્રણ નામ લખાવ્યા. પછી થોડી વાગે એ મરણ પામ્યો.

પાછળથી ગામના એક ગૃહસ્થે મુખીપણ લેનાર તથા જમીનો રાખનાર એમ નવાં ચાર નામો ઉમેરાયાં. અને એને રીતસર કેસ ચાલ્યો. મહારાજને જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ આ ગામની મુલાકાત લીધી ત્યારે બધી સાચી હકીકત એમની પાસે આવી. એમણે જોયું કે પેલા ચારેય ભાઈઓ ખૂનની બાબતમાં તદ્દન નિર્દોષ છે. એમને આવી રીતે ખોટા કેસમાં સડોવાયેલા જોઈને મહારાજને દુઃખ થયું. જે વર્ષ પહેલાં પેલા ગૃહસ્થે આવાજ બે નિર્દોષ ભાઈઓને સાત સાત વર્ષની સજા કરાવી હતી. ચોમાસાની રેલમાં ત્યાંના પાટણગાડિયાઓનાં મથાન પડી ગયાં હતાં. તેમને આપવાની મદદનાં નાણાં પેટલાદના નારણભાઈ રોકને ત્યાં જમા રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એ નાણાં ચૂકવવા માટે મહારાજ વડલા ગયા હતા ત્યારે એ ગૃહસ્થે જ “એ તો દુષ્ટ લોકો છે એમને મદદ પહોંચાડવે શો કાયદો ચલાવો છે ?” એવું પૂછ્યું હતું. મહારાજે એને સામો જવાબ આપ્યો હતો કે ‘ગુનેગાર હોય તેને’ સજા થાય પણ નિર્દોષ હોય તેને મદદ શા માટે ન પહોંચાડવી ? મહારાજનો આવો જવાબ એમને ગમેલો નહિ અને બળમવા લાગેલા આ વખતે પણ ગામમાં મહારાજને આવીને તપાસ ચલાવતા જોઈને એ ભાઈ મહારાજને ન સંભળાવવા જેવા શબ્દો સંભળાવવા લાગ્યો. પણ મહારાજના મનમાં દૃઢ પણે હસી બેસું છતાં કે આ તો નરો અન્યાય થઈ રહ્યો છે. અને નિર્દોષ લોકોને એમાંથી બચાવવા જ જોઈએ.

ગાંધીજી આ અગસામાં ખેરમદ હતા. મહારાજ એમને

મન્યા અને આખો કિસ્સો જી સંભળાવ્યો વિગેષમાં એવું
પણ જણાવ્યું કે આ લોખ આ ગુનામાં નિર્દોષ છે પણ ચોરીઓ,
કે કે એમણે મત્તાગ્રહીઓની જમીનો ગખી છે અને એક
તો સત્યાગ્રહીનું કોડેનું મુખીપણ પણ લીધું છે એમને મદદ
કરી શકાય ? ગાંધીજીએ કહ્યું કે ગમે તેમ હોય છતાં જે
નિર્દોષ હોય તેને મદદ કરવી જ જોઈએ

પણ કોર્ટનો ચુકાદો જિલ્લો જ આવ્યો નિર્દોષ પણ
મુખીપણ લેનારને કાસીની સજા અને સાચું ખૂન કરનાર
તથા ખીજા પાચને દેગનિકાલની સજા થઈ આ ચુકાદો
બહાર પડ્યો તે દિવસે વડદલાના પેલા બાઈએ ગામમાં
ગોળ વહેવ્યો “ નિર્દોષને કાસી ન જ થવી જોઈએ,
તમારાથી થાય એટલી મદદ કરો અને સત્યાગ્રહીઓની જમીન
પાછી અપાવી શકો તો તે પણ કરો, ” એવા ગાંધીજીના
શબ્દોએ મહાગજનુ ખાનાપીવાનું બુલાવી દીધું.

સજા જાહેર થઈ તેને ખીજે દિવસે જ મહારાજ
વડોદરા જેલમાં ગયા અને સજા પામેલા બાઈઓને મન્યા
એમણે તેમને જમીન ગખવા બદલ ઠપકો આપ્યો અને
નિર્દોષ હોવા છતાં ગુનેગાર ઠરવા બદલ ખેદ દર્શાવ્યો થોડી
સમગ્રવટ પછી જમીન ગખનાર જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની
રૂબરૂમાં જમીન પાછી આપવાનો કરાર કરી આપ્યો, અને
મહાત્માજી ઉપર લેખી સદેશો મોકલાવ્યો કે “ અમે દેશની
પવિત્ર વડત વિરુદ્ધ પડીને ભૂલ કરી હતી, તે બદલ મારી
માગીએ છીએ અને અમારા તરફ કોઈ અભાવ નહિ રાખો
એવી આશા રાખીએ છીએ ” એમની પાસેથી છૂટ પડીને

મહારાજે એમની અપીલ નોંધાવી અને શ્રી ઝાટકિયા
વળીની મદદથી એ કેસમાં સાતેય જલ્લુ નિર્વિધૂની ગયા.

જન્યુ ૯૮૭ એવું કે ડેચ કૅન્કેરેશનનું પાઠ ધર્મજના
મુખીની આગળ લગવામાં આવ્યું હતું એમાં પાછળથી
ઉમેરવા આ નામો સકડામણમાં લખાયેલા હતા, અને
એની નમ્બર દરતી વખતે નવા ઉમેરેલા નામો મોખરે
લખાઈ ગયા હતાં આ મુદ્દા ઉપરથી કેમ ખોટો છે એવું
પૂરવાર થયું આ ભાઈઓ નિર્દોષ છૂટી ગયા, એથી મહા-
રાજના હૃદયનો પાગ ન રહ્યો કેમકે એમને થયેલા
અન્યાયથી મહારાજનું હૈયું રગગી ઊંચું હતું એમને
હોડાવવા માટે મહારાજે નાતવડો લેયો ન હતો ધોગ
ધખતા તાપમાં માર્શલોના નાઈલ એ ચાલ્યા હતા વળીયોને
મળે સાક્ષીઓને મરે, અમલદારોને મરે રાર્ક પગ ગીતે
નિદોષ લોકોની નિદોષના એ પૂરવાર કર્યા માગતા હતા
અને ખરેખર ત્યાર એ નિદોષ જાહેર થયા, ત્યારે હોશબેર
મહારાજ એમને મળવા માટે દૂરી જેમાં દોડી ગયા જે
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એમને એ દિસમાં બોલાવ્યા ત્યારે તમે
નિર્દોષ જાહેર થયા હો એવું એમને જણાવવામાં આવ્યું
ત્યારે એ અવાજ બની ગયો એ જલ્લુ તો લામો થઈને
મહારાજના પગ આગળ ટળી પડ્યો એની આંખમાં લાંનાં
અમુ દના મહારાજે દૈયુ કે સનનો મેલી જમવાન છે

એમને હોડાવોના દમ્મ આજો પણ એમને ખાતુ
પણ વાનું ભાવે આ શુભ સમાચાર જાપનાર ભાઈએ
મહારાજ પાસેથી કયુક મળવાની આજ્ઞા રાખી હતી.

મહારાજને પણ થયું કે એને રાજ કરું. પણ એમણે ગળવામાં હાથ નાંખ્યો તો કક્કત એક આનો હતો. એમણે એ એક આનો પેલાના હાથમા મૂક્યો તે એણે ન લીધો. મહારાજ કહે છે કે “એથી એને સતોષ થયો હોય કે નહિ પણ મને તો નજ થયો. મેં તો એ નિમિત્તે આશ્વામન જ મેળવ્યું.”

સાતે ય જણુ જેઠમાથી બહાર આવ્યા ત્યારે મહારાજે એમને પૂછ્યું કે તમને લાગે છે કે તમારો પુનર્જન્મ થયો ? માણસ જન્મે છે ત્યારે આગલા ભવનું વેર ભૂલી જાય છે. તમે ય જૂનું વેર ન રાખશો. તેમણે એ કબૂલ રાખ્યું. મહારાજ ઉપર તેમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા બંધાઈ હતી. તેમને એમ જ લાગતું હતું કે મહારાજે જામને છોડાવ્યા છે.

રાત્રે મહારાજ તેમને પોતાના મિત્ર સ્વ. વેલચંદલાઈ બેન્કરને ત્યાં લઈ ગયા ખીજે દિવસે સવારે એઓ તેમને ગાંધીજીનાં દર્શન કરાવવા બોરસદ લઈ આવ્યા. ગાંધીજીએ તેમને સદાચારી બનવાની શિખામંત્ર આપી અને આશીર્વાદ આપ્યા. એ જ સાંજે મહારાજે તેમને તેમના ઘરે પહોંચાડ્યા. કુટુંબીઓ પણ મહારાજને પગે પડવા લાગ્યા.

પેલા ગૃહસ્થને સ્વાભાવિક રીતે મહારાજ તરફ દ્રેષ થયો. એ થોડાં વર્ષો સુધી ટક્યો પણ મહારાજે પોતાના આ વલણ બદલ હંમેશાં સતોષ અનુભવ્યો છે.

ગાંધીજીએ પણ મહારાજને કહેલું કે જો ફાંસીની સજા કાયમ રહેશે તો પોતે મહારાજ સાહેબને પત્ર લખીને દયાની

માગણી કરશે. મહારાજ 'માને છે કે એમના આશીર્વાદથી જ આવો સુખદ નિવેડો આવ્યો.

પેલા ભાઈએ આ નિર્દોષ છૂટેલાઓ સામે અપીલ કરી. કેસ ફરી ચાલ્યો, એમાં એનેગારો તરફથી નેરિસ્ટર દેશપાંડે સાહેબ હિભા રહ્યા અને અપીલમાં પણ એ નિર્દોષ ઠર્યા.

ત્યારબાદ મહારાજ ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે રાસમાં જ રિધર થઈ ગયા. ત્યાંની જમીન પાછી મેળવવાનું તેમજ ગામ લોગને બીજી રાહત પહોંચાડવાનું એમનું મુખ્ય કામ હતું. એ અરસામાં રાસમાં ૩૦૦ રૂપિયા ચાલતા હતા. ઘેર ઘેર પીંજણ અને અરખા ચાલતા હતા અને પેલા થતું સુતર આનુબાનુતાં ગામેમાં વધ્યાનું હતું.

૪૭. રાસની ફનાગીરી

સંધિ ચર્ચ હતી તે પ્રમાણે રાસની જમીન ખેડૂતોને હજુ પાછી નહોતી મળી. રાજીનામું આપનાર મુખી તથા રાવણિયાઓને હજુ કામ પર ચડાવવામાં નહોતા આવ્યા. એટલામાં ગાંધીજીને લાંડનની રાહિ-ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં જવાનું થયું. ત્યાં જઈને એમણે ભેઈ લીધું કે એ કોન્ફરન્સમાંથી કંઈ સાર નીકળવાનો નથી. એમણે ત્યાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો કાંઈ પણ રાજનીતિમાં પુરુષને શોભે એવાં, મૂળભૂત મુદ્દાઓને સ્પષ્ટ કરનારાં અને છતાં જરાય કાવા-દાવા વિનાનાં સરળ અને તેજસ્વી હતાં. સરકારની દાનત શાફ ન હતી એ તો સંધિકાળ દરમ્યાનના એના વલણ અને વર્તનથી જ જણાવા લાગ્યું હતું. આ કોન્ફરન્સમાં એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ ચર્ચ ગયું.

ગાંધીજી મુંબઈ પહોંચે એ પહેલાં પંડિત જવાહરને તથા શ્રી શેરવાણીને યુક્ત પ્રાંતમાંથી પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજી મુંબઈને કિનારે ભિતર્યા ત્યારે લોકોએ એમનું લગ્ન સ્વાગત કર્યું. સાંજના એમણે એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું. એ જ દિવસે રાત્રે એમને તથા બીજા આગેવાનોને

બીજી બાજુથી રાસ ગામના લોકોને પગવવામાં સરકારે ઠાંઠ બાકી ન રાખી. લાલચો બતાવી, કર બતાવ્યો અને પગવણી શરૂ કરી, પણ લોકો ડગ્યા નહિ. છેવટે આમંત્રણદારે ગામમાં આવીને એક એક ખાતેદારને બોલાવવા માંડ્યો. અને કહ્યું કે વધારે નહિ તો ચાર આની મહેસૂલ ભરો. પણ લોકોએ તેય ન માન્યું. એટલે જે જે મહેસૂલ ભરવાની ના કહેવા લાગ્યા તેમને જેલમાં ધકેલવા માંડ્યા. આ રીતે રાસના ૧૮૦ ખેડૂતોને જેલમાં પૂર્યા. પણ લોકોએ મહેસૂલ ન જ ભર્યું. એટલા રાસ ગામના ખેડૂતોને સરકારે ૧૯૦૦૦ રૂપિયાનો દંડ કર્યો અને એ દંડ વસૂલ કરવા માટે જપ્તીને નામે લૂટા ચાલી છતાં લોકો ન ડગ્યા.

સરકાર આમ ત્રાસનીતિથી ન ફાવી લારે તેણે બેદનીતિ શરૂ કરી. રાસ અને ચિખોદા ગામ વચ્ચે સળ-પણુનો ગાઢ સંબંધ છે. આ ચિખોદા ગામમાં તમાકુના મોટા મોટા વેપારીઓ છે. તેમને સરકારી અમલદારો સામે બકમેસ પણ ખરી. આં તકનો લાલ લઈને અમલદારોએ ત્યાંના અગિયાર સંધર આસામીને પકડ્યા અને જપ્તી કરી કે તમે રાસને પાવમાત્ર ન થવા દો. સમજાવીને મહેસૂલ ભરાવી દો. ૫૦૦૦૭ તમે હમણાં ભરી દો અને બાકીની ગ્રકમ પાછળથી ભરાવજો તો અમે બધી સખ્તસાઈ બધ કરી દઈએ. પેલા ભાઈઓએ ૫૦૦૦૭ હજારનું ડિપોઝિટ ભર્યું. પણ બપોરે રાસના ભાઈઓએ આ વાત સાંભળી ત્યારે એમને હાડેહાડ બ્યાપી ગઈ. રાસના ભાઈઓએ એમની સામે સત્યાગ્રહ આદર્યો. રૂપિયા ભરનારાઓના ઘરે જઈને તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યો. પેલા સગા બે બાજુથી

ભીંસમાં આગ્યા. રાસના લોકોએ તેમને જણાવ્યું કે તમે અમારી શા માટે દયા ખાઓ છો? તમે તો મહેસૂલ ભર્યું છો. હવે અમારું પણ નાક કપાવવું છે?

છેવટે તેમણે મહેસૂલ ન ભરવાનું વચન આપ્યું. કરાર મુજબ એ લોકોની અનામત રકમ પાછી મળવી જોઈએ. કેમકે કથુ સમાધાન થયું નહિ પણ આ અગિયારેય ભાઈઓને નોટિસ આપવામાં આવી કે તમે રાસનું બાકીનું મહેસૂલ ભરો નહિ તો આણંદ પોલીસ થાણામાં રાજ હાજરી પુરાવો. અગ્રેજ સરકારની રાજનીતિની નફરતાઈનો આથી ખીજો કયો પુરાવો શોધવા જવો પડે એમ છે! પેલા ભાઈઓએ આ સામે કેસ માંડ્યો અને છેવટે તેમની અનામત રકમ તેમને પાછી મળી.

આ ઇલાજ નિષ્ફળ ગયો એટલે સરકારે ખીજો ઇલાજ અજમાવ્યો. રાસના જેવાર આગેવાનો પોતાના નામના વોરંટ નીકળ્યા હોવાથી બહારશામ ચાલ્યા ગયા હતા. સરકારે તેમની સાથે વાંટાવાટો ચલાવી કે તમે મહેસૂલ ભરી દો તો ૩૦ની સધિ દરમ્યાન પાછી નહોતી મળી એ ગસની જમીન પાછી અપાવીએ અને મુખી રાવણિયાને પાછા નોકરી હિપ્ત ચડાવીએ. તેમણે જવાબ આપ્યો કે આનો હેતુ નિર્ણય કરતાં પહેલાં અમારા આગેવાનો વિસાપુર જેલમાં બેઠા છે તેમની સલાહ લેવી જોઈએ સરકારે ખાસ હુકમો કાઢીને વિસાપુર જેલમાં પુરાયેના ગસના ૮૦-૯૦ ભાઈઓ સાથે આ ચાગ ભાઈઓને મળવા દેવાની વ્યવસ્થા કરી જેલમાં આ બધા ભાઈઓની એક સભા યોગત. તેમાં બહારથી આવેલા

એકી સાથે પકડવામાં આવ્યા. કો-કોમની બે
ગેરકાયદેસર કંત્રાવવામાં આવી અને વહી
ચાલુ થઈ ગયું. પ્રજા ઉપર આ અણધારે
ચોક્કા દિવસ તો પ્રજાને શું કરવું એ સમજ
એ અસ્પષ્ટતામાંથી જ અસ્પષ્ટતા આવી. ૧૯૩૦
ભરમાં પ્રજાએ ફરી સત્યાગ્રહ આદેશન શ
દળદેરી લોકો જોવામાં આવ્યા. ૬૩, લાકીરાજ
અને બીજા અત્યાચારોનો પાર ન રહ્યો.

રાસમાંથી, મહારાજને તથા આશા
લીધા હતા. પણ લડત આવી રહી છે કે
મહારાજને પહેલેથી વાગી ગયા હતા. આથી
એ પહેલાં ચોક્કા દિવસે આશાભાઈએ
ભાઈઓને એકઠા કર્યા હતા અને એ વખતે બ
એમણે કહ્યું હતું કે — જુઓ, લડત આવી ર
જોડાવું એ આપણા બધાની ફરજ છે. સરકાર
આપેલાં વચનો પાળ્યાં નથી. વળી, આ લ
ઉપાડવા નથી ગયા પણ એણે આપણા ઉપર
એમ છતાં નાકરની લડતમાં જોડાતાં પહેલાં
ચિંતાર કરજો. તમે આ લડતમાં આવતાં કદોનો
કર્યો જ છે. જેમની છેક સુધી ટકવાની અને ક
તૈયારી હોય એ જ એમા જોડાજો. હસવું અને
એ બંને બનવાનું નથી. લડતમાં જોડાનારાએ
મિલકત ખોવાની છે એની પહેલેથી ગણતરી કરી
જોઈએ. એમ છતાં આવે તે બધું વેડવાની તૈય
બેલાશક આ લડતમાં જોડાય.

એ સભામાં જ લોકોએ કરાવે કર્યો કે અમે તો મહેસલ નહિ લરીએ. મહારાજે કહ્યું કે આ વખતે ત્રીસ માફક હિજરતે પણ નથી નીકળતાનું. ગમે તેવા જુદામાં ચાલ છતાં ગામમાં રહીને જ એ વેઠવાનો છે એ ખ્યાલમાં રાખજો. પણ લોકો એકના એ ન ચલા. મહારાજને પકડયા એની સાથે રાસની લડત ગંર ચર્ચ ગર્ચ.

સંધિકાળે દરમ્યાન લોકોને ખોયેલી જમીન પાછી નહોતી મળી એટલે લોકોના હારાં બહુ મુશ્કેલીમાં ગયા હતા. એમને થોડા દેશ આપવા માટે ૧૦૦ મણુ ૩ વાનીને મહારાજે અને આશાભાઈએ રેટિયા ચાલુ રખાવ્યા હતા. સસ્ટું બિયાવું પૂરું પાડવા માટે એક દુકાન પણ ચાલુ કરવામાં આવી હતી અને જેમ તેમ કરીને એમનું ગાંફ ગળડાએ જતા હતા. તેમ છતાં બીજી વડત આવી તેમાં એ જોડાયા જ એવો રાસ ગામનો જુરસો હતો !

મહારાજને પકડીને બે મહિના સુધી સાબરમતી જેલમાં રાખ્યા. ત્યાર બાદ ખેડા લાવીને એક નોટિસ આપવામાં આવી અને એમને છોડી મૂક્યા. પેલી નોટિસમાં એવી મતલબનુ લખાણ હતું કે એમણે મહેમદવાદની હદ છોડવી નહિ અને રાજ ખેડા હાજરી પુરાવવા જવું. આ વિચિત્ર અને બેહદા હુકમનું પાલન કરવાપણું તો હતું જ નહિ સરકાર તો એમને સજા કરવા માટે કાંઈક બહાનું તૈયાર કરતી હતી. તે એને મળી ગયું. એટલે સરકારે નોટિસ લાગ કરવાના ગુના બદલ મહારાજને ૯ માસની સજા, ૫૦ રૂ. દંડ અને દંડ ન લારે તો ૨ માસ વધુ એ પ્રમાણે સજા કરી.

ભાઈઓની દુઝીકતો સાંજળી, ચર્યાઓ યઈ અને નિર્ણય
જનકેર ચયો કે રાસનું સમાધાન કરવું હોય તો પહેલાં
વરોડા જોવાના દરવાજા ખખડાવો. અમારા સેનાપતિ ત્યાં છે.
સમાધાન તો એ જ કરી શકે. આ રીતે રાસ અખિતગઢ
રહ્યો. આ હેતુલા પાત્રા પછી અમલદારોએ પણ રાસ ગામ
પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરવાના હાર્ય ધોઈ નાખ્યા. ;

સમાધાન ન થયું એટલે ફરી દમનનાં ચક્રો શરૂ
થઈ ગયાં. રાસનાં ૩૦૦ ખાતેદારો, જે તેમની ૨૪૦૦
એકર જમીનમાંથી ૨૫૦ એકર તો સરકાર કબજે જ હતી.
હવે પીછા ૮૦૦ એકર જમીન ખાત્રસા કરો. આ જમીનો
ખાસસા યઈ એ વર્ષે પાક એટલે મુંઝ થયો હતો કે
હેતુલાં દસ વર્ષમાં આવો પાક નહોતો દેખાયો. આવી
જિભા પાકવાળી જમીનોનો સરકારે ટળજો લીધો. સીમમાં
૨૫-૩૦ જમીનોએ પોલીસોની રાવટીઓ નખાઈ અને કાઈ
પણ ખેડૂતને તેના ખેતરમાં પ્રવેશવાની મનાઈ કરામાં
આવી. હેવટે એ દસ લાખ કપિયાની જમીન પાંચ પાંચ
અને દસ દસ રૂપિયે એકરના ભાવે ખંજાત, નાગપુર,
ગોધરા, નડિયાદ અને અમદાવાદના મુસ્લમાનોને વેચી
દેવામાં આવી. રાસ ગામમાંથી પણ ખેચાર એ જમીન
લેવા બહાર પડ્યા.

જમીન જવાથી રાસના ખેડૂતો નિમગ્ધાર થઈ ગયા.
એમનાં પાસે દોરને ખવડાવવા માટે ઘાસ સુધમાં ન રહ્યું.
આથી એમને એમનાં દોર પણ વેચી દેવાં પડ્યાં.

રાસની જમીન દુરાઈ ચવાની છે એ વાતની નજી

પેટલાદના ચંદુભાઈ શેકને થઈ ત્યારે તેમણે મહારાજને જણાવ્યું કે આપ વાંધો ન હોવા તો રાસનું મહેમલ ભરી દઉં. લોકો મારા પર રોષે ભરાશે કે અપજ્ઞ ગાશે એ વેડી લઈશ, પણ જમીનનો કળાને લઈ લઉં અને જ્યારે એ પાછી આપવાની જરૂર જીવી થશે ત્યારે તરત હું એ પાછી આપીશ. ખીલે કાઈ રાખશે તો જમીન પાછી મળવી મુશ્કેલ થશે અને લોકો હેરાન થશે. વળા આ વાત તમારા અને મારા સિવાય ખીલ કાઈને જણવા નહિ દેઉં. આ શેઠે ઘણી વખત રાહતકાર્યોમાં મદદ કરી હતી એટલે તેમની માગણી શુભ દાનતવાળી અને વ્યવહારપૂર્ણ હતી. તેમણે તથા તેમની મિલના મેનેજર શ્રી હરિવલ્લભદાસે રાસ ગામના લાઈઓને પણ ખીલ ધણી મદદ પહોંચાડી હતી. પણ આ ગાળતમાં તો મહારાજે એમને સ્પષ્ટ સમજામાં જણાવ્યું કે આપણી લડત દાવપેચની કે પોલિસીની નથી. આપણે એવું ન કરી શકીએ.

આમ રાસના બહાદુર ખેડૂતોએ માર ખાધા, અપમાન વેઠ્યાં, ભૂખ વેડી, દુઃખ વેઠ્યાં પણ ગામનું નાક સાચવ્યું. આખા ગુજરાતમાં રાસ ગામનો ભોગ પ્રથમ પંકિતનો હતો. દિવસો જતા હતા એમ લડતના રંગ બદલાતા જતા હતા. સરકારી દમન અને લાંચા વખતનાં કષ્ટોથી ગ્રસ્ત, શાકી હતી. આશરે પોણા લાખ લાઈઓનો જતના સળિયા પાછળ હતાં નાના કે મોટા એકેએક આગેવાનને સરકાર શોધી શોધીને પકડતી હતી, પણ રાસના ખેડૂતોએ ઠેક મુધી એમનું પાણી જ્યાં ન દીધું.

૪૮. રાસમાં રાહતકાર્ય

મહારાજને જે મહિના અટકમાં રાખ્યા પછી તોટિસ-
ભંગને જહાને ફરી અગિયાર મહિનાની સજા કરી હતી.
જો સજા પૂરી કરીને જો જહાર આવ્યા ત્યારે લડતનાં પૂર
જોસરતાં જતાં હતાં. બાપુજીએ લડતને મોકૂફ રખાવી હતી.
રાસનાં ખેડૂતોએ આખી લડત દરમિયાન રંગ રાખ્યો હતો,
પણ એમનાં દુઃખોનો પાર ન હતો. આશાબાઈ, મહારાજ
પહેલાં છટીને આવી ગયા હતા. તેમણે રાસના લોકોને
રાહત પહોંચાડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, પણ તેમની સામે
ધોરટ તેમાર જ હતુ. એટલે રાસમાં થત મરવો જો તેમને
માટે જોખમ હતુ. એમ છતાં આશુનાજીનાં ગાયકવાડી
ગામેમાં રહીને તેમણે રાસને રાહત પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા
કરવા માંડી મહારાજ તે જહાર આવીને દસગાર દિવસ
કર્યા એટલામાં ફરી તેમને પકડીને પંદર, માસની સજા
હપકારવામાં આવી.

આશાબાઈએ ૫૦૦ મણુ રૂ ખરીદ્યું. બારડોલીથી
રેટિયા અને પીંજણ મેળવ્યાં, અને રાસના લોકોને રૂપિયે

પીળજી અને રૂપિયે રેંટિયો આપવા માંડ્યો. ચૈસે ત્રાક અને આને તાંત આપવા માંડી, અને માણસદીકે છ શેર રૂ વહેંચવા માંડ્યું. થોડા દિવસમાં તો ઘેર ઘેર રેંટિયા ફરતા થઈ ગયા. ધરડા ડોસા અને નાનાં બાળકો પણ રેંટિયો કાંતતા. નિયમ એવો કર્યો હતો કે છ શેર રૂમાંથી કાંતીને પોણા છ શેર સુતર આપી બચે તેને ફરી છ શેર રૂ આપવામાં આવે. આવેલું સુતર વણકરી લીધા વિના વણાવી આપવું, અને તાકાની માસિકી કાંતનારની. આ રીતે આશાભાઈએ ભારે કુશળતાથી રાસના ખેડૂતોને સાચી રાહત પહોંચાડી. તેમણે રાસના ખસો જેટલા ભાઈઓને અમદાવાદની મિલોમાં કામે વળગાડી દીધા. ૪૦ વિદ્યાર્થીઓને બહારગામનાં શાળા-છાત્રાલયમાં દાખલ કરાવી દીધા. ખાદીમાં આવતી રાહત-ખોટ મહારાજના મિત્ર શ્રી. વેલચંદ શેઠે ઉઠાવી લેતા હતા. આમ દોઢ વર્ષમાં રાસ ગામે ૫૦૦ મણ રૂ કાંતીને તેની ખાદી વણાવી. પણ આ બધાં કામોમાં ભાઈ આશાભાઈ જેક્ષમાં જેઠેલા મહારાજ પાસેથી જ ગ્રેરણા અને દોરવણીનું બળ મેળવતા હતા. તેમને મહારાજમાં અનન્ય શ્રદ્ધા હતી.

પણ વખત જતો ગયો અને સંભોગો વધારે કપરા આવતા ગયા. પાછળથી લડતમાં નિરાધાર થઈ ગયેલાઓને રાહત આપવા માટે ગુજરાત રાહત સમિતિ નિર્માઈ. તેના તરફથી રાસના ખેડૂતોને માસિક રા-૩ હજાર રૂપિયા મળવા લાગ્યા. આ રાહતની રકમમાંથી મોટાને માસિક ત્રણ અને બાર વર્ષથી નાનાને માસિક દોઢ રૂપિયા પ્રમાણે રાહત આપવામાં આવતી. પણ અનુભવે જણાયું કે આમ ગેકડા રૂપિયા વહેંચીને રાહત પહોંચાડવાથી સાચી રાહત નથી

પહોંચાડી રાકતી. એથી અંદર-અંદર કલેશ વધે છે. તથા લેણિયાતો ખેડૂતો પાસેથી રાકડા રૂપિયા ખૂંટવી જાય છે. રાહત લેનારમાં પણ લોભવૃત્તિ વધે છે અને જાહેર ફંડમાંથી વધારે ને વધારે રકમ મેળવવાની હલકી દાનત વધતી જાય છે.

આ રાહતકાર્ય ચાલતું હતું એ અરસામાં જ મહારાજ છૂટીને બહાર આવ્યા. એમણે પણ જોયું કે ખેડૂતોને રાકડનાણાં આપવા કરતાં માલ ખરીદવા જતાં એ લૂંટાય છે, એ લૂંટમાંથી એમને બચાવવા એ જ મોટી રાહત મુશ્કેલ પડશે. આ વિચારમાંથી ત્યાંની ધર્મશાળાના મહાનનાં એક સસ્તા અનાજની દુકાન કાઢવાનું નક્કી થયું. મહારાજે ગુજરાત રાહત સમિતિને મળીને જે-તે ભાસતી ગઢતની રકમ સાથે મેળવી લીધી અને એમાંથી દરેક ખેડૂતને ૮૦ રૂપિયાની એક બેસ અગર બળદ અને રૂપિયા ૪૦ ના કપાસિયા અગર ગુવાર આપવાની યોજના યોજાવી.

મહારાજ કહે છે કે, “સસ્તા અનાજની દુકાનમાં શરૂઆતમાં અમે કપાસિયાનાં વેચન મંગાવ્યાં, ત્યારબાદ ગુવાર, ડાંગર, બાજરી, ચણા વગેરે અનાજ મંગાવ્યું. પાછળથી જણાયું કે તેણે, ગોળ, મગફળી, ખજૂર, સાકર વગેરે લોકોને જરૂરિયાતની બધી વસ્તુઓ મંગાવીએ તો એમને વધારે રાહત મળી રહે. એટલે તે પણ મંગાવ્યું, પણ આ બધા માટે તો બહુ મોટી ખૂટી જોઈએ. અમે તેનો એક ઉપાય યોજી કાઢ્યો. જે ચીજ અમે મંગાવવાના હોઈએ એની આઠ દિવસ પહેલાં જાહેરાત કરીએ અને

જેમને જોડલી જોઈતી હોય તેટલીના રોકડા નાણા ચૂકવી જવા જોઈએ દરેક ચીજ અને પડતર લાવે વેચતા વળી માત્ર જોડે જરૂરના મંગલતા કે મામાન્ય વેપારી કરતા અમારી દુકાને એ લગભગ અડધી કે પોણી કિંમતે પડતો આથી લોકો પહેલથી નાણા જમા કરાવી જતા અને એ નાણામાથી અમારો વ્યવહાર ચાલતો દુકાન શરૂ કરના માટે અને ૫૦૦૦ રૂપિયા બહારથી મેળવ્યા હતા પણ ઉપર જણાવ્યો ઇલાજ હાથ આપ્યા પછી એમાના ૨૫૦૦૦ તો અને પાછા જ આપી દીધા આ દુકાનથી એટલા ગસને નહિ પણ આજુબાજુના ધણી ગામેને ગહત પહોચવા લાગી. અને એ વિભાગના વેપારી એનો વેપાર તો મધ જ પડી ગયો.”

હવે દરમ્યાન ખેડૂતોના ખેતીના સાધનો પણ ભૂટાર્થ ગયા હતા આથી મહાગજો કેટલાક હજી કેટલાક સમાર, સેકડો કુહાડા, સેકડો દાતરડા એમ ખેતીના સાધનો પણ મોટા પાયા ઉપર તૈયાર કરાવ્યા અને એથી એ ખેડૂતોને બહુ સસ્તામાં પડ્યા આશાવાર્ધને નાની ચીજ તો નજરમાં જ ન આવે તેમણે માગવાથી સાવગણીનું વેગન મંગાવ્યું પળળથી ભીડીનું વેગન આવ્યું, વલસાડથી ગોળના માટલાનું વહાલું, મગા પુ અને આગ્રાથી ગ્રોસળખ ફાનમના ગોળા મગાવ્યા એ દુકાનમાં બકવાડિયે ૩૦ મણુ તેલ ખપતું અને રાજનો રૂ. ૩૦૦-૪૦૦ નો વપ્તો ચતો વાસ, વળી, સિમેન્ટ, દુકાન જીવનને જરૂરની લગભગ બધી ચીજો એ દુકાનેથી મળી ગઈ એવી વ્યવસ્થા કરી હતી ભાવ પાટિયા ઉપર લખવામાં આવતા અને માલના રોકડા

નાણાં લઈને બિલ ફાડી આપવામાં આવતાં. લોકોને આ દુકાન મારફતે નહિ નહિ તોય ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયાની રાહત પહોંચી હશે.

પણ દુનિયામાં સારા કામના પણ દુરમતો હોય છે. કેમકે સ્વાર્થી લોકના સ્વાર્થ ઉપર એવાં કામો કાપ મૂકે છે. આ દુકાન સામે ત્યાંના વેપારી લોકોને તો રાપ હતો જ. તે આ દુકાન વિરુદ્ધનો પ્રચાર કરવામાં એક પણ તક જવા દેતા નહિ. વાસણ હોય ત્યાં જોમ ખખડાટ થાય તેમ ગામ હોય ત્યાં ક્રાંધક વખત કમેશ પણ થાય. આવા કમેશનો ઠાણ લઈને એ વર્ગે આ સસ્તા અનાજની દુકાન વિરુદ્ધ એક નવું જૂત ઊભું કર્યું. ખુદ મહાત્માજી વિશે કયાં ખોટી અફવાઓ નહોતી ફેલાવવામાં આવી કે એમણે તો અમદાવાદમાં પોતાની મોટી મોટી મિલો ગંધાવી લીધી છે ! તો પણ આ એક નાનકડી દુકાન ચલાવનારાઓ વિરુદ્ધ અફવાઓ ફેલાવવામાં શી વાર લાગે ? કાંઈ એમ કહેવા લાગ્યા કે ખેડૂતોને નામે એ લોકો પોતાનાં ઘર ભરી લે છે.

મહારાજ કહે છે કે, “ભાઈ આશાબાઈ અને એના બે સાથી શ્રી કાકારી તેમજ નરસિંહરામ જેવા કરકસરિયા અને પ્રામાણિક કાર્યકર્તા મળવા મુશ્કેલ. પણ એમના વિશે લોકોમાં સાચીજૂઠી વાતો ફેલાવવામાં આવી.”

ગાંધીજી છટીને રાસ આગ્યા ત્યારે તેમની પામે આ જાતની ફરિયાદો રજૂ કરવામાં આવી. સરદારસાહેબ સાથે મળીને મહારાજે નિર્ણય કર્યો કે લોકોને રાહતની

જરૂર હતી ત્યારે આપણે રાહત પહોંચાડી. હવે લોકોમાં જ દુકાન વિશે વહેમ કે ગેરસમજ ફેલાઈ હોય તો આપણે એ શા માટે આપુ રાખવી? લોકોમાં એક એવી પણ માન્યતા ફેલાવવામાં આવી હતી કે દુકાન મારફત રાહત આપીને રાસના બલિદાનની કિંમત ઓછી કરી નાખવામાં આવે છે.

દુકાનમાંથી ચૈસા ખાઈ જવાની વાત તો ખાજૂએ રહી, પણ ધરના રોટલા ખાઈને વખતોવખત લડતમાં જોડાવાને કારણે તેમજ લડત ન હોય ત્યારેય ધરખટલા તરફ ખેદરકાર રહીને જાહેરનું કામ કરતા રહેવાને કારણે ભાઈ આશાભાઈ તો દેવામાં ફૂળી ગયા હતા. એમ છતાં પ્રજાનું કામ કરવા જનારને કેવા કડવા ઘૂંટણ મળે ઉતારવા પડે છે અને જેમની સેવા કરવા નીકળ્યા હોઈ એ છીએ એમના તરફથી જ કેવા આરોપો, ગાળો અને રોષ સહન કરવો પડે છે તેનો ભાઈ આશાભાઈને તથા તેમના કુટુંબને પાકો અનુભવ થયો. સત્ય આખરે તરે છે એમ એ પણ સમાજની તાવણીમાં તવાઈને આખરે શુદ્ધ કાંચન જેવા બહાર નીકળ્યા.

આવા અંગેગોમાં રામની દુકાન બધ ધર્મ પણ મહાગજ કહે છે કે :— ‘આ દુકાનના અનુભવ ઉપરથી હું તો એવા અનુમાન પર આવ્યો છું કે નિસ્વાર્થી અને કુશળ કાર્યકર્તા મારફત પ્રજાના હિત માટે આવી દુકાન ચલાવવામાં આવે તો તેની મારફત આખા તાલુકાને ફાયદો પહોંચાડી શકાય. વેપારીઓ મનમાન્યા ભાવ લઈને ગરીબ ખેડૂતોને લૂટે છે તેના ઉપર આવી દુકાનથી

અંકુશ મુકાય છે. જો સહકારી ધોરણે આવી દુકાન ચલાવવામાં આવે તો એ દ્વારા સંગઠન અને સહકારના બીજા અનેક લાભો મળી શકે.”

રાસની દુકાન બધે કરી ત્યારે દુકાનને બધું ખર્ચ નજાતાં રૂપિયા દોઢસોનો નફો રહ્યો હતો.

૪૯. ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રવેશ અને સુણસરમાં વસવાટ

ઈ સ ૧૯-૦-૩૨ની વાડત ખાદ પેટલાદના સ્ત્રી-કાર્યવર્તી શ્રી કચનખહેનેની ઉદ્યોગશાળામાં ત્યાના વ્યાયામ-મંદિરની બહેનોને તરતા શીખવવા માટે થોડા દિવસ મહારાજ પેટલાદ રોકાયા હતા એક દિવસ ત્યાના સર-દોશ્વરે મહારાજને જોનાવ્યા અને જણાવ્યું કે પોલીસ કમિશનર સાહેબ આપને યાદ કરે છે મહારાજ વડોદરા જઈ પો કમિશનર સાહેબને મળ્યા

કમિશનર-તમને એક કામ બતાવવું છે

મહારાજ-મોલો, શું છે ?

કમિશનર-મહેસાણાના પોલીસ નાયબ ચૂખા મેજર અકબીનો તમારી મદદ માગે છે ત્યાની મોટા ભાગની વસ્તી હાકરડાઓની છે એ લોકો બહુ ગુનાને રચે ચડી ગયા છે તમે એ પ્રદેશમાં જાઓ અને એમને સીધે રસ્તે ચડાવો તો આપણે એમનાં નામો હાજરીમાંથી પણ કમી કરી નાખીએ

હાજરી નીકળી જાય એ તો મહારાજને બહુ ગમતી વાત હતી, પણ જવાબ આપ્યો કે હમણાં તો હું છટી શકું એમ નથી. એમનાથી છટા પડતી વખતે કમિશનર સાહેબે ભાડું આપવા માંડ્યું. મહારાજે ન લીધું એટલે એમણે પૂછ્યું કે ત્યારે ભાડું ક્યાંથી કાઢશે ? મહારાજે જવાબ આપ્યો કે પેટપાદમાં એમને ત્યાં ઊતર્યો છું એ આપશે.

કમિશનર-એકાદ વાર અમારું ભાડું ન લો ?

મહારાજ-માફ કરો.

આ પ્રસંગ પછી બે મહિને મહારાજને સિદ્ધપુર સોસાયટીનો પાયો નાખવા માટે ઉત્તર ગુજરાતમાં જવાનું થયું તે વખતે મેજર એકવીનો સાથે એમને મુલાકાત થઈ. એ વખતે પણ તેમણે એમને ત્યાં રોકાઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો હતો પરંતુ મહારાજે જવાબ આપ્યો કે આ વિભાગ-થી હું બિલકુલ અગત્યનો છું એટલે એકાદ વખત આ વિભાગ જોવા આવી જઈ પછી હેવરનો નિર્ણય કરી શકું. વળી હમણાં તો હું રાસના રાહતકાર્યમાં પણ ગૂંથા-યેલો છું.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં રાસની દુકાન બંધ થઈ અને મહારાજ ત્યાંના રાહતકાર્યમાંથી છટા થયા કે તરત જ એમને મહેસાણા યાદ આવ્યું. એ સીધા જઈને એકવીનો સાહેબને મળ્યા. સાહેબ એ જાણીને ખુશ થઈ ગયા. તેમણે એમને સુણસર જવાની સલાહ આપી. ત્યાંના કાકરડા મંડળમાં ઠામ કરનાર શ્રી ભાર્ગવંકરભાઈને લઈને મહારાજ સુણસર જવા જીયડયા. સુણસર જવા માટે

મહેસાણાથી પાટણ જતાં ધીણોજ એકાદે બિતરવું પડે છે. ધીણોજથી સુણસર ૪ માઈલ થાય. સરકોજદારે એમને સુણસરના ગોપાળજીભાઈને ત્યાં જવાનું કહ્યું હતું પણ ગામમાં કોઈ ગોપાળજીભાઈનું ઘર બતાવે ત્યારે ત્યાં જાયને !

સુણસરમાં ૩૦૦ ઘર અને ૨૧૦૦ માથા હતાં. ત્યાંની લગભગ બધી જ વરતી હકોરભાઈઓની હતી. ગામની શાખ એવી પડી હતી કે આજુબાજુના ગામલોકો ત્યાંના લોકોથી કરતા હતા. એમનો ધંધો ચોરીનો ગણાતો હતો. સુણસર ગામ આંકડાનું છે. આ નરવાદાર ગામમાં બહારના બે પીંજગ આવીને વસ્યા છે. ગામમાં એ બન્નેએ દુકાનો કાઢી હતી. હકોરનાં ગામોમાં સુણસર કુળવાન ગામ ગણાય છે ત્યાંના લોકોને ઘોડા ઉપર જેસવાનો બહુ રોખ હતો અને દરેક ઘરમાં એકાદ તરવાર તો હોય જ. ત્યાંનાં મકાનો બધાં નાનાં નાનાં હતાં અને લોકો ગરીબ સ્થિતિનાં હતાં.

કોને ધરે જતુ એનો વિચાર કરતાં કરતાં મહારાજ ; અને ભાઈશ કરભાઈ ચારપાય જણા રોજે વળીને કશીક ભાંજગડ ચલાવતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. એ ગામમાંથી કોઈક પરગામનું દોર લઈ આવ્યું હતું તેની આ ભાંજગડ ચાલતી હતી. મહારાજે તેમના તરફ વળીને પૂછ્યું કે, “ગોપાળજીનું ઘર ક્યા ?” તેમાંના એકે કહ્યું, “ક્યા ગોપાળજી? અમારે ત્યાં તો ઘણા ગોપાળજી છે.” મહારાજે કહ્યું કે આગેવાન છે તે. જવાબ આપ્યો, “અહીં તો ઘણા આગેવાનો છે.” મહારાજે કહ્યું કે અમને નાયબ સૂબાએ મોકલ્યા છે અને એમને મળવું છે. નાયબ સૂબાનું નામ સાંભળીને

એ બાઈએ લાડ્યા એ ડોઝાએ પૂછ્યું, “તમે ક્યાંથી આવો છો ? એ તો બહારગામ ગયા છે” બહારગામથી આવેલા પાનીવરે કહ્યું કે આ બોલ્યા એ ગોપાજીના માથે ન છે ડોઝાએ ફરી પૂછ્યું, “ગોપાજીનું શું કામ છે ? મહારાજને જનામ આપ્યો કે એ આવશે ત્યારે મળીશું

ડોઝા જિભા ચલા મહારાજ પણ એમની માથે સાથે ચાલવા લાગ્યા એ મહારાજને એમને ઘેર લઈ ગયા પણ ધરમાં મહાને હોવાથી બાજુની એક ઓરડીમાં બેસાડ્યા નજીકમાં ડોઝા પણ બેઠા મહારાજે તકલી કાતતા કાતતા એમને પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે શો ધર્મ કરો છો ?” ડોઝાએ જવાબ આપ્યો કે, “ખેતી કરીએ છીએ શું કરીએ, જમીનો બગડી ગયો એટલે છોડીને ખેતી ખવાની આવી અમે તો મંઈ ખેતી કરતા નહિ આ કહ્યું ખા ખેતી કરે અમે તો લાવીએ અને ખાઈએ પણ હવે કાયદા ચલા એટલે આ છોડીએને મળ્યા ને ખેતી કરી પડે છે”

ચોડીવાગ પછી ડોઝા ગામના બીજા બેચાર આગે વાનોને બોલાડી લાયા એમાં દલાજી મીને એક દહ અને હોશિયાગ ડોઝા પણ હતા તેમણે મહારાજને કેટલા પ્રશ્નો પૂછ્યા મહારાજે એના સમાન્ય ઉત્તરો આપ્યા પણ એથી તેમને મંતોષ ન થયો તેમને એમ યશુ હતું કે આ માણસ અહીંયાં શું કામ આવ્યો દરો ? એના આવવામાં જરૂર મંઈ બેદ હોવો નેઈએ મહારાજે તો એટલું જ જણાવ્યું હતું કે એ ગામ નેવા માટે આવ્યા હતા ચોડી આડી અવગી વાતો પછી મહારાજે પૂછ્યું ‘અહીં કાનરી છે ?’

જવાબ-હા. પાંચસો નામ હાજરીમાં છે.

સવાલ-એ કાઢી નંખાવો તો ?

જવાબ-એ કાઢવવા માટે તો હજાર ખર્ચા, વકીલને રોકીને વડોદરા સુધી લાચા. પણ હાજરી નીકળી નહિ. એક વાર તલાટી મારફત વકીલદારને ૪૦૦ આપ્યા છતાં નીકળી નહિ.

મહારાજ-કરી પાળો તો રોગ જાય. હાજરીયે નીકળી જાય. કેમ ના નીકળે ?

જવાબ-ના નીકળે. હવે અમે ચોરી નથી કરતા.

મહારાજ-ધારો કે હાજરી ના નીકળી તોય પ્રયત્ન કરવામાં તમારું શું જવાનું હતું ? તમારે કરો ખર્ચ નહિ કરવો પડે. મારા જેવાને એકાદ શેર ખીચડી આપવી પડે. ખીચડીનું નામ ચાંભળીને પેલા ધરમાલિકને ખ્યાલ આવ્યો.

ધરમાલિક-તમારા ખાવાનું શું ?

મહારાજ-ખાવાનો તો છું જ.

મહારાજ સવારે દસ વાગ્યાના ગામમાં આવ્યા હતા. ઉપરના સવાલજવાબ થયા ત્યાં સાંજના ચાર થવા આવ્યા હતા.

ઉવટે મહારાજ ખીચડી પકવવા બેઠા અને પેલો ધરધણી બધાએ બેગા ચવાનું છે એવી ખબર આપવા ગામમાં ગયો.

રાત્રે હાજરી પુરાવ્યા પછી બધા એક રથને એકઠા થયા. મહારાજે તેમને ચોરી વગેરે બોટા ધંધા છોડીને સદાચારી જીવન જીવવાથી ચતા ફાયદા જતાવ્યા. મોડી

રાત્રે બધા વેગઈ ગયા પણ પાચઆત આગેવાનો ત્યાં
એસી રહ્યા એમા એકમે ભગત હતા. એમણે તબૂરે
લઈને ભજન શરૂ કર્યા તે ગતનો એક વાગ્યો ભજન થયા
પછી એ ભગતોના વિવેચન પણ ચાલ્યા મહારાજ એ
આભળીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા

બીજે દિવસે એમાંના એક ખોડા ભગત મહારાજને
પેતાને ઘેર લઈ ગયા મહારાજ તેમને ત્યાં ખેડા હતા
એમાંમા ધીણાજના મુખી, પોલીસ તથા બીજા દસઆર
જણા પગલુ સોધતા સોધતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેમણે
મનુ કે અમારે ત્યાં ખાતર પડ્યું છે અને તેનું પગલુ તમારે
ત્યાં નીકળે છે ગઈ ગતે એક હજારની ચોરી થઈ તે
આખા ગામના જુવાનો તથા મોટેરાઓને પોલીસથાણે લઈ
જવામા આયા. પેલા ભાતને પણ જપ્ત પડ્યું. મહારાજ
ત્યાં જ રાહાઈ રહ્યા સાંજના એમાંના દેહવા- ધીજોજથી
પાઠા આખ્યા સાર જાદ મહારાજ ખીચડી બનાવી
જાન્યા અને બીજે દિવસે ગસ જ્યાં જિપડ્યા

સુલુગરમા આનીને મહારાજને જે કાઈ જોયું તે ઉપરથી
એમની પહેલી છાપ એ પડી કે ચોરીનો મથો ત્યાંના
લોડાના હાડમાં કોતરી ગયો હતો અને પગિખામે એમનો
ત્રિવેદિચાર પણ ચાલ્યો ગયો હતો હાજરીની પ્રથાએ
એમને સુધારવાને બદને વધારે શ્રદ્ધ બનાવ્યા હતા એમનામાં
કામ કરતુ નેમ તો હાજરી તો કાઢી જ નેઈએ એનું
એમને લાગ્યું આ નવા મમમાં પૂરેપૂરું પડેવાઈ જતા
માટે તો રાસનાં ચોડાં અધૂરાં ગેનાં કામે પૂરાં કરવા માટે

એ રાસ બિપડ્યા હતા. એક અડવાડિયામાં તો મહારાજ પાછા મુણસર આવી પહોંચ્યા.

આવ્યા પછી એ ફરી પોલીસ નાયબ સૂબાને મળ્યા અને એમની કામ કરવાની પદ્ધતિ વિશે થોડી ચર્ચા કરી. પોલીસ નાયબ સૂબાએ જણાવ્યું કે જો આપ અહીં જ કામ કરવા ગેકાગે તો આપણે આખા પ્રાન્તમાંથી ૧૦-૧૫ હજાર હાજરીના નામે દલાવી રાકીશું અને બીજા 'સેક્ટ' હજાર નવાં નામે હાજરીમાં ઉમેરવાનાં છે તે પણ અટકાવી રાકીશું. એ સાંભળીને મહારાજને આ નવા પ્રદેશમાં કામ કરવાનો લોભ વધ્યો. સુણમર અને તેની આજુબાજુનાં બાર ગામોને કિમિનલ ટ્રાઈબ્સ એક્ટ લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. એ એક્ટ પ્રમાણે ગામના પંદર વરસથી મોટી ઉંમરના બધા ભાઈઓને દલાડામાં બે વખત હાજરી પુરાવવી પડતી હતી. ત્યાંની આખા કામને ગુનેગાર ગતિ ગણવામાં આવી હતી. બીજા ગામોમાં કાવસિયાનો કાયદો લાગુ પાડવામાં આવતો. એ કાયદો પ્રમાણે ગુનેગાર હરે તેણે જ હાજરી પુરાવવાની હોય છે. આ બાર ગામોમાંનાં ત્રણ બહુચ-કામનાં હતા અને બાકીનાં નવ ઠાકોરોનાં હતાં. બહુચોનું મુખ્ય ગામ સહિયદ હતું મીઠાનાં બહારવટિયો ચર્ચ ગયો તે આ સહિયદ ગામનો જ. ત્યાંના લોકો લૂટફાટ કરવામાં તથા સામાન્ય ખેડૂતોને દબાવવામાં પાવરધા ગણાતા.

બેતણ મહિના સુધી મહારાજ એ વિભાગમાં ફર્યા. અને જેમ બેરસદના મહોર્કાગ ગાળામાં ફરી ફરીને લોકોને સમજૂતી આપતા હતા તેમ અહીં પણ આપવા માડી.

આવી સમજૂતી અને અમલદારોના સહકારથી પેલાં બાર ગામ સિવાયનાં મહેસાણા પ્રાંતનાં ૩૦ વર્ષ ઉપરનાં લગભગ બધાં જ નામો હાજરીમાંથી કમી કરવામાં આવ્યાં. ત્રીસ વર્ષથી નીચેની ઉંમરના લોકોનાં નામો પણ ધીમે ધીમે હાજરીમાંથી નીકળતાં જતાં હતાં. એ કામમાં મહારાજને ત્યાંના ઉદાર દિલના અને બાદોશ પોલીસ નાયબ મુખ્યા મેજર એક્ટિવનોનો પૂરેપૂરો સહકાર મળતો હતો. એક વખત તો તેમણે મહારાજને કહ્યું કે સુણસુના લોકો તેજસ્વી છે. એમની પાસેથી ચોરી લૂંટ છોડવળે પણ એમનું તેજહરણ ન થવા દેશે.

પેલાં બાર ગામનાં નામો હાજરીમાંથી રદ ન થયાં તેથી એ લોકો હતાશ થયા. પણ મહારાજે તેમને કહ્યું કે એમને કિમિ ૦ દ્રા ૦ એકટ સાગુ પડ્યો છે એટલે એ નીકળતાં થોડી વાર લાગશે. ત્યાં સુધી તેમણે ધીરજ ધરવી રહી. લગભગ બધા અમલદારોનો એવો ખ્યાલ બંધાયો હતો કે સુણસર કદી સુધરે નહિ. પણ મેજર એક્ટિવનો અને મહારાજનો મત એથી ઊલટો હતો.

એક વખત મહારાજ વડોદરાના પોલીસ કમિશનર સાહેબને મળ્યા અને પોતાના અનુભવોની વાતો કહી. એ ઉપરથી સાહેબે કહ્યું કે તમે ક્યાં કરો છો એના કરતાં સ્થિર થાઓ તો વધારે સારું. તેથી કામ દેખાઈ આવશે અને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા વધશે. અમલદારો પણ સહેલાઈથી તમને મળી હળી શકશે. મહારાજને એમનો વિચાર ગમ્યો. તેથી એ ત્યાર બાદ સુણસરમાં સ્થિર થયા. શરૂ શરૂમાં લોકોને એવો પણ વહેમ પડ્યો કે આ કોઈ સી. આર્ષ. ડી.નો

માણસ છે. મહારાજ ગામમાં રહેવા જાય એ પણ ગામ-લોકોને પસંદ નહોતું આથી ગામની બાજોળે તળાવની પાળ નજીક એક જૂની ઝોરડી હતી એમાં મહારાજે ઉતારો કર્યો. આથી ગામલોકો સાથે બહુ ઝોરો સપર્ક રહી શકતો. એમ છતાં કેટલાક લોકો કુતુહલ ખાતર મહારાજ પામે આવતા. પરંતુ મહારાજ ખપ પૂરતી જ વાતો કરતા. અને પાછળથી તો કામ ન હોય તેમને એ જ વિદાય લેવાની પણ સૂચના કરતા.

મહારાજ ગ્રહેતા હતા તળાવને કિનારે પણ નફાવા-ધોવાનીય ત્યા સગવડ નહોતી. તળાવનું પાણી મુકાઈ ગયું હતું એટલે વહેલી સવારે બેઠો વીંગડામાંથી પાણી ભરી જતા. મહારાજ પાણી ભરવા મોડા જાય ત્યારે વીંગડાનું પાણી ડહોળાઈ ગયું હોય. આથી એમને પીવાના પાણીના પણ વાખા પડે. લોકો પણ ગેની જ હાડમારી બોળવતા હતા કપડાં મલાં યાય તો નહોતું ધોવા માટે પૂરતું પાણી કે નહોતો કપડા ધોવાનો પથ્થર આથી મહારાજ તો આખો દહાડો ધોતિયાભેર જ રહેતા ચારેક મહિના મુધી તો લોકો મહારાજની ઝોરડીમાં જુવાનો લોટ અને ચડદની દાળ મૂકી જતા અને મહારાજ એમાંથી રોટલા દાળ પકવીને ખાઈ લેતા. એ એક ટંક ખાઈ લેતા એટલે આખા દિવસનું પતી જતું. એ બહારગામ જાય ત્યારે ખાલી સાંકળ મારીને જાય. કેમકે એમની પાસે કશું ચોગય એવું તો હતું જ નહિ ગામના લોકોના ઘરમાં એ ભાગ્યે જ જતા. પણ ગામના કે પરગામના લોકો કામ પડે ત્યારે એમની ઝોરડીએ જતા અને એ ત્યા રહ્યા રહ્યા એમના અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા.

૫૦. અજાણ્યા પ્રદેશની મુરફેલીઓ.

ઉત્તર ગુજરાતમાં ગયા પછી મહારાજના શરૂઆતના કેટલાક મહિનાઓ તો ફરવામાં, પરિચય ફેળવવામાં અને હાજરી કઢાવવામાં જ ગયા.

આમ ફરતા ફરતા એક વખત એ મુણસરમાં એક ભગતને ત્યાં રાત રોકાયા. પેલા ભગતે એમને રાંધવા કહ્યું પણ મહારાજે ના પાડી તેથી આમહ કરી કરીને તેણે મહારાજ પાસે દૂધ લેવાનું કળ્પ્ય કરાવ્યું. એ ભાઈ ઉમંગ-ભેર દૂધ દોવડાવવા બેપકયા પણ બોગેભેગે તે જ દિવસે એમની ભેંસ વટપી અને દૂધ આપ્યું નહિ. મહારાજને આ વાતની ખબર પડી એટલે એમણે કહ્યું કે, “કાંઈ હગડન નહિ. મારે દૂધની જરૂર નથી. તમારા આમહને વસા થઈને જ મેં દૂધ લેવાની હા પાડી હતી.” આમ કહીને પેલા ભાઈ બીજે દૂધ લેવા જતા હતા તેમને એમણે રોક્યા.

મહારાજ આવ્યા છે એવું જાણીને એ ભગતને ત્યાં બીજા ભાઈઓ પણ બેસવા આવ્યા. એ બધા પેલા ભગતને

તોડી ખાવા લાગ્યા કે મહારાજને ખવડાવ્યું પણ નહિ ? કાંઈ નહિ તો છેવટે દૂધ તો પાવું હતું ? મહારાજે મંજાળાવ્યું કે ભાઈ મારે દૂધ પીવું જ નથી. પેલા ભગતે બચાવમાં હતું કે મેં સે આજે દૂધ આપ્યું જ નહિ. એકસાથે બેત્રણ જણ બોલી ઊઠ્યા, બીજા કોઈને ત્યાંથી લઈ આવવું હતું. આટલુય તારાથી ન થયું ? આવું સાંભળીને પેલા ભગત ઊભીલા પડી ગયા. પણ આ પ્રસંગથી મહારાજને બહુ દુઃખ થયું એમણે મન સાથે એક નિશ્ચય કરી લીધો કે મુશ્વરમાં એક વર્ષ સુધી દૂધ ન ખાવું. એમને એમ થયું કે મેં દૂધ પીવાની હા પાડી ત્યારે એને ખિચારાને આટલું સાંભળવું પડ્યું ને ! ત્યાર પછી તો સાત વર્ષ સુધી મહારાજે દૂધ લીધું જ નહિ.

બીજે દિવસે સવારે હાજરી કઢાવવા માટે એ વીસનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. બપોરે બાર એક વાગ્યે એ વીસનગર પહોંચ્યા. કાંઈ ઓગખીતાને ત્યાં ગયા પણ એ બહારગામ ગયા હોવાથી એમનું મનન બધ હતું. હવે જીતવું ક્યાં ? એક રામજી મંદિરમાં ગયા. પણ મંદિરના ખાવાએ કહ્યું કે અગળ્યા લોકોને અહીં પેસવા દેવામાં નથી આવતા. મહારાજ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને જતાં જતાં સાંભળાવ્યું કે જો અગળ્યાને અહીં રહેવા ન દો તો ગામના તો શું કામ અહીં આવે જ ? ખાવાએ જવાબ આપ્યો કે એનું તમારે શું કામ છે ? તમે તમારે રસ્તે પડોને. મહારાજ ત્યાંથી ચાલતા ચલા પણ જતાં જતાં ફરી સાંભળાવતા ગયા કે તું અધર્મ આચરી રહ્યો છે.

ત્યાં પછી મહારાજ એ જ ગામના એક પ્રતિજિત અને જાણીતા સદ્ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા એમનો પોષાક, યરી ઉપર ઊડેલી ધૂળ તથા પગેનો વોરો જોઈને તેમણે પૂછ્યું કે ક્યાંથી આવો હો ? મહારાજે કહ્યું કે મુલ્યમથી પેલા ભાઈએ પૂછ્યું, કેમ આવ્યું યયું ? મહારાજે કહ્યું કે હાજરી ખાવવાના કામ સારું આ ગો ધુ અમારી જોળ ખાણવામાં એક ભાઈને ત્યાં ગયો હતો પણ તે બદાગામ ગયા હાવાથી મન્યા નહિ પેલા ભાઈએ ઉચ્ચતપાસ કરતા હોય તેમ જણાવ્યું, પણ એના તમારું શું કામ હતું ? પો રીમ નાવનમુખાને કહીશું અને કાઢી ન ખાવોશું ઠીક પણ તમારે ઉતારો કરવો હશે ખરું ? તમે પ્રજ્ઞમકળના મંત્રીને ગોલો, હું એમના ઉપર ચિંટી લખી આપું એમનું વાણ તથા અનુભવા માણ્ય સાથે વાતચીત કરવાની પદ્ધતિ જોઈને મહારાજને દુઃખ યયું એમને યયું કે શું શહેરના લોકો આપણા બધા વિવેચનના હોના તે ? એમણે મહારાજને નીચે જોડીને થાક ખાવાનું પણ ન કર્યું પછી પાણી પાવાની કે જમાડવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? એમનું નામ શહેરમાં બહુ જાણીતું હતું તેથી મહારાજને વધારે દુઃખ થયું મહારાજે એમને જણાવ્યું કે બિંદોની દેશી જરૂર નથી એમણે કહ્યું કે હીં ત્યાં સગનામું લેતા જાઓ પત્ર મહારાજનું મન એ વખતે જોડું અસ્વચ્છ બન્યું હતું કે એમણે મનું કે દુઃખ એમને એમ રાખી લઈ પાછાથી મહારાજને એ ભાઈ સાથે બહુ ટોળખાણ થઈ રહી, પણ મહારાજ હવે છે કે જ્યારે જ્યારે આ પ્રમુખ એમને વાર આવતો ત્યારે ત્યારે એ સંજોગો જાણી

ત્યાથી નીકળીને મહારાજ મહાદેવના મંદિરમા ગયા. પણ ત્યાની ગદગી જોઈને એમને ત્યા ઊતરવાનું મન ન થયું. એ મંદિરથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળા હતી. મહારાજ ત્યાં ગયા ધર્મશાળાના રખેવાળે કહ્યું, આવો, રહો મહારાજે કહ્યું કે મારે નાહવું છે રખેવાળે કહ્યું કે ગરમ પાણીથી નાહવું હોય તો આ સામે દેરાસર છે ત્યાથી મળશે અને ટાંઢે પાણીએ નાહવું હોય તો આ અહીં જ છે. એની વાતચીત અને પરોણાગત જોઈને મહારાજ ખુશ થયા પણ એમણે નાહવા માટે વપડા ઉતાર્યા અને એમના ખભા ઉપર જનોઈ દેખાઈ એટલે રખેવાળે પૂછ્યું કે તમે કેવા ઠા ? મહારાજે કહ્યું કે ધ્યાનશી આ શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત રખેવાળે કહ્યું કે ત્યારે તો અહીં બ્યવચ્છા નહિ થાય જાઓ, જાઓ, ખીજા કોઈ રથને ઉતારો કરો. આ તો ફક્ત જૈન લોકો માટે જ ઊતરવાનું સ્થાન છે મહારાજે કહ્યું કે હું આ ધર્મશાળાના બધા નિયમો પાળીશ પણ રખેવાળ એકનો બે ન થયો. તેણે કહ્યું કે તમે તમારી ધ્યાનશીની ધર્મશાળામા જાઓ

મહારાજ કહે છે કે પેલા સદ્ગૃહસ્થના ઘેરથી નીકળેના ત્યાં મને ગુસ્સો થયો હતો, હું ખ થયું હતું પણ આ વખતે મને હસવું આવ્યું

ત્યાથી નીકળ્યા પછી મહારાજે નિર્ણય કર્યો કે હવે કોઈને ત્યાં ઊતરવું નથી પણ ફર્યાજ કરવું આવતા આવતા જો તો આખા ગામ સોસગ ચર્ચને સ્ટેશન નજીક પહોંચ્યા સ્ટેશન પાસે જ એક મોટી ધર્મશાળા હતી મહારાજે જોયું કે ત્યાં એક ઠાકરડો રખેવાળ હતો મહારાજે પૂછ્યું,

વખતે એમની માથેના એક પોતીસે મદાગજને લેઈ
 સીવા હશે એટલે તેણે નાયમ સૂમાને ખમગ આપી કે
 રવિશંકર મહારાજ તો સ્ટેશન પરની ધર્મશાળામાં છે.
 પોલીસે ત્યાંના યુવક મકાને પણ ખમગ પહોચાડી તેથી
 સવારના ૬-૧૦ વાગ્યા હશે એવામાં ત્યાંના યુવકમકાના
 મંત્રી તથા બીજા પાંચસાત જુવાનો મહારાજની ભાજ
 કાંદતા કાંદતા ધર્મશાળામાં આવ્યા

તેમણે કહ્યું કે આપને અહીં ઊતરવાનું હોય કે ?
 અમને ખબર તો પહોચાડી હતી એમની સાથે વાતો
 ચાલતી હતી એટલામાં પોલીસ નાયમ સૂમાને એક માણસ
 મહારાજને બોલાવવા આ પો. મહારાજ એમની સાથે
 સરકારી ઉઠારે ગયા સરકારી કચેરીના સોડમાં તેમણે ૭૦
 ગામના હાન્ડકાઓને બો. ૥ દર્શાવતા એ બધાના નામ
 હાજરીમાંથી કમી કરવાના હતા જેમના જેમના નામો
 કાઢી નાખવાના હતા તેમના નામોની યાદી મધ્યાંત્રી રૂમમાં
 અને પોલીસ નાયમ સૂમા અનુદા જોશ મકાને મદાગજ
 • વાચી ગયા અને હાજરી નીચ્છા ગયા પછી તેમની
 શી શી જવાબદારી વધે કે તેની અમજૂતી આપી

સ્ટેશન પરની ધર્મશાળાના રખેવાળનું નામ પણ આ
 હાજરીમાંથી નીચ્છા ગયું તેણે ધર્મશાળામાં જે જનતનું
 વર્તન ગમ્યું હતું તે બદલ એ મનમાં ને મનમાં
 શરમાવા લાગ્યો

સાંજના યુવક મકાના બાઈઓ સાથે મદાગજ ત્યાંનું

ખાદી કાર્યાલય નોવા ગયા અને રાત્રે ઠાકરડાઓની એક સલા ગોઠવાઈ હતી તેમાં ગયા. એ સલામાં ચેવેલ રખેવાળ પણ આવ્યો હતો. તે પોતાના વર્તન બદલ મહારાજની માફી માગવા લાગ્યો. મહારાજે તેને શિખામણના બે બોલ કહ્યા.

આ રીતે એ દિવસોમાં મહારાજ ચાણુરમા તાલુકાના ગામડે ગામડે ફરતા હતા.

કે અહીં જિતરું કે ? પેલા ઠાકરડાએ કહ્યું, હોવે, કવેને
હિતારો. આ રહી ધરમશાળા.

મહારાજ—નાહતું છે. પાણીનાણી મળમે કે ?

રખેવાળ—હોવે, અહીં પાણી ઢાંકી મૂક્યું છે !

મહારાજ—કૂવો ખૂવો છે કે નહિ ?

રખેવાળ—કૂવો તો છે પણ દોરડાં વિના પાણી કાઢશો
શાનાથી ?

મહારાજ—મારી પાસે દોરીલોટા છે.

રખેવાળે કૂવો ખતાવ્યો એટલે મહારાજ કૂવે જઈને
નાહ્યા. ઠંડા પાણીથી નાહ્યા એટલે એમનો મનનો અને
તનનો અડધો થાક જિતરી ગયો. નાહ્યા પછી એમણે થોડી
વાર ત્યાં આરામ લીધો.

આગલી ગત્રે મુણસરમાં એ જૂખ્યા ચર્ચ રહ્યા હતા.
સવારમાં એ નીકળ્યા તે પહેલાં તો લગત એમને માટે
દૂધ દેવડાવીને લાખ્યા હતા પણ તે પહેલાં તો મુણસરમાં
દૂધ ન લેવાનો મંકડ્ય ચર્ચ ચૂક્યો હતો એટલે એને જોમ
તેમ સમજાવીને એ ચાલી નીકળ્યા હતા. આખા દિવસની
રગડામણ પૂજી એમને થાક અને જૂખ બન્ને લાખ્યાં હતાં.
એટલામાં એમની નજર ધર્મશાળાના એક પાટિયા ઉપર
ગઈ. એ વાંચીને એમણે રખેવાળને પૂછ્યું કે અહીં વાસણ
મળશેને ? રખેવાળ જમડ્યો, આ પણ એક આચ્યો છે
સારથી મંડ્યો જ પડ્યો છે. એટલામાં એક નવો મુસાફર
ધર્મશાળામાં આવ્યો. તે બિચારો પણ કપાકથી બળ્યો-
ઝળ્યો આવ્યો હશે. મહારાજ તેના તરફ ફર્યા અને પૂછ્યું
કે કપાકથી આવો છો ?

મુસાફર—કાઠિયાવાડથી

મહારાજ—કાઠિયાવાડમાં ક્યાં રહેવું ?

મુસાફર—અમરેલી.

મહારાજ—અમરેલી તળમાં જ રહેવું ?

મુસાફર—ના. નજીકના ગામડામાં.

મહારાજ—ક્યાં ગામમાં ?

મુસાફર—તમારે એ બધાની શી પચાત છે ?

મહારાજ—હું ત્યાં ફર્યો છું.

મુસાફર—રહેવું તો વાંકડિયામાં.

મહારાજ—નાનું કે મોટું ?

મુસાફર—[આશ્ચર્ય સાથે] મોટું વાંકડિયા.

મહારાજ—ત્યાં તારાચંદ, જમુ રવાણી વગેરે રહે છે ને ?

મુસાફર—હા, તમારે ને એમને શી રીતે ઓળખાણ ?

મહારાજને અને એ બાઈને પછી તો ઘણી વાતો થઈ અને એકબીજાનો ઠીક ઠીક પરિચય થયો.

સાંજે એક આનો આપીને ધર્મશાળાના રખેવાળ પાસેથી મહારાજે ગોદડી માગી. એમનો પહેરવેશ જોઈને રખેવાળે કહ્યું કે આ ધગડી પડી છે એજ વાપરોને, એક આનો શુ કામ ખર્યો છે ? મહારાજે કહ્યું કે લે આ આનો અને ગોદડી આપ પેલાએ કપાટ ઉઘાડીને ગોદડું, ચાદર, પાયરછું બધું કાઢી આપ્યું. પેલા પરિચિત બનેલા મુસાફર સાથે મહારાજે તે દિવસની રાત એ ધર્મશાળામાં કાઢી.

બીજે દિવસે પોલીસ નામજમૂળા ત્યાં આવવાના હતા અને તે એમને મળવાના હતા. એશનથી બહાર નીકળતી

૫૧. પાણીનું દુઃખ ટાળ્યું

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યાને ૭ એક માસ થયા હશે એટલામાં મહર્ષિ મહારાજ સાહેબ અને દીવાન સાહેબ પાટણની મુલાકાતે આવ્યા. દીવાનસાહેબે એ વખતે મહારાજને મળવા બોલાવ્યા અને એમને કંઈ તકલીફ હોય તો જણાવવા કહ્યું. મહારાજે કહ્યું કે મને અંગત તો કંઈ તકલીફ નથી પણ સુણસર ગામના લોકોને પાણીની ભારે હાડમારી છે. વીરડા ખોદીને પાણી પીએ છે. પછી નદાવા-ધોવાની કે બીજી સ્વચ્છતાની તો વાત જ કર્યા કરવી ?

દીવાનસાહેબે સૂચના સાહેબને મુણસરમાં ફોલો કરાવી આપવાનું સૂચન કર્યું તેની નોંધ થઈ. ગામમાં શાળા પણ ન હતી. એ આલુ કરવા માટે પણ આગા અપાર્થ. પણ મહારાજે કહ્યું કે શાળા નથી બોર્ધતી, કેમકે રાજ્યમાં ફરજિયાતનો કાયદો આવે છે અને લોકો દંડ નહિ ભરી શકે. દીવાનસાહેબે સુણસર ગામને ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદામાંથી મુક્ત રાખવા જણાવ્યું. બીજી કંઈ તકલીફ વિશે પૂછપરછ થઈ ત્યારે મહારાજે જણાવ્યું

કે ઉદ્યોગધંધાની જરૂર છે. ખાદીકામ શરૂ કરી શકાય પણ એમાં વખત જાય. વરસાદ નથી આવ્યો તેથી લોકો મૂખે મરે છે. તેમને તાત્કાલિક રાહતની જરૂર છે. એ રાહત તો ગામનું તળાવ ખોદાવીને આપી શકાય. દીવાનસાહેબે મહારાજની આ દરખાસ્ત પણ મંજૂર રાખી. વાત તો ફક્ત પંદર મિનિટ આશી પણ એમાં ઘણા પ્રશ્નો ઊઠેલી ગયા અને દીવાનસાહેબે બતાવેલા સમભાવ અને સહાનુભૂતિથી મહારાજ ખૂબ રાજી થયા.

દીવાનસાહેબ સાથેની મુલાકાત પછીથી એ વિભાગના નાનામોટા અમલદારો મહારાજ તરફ એક નવા જ ભાવથી જોવા લાગ્યા. સુણસર ગામના લોકો પણ કૂવો, તળાવ અને નિશાળની વાત બાણીને ખુશ થયા. તેમને થયું કે આ દાદા આપણા ગામમાં આવ્યા એ તો બહુ સારું થયું.

થોડા વખતમાં કૂવાનો કોન્ટ્રેક્ટ અપાયો અને તળાવનું ખોદકામ શરૂ થયું. આથી નવગ લોકોને કામ મળ્યું. એક દિવસ એક ઠાકરડો મહારાજ પાસે આવ્યો અને કહ્યું, દાદા, ચિટ્ટી લખી આપોને એટલે પીંજરો અધમણુ જરૂર જોખી આવે.

મહારાજ—શાની જરૂર અને શાની ચિટ્ટી ?

ઠાકરડો—તમે તળાવ ખોદાવો છો એમાં હું મજૂરીએ જઈ છું. મારી મજૂરીના પૈસા પેટે મને જરૂર અપાવો.

મહારાજ—એ તળાવ તો સરકાર ખોદાવે છે. પગાર થશે ત્યારે તને મજૂરીના પૈસા મળશે. પણ તારે ત્યાં અનાજ ન હોય તો લાવ ચિટ્ટી લખી આપુ.

એમણે એક ચિઠ્ઠી લખી આપી ત્યાં તો એવાં બીજાં પાંચસાત ઘરાક તૈયાર થયાં. મહારાજને થયું કે લોકોને અનાજની અડચણ છે. અને સસ્તા અનાજની દુકાન કાઢવામાં આવે તો એમને સારી રાહત મળી રહે.

તરતજ એમણે આ અંગે એક પત્ર અમદાવાદ લાલાકાકાને લખ્યો અને નહરુના ધીણાજ ગામમાંથી ૨૦૦ મણુ જુવાર ખરીદી લાંરીને બે આના ખોટ ખાઈને વેચવા માંડી. અનાજ મેળવવા માટે લોકોનો દરોડો પડ્યો. ત્રણ મહિનામાં એમણે એ દુકાનમાંથી ૪૬૦૦ મણુ જુવાર વેચી. નાણાં તળાવની મજૂરીમાંથી વસૂલ કરવામાં આવતાં તેથી - ઉધરાણી કરવાની આદતમાંથી પણ બચી જવાયું. જોડો ઉપર બહારગામથી અનાજ આવવા લાગ્યું ત્યારે ગામલોકો કહેવા લાગ્યા કે હાલમાં તો મુશુસરને અનાજથી ભરી દીધું.

બીજે વર્ગે પાક સારો થયો. તળાવ બેંકું થયું હતું અને ફવાના ધોધમાંથી આવતું ચાતુ રહ્યું હતું આથી તળાવમાં પાણી ઢિલોળા મારતું હતું. આમ લોકોનું પાણીનું કુ:ખ દબ્યું.

૫૨. ખાનગી કૂવાની યોજના

તળાવમાં પાણી ન રહેતું ત્યારે કેટલાક ખેડૂતો તળાવમાં વીગડા ખોદીને તળાવના કકડાઓમાં શિયાળું ઘઉં પકવતા. આ ઉપરથી મહારાજને કંઈપણ આવી કે જે ગામમાં થોડા કૂવા હોય તો લોકો જરૂર બે પાક લે, અને ગામની સમૃદ્ધિ વધે. લોકો હલ્લે વળજે તો નવરાશના નખખોદમાંથી પણ બચી જાય.

મહારાજે એક યોજના બહાર પાડી કે જે, શિયાળું પાક કરશે તેમને પોતે કામ, વરત અને બી ઉઝીનાં આપશે એ બધા માટે જોઈતા નાણાં એ વેલચંદ બેકર પાસેથી મેજરી લેતા હતા પણ આ જાતની સગવડથી શિયાળું ખેતી કરનારની મજા વધી.

સુણસરના દલાજી ઠાકોરને મહાગજે પાસડે રહી બિયાવું આપ્યું. તેમના ઘઉં હાથ જેટલા ભિયા આપ્યા હશે એટલામા તેમનો મોટો બાર કાસનો કૂવો તૂટી પડ્યો મહારાજ તેમને મળ્યા, હિમ્મત આપી અને પૂછ્યું કે આ ઘઉં હવે કઈ રીતે પાકી શકે? દલાજીએ કહ્યું કે જે મને

૧૦૦ રૂપિયાની સગવડ મળી રહે તો ફૂવામાં કામચલાઉ ખાડો બનાવીને ધઉને સુકાતા બચાવી લઉં. મહારાજ તેને ૧૦૦ રૂપિયા આપ્યા અને તેણે તેનું કામ રાફ કયું.

એ જ અરસામાં મહારાજને મહેસાણા જવાનું થયું. ત્યાં એમણે સૂઆસાહેબ નાયમપટ્ટીને દલાજીની આકૃતની વાત કહી. એ સાંભળીને સૂઆસાહેબ મહારાજની સાથે જ એ ખેડૂતનો ફૂવો તથા પાક ભેવો માટે ઊપડયા. સાહેબની મોટર ભેંધને લોકો ટોળે વળી ગયા અને મહારાજ સાથે સૂઆસાહેબને આવેલા ભેંધને લોકોને બહુ આશ્ચર્ય થયું. લોકો મહારાજ વિશે કંઈકંઈ કલ્પના કરવા લાગ્યા. સાહેબ મોટરમાં સીધા દલાજીના ખેતરમાં ગયા. ૩૦-૩૫ વીધાનું ખેતર અને એના ઉપર પવનનાં સુસવાટથી દિલોળ ચડતો તૂલ ભેંધને સૂઆસાહેબનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું. ફૂવામાં ઊતરીને સાહેબે ફૂવાનું તુકસાન ભેંયું. દલાજીએ કામચલાઉ થાળું બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે પણ ભેંયું. બહાર આવીને તેમણે કહ્યું, રવિશંકર, આ ખેડૂતને સો રૂપિયાની મદદ ભેંધએ છે એ દુર્ભાગ અંગત પમારમાંથી બેટ આપુ છું. તમે બીજેથી લાવશો નહિ.

દલાજીએ આ વાત બાણી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સાહેબ મહેરબાની રાખો.

માહેબ—કેમ ?

દલાજી—મફત રૂપિયા ન લેવાય. મફત લઈએ તો મીઠાની ખૂતગી ઝોગળી બન્ય એમ ઝોગળી જવાય.

આ સાંભળીને સૂઆસાહેબને આશ્ચર્ય થયું.

સૂબાસાહેબ—પણ તમારામાંથી ચોરી કરે છે એનું શું ? ચોરીનો માલ પચશે અને આ નહિ પચે ?

દલાજી—સાહેબ, એ તો બાપદાદાનો ધંધો રહ્યો. એમાં ભોખમ 'ખેડવાનું' હોય છે. મહેનતનું પચે. આમાં અમારી શી મહેનત ?

મહારાજે વાત બદલી અને કહ્યું કે સાહેબ આવતે વર્ષે આ કૃવાને ફરીથી ચણવો પડશે. એટલે આપ સાહેબ તગાવીનો બદોબસત કરી આપો તો એ વ્યાજમાંથી બચે. સાહેબે એ જ વખતે રૂ. ૧૫૦૦ની તગાવી આપવાનો વહીવટદારને હુકમ આપ્યો. સુણસર આંકડાનું ગામ હોવાથી તગાવી મળતાં મળતાં ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં. દરમ્યાન મહારાજ બીજેથી નાણાં લઈ આવ્યા અને દલાજીનું કામ આટોપ્યું.

એક બીજો ખેડૂત હતો. એની પાસે ૨૫ વીધાં જમીન હતી અને એ મહેનતુ હતો. પણ ખેતરમાં કૃવો ન હતો. એને થયું કે કૃવો ખોદીને સરસ પાક પકવું. આથી મહારાજે એને રૂ. ૨૦૦ ની મદદ આપી. એવું જોઈને એક ત્રીજો ખેડૂત કેપિયે આનો વ્યાજ આપવાનું ઠરાવીને એના ખેતરમાં કૃવો ખોદવા માટે રૂપિયા ૨૦૦ વ્યાજે લઈ આવ્યો. મહારાજે એને કહ્યું કે આમ તો વરસને અતે તારે ૧૫૦ તો વ્યાજના ભરવા પડશે અને તું બીજો જ નહિ આવે. તારું છે એ બધું પણ ખોઈ જોસીશ. પણ એ મા-યો નહિ એટલે મહારાજે એને પણ ૨૦૦ રૂપિયા આપ્યા અને પેલા શેઠનાં નાણાં પાછાં ભરાવ્યાં. પાછળથી એ કૃવા માટે ૬૦૦

રૂપિયાની તગાવી મંજૂર થઈ. અને એના ફૂવામાં પુષ્કળ પાણી આપ્યું. આથી બીજા બેઠો. પણ ખાનગી ફૂવા કરાવવા લક્ષ્યાયા. મહારાજે તગાવી માટે પણ પ્રયાસ કર્યો. આ રીતે કુલ ૧૧ ફૂવા તૈયાર થયા, ૭૦૦૦ની તગાવી મળી અને, ગામમાં દગલાબંધ ઘડિયાં પાડવા લાગ્યા. મોંઘવારીના ભાવ મળવાથી બેઠોની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી. એ જોઈને મહારાજને બહુ આનંદ થયો. એમની ધારણા તો સુણસરની સીમમાં આવા ૩૦ ફૂવા તૈયાર કરાવવાની હતી પણ લક્ષ્મિ આવી. પાઈપો મોંઘી થઈ ગઈ અને એમની મનની મુશ્કેલ મનમાં જ રહી ગઈ.

૫૩. સુણસરના ઠાકોરોની ખાસિયતો

એક દિવસ મહારાજ એમની ઓરડીમા બેસીને કાતતા હતા ત્યાં મામના એક ઠાકોરે આવીને કહ્યું કે જુઓ, દાદા, લોહીની નદીઓ વહેશે એની પાછળ આવેલા નાના બાળકને બતાવીને એણે કહ્યું કે આને બચાવી લે.

મહારાજ—પણ કે શું ? જરા સમજ પડે એમ વાત તો કર

ઠાકોર—પેના પશના (પાટીદાર)એ ખેતરમાં થોરિયા રાખ્યા છે હું એને ટચકાવી નાખીશ

ઉઝ બનેના મામનાને જોઈને મહારાજ ખેતરમા ગયા પેના પાટીદારનો દોષ હતો એટલે એમણે થોરિયા જરા દૂર કરાવ્યા. ખેતગમ્માથી પાછા ફરતી વખતે પેલા ઠાકોર તરફ ફરીને મહારાજને કહ્યું ડોસા, તમે ટચમવવાની વાત કહેતા હતા પણ એ તો તમને પૂરો પડે એવો અલમસ્ત છે

ડોંગો—હું ? એ પૂરો પડે ? દાદા એ તો મણખી એને રીસ ચડતા જ વાર લાગે એ મારી સામે યાય એ પહેલાં તો મેં એને નીચે પાડ્યો હોય એવી મારી રીસ.

ચરોતર અને આ પ્રદેશ વચ્ચે આલજખીનનો ફરક છે. ચરોતરનાં ગામોમાં વચ્ચે પાટીદારોનું હોય છે. બીજા કામે તરફ એ કાર્ધક તુચ્છ ભાવથી જોતા હોય છે. અહીં એવી જિલદું છે. અહીં મોટા ભાગની વસ્તી ઠાકરડાઓની છે. અને આવાં ગામડાંઓમાં વચ્ચે પશુ એમનું જ હોય છે. અહીંના પાટીદારોને એ કણુખી કહીને જોવાયે છે. જે ખાટલા ઉપર ઠાકરડો બેસે હોય એના ઉપર અહીંના પાટીદાર બેસવાની હિંમત પશુ ન કરે. કાર્ધક વખતે તો પાટીદારને ચક્કમ ભરવાનું કામ પશુ એ સેપિ.

એક વખત મહારાજની ઓરડીમાં બધા ઠાકરડા ટોળે વળાને બેઠા હતા એટલામાં નજીકના ગામના એક પાટીદાર ત્યાં આવી ગયા. એ પાથરણાની નીચે છેક ખૂણે બેઠા. મહારાજે એમને પાથરણા ઉપર બેસવાને આમ્રહ ક્યો છતાં એ આગળ ન આવ્યા. એમના ગયા પછી એક ઠાકરડો મહારાજને કહ્યું, તમે પેલાને પાથરણા ઉપર બેસવાનું કહેતા હતા પશુ એ માણસને સમજેને ! મોટા માણસ બેઠા હોય ત્યાં એ ન બેસે.

મહારાજ—કોણ મોટા માણસ ?

ઠાકર—તમે.

પશુ એ તમે પાછળનો ભાવ તો મહારાજ બરાબર પામી ગયા હતા કે તમે સબ્બ ભલે વાપર્યો હોય પણ એના દિલમાં તો પોતાની જ મોટાઈ પડેલી હતી.

મહારાજ—તમારા દિલમાં કાર્ધક કણું છે. હું તો એમ કહું છું કે દુનિયાને તમારી સી જરૂર છે ! એ તો મહેનત કરીને ધાન પશુ પેદા કરે છે.

ઠાકોર—પણ દાદા, એને તે માણસ કે'વાતા હશે ?
કલુખી તો કેવા ? કારીગરનો કેળિયો પણ ન થાય અને
ધૂટો પણ ન થાય એને બોલતા ન આવડે, એસતા ન
આવડે કે આવકાર આપતા ન આવડે

એના કહેવામા કાંઈક તથ્ય પણ હતુ, કેમકે આ
ખાજૂના પાટીદારોનુ વર્તન પણ એવુ જ હતુ

સુલુસરના દલાજી ઠાકોર ભાગેલા હાડકાને પણ જોડી
આપે અને જીવલેણ ધા પણ સીની લે એવા કારીગર હતા
એમના હાથ નીચે આવેલા દર્દીનો જખમ પાટપાનો એક
પણ દાખનો ન હતો આવા હાડવૈદ હોવા છતા કામના
બદનામા એક પાઈની પણ આગા ન ગખતા

એક વખત એક ભાઈનો હાથ ભાંગી ગયો એ
ધીણાજના ઠાકોર પાસે ગયા ડોક્ટરે કહ્યુ કે અમદાવાદ
જવુ પડશે પેલા ભાઈએ કહ્યુ કે હું તો સુલુસર જઈશ

ડોક્ટરે કહ્યુ કે ત્યા કેમ ?

ભાઈ—ત્યા એક ઠાકોર હાડકા બેઆડે છે

ડોક્ટરસાહેબ—કાંઈ બિટવેય પાસે જશો તો નાહક
હેગન થશો.

પેલો ભાઈ તો સુલુસર જ ગયો એક મહિના પછી
ડોક્ટરસાહેબ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો, જુઓ સાહેબ,
હવે મારો હાથ મરાખર થઈ ગયો છે ને ? ડોક્ટરે કહ્યુ,
વાહ ! તદ્દન સાબો થઈ ગયો છે તમે કોને ત્યાં ગયા હતા ?
પેલા ભાઈએ કહ્યુ, સુલુસર દલાજી ઠાકોરને ત્યાં ડોક્ટરને
આશ્રય થયુ તેમણે પૂછ્યુ, શી શી લીધી ? પેલા ભાઈએ
કહ્યુ, કશુ નહિ

આ પ્રસંગે બન્યા પછી ઘોડા દિવસમાં જ ડોક્ટર-સાહેબે દલાજી ઠાકરને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તમે અહીં ધીણોજ રહો. બધા લોકોનાં હાડકાં બેસાડો. તમારે ખાવા-પીવાની ચિંતા ન કરવી. દલાજીએ સંલજાવ્યું કે મારો આખો જન્મ-મારો જયો પણ મેં કાઠની પાઈ સરખી લીધી નથી અને આ છેલ્લા દલાજીઓમાં એનું કયાં કરવા બેસું ? મારે ત્યાં જ આવે એનું હાડકું હું મફત બેસાડી આપું છું.

આ દલાજી ઠાકર ૭૦ વર્ષની ઉંમરે માંદ પડ્યા. એમણે ભૂત, ડાકણ અને ભુવાને દુણાવ્યા પણ કંઈ સાફ ન થયું. ડેવટે એમણે એમના દીકરાને કહ્યું કે મને જાતીમાં બહુ દુઃખ થાય છે. તુ લોકોના ખૂંટા ગરમ કરી લાવ અને હું ખતાવું ત્યાં ડામ દે. ઠાકરો ખૂંટાને લાલચોળ તપાવીને લાવ્યો. એ વખતે ડાસાએ ઠાકરનો હાથ પકડીને 'જો આ ..અહીં મૂક' એમ કહીને પોતાની જાતે જાતી ઉપર ડામ દેવડાવ્યા. પણ ડાસા એ બિમારીમાંથી પાછા જોયા જ નહિ.

સુણસરમાં કાઈ પણ માણસ મરી જાય ત્યારે તેને 'ફલાણાભાઈ પડ્યા' એમ કહે છે, અને રિવાજ એવો છે કે નાના ઠાકરાથી માંડીને વૃદ્ધ ડાસા સુધી કાઈ પણ મરી જાય ત્યારે સાજ નાખ્યા વિનાના ઘોડે ચડીને મારતે ઘોડે એક જણ કાંટિયું લેવા જાય. આવનારના દેખાવ ઉપરથી જ લોકો જાણી જાય, કે સુણસરમાં કાઈક પડ્યું છે. એ જ વખતે નવું કાપડ લઈને સુરવાળ તથા જામો સિવડાવે, નવો ફેટો ખરીદે અને મૃત દેહને નવાં કપડાં પહેરાવે. શબ નીકળે ત્યારે આગળ આગળ દોલ વાગે, સ્ત્રીઓ માથે હાથ

રાખીને લાગેજ સુધી રહતી ગતી પાછળ જાય ગામની
લાગેજે એક દેવડી છે એની સામે તાકીને નાળિયેર વધે
ગાય અને પછી મૃત દેહની દહનક્રિયા થાય

દશેરા અને મેસતા વર્ષને દિવસે ત્યાં ઘોડા દોડાવવાની
હગીદારી ચાલે છે. ગામમાં ૫૦-૬૦ ઘોડા આજે પણ છે
પહેલાં તો એથીયે વધારે હતા એમાં ગ્રીમતી ઘોડા પણ
હોય છે ઘોડુ ન હોય તો દેવુ કરીને પણ ખરીદી લાવે
અગર તો ચોરી કરી લાવે, પણ દશેરાને દિવસે કાઢીને ઘોડા
વિના એન ન પડે

ઘોડા દોડાવવામાં એ એવા હોશિયાર હોય છે કે
ત્રણ મોડા એકસાથે પૂરપાટમાં દોડતા હોય તે વખતે એ
ત્રણેય ઘોડેસવારના માથા એ બીજાને અડેલા ગ્રે દોડતે
ગોડે જિભા ચર્ચજર્ચને બદલ ફેરડે, દોડતે ઘોડે ઘોડા ઉપર-
થી જીતરી ચડી જાય ત્યાંના લોકો મહારાજ પાસે રાખી
પણ મારે કે સુણસગના ઘોડા આગળ કાઢી ન ચર્ચ શકે.
મહારાજ બીજા ગામવાળાને પૂછે, ત્યારે એમને જણવા
મળે કે એવું કાઢી નથી દાદા, પણ અમારું ઘોડુ આગળ
જાય એમ હોય તોય અમે એને આગળ ન લઈ જઈએ,
કેમકે પછી એ ઘોડુ અમારે ત્યાં ગ્રેલા ન પાનેને !

મેસતા વર્ષને દિવસે ગામના પાંચ આગેવાનોની પાંચ
કચેરીઓમાં સારા વચ્ચે તે દિવસે દરેક જણ બ્રાહ્મણને
બેચાર આના અગર એમદ કપડું દાનમાં આપે સાગે
વચાર્થ રહ્યા પછી ગામના ચોકમાં બધા નવા કપડા તથા
દુધિયારો વડે સજ્જ ચર્ચને ટોળે વળે અને બધા એક
બીજા સાથે નવા વર્ષના સમરામ કરે.

મુણસરના લોકો અંદર અંદર લડ્યા કરે પણ બહારનાઓ સામે એ કાઈ પણ વખતે એકત્ર સામનો કરવા તૈયાર રહે. એ જાતનું ત્યાંનું સંગઠન છે. મુણસર ગામમાં કે ગામની સીમમાં એક પણ વાંદરું નેવા ન મળે. આજુબાજુનાં ગામોમાં વાંદરો તો ત્રાસ છે પણ મુણસરના લોકોએ વાંદરાં ઉપર ધાક બેસાડી દીધી છે.

હોળાને દિવસે ત્યાં પટ્ટા ખેડવાનો રિવાજ છે. દરેક જણની પાસે ત્યાં ઢાલ અને તરવાર તો હોય જ. નાના છોકરાઓ પાસે હથિયાર ન હોય એટલે એ પીકવાની સાકડીને તરવાર અને પગના નેડાને ઢાલ બનાવીને પટ્ટા ખેલે. હોળાને દિવસે ટોલી ઢાલ વગાડતો હોય છે એ વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે એક રમત રમાય છે. એ રમતમાં ટોલીને પહેલું કાણુ અડે છે એની દરીદ્રાઈ આસે છે. એ વખતે સ્ત્રીઓ હાથમાં ડફલું રાખે છે. સ્ત્રીઓ ટોલીને ઘેરીને જાબી રહે છે. એમનાં ડફલું વચ્ચે થઈને પુરુષે ટોલીને અડકી આવવાનું હોય છે. પુરુષ સ્ત્રીઓને મારી ન શકે એવો નિયમ હોય છે. આ રમતમાં મોટે ભાગે જુવાન સ્ત્રીપુરુષો ભાગ લે છે. સ્ત્રીઓનો મલાળે આ વખતે ખાહુ ઝોઝો સચવાય છે. બહેનોએ માથે મોઢે સાંસો બાંધેલો હોય છે. એ વખતે ધૂળ અને કાદવ પણ પુષ્કળ જોડે છે.

ગોકળ આકમને દિવસે ત્યાં કાનુડો કાઢવાની રીત છે. છાડીઓ માટીનો કાનુડો બનાવે છે. આખી રાત એની આજુબાજુ છાડીઓ ગાય છે અને ખીજે દિવસે એને તળાવમાં તાખવા બાય છે તે વખતે કેટલાક એને પાછો

લાવવા છોડીઓને આગ્રહ કરે છે એટલે છોડીઓ અને ઘેર લઈ જાય છે તે દિવસે તે માણસ બધી છોડીઓને શીરો જમાડે છે.

ચોમાસામાં પહેલું હળ બોડાય છે તે દિવસે ત્યાં આખા ગામમાં ઉજ્જણી થાય છે. ગામની બધી બહેનો સારાં કપડા પહેરીને ગીતો ગાતી ગાતી ગામમાં ફરે છે અને પહેલું ભાત લઈને પોતપોતાની સીમનાં ખેતરમાં ભાત આપવા જાય છે. ત્યાંથી પાછાં વળતી વખતે પણ મોટે સાદે ગીતો ગવાતાં હોય છે. તે દિવસે ગામ અને સીમમાં બધે ઉત્ખવે ઉત્સવ થઈ રહે છે. ત્યાંના લોકોમાં મિશ્રાન્ન હંમેશાં શીરાનું જ થાય છે. કોઈ શીરા સાથે થોડા મગ રાધે છે. શીરો ખાઈ રહે પછી મગ પીરસવામાં આવે.

ગામનું તળાવ ખોદાવું હતું તે વખતે લોકોને વખતભરની રાહત મળી હતી, એમ છતાં માટી નાખવામાં લોકો દિલ દગડાઈ કરતા હતા, આથી તળાવ ખોદાવવાનું થોડો વખત બંધ કરાવવું પડેલું. એ વખતે લોકો કામ વિના બૂખે મરવા લાગ્યા પણ કોઈ એમ કહેવા ન આવ્યું કે અમારી બૂલ થઈ છે, હવે બરાબર કામ કરીશું એમની હાલત જોઈને મહારાજના દિલમાં ડુણા ઊપજી અને એમણે ફરી કામ શરૂ કરાવ્યું. આવો ત્યાંના લોકોનો સ્વભાવ એમનામાં ચોરી કરવાની વૃત્તિ એટલી ઘર કરીને ખેતી ગઈ હતી કે ગામના આગેવાનોને પણ ચિંતા થતી કે કોઈક આ મહારાજની ઓગડીમાંથી ચોરી કરી જશે તો ? ને ચિંતાથી મહારાજ બહારગામ જાય ત્યારે ત્યાંના આગે-

વાને રાતના બેત્રણ વખત મહારાજની ઓરડી આગળ આંટા મારી જાય. મહારાજ કહે કે મારે ત્યાં શું ચોરી કરવા જેવું છે? ત્યારે એ લોકો કહે કે તમે અમારા લોકોને જાણો નહિ. અમારા લોકો તો પાણી પીવાનો લોટો પણ લઈ જાય. પણ સદ્ભાગ્યે મહારાજની ઓરડીમાંથી કશું ગયું નહિ. એક વખત એ સાડાચારસોની રકમ મૂકીને ગયા હતા પણ પાછા આવ્યા ત્યારે એ કાવમ હતી.

મહારાજ કહે છે કે માથીકાંઠામાં ગાંધી સેવાસંઘની બેઠકમાં ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફરતા એમને એક દેશી બનાવટની ઇન્ડીપેન લેવાનું મન થયું. પણ તેમણે તો તરત જ એ વિચાર માંડી વાળ્યો. મહારાજને પેનની જરૂર છે એવું માનીને શ્રી. વિનુભાઈએ પરાણે એમને એક પેન વગગાડી મહારાજ સુલુસર આવ્યા ત્યારે એ પેન એમની સાથે હતી. એક વખત બંદીના ગજવામાં ભરાવીને મહારાજ બહારગામ ગયા. પાછા આવ્યા ત્યારે પેન મળે નહિ. પણ થોડી વારમાં એક હોકરાએ એમને બાતમી આપી કે દાદા, કાકુરો બે પૈસામાં તમારી પેન વેચી આવ્યો છે. બીજે દિવસે જ હોકરાએ પેન ખરીદી હતી તે મહારાજને પાછી આપી ગયો. તેણે પેનનું અણિયું બગાડી નાખ્યું હતું તેથી મહારાજે હોકરાઓને ધમકાવ્યા. ત્યાર પછી હોકરાઓ એમની ઓરડીએ આવતા બધ ચર્ચ ગયા. આથી મહારાજને દુઃખ થયું અને એ વડોદરા ગયા ત્યારે પેન વિનુભાઈને પાછી આપતા આવ્યા.

મહારાજ કહે છે કે સુલુસરના કેટલાક ભાઈઓનાં

નામો ફરી હાજરીમાં ન ખાયા છે નવા નાયમ સુમા આન્યા
પછી એ દેગદાર થયો પણ મહારાજે એનો વિરોધ ન કર્યો
'૪૨ ની દિવસાલ જીપડી અને મહારાજ જેલમાં ગયા એ
પહેલા પદર દિવસે જ સુણસરના લોગ ખાતર પાડવા ગયા
હતા એમાનો એક ગોળાથી માર્યો ગયો, એક છૂગાઓથી
ઘવાયો, પણ બીજાએ છરીની અણીથી શરીર માહેની ગોળા
બહાર કાઢી, ખાનગીમાં દવાઓ કરી અને આજે સાન્ને
તાન્ને છે

૫૪. “દાદા, ચાણુસમે મદતે ચાલવું પડશે”

એક વખત સુણસરમાં એક કોકા લતીળ વચ્ચે કાંઈક તકરાર થઈ અને તકરારમાંથી મારામારી થઈ ગઈ. એક જણના બાવડાની માંસપેશી સોંસરી કેસ પાર બીતરી ગઈ. આમ વાતવાતમાં એમની તકરારો ગંભીર સ્વરૂપ લઈ લેતી. આ કેસની તપાસ માટે બીજે દિવસે ગામમાં ફોજદાર આવ્યા. તેમણે એક જણ પાસેથી ફા. ૪૫ની લાંચ લીધી. મહારાજ એ જ ગામમાં છે એ વાત જ્યારે તેના જાણવામાં આવી ત્યારે તે વિચારમાં પડ્યો. તેણે ગામના આગેવાનો મારફત કહેવડાવ્યું કે ફોજદારસાહેબ આવ્યા છે અને આપનાં દર્શન કરવા માટે બોલાવે છે. મહારાજને અને એ ફોજદારને સારી ઓળખાણ હતી. પણ એમણે કહેવડાવ્યું કે દર્શન કરવા ફેવ ન આવે. જાઓ ફું નથી આવતો. પણ લોકો બહુ આગ્રહ કરવા લાગ્યા એટલે મહારાજ ગયા. ફોજદારે નમસ્કાર કર્યા પછી મહારાજે કહ્યું, ‘ફોજદારસાહેબ, ‘ફુંવાડિયા ન ખવાય’ એ કહેવત યાદ છે ને ?’

પાછળથી ફોજદારે લીધેલા રૂપિયા પાછા આપી દીધા. પણ આ નાના બનાવની અસર ગામલોકો ઉપર મોટી થઈ. એમના મનમાં એવું ઠંસણ જણ હણ કે મહારાજની લાગવગ ઠેઠ સુધી ચાલે છે.

આ બનાવ પછી બે ત્રણ દિવસે એક મુસલમાન ફોજદાર મુલુસર આવ્યા. મહારાજને એમની સાથે બિલકુલ ઓળખાણ ન હતી એક ખેડૂતે મહારાજ પાસે આવીને કહ્યું, “ દાદા, બહુ દુઃખ છે. હું ટિપાર્થ જઈશ,” મહારાજે પૂછ્યું, “ શું છે ? ” ખેડૂતે કહ્યું કે, “ હાજરીમાં મીડા પડ્યા છે. ફોજદાર જમીનના રૂપિયા બે માગે છે. નહિ ભરુ તો જેલમાં નાખશે ” મહારાજે કહ્યું કે, “ તમે એ જ લાગના છો. શું કામ મીડા પડ્યા ? ” ખેડૂતે ખેડૂત બહુ કરગરવા લાગ્યો એટલે મહારાજને દયા આવી અને એ એની સાથે ચોરામાં ગયા. ફોજદારે મહારાજને ખાટલા ઉપર બેસાડ્યા. મહારાજે વાત શરૂ કરી કે, “ હું મેજરસાહેબને મળ્યો હતો. આ મીડા પડ્યા છે એ બધાને એકસાથે સજા કરાવીને મીડાં કઢાવી નાખવાનાં છે. એટલે તમે આ જમીન લેવાની માથા-ફટમા ન પડશો.” ફોજદારે કહ્યું કે ત્રણ કેસ તો કમિટ થઈ ગયા છે મહારાજે કહ્યું કે જેટલા કમિટ થઈ ગયા હોય એટલા હો રહ્યા. બીજા ઉમેરશો નહિ. ત્યાર બાદ ફોજદારને બાબુએ લઈ જઈને મહારાજે કંથુ કે આવી બાબતોમાં સામાન્ય રીતે રૂપિયા લેવાય છે પણ નથી લેવા જેવા. તમે તો નહિ જ લેતા હો એમ માનું છું. ફોજદારે કહ્યું, “ નહિ, નહિ, હું તો એવા રૂપિયા લેતો જ નથી.” મહારાજે

કહ્યું ખરાબર છે. પાછળથી ખબર પડી કે ફોજદારે લીધેલા રૂપિયા પેલા ભાઈને પાછા આપી દીધા હતા. આવા પ્રસંગો-થી લેફ્ટિને એમ લાગતું હતું કે આ દાદાથી તો ફોજદારો પણ ડરે છે !

પેલી કોચ વાગી હતી એ કેસની મુદત આવી ત્યારે કેસવાળો ભાઈ મહારાજ પાસે આવ્યો અને કહ્યું, “દાદા, આણસમે મદતે આપતું પડશે.” મહારાજને થયું કે શાની મદદ જોઈતી હશે. થોડી વારે એમને સમજાયું કે આ તો આણસમાની કચેરીમાં મુદત નીકળવાની છે ત્યાંલઈ જવા માગે છે. ત્યાંના મુનસફ ચરોતરના પાટીદાર હતા. એમની સાથે ઓળખાણ થાય એ માટે મહારાજે મોતીભાઈસાહેબનો એક પત્ર મેળવ્યો હતો.

મુદતનો દિવસ આવે એ પહેલાં જ મહારાજ તો એક સવારે હોટ-ગોળ મેળવીને એ ફાક્ત મારીને આણસમા રવાના થયા. સીધા મુનસફને ઘેર પહોંચ્યા. મુનસફે એમને ખારીએથી જોયા હતા અને એમના પટ્ટાવાળાએ એમને ખબર આપી હતી. એમણે પટ્ટાવાળાને ઓફિસે આવે એવું કહેવાનું કહ્યું. પણ મહારાજ તો સીધા મેડી ઉપર જ ચડી ગયા. એમણે જોયું કે સાહેબને એ ગમ્યું લાગતું નથી. પરંતુ એ તો નજીકની ખુરશી ઉપર બેઠા. કેમ આવતું થયું છે, એવા સવાલના જવાબમાં એમણે ગજવામાંથી મોતી-ભાઈસાહેબનો પેત્રો પત્ર કાઢ્યો. સાહેમે કહ્યું, ના, મારે કાગળ નથી વાંચવો. જે કહેવું હોય તે મોટે કહી દો. મહારાજે કહ્યું કાગળ તો વાંચો. સાહેમે કહ્યું, હું એના કાગળો

વાંચતો નથી. મહારાજે કહ્યું કે એ સુણસરથી આવ્યા છે અને ત્યાંના કેટલાક ભાઈઓના હાજરીમાં મીઠાં અગે કેસ થયા છે. એમાં ઓછામાં ઓછી શિક્ષા થાય એવું કહેવા અવ્યો છું, કેમ કે ચાણુ વર્ષે દુકાળ છે અને લોકો ભારે દડ ભરી રોકે તેમ નથી. ખીજું એક અંદરઅંદરની તક-સારનો કેસ છે, એવું રાજનામું અપાવવા જેવું છે, એ કહેવા આવ્યો છું. સાહેમે કહ્યું, “અમારે માથે પણ જવાબ લેનાગ હોય છે.” મહારાજે કહ્યું, તમને કાણ પૂછે એમ છે ? કહો એમની ચિઠ્ઠી લાવુ. એક વખત મારી વાત સાંભળો, પછી ચોગ્ય લાગે એમ કરો. આટલી ચર્ચા બાદ એમણે મહારાજના હાથમાંથી ચિઠ્ઠી લીધી. એમણે એ વાંચી એટલે એમનો બધો દેખાવ ફરી ગયો.

સાહેબ — તમે જમ્યા કે નહિ ?

મહારાજ — જમવા કરવાનું તો નથી. પણ તમે આ કહ્યું એવું શું કરી શકો એમ છો ?

સાહેબ — હાજરીના મીઠાવાળાને થોડી સજા ને દડ થશે.

મહારાજ — એમ નહિ. દડ તો ન જ થવા જોઈએ. કરવી હોય તો એકાદ દિવસની સજા કરજો.

સાહેબ — મારું. દંડ નહિ કળીએ. તથા દિવસની સજા થશે.

મહારાજ — પેલા મારામારીના કેસનું સમાધાન શું ?

સાહેબ — એ તો ચર્ચા રહેશે.

મહારાજ — ત્યારે હું હવે આપની રજા લઈશ.

સાહેબ — પણ આપ જમીને જાઓ. જમવાનો વખત થવા આવ્યો છે

મહારાજ આગ્રહને વશ ન થયા, અને પાછા સુણસગ લણી આવી નીકળ્યા

મારામારીના કેસની મુદત આવે એ પહેલાં ગામનું પથ મળ્યું, એમાં આ કસુખા થયા અને આગેવાનોએ જાને પક્ષે વચ્ચે સમાધાન કરાવીને કેસનું રાજનામું આપવાનું નક્કી કરાવ્યું. મુદતને દિવસે ૧૦-૧૫ આગેવાનોનું ટાણું કચેરીમાં જવા તૈયાર થયું એક જણ મહારાજને પણ ખોલાવવા ગયો મહારાજે કહ્યું, “ત્યાં બધાની શી જરૂર છે ?” અને એ બધા ત્યાં આવતા હોય તો આગે શી જરૂર છે ?” છેવટે કેસવાળો અને મહારાજ બેજા જાય એવું કંઈ આગેવાનોને આ ગમ્યું નહિ, કેમ કે આવે પ્રસંગે એમને આ કસુખા અને નાસ્તા તો મળે જ, ઉપરાંત લાગ ફાવે તો થોડી લાંચ પણ મળે એ બધું અટકી ગયું

પેલા બાઈને ચાલુસમાની કચેરીમાં બેસાડીને મુનસફને ઘેર ગયા એમણે સલાહ આપી એ પ્રમાણે અરજ લખાવી અને કચેરીમાં કેસનું ગણનામું ગજૂં કયું. પેલા બાઈને કદરના પણ ન હતી કે આટલી ઝડપથી અને આવી સહેલાઈથી નોંધાયેલા કેસનું રાજનામું સ્વીકારશે એ બહુ ગણ થઈ ગયો કચેરીમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એણે મહારાજને કહ્યું, “દાદા, ચાલોને જગ હોટેલમાં જતા આવીએ” મહારાજે કહ્યું, “હોટેલમાં શું કામ જવું છે ? પેલા ઉઝાગા મારે છે ? એ હોટેલના ચામચિયાં ખાવા કરતાં

ઘેર જઈને ઘીગોળ ખાજેને. ” મહારાજની આવી વાત સાંભળીને એ વધારાનો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સીધો ઘેર જ પહોંચ્યો.

એને આટલો જલદી રાજનામું લઈને આવેલો જોઈને લોકો ટોળે વળ્યા. કોઈએ પૂછ્યું, કેમ, કેટલું ખર્ચ થયું ? પેલાએ કહ્યું, ફક્ત અરજી કરાવવાનું ચાર આનાનું ખર્ચ થયું. મહારાજે તો ચા કે જૂસું કશું જ લેવાની ના પાડી. આવા રાજનામા પાછળ સામાન્ય રીતે ૨૫-૩૦ રૂપિયાનું ખર્ચ તો સહેજે થઈ જાય. આમાં ચાર આનામાં જ બધું ખતી ગયું એથી બધાને આશ્ચર્ય થયું.

મુદતને દહાડે પેલો હાજરીવાળો પણ બોલાવવા આવ્યો. મહારાજે કહ્યું કે એવા કામ માટે એ નહિ આવે. પણ મુનસફ સાહેબ ભલા છે. જા બેત્રણ દિવસની સજા થશે. થયું પણ એવું જ. પેલાને ફક્ત ત્રણ દિવસની જ સજા થઈ. સજા ભોગવીને આવ્યા પછી એ મહારાજના પગમાં પડ્યો.

ગામડાના લોકો કોર્ટ કચેરી તથા પોલીસના લફરાથી બહુ ગભરાતા હોય છે. કેમ કે ત્યાં એમને અજાણ્યા પાણીમાં પડ્યા જેવું લાગે છે. એની નિરક્ષરતા તથા અજ્ઞાનનો ગેરલાભ પોલીસથી માંડીને ફોજદાર સુધી અને અરજી લખનારથી માંડીને વકીલ તથા મુનસફ સુધી લેવાય છે. એને ક્યાં જવું કે શું કરવું એ કશાની ગતાગમ પડતી નથી. સિંહ જેવો માણસ એના અજ્ઞાનને કારણે પીળું ફરફરિયું જોઈને ગરીબ બકરી જેવો બની જાય છે. પછી એ તણખલાની પણ મદદ લેવા જાય છે, અને વધારે હિડા

ખાડામાં ઊતરે છે. નાની સરખી ચરણ કરવાની હોય કે ક્રાઈકચેરીનું તેહું આવ્યું હોય ત્યારે પચ્ચીસ પચ્ચીસનાં ઝોલાં કચેરી આગળ ટોળાં વળેલાં દેખાય છે એનું કારણ આ જ હોય છે. સમઠનું બળ અહીં પણ એને બચાવી લેશે એવી જૂઠી કલ્પના એ સેવતો હોય છે. ફેટલાંક ખાઈ, બદલા આગેવાનો કે આવા કામમાં પાવરધા બનેલા પટેલિયા આવે વખતે એમનું પ્રભુત્વ બરાબર જમાવે છે અને ફેટલીક વખત આવાં કામોમાંથી ચો કમાણી કરે છે, તો ફેટલીક વખત બીજાં ફાગટનાં ખર્ચો પણ દરાવે છે.

ક્રાઈકચેરીનું કામકાજ સંપૂર્ણ રીતે માતૃભાષામાં ચાલતું થઈ જાય અને ખેડૂતોનો અક્ષરજ્ઞાન તથા સામાન્ય જ્ઞાનનો પારો ઊંચો ચડે એ જ એમને આવા ફફડાટ અને ચૂસમાંથી બચાવવાનો ઇલાજ છે.

૫૫. કનિયાનું મૂળ કપાયું

સુણસર નજીકના ધીણોજ ગામમાં એક બાવો રહેતો હતો. એની પાસે ૩૦૦-૪૦૦ વીધાં જમીન હતી. વર્ષોથી એ જમીન સુણસરના લોકોને સાથે આપવામાં આવતી. સુણસરવાળા દર વર્ષે એની સાથે પૂરેપૂરી ચૂકવતા એવું બનતું નહિ. એમ છતાં બાવો એ જમીન સુણસરવાળાઓને જ સાથે આપતો. પણ એ બાવો બિનવારસ મરણ પામ્યો. એની પાછળ એ પાંચ હજાર રૂપિયાની વાર્ષિક આવક મૂકતો ગયો હતો. સરકારે એ જમીનનો કબજો લીધો અને જમીન હરાજ કરવાનું નક્કી કર્યું. સુણસરના લોકોએ જાણ્યું કે એ ખેડે છે એ જમીન હરાજમાં રાખવા કોઈ બીજો માણસ તૈયાર થયો છે. એટલે એ બધા મહારાજ પાસે ગયા. અને એ જમીન એમને મળે એવું કરવા વિનંતિ કરી.

મહારાજે જોયું કે જો આ જમીન જશે તો કેટલાક લોકો કામધંધા વિનાના થઈ જશે અને રાજની તકરારો

તથા માગમારી લેખી થને એટલે આ અટકુ તો ભેઈએ જ.

મહારાજ વહોવટદારને મળ્યા અને એમને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી એટલે એ સુલુસરના ખેડૂતોને જ છૂટક છૂટક જમીન આપવા તૈયાર થયા. આથી ખેડૂતોને દોઢ દોઢ રૂપિયામાં જમીનના કક્કા મળી ગયા પણ એ જમીનની પહેવાની બાકી માટે નોટિસો નીકળી. લોકોએ નોટિસ લેવાની જ ના પાડી. મહારાજે કહ્યું કે એવું કાંઈ આને ? તમારું લેણ કાઈ કાઈ લીધા વિના રહે ? માટે નોટિસો તો પીકાગવી

હાર બાદ મહારાજ ચાલુસમા કચેરીમાં ગયા અને ત્યાંના કારકુને કહ્યું કે પેલી નોટિસો નીકળી છે એનો હિસાબ બતાવો તો. કારકુને કહ્યું કે તમાગ ઉપર નોટિસ છે ? જેના નામની નોટિસ નીકળી હશે એને જ હિસાબ બતાવવામાં આવશે મહારાજ જેના નામની નોટિસ નીકળી હતી એવા એક બાઈને ફરીની વખતે લઈ ગયા. પેલા બાઈએ હિસાબની માગણી કરી, હારે એને ઉપલક ઉપલક બતાવીને કાઢી મૂક્યો. એવી મહારાજને જાતોષ ન થયો. આથી એ વહોવટદારને મળ્યા અને હિસાબ બેવા મેગરો એમણે નોંધ કે ખેડૂતોની રકમને છ વર્ષની મુદત વીની ગઈ હતી. મહારાજે હિસાબોની નોંધ કરી લીધી અને વકીલોની સલાહ લીધી. બજારવા મળ્યું કે સરકારી જમીનની મુદત જતી નથી પણ અહીં તો સરકાર આ જમીનનો વહોવટ કરે છે. જમીન સરકારની માલિકીની નથી એટલે મુદત વીત્યાને લાભ

ખેડૂતોને મળી શકશે. સુલુમર આવીને એમણે ખેડૂતોને એવી સલાહ આપી કે આપણે પહેલાંની બાકી સાથે આપવાની નથી કારકુન તથા વહીવટદાર પણ સમજી ગયા અને એમણે આ વાતને ફરી ઉકેલી જ નહિ. આથી ગામલોકને ૨-૩ હજારનો ફાયદો થયો.

બીજે વર્ષે એ જમીનની ફરી પાંચ વર્ષ માટે હરાજી ચર્ચા મહારાજ ચરોતરમાં આવ્યા હતા એ જ અરસામાં આ હરાજીની જાહેરાત કરવામાં આવી. ધીણાજનો એક ગૃહસ્થ તલાટીની મદદથી એ જમીન એકસામટી લઈ લેવા માગતો હતો. આની સુલુસર ગામના લોકોને ખબર પડવા નહોતી દેવામાં આવી. મહારાજ પાછા ત્યાં ગયા ત્યારે એમણે જોયું કે સુલુસરના લોકોના હાથમાં જમીન ન રહે એ જાતની પેરવી ચાલી રહી છે. એ વખતની હરાજી તો ચર્ચા પણ ગઈ. ત્રીજી વખતની હરાજી ચવાની બાકી હતી. સુલુસરના લોકોએ આ વાત જાણી ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે જે અમારી જમીન ગામશે એનું નાક કાપીશું. ત્રણ વર્ષની દીપ પડશે તો એકાદ છોકરો જઈ આવશે મહારાજ પેલા ગૃહસ્થને મળ્યા, અને જણાવ્યું કે હરાજીમાં જિભા ગહેવાનો તમને પૂર્ણ અધિકાર છે પણ તમે રોટલી દાળભાત શાક ઉપરાંત પાપડ અને ચટણી મેળવવા મથો છો. જ્યારે આ લોકોને પેટ ભરીવા માટેના રોટલાનો જ સવાલ છે. એટલે આમાં તમારે પડવા જેવું નથી. અને તમે વચ્ચે પડશો તો એમની મદદમાં મારે જિભા ગહેવું પડશે.

એ જ અરસામાં દીવાનઆહેમ ફરી પાટણ આવ્યા હતા, એમને મળવા માટે મહારાજ ગયા હતા. એ વખતે

એમણે પોનીસ નાયન સગા તથા નવા આવેલા વહીવટદારને
જણાવી દીધું કે મુલુસરવાળાઓ ખેડે છે એ જમીન મુલુસર
બહાગનાઓને આપશે તો તમારી કચેરીઓમાં લાંબા રોજના
કેસ ઊભા રહેશે. માટે એ જમીન મુલુસરવાળાઓને જ મળે
એવું ગોઠવ્યું.

છેવટે નીચું દરાશુભા એ જમીન મુલુસરવાળાઓને જ
પહેવાના હાથે મળી ગઈ.

મુલુસરના લોકો નાગાર્ધ કબ્જામાં પલ્લુ પાછા પડે
એવા નહોતા. નજીબના ગામોમાંથી પાત્રીદારોના બગદ હાવી
લાવે અને નાણા પડાવે. મહારાજે ગામના આલોવાનોને
ટાકીટાખીને એમની આ ટેવ ઓછી કરાવી એક વખત તો
મહારાજ જાતે બગદ ચાછા મેળીને એના મૂળ માળિયને
ધેર જઈને પહોચાડી માન્યા હતા.

૫૬. તણખામાંથી આગ

સુણસર પામે મોટપ નામનું એક ગામ છે. સુકવણા--
વાળા વર્ષમાં ત્યાંના લોકોએ ગામ નજીકથી વહેતી નદીનું
પાણી પાળ બાંધીને તળાવમાં આંતર્યું. તળાવ ભરાઈ ગયું
એમ છતાં એ લોકો પાળ તોડવાની ના પાડતા હતા.
નજીકના કનોડા ગામના લોકોને આથી અડચણ પડતી હતી.
એમણે અકળાર્થને વહોવટદાર પામે દરિયાદ કરી. એમણે
એમને કાયદેસર પગલાં લેવાનું સૂચન કર્યું. મહારાજના
જાણવામાં આ વાત આવી, એટલે એ કનોડાના લોકોને
મળ્યા અને કહ્યું કે, એવું ન કરશો. એ મોટપના લોકોને
સમજાવશે. લોકોએ દરિયાદ ન નોંધાવી. બીજા બાજુ મહારાજે
મોટપના લોકોને પાળ તોડી નાખવાની સલાહ આપી,
પણ એ કમે ભરાયા હતા અને કટાક્ષમાં બોલવા લાગ્યા કે
એમનાથી એ પાળ શી રીતે તૂટે ?

એ બાજુના પાટીદારોમાં કેળવણી અને સંસ્કાર
પ્રમાણમાં ઓછા છે. એમનામાં નબળાઈ પણ પુષ્કળ છે.

પણ પોતું જાણે ત્યાં પેસી જાય અને એમનું ચાલે એવું હોય ત્યાં બહુ જોર થતાવે. મહારાજના કહેવાને એમણે ગણકાર્યું નહિ.

આથી કનોડાનાં જુવાનિયા પાળ તોડવા ઊતર્યા. બન્ને ગામે વચ્ચે મારામારી થઈ. એ અટકાવવા જતાં પોલીસો પણ ધવાયા અને મામલો ગંભીર થઈને ઊભો રહ્યો. બન્ને ગામના ૧૫-૨૦ જણ જેલના સજિયા પાછળ ગયા અને બન્ને ગામ વચ્ચેના સંબંધો બગડ્યા. દીકરીઓ પણ સાસરે જતી અટકી. એટલો મામલો કસે ચડ્યો.

આમ નાની તકરારમાંથી ગંભીર મામલો ઊભો થયો. ત્રણ મહિનામાં સાત મુદતો પડી પણ કરો નિવેડો ન આવ્યો. કચેરીના કામથી કંટાળીને લોકોએ પાંચસોસાતસોની લાંચો પણ ધરી પણ કાઢવું ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું. છેવટે એમના જણવામાં આવ્યું કે આ કેસનું સમાધાન સુખાસાહેબ જ કરાવી શકે અને રાજનામું કરાવવું હોય તો રવિશંકર મહારાજની મદદ લેવી જોઈએ. એટલે લોકો દારીને મહારાજ પાસે પહોંચ્યા. મહારાજે કહ્યું કે એક વાર તમે ગામનું પંચ એકઠું કરો, અને એમની રૂબરૂ તમારી તકરારનું સમાધાન કરો, પછી રાજનામાની વાત હાથમાં લઈ શકાય. માત્ર ઉપરનાં યોગ્ય મારવાથી કશું ન વળે.

બન્ને ગામનું પંચ એકઠું મળ્યું. મોટો લમ જેવો વરો થયો. ઠોઢ મણનો તો લાડુ વર્યો. મહારાજે આવા ખર્ચ બદલ એમને કપકા આપ્યો. પણ છેવટે નિર્ણય એવો થયો કે બન્ને ગામેએ તકરાર હોલવી નાખવી, સંપત્તીને

રહેવું અને આજ સુધીમાં જની ગયેલી બધી વાતને જમીનમાં દાટી દેવી. આજુબાજુનાં ત્રણ ગામની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પતાસાં વહેચવાનું તથા કેસનું રાજનામું લેવા જતાં જે ખર્ચ થાય તે મોટપ ગામે આપવું એ એક સમાધાનની શરત હતી. મહારાજે ક્યું કે રાજનામું કગલવામાં તો કરો ખરચ નહિ થાય. જાઓ, હું કરાવી આપીશ. એ સૂખાસાહેબને મળ્યા અને સહેલાઈથી રાજનામું મંજૂર થઈ ગયું.

આજે પણ મોટપ અને કનોડા ગામ ચપસ પીને રહે છે અને મહારાજને દુવા દે છે.

૫૭. સેવકને ન શોભે એવી અધીરાઈ

મુહારાજને એક વખત સવાલ પૂછ્યો કે તમે ખેડા જિલ્લાના પાટણવાડિયાઓમાં જે કામ કર્યું અને ઉત્તર ગુજરાતના સુણસર વગેરે ગામોમાં જે કામ કર્યું એ બેમાંથી અડિયાતું કોને ગણો ?

એક દાણના પશુ વિગ્રજ વિના એમણે જણાવ્યું કે પાટણવાડિયાઓની મૂંપડીઓમાં બેસીને કર્યું હતું એ જ.

સવાલ — આટલાં વર્ષનો અનુભવ લાગ્યો છતાં આ પાછળના કામને તમે બેતરતુ કેમ ગણો છો ?

પછી તે એમનો વાણીપ્રવાહ ચાલ્યો અને એમના હૃદયના દર્દભર્યા ભાવો ઠલવાવા લાગ્યા. એમણે કહ્યું :

“જરૂર એની પાછળ લગ્નદવાગર્જ કરણો છે. હું સુણસરમાં ગયો ત્યારે મારી પાછળ સરકારી મત્તાનો ટેકા હતો. એ ટેકાને જોરે હું લોકોને ઝટ ઝટ સુધારી નાખવા માગતો હતો. ઠેક હોવાનસાહેબથી માંડીને નાનામાં નાના અધિકારી સુધીનો મને સાથ હતો. આથી એક વર્ષમાં જ સુણસર વગેરે કિ. દ્વા. એકટ લાગુ પડેલા ખારેખ ગામોની

હાજરી દાખી નાખી. દગ્ગરો રૂપિયા ખર્ચીને ગામનો દૂલો, તળાવ, શાળા વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં. મુણસરમાં ખેતીનું વાવે-તર વધે એવા બીજા ચૌદ દૂલો તૈયાર કરાવ્યા. ગામમાં પુસ્તકાલય ચાલુ કર્યું, પ્રૌઢ વર્ગ ઇશ કર્યા, સસ્તા અનાજની દુકાન ચાલુ કરી અને બીજી નાનીમોટી ધણી મદદો પહોંચાડી. એમ છતાં મુણસરના દામથી મને એટલો સંતોષ નથી. આનું મૂળ કારણ મને એ લાગે છે કે ઠાંવ વિશાગ-માં હું લોકોનાં પ્રેમથી તબીબી ને મેવા કરવા ગયો હતો, ત્યારે અહીં એક અમલદારના બેચાણથી સુધારક તરીકે આવ્યો હતો.

લોકો ચોરી કરે નહિ, દારૂ પીએ નહિ, એમના વર્ગો-જૂના મંદારો છોડી દે અને સુધરી જાય એ મારી નેમ હતી. એ નેમ પાર પાડવા માટે હું લોકોનું પાણી કરતો હતો, ચાલીચાલીને પગ ધસી નાખતો હતો, બોલી બોલીને ગળું છોડી નાખતો હતો; પણ હું ધારતો હતો એવો સુધારો તો થતો જ ન હતો. આથી હું અકળાતો હતો અને ત્યાંના લોકો પ્રત્યે જે પ્રેમ વધવો જોઈએ એને બદલે એક જાતનો અણુગમો વધતો જતો હતો. આ મારી મુણસરની મેવાની મોટામાં મોટી ખામી હતી.

કાંકાનું જોગણુ ગામ પણ ચોર ગણાતું પણ ત્યાંના લોકોને જોતો ત્યારે માગ દિલમાં એમને માટે પ્રેમ જીભરાતો. એમનાં બાળકોને જોઈને હું રાજી રાજી થઈ જાઉં, ત્યારે મુણસર ગામ જોયું ત્યારથી મારા મનમાં એક એવી અધિ અધાર્મિકતા હતી કે આ ગામ શક છે. એને પરિણામે હું દિવસે દિવસે ગામથી દૂર જતો ગયો.

શર્યાતમા ગામનેકા મારી ઓરડીએ લેટ દાળ મૂકી જતા, એમથી હુ ખાવાનું બનાવી લેતો ફૂવાના કોન્ટ્રેક્ટ વખતે કોન્ટ્રેક્ટ અને એના બે માણસો મારે લાં આપ્યા મારી પામે એમને જમાડવાનું કશું હતું નહિ અને એમના બોજન ની વ્યવસ્થા કરે એવે કાઈ લાઈ મળી નજરે ચડ્યો નહિ એમના ઘરેમા જઈને એ વ્યવસ્થા કરાવવાનું મને મન ન ચલ્યું ગામમા એક દુકાન હતી પણ એ બંધ હોવાથી ખીચડી પણ મળી શકી નહિ કોન્ટ્રેક્ટરે એક રૂપિયે આપીને સુખડી ગેડી લાવવાનું મંજૂ, પણ એવ ન બની શક્યું ઉવટે એ લાઈઓને ફૂવાનું માપ લઈને ભૂખ્યા જ સુણુસરમાંથી પાછા જવું પડ્યું આ બનાવે મને બહુ દનાવી મૂક્યો મે નિર્ણય કર્યો કે મહેમાન માટે તો ઘરમા સીધું તૈયાર જ રાખવું ખીજે દિવસે ધીણોજ જઈને સીધું લઈ આ યો અને મારી ઓરડીમા રાખી મૂક્યું '

આમ મહારાજ ગામનેકાથી દૂર ખમતા જતા હતા ગામલેકા તરફથી એમની ખાવાની વ્યવસ્થા તો ચાનું જ હતી એમ દિવસ ધીણોજનો એક રેલવે પોર્ટર મહારાજ પામે આપ્યો અને રડી પડ્યો એની એક ગાલણી બકરીને સુણુસરના લેકાએ મારી ખાધી હતી એણે ફૂલાયેના હાથે જહુ કે તમે આટલા મહિનાઓથી આમની વચ્ચે રહ્યા છતાં આ હત્વારા તો એવા ને એવા જ ગયા પોર્ટરની ટકજતી આંતરડી બોઈને મહારાજનું હાથ પણ ફવી ગિડ્યું એમને ચલ્યું કે આ લેકા સાવ વિવેચીન છે એમનું આટલું આટલું હિત કરવાના પ્રયત્નો છતાં એમને કશું બાન જ નથી આવતું આના પાપી લેકાનું અન્ન ખાવું

એમાં પણ જો સાર? આ પ્રસંગ પછીથી મહારાજે ત્યાંનું અન્ન ખાવાનું બંધ કર્યું. સરદારસાહેબ પાસેથી એમણે માસિક ૫-૭ રૂપિયાની માગણી કરી. સરદારસાહેબ માસિક ૧૨ રૂપિયા મહારાજને મોકલવા લાગ્યા. એમાંથી જે કાંઈ વધતું એ મહારાજ ગામનાં કામોમાં જ વાપરી દેતા હતા. પણ એમનું અંતરગામથી જોડી ગયું હતું. પછાત કે અચાન લોકોને જોઈને દિવમાં પ્રેમ જાગવો જોઈએ, એમની ભૂલો મોટી હોય તોય નાની લાગવી જોઈએ, એને બદલે એમની ભૂલો જોઈને અહીં દિવમાં ધૂળા જાગતી હતી. એને મહારાજ પોતાની મોટી ભૂલ ગણાવે છે.

સેવકના મનમાં જેવા ભાવો જાગે છે તેવા જ પ્રત્યાધાતો પ્રજામાં જાગે એ સ્થાવ સ્વાભાવિક હતું. અને એવા પ્રત્યાધાતોથી મહારાજ વધુ ને વધુ અકળાતા હતા.

એક વખત રૂવાના પથ્થર જડવા માટે સલાહ આપ્યા હતા. મહારાજે એમનું કામ પૂરું થયું ત્યારે એમને જન્મવા બોલાવ્યા. પાછળથી ફરિયાદ આવી કે મહારાજ, તમે તો અમને જન્મવા બોલાવ્યા પણ અમારા નવા ને નવા જોડા કાંઈ ઉડાવી ગયું. મહારાજને બહુ લાગી આવ્યું. એમણે ઘણી તપાસ કરાવી પણ જોડા હાથ ન આવ્યા. છેવટે પગે ચીંથરા બાંધીને ખીયારો ઉનાળાના તાપમાં મહેસાણા જવા નીકળ્યો. રાત્રે ગામના લોકો બેઠા થયા ત્યારે મહારાજે એમનું દુઃખ જાહેર કર્યું. જીજ્ઞે દિવસે સવારે ઊઠ્યા ત્યારે એક જણ એમની ઝોરડીમાં આવીને જોડા મૂકી ગયો. એને જોઈને મહારાજે એમનો અકળાટ કાઢ્યો, “મારે આ જોડાને શું માથે ચડાવવા છે? મૂકો,

તમે આવું શું કામ કરો છો ? મારા રોટલા ખાઈને રહું છું તોય તમે મને શું કામ પૂજવો છો ? પેલો ખીયારો તમારા ગામનું કામ કરવા આવ્યો હતો એને તે ભેટ આપવાની હોય કે એનું હોય એવ ચોરી જવાનું હોય ! ” ચોરી કરનારે કહ્યું કે પહેલેથી ચોરી કરવાનો વિચાર ન હોતો ક્યો પણ નવા જોડા જોયા એટલે મન થઈ ગયું.

મહારાજ પોતે કહે છે કે આ ઉદગ્રાહ પાછળ મારી અધીરાઈ વિના બીજું શું હતું ?

આવો જ એક બીજો કિસ્સો પણ જાણવા જવો છે. એક જથ્થુ રાજ લેકિના ઘાસના પૂળા ચોરી આવે. એની પાસે ઘાસનો એક સાલો (ગંજ) હતો, પણ પરગામની ગાયોનું એક ઘણું ત્યાંથી નીકળ્યું ત્યારે દાનેશી ચર્ચને એણે એને! આખો સાલો ખવડાવી દીધો હતો. મહારાજે એને કહ્યું કે તું વરસ બધું ચોરી કરે છે તો પછી તારું ઘાસ તે પારકી ગાયોને શું કામ ખવડાવી દીધું ? પેલાએ જવાબ આપ્યો કે અમે ખત્રી રહ્યા; ગાયો જૂખી જરાડે એ અમારાથી શી રીતે સહન થાય ?

એક બાઈ એના એક ગરીબ અને આધિના પાડોશીને એનું ઘર લગાવીને બહારગામ ગઈ. એ પાછી આવી ત્યારે એના ઘરનું અનાજ વગેરે ચોરાઈ ગયું હતું. આ વાતની જાણ થઈ એટલે મહારાજે ગામને ભેગું કર્યું અને બાઈની ચોરીની વાત રજૂ કરી. પણ કાઈ કશું કમલ જ ન કરે. હવે મહારાજે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. પાંચમે ઉપવાસે પેલો પાડોશી ચોરી કમલ કરી ગયો પણ એની પાસે કશું

આપવાનું રહ્યું જ નહોતું; કારણ કે એ ખાઈ ગયો હતો. ઉપરે ગામલોકોએ ઉવરાણું કરીને અનાજ પેલી ખાઈને પહોંચતું ક્યું. મદાગજ કહે છે કે, “આંત્ર પ્રસંગોએ ઉપવાસ તો મેં ચરોતરમાં પણ કર્યા હતા. પણ અહીં મારા મનમાં જે ચીક ચડી હતી એવી ચીક ત્યાં નહોતી ચડતી. એ મારા આ ઉપવાસનો દોષ હતો.”

એક જુવાનિયાને ચોરીના આરોપસર પકડવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ પાસે એણે જણાવ્યું કે એણે ચોરી કરી નથી. એટલે મહારાજે એને છોડાવ્યો. એના ખેતરમાં કૂવો બનાવવા માટે મહારાજે એને ૨૦૦ રૂપિયાની મદદ પણ કરી પણ થોડા દિવસમાં એણે ખાતર પાડ્યું અને પકડાયો. એનો ભાઈ મહારાજ પાસે ગયો પણ મહારાજે એનો સ્તિરસ્કાર કરીને દાઢી મૂક્યો.

મહારાજ કહે છે કે, “આ બધું હું મારા સ્વભાવની ક્ષતિ માનું છું. માગમાં રાજસ અને તામસ જોર કરી રહ્યા હતા એ મારે કબૂલવું જ જોઈએ.”

નીચે આપ્યો છે એ કિસ્સો મહારાજના જીવનનો એક દુઃખ કિસ્સો છે.

સુણસરનો એક જુવાનિયો ચોરીની ભારે લતે ચડી ગયો હતો. ગામમાથી બધાના નામ હાજરીમાથી નીકળી ગયાં હતાં પણ ચોલીમ અમલદારે એનું નામ હાજરીમાં કાયમ રાખ્યું હતું. એક વખત એનો બાપ મહારાજને ઠપકો આપવા આવ્યો કે તમે બધાના નામ કદાવી શકો, એક મારા છોકરાનું જ ન કદાવો? મહારાજે જવાબ આપ્યો

કે નામ કદાવના માટેના એના લક્ષણ જ કયા છે ? એની ચોરી તો રાજ ચાલુ જ છે એ તો ચોરી કંઈ છે પણ પાછો એમા ખીજામોને બેળવે છે

એ જુવાનિયા વિષેનો મહારાજનો અભાવ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો એક દિવસ સમાચાર આવે કે એણે કાંઈનો મન તોડીને દાગીનો લઈ લીધો, બીજે દિવસે સમાચાર આવે કે એણે કાંઈના પગમાથી ખસા કાઢી લીધા. આવા સમાચાર આવતા જાય અને મહારાજનો એના માટેનો અભાવ વધતો જાય હેવટે એવી સ્થિતિ આવી કે એને બે ચપ્પે કહેવાનું દિલ થાય પણ એને જોઈને જ દિલમા કોષ જાગે

દેખાવમા એ સુદર જુવાનિયો હતો, ઉદાર સ્વભાવ નો હતો અને બસો રૂપિયાની તો ઘોડી રાખતો એક દિવસ એ મહારાજ પાસે ગયો મહારાજ કાંઈક વાચતા હતા મહારાજે એના સામે જોયું છતાં ન જોરા જેવું ક્યું. એમ છતાં એ મહારાજની નજર ગયો અને પૂછ્યું કે તમે મારા તરફ આજનો બધો અભાવ શા માટે રાખો છો કે મારા મામે પણ જોતા નથી ?

મહારાજ — તું શું નથી કરતો તે તારા સામે જોઉં ?

જુવાનિયો — મારું નામ હાજગીમાથી કદાવો

મહારાજ — તારું નામ ન કદાવાય.

જુવાનિયો — નાણી તો જુઓ

આ પહેલાં એવું બનેલું કે એક વખત મહારાજે એને કહેલું કે જો એ સુધરે તો એનું નામ હાજગીમાથી કદાવી

નાખશે. બધા લોકોએ ચોરી ન કરવાના સોગંદ ખાધેલા ત્યારે એણે પણ ખાધેલા પણ મહાગજ ચરોતરમા આવ્યા હતા એ અરસામા ધીણોજની બેસો છોડાઈ એમાં આ ભાઈમધનો હાથ હતો મહારાજે સુણસર જઈને બેંસના માલિકને બોલાવ્યો પણ એનો પેલા ભાઈમધે મહારાજ સાથે બેટો જ ન થવા દીધો.

જધાનોં નામો હાજરીમાથી કાઢ્યા ત્યારે પોલીસ નાયબસૂબાએ ગામલોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે મહાગજના કહેનાથી આ નામ કાઢી નાખ્યા છે તમારામાથી કોઈ ચોરી કરે તો તમારે જણાવી દેવું પડશે.

આ બેસોની ચોરી અગે મહાગજે આગેવાનોને નાયબસૂબાને કોને વાત નાખવા કહ્યું. એમણે કહ્યું કે જો મહાગજ સાથે આવે તો એ જાય. મહારાજ એમની સાથે ગયા, મહારાજ એને પોતાનું મોટામા મોટું પાપ માને છે આમ ફગિયાદ કરાવની કે એમા સાથે આવવો એ એમનું કામ નહોતું એવું એમને પાછળથી લાગેલું પેલા બેંસના માલિકને મળવા ગયા તો એણે કહ્યું કે એને કશી ફગિયાદ કરવાની નથી કેમ કે એને મહેરખાઈના ૩૧ ૮૦ આપી દીધા પછી એની બેમો પાછી મળી હતી સ્ટેશન ઉપર જ પોલીસ નાયબસૂબા મળી ગયા મહારાજે એમને ગામના આગેવાનો મળવા વાળ્યા છે એ કત્યુ અને સાથે સાથે બેસોનો આખો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો.

પોલીસ ના સૂચા — હુ જોને પકડું ?

મહારાજ — જેનો માવ ગયો છે એ કમૂલ નહિ થાય

પોલીસ ના. સૂચા — ત્યારે શું વળે ? એને પકડીને મારું ?

મહારાજ — તમને હીક લાગે તેમ કરો. મારો.

મહારાજ કહે કે આ મેં બીજી બૂલ કરી.

પોલીસ નાવવસૂખાએ તો પેલા જુવાનિયાને પકડી મંગાવ્યો અને ખૂબ માર મરાવ્યો. પણ છટ્ટીને આવ્યા પછી પાછો એણે એ જ ધધો સડ કરી દીધો. એક મહિનામાં એણે ૩૦-૩૨ બેસો પકડી અને મહોરખર્ચ (લાંચ) લઈને એના માલિકને પાછી સોંપી. મહારાજને આથી બહુ દુઃખ થયું. એમને એમ લાગતું હતું કે આ એમનું પાપ બોલે છે.

આ બધું બન્યા પછી એ મહારાજને નાણું ભેલાતું કહેવા આવ્યો હતો. મહારાજે એનું નામ હાજરીમાંથી દટાવી નાખ્યું. હાજરી દટાવ્યાને દસેક દિવસ થયા એટલામાં પંચોટ ગામના ૯-૧૦ પાટીદારોનું એક ટોળું ખૂસો પાડતું પાડતું મહારાજ પાસે પહોંચ્યું અને ધા નાખી કે એમની બેસો ગઈ છે. મહારાજે કહ્યું કે, બને નહિ; બખલા-એ તો એમની રૂંદરુ ચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ટોરનાં પગલાં ભેલાં તો પગલાં બગલાં હતાં. બેસોનાં પગલાં દેખાયાં નહિ. બખલાને ત્યાં તપાસ કરાવી તો સમાચાર આવ્યા કે એ તો બે દિવસથી એના મિત્રોને ત્યાં પરગામ ગયો છે. મહારાજને થયું કે આનું નામ દટાવ્યું છતાં પગલે છે. ગામલોદાએ ચોટી ગોડવી. એ જ રાત્રે બે બેસો અને એક પાકું લઈને એ ગામમાં પેડો. લોદાએ

મહારાજને ખબર આપી. એટલે એનો વાડો આંતરીને બે જણાને ચોકી કરવા બેસાડ્યા.

પાંચોટ ગામ મહેસાણા તાલુકાનું એટલે મહેસાણાના ફોજદાર આ તપાસ અંગે ધીણોજના નાયબ ફોજદાર પાસે આવ્યા એમણે મહારાજને તથા ગામના આગેવાનોને બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યો. પણ મહારાજે કહ્યું કે સાહેબને જ અહીં લઈ આવો. પોલીસ પાછો ગયો. પણ સાહેબ અહીં આવશે એ સંદેશો પેલા ભાઈબંધને ત્યાં પણ પહોંચી ગયો, એટલે એણે ભેંસાને વાગમાંથી છોડી મૂકી. મહારાજે એ તણેયને હાંકીને ચોરામાં બધાં. ફોજદાર આવ્યા. બધી હકીકત જણી એણે પેલા ભાઈબંધને બોલાવ્યો. એણે ફોજદાર પાસે બધું જ કબૂલ કર્યું. એક પાટીદારનું ખૂન થયું હતું એટલું કબૂલ ન રાખ્યું. એ ખૂનની વાત તો મહારાજ પણ જાણતા ન હતા. ખૂન થયું તે જામણાએ આવીને સુણસળા લોકોને કહ્યું છે. સુણસળા આગેવાનો મહારાજને કહેતા કે દાદા, પાંચોટ ગામ પામેથી જતા નહિ, સાંતા લોકો તમને ગાળો ભાડે છે. મહારાજ એમને જવાબ આપતા કે સાપને પાણુ તો એનાં ફળ પણ ભોગવવાં જ જોઈએ ને !

પેલા ભાઈને અને એની સાથે બીજા બે જણને પકડવામાં આવ્યા હતા. જમીન ઉપર છૂટવા માટે એમણે ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પણ મહારાજે ઠાઈને એમના જમીન ન થવા દીધા. યુદ્ધદો આવ્યો એમા તણેયને નવ નવ મામની સગ થઈ પણ આ નવ માસની સગ પૂરી કરીને

બહાગ આવ્યા એ જ રાત્રે પેલા લાઈબ્રેરે ખાતર પાડ્યું. અને બીજે દિવસે ખાતર પાડવા જતા એ ફરી પકડાયો. પણ આ વખતે એ નિર્દોષ છૂટી ગયો.

આ આખા કિસ્સામાંથી મહાગજે તાગણ કાઢ્યું કે દડ અને સગ્ન નિરર્થક છે. હિસક માર્ગે હિસાને જ ઉત્તેજન આપે છે અને આપણા જ અંતરના પકધા બહાર પડતા હોય છે.

મહાગજ તો આપણા પૂજ્ય છે એમણે જેટલી સેવા કરી છે એટલી આપણે ત્યાં બીજા કાણે કરી હશે ? પણ સેવાનો માર્ગ કેટલો કપરો છે એ મહારાજ એમના આત્મ-નિરીક્ષણથી આપણને બતાવે છે. એમની નાની સરખી બૂલને એ મોટી કરીને બતાવે છે અને કહે છે :

ગામડાના કામમાં કે પછાત કામોની સેવાના કામમાં પડનાગતી પહેલી લાયકાત એ ગામ કે કામ માટે હૃદયમાં જાળજતો પ્રેમનો ઝંરો હોવો એ છે. સુધાગૃહિણી લઈને ગામડામાં કામ કરવા જનાર અચૂક નિષ્ફળ જવાનો કેમકે એના મનમાં જાણે કે અજાણે પોતે જાયો છે અને બીજા નીચા છે એ ખ્યાલ કામ કરવા લાગે છે. સુધાગૃહિણીથી ગામડામાં જાયેને લોકો સુધરે છે ત્યારે મનમાં અભિમાન લેતો થાય છે અને લોકો સુધરતા નથી ત્યારે અકળાય છે, ચિદાય છે અને ગુસ્સે થાય છે મા જેમ એના બાળકનું બગડેલું શરીર ધૂએ છે ત્યારે એની દિમત ગણીને અભિમાન નથી કરતી પણ એ બગડેલું શરીર સાફ કર્યા વિના એને એના નથી પડતું અને એ સાફ દરતી વખતે પણ દિલમાં પ્રેમ અને આનંદ અનુભવે છે, તેમ શુદ્ધ પ્રેમ-

લાવથી પ્રેરાયેલો મેવક માતાની માફક સેવાની ખાતર સેવા કરે છે. ખાલ સત્તા, ધન કે લાગવગના જોરે થયેલી મેવામાં પણ ઉપર જણાવ્યા તે દોષો પેસી જવાનો પૂરો સંભવ હોય છે.

ગામડાનું કામ એટલે રેતીમાંથી તેલ કાઢવું. માણસમાં જો ધીરજ ન હોય તો એણે ગામડાના કામમાં પડવું જ નહિ જોઈએ. આપણને એક ટેવ પડી હોય છે તો એને 'કાઢવા માટે, વર્ષો જાય છે, છતાં આપણે અકળાર્થ નથી જતા. આપણી અનેક નબળાઈઓને આપણે માફ કરીએ છીએ, તો પછી વર્ષોથી સન્નેગો, સરકારો અને ટેવોથી જકડાયેલા ગામડાના માણસ પાસેથી આપણે એકઠાપાટે કાઢી ટેવ છોડાવવા માગીએ એ શી રીતે છૂટે એની નાની સરખી ભૂલ જોઈને માફ કરવાને બદલે આપણે અકળાર્થ જઈએ, તો એ આપણી નજીક આવે કે દૂર જાય.'

મુણસર ગામમાં મેં નવ વર્ષ ગાળ્યાં એને પરિણામે આર્થિક તેમ જ બીજી ઘણી દૃષ્ટિએ ત્યાંના લોકોને ફાયદો થયો છે. કૂવાની યોજનાથી ત્યાંના લોકો મને દર વર્ષે આશીર્વાદ આપતા હોય છે. વર્ષોજૂની એમની હાજરી ગઈ એથી પણ એમને રાહત મળી છે અને આવું બીજું ઘણું ગણાવી શકાય. પણ મારા મનમાં જીડે જીડે મને લાગે છે કે મારી મુણસરની સેવામાં મેં ઉપર જણાવ્યા એ બધા દોષો અંદર અંદર કામ કરી રહ્યા હતા. એથી જ મેં મારું વધારેમાં વધારે બળ, શુદ્ધિ અને લાગવગ મુણસરમાં ખર્ચ્યાં છતાં મારી ધાગણ પ્રમાણેના ફળ નથી નીપળ્યાં. એ સેવામાંથી ત્યાંની પ્રજા અને મારી વચ્ચે જે અંતરનો સંબંધ બધાવો જોઈએ એ નથી બધાયો.

૫૮. પંડચાળ

માણસના જીવનમાં અનેક વ્યક્તિઓનો સાથ મળતો હોય છે, પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ બુદ્ધિમંદ નહિ એવી હોય છે. મહારાજ કહે છે કે એમના જીવનમાં ગંધીજીને બાદ કરતાં એમને જાહેરજીવનમાં પ્રેરણા આપનાર, માર્ગદર્શન કરાવનાર અને સહાય આપનાર નીચે જણાવેલી પાંચ વ્યક્તિઓ ગણાવી શકાય:

૧. રવ. પંડ્યાજી
૨. રવ. વેલ્લચંદ બેંકર
૩. મ્વ. અમ્બાસસાહેબ
૪. થી. સરદારસાહેબ
૫. શ્રી. ઘાડગેસાહેબ

ગામડે ગામડે ફરી લોકોમાં લમતું, એમનામાં રાષ્ટ્રીય તેજ જગાડતું અને જીંડને પ્રસંગે નિર્ભય બનીને એમનામાં જ એક બની જઈને મદદ કરવી એ પંડ્યાજીની કાર્યપદ્ધતિ એમની શુદ્ધિની ચમક, દેશભાવનાની ઝલક અને જીવનની સાદાર્થ

જોઈને લલલલા જુવાનિયા એમના તરફ આકર્ષાતા. એમની સાથે એક વાર સંબંધ બધાયો પછી એ વધતો જ ગયો. મહારાજને એમના જુવાનીના કાળમાં એ આદર્શરૂપ હતા. જેમ જેમ એમનો સંબંધ વધતો ગયો, એમ એમ એ એમના પ્રત્યે વધારે ને વધારે આદર બતાવવા લાગ્યા.

એમનું આખું નામ મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા. વડોદરા રાજ્યમાં એતીવાડી ખાતાના એ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં પાંચમા જ્યોર્જ પ્રિન્સ બોર્ડ વેલ્થ તરીકે હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે આવ્યા હતા ત્યારે વડોદરા રોડેસને ગયોને તાજી જ દોહીને એમને દૂધ પૂરું પાડવાનું કામ રાજ્ય તરફથી પંડ્યાજીને મોંપાયું હતું. જાંતુન પદ્ધતિની છેલ્લામાં છેલ્લી શાસ્ત્રીય ઢબે દૂધ દહોવ-ગવીને એમણે પાંચમ જ્યોર્જને સ્પેસિયલ ટ્રેનમાં દૂધ પહોંચાતું કર્યું. પણ એની સાથે સાથે એ જમાનામાં કોઈ જ ન કરે એવું એમણે કર્યું. એવા મોટા માણસ પાસેથી મોકલેલા દૂધનું બિલ લેવામાં પણ એ પાછા ન પડ્યા. એમની હિંમત ઉપર મહાગજ હંમેશા ખુશ રહેતા.

જોખની શંકા ઉપરથી શરૂઆતમાં એમના ઉપર છપી પોલીસનો ડાબો રહેતો હતો. પણ પૂ. બાપુના સંપર્ક પછી એમને અધિસામા પૂર્ણ શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી. ખાદી મારફત જનસેવા કરવામાં તથા આમસ પર્ક વધારવામાં એમને બહુ શ્રદ્ધા હતી. કોઈ પણ મોટી સલા કે પરિવહ લરાવાની હોય અને એમાં પંજાજી ન હોય એવું ન બને. પૂ. બાપુજી અને સરદારસાહેબ પણ કટોકટીને પ્રસંગે

એમને વિશ્વાસભર્યું કામ મેળી. ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે પૂ. ગાંધીજીએ એમને હુંગળીચોગનું માનવંતું ઉપનામ આપ્યું હતું. છેક છેલ્લી ઘડી સુધી એ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જ બેડાયેલા રહ્યા.

મહારાજ ઉપર એ બહુ વહાલ રાખતા અને એમને નાનાભાઈ જેવા ગણતા. ને મહારાજને મહાસભાની બેઠકોમાં લઈ જાય. મહાન નેતાઓ સાથે ઝોળખાણ કરાવે અને રોજ ને રોજ એમને આગળ લઈ જવા મળે.

એ બીજા માટે છૂટે હાથે પૈસા ખરચતા, પણ પોતે એક સાધારણ સ્વયંસેવક જેવી સાદાઈથી રહેતા. જુવાનીમાં એ ખૂબ કમાયા અને એમણે ખૂબ ખર્ચ્યું, પણ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પડ્યા પછી અને ખાસ કરીને ગાંધીજીના સંસ્પર્શમાં આવ્યા પછી એમના જીવનમાં ખૂબ સાદાઈ અને કરકસર આવી ગયાં. એમને કાંઈ પણ કામમાં જરૂર પડે તો મહારાજને બોલાવી લે, અને મહારાજના દરેક કાર્યમાં એમનો સાથ હોય જ. પંડ્યાજીને મળ્યા વિનાના પંદરવીસ દિવસ થઈ જાય તો મહારાજને એનું ન પડે. એ એમની પાસે જઈને એમનું હૃદય ઠાલવે ત્યારે એમને સુખ વળે એમનો મહારાજ માટેનો પ્રેમ પણ એવો જ હતો. શરૂઆતમાં મહારાજે ગુજરાતની રેલગાડીઓમાં ન બેસવું પણ પેદલ જ મુઆફરી કરવી એવો નિયમ લીધો ત્યારે એમને ભારે દુઃખ થયું હતું.

એમનું મૃત્યુ થયું ત્યાર પહેલાં દોઢ માસથી મહારાજ એમને મળી ચક્રા નહોતા. પંડ્યાજી એમને મળવા માગતા હતા. એમણે માન્યું કે જાંબીરા વિદ્યાલયની ઉદ્ઘાટન-

ક્રિયા થવાની છે ત્યાં રવિશંકર મળશે. આથી એ પગે ચાલીને ગભીર પહોંચ્યા. પણ મહારાજ તો એ અગસામાં ઈદાર ગયા હતા તેથી એમને મળાયું નહિ ત્યાર બાદ એ બેરસદના પ્લેગ નિવારણ કેમ્પમાં ગયા. એમને એમ કે એ ત્યાં મળશે પણ ત્યાં એ ન મળ્યા. ત્યાંથી એ નડિયાદ પહોંચ્યા અને એમને ત્રિદોષ થયો. એમની સાગવાર-મા હતા એ બધા કહેતા હતા કે પંડ્યાજી છેક છેલ્લી ઘડી સુધી મહારાજને યાદ કરતા હતા. મરતા પહેલાં થોડી મિનિટોએ પણ એમણે સ્ટેશન પર મહારાજની ખબર પુછાવી. પણ છેલ્લી ઘડીએ મળવાનું નિર્માણ નહોતું થયું, એટલે મહારાજ શી રીતે મળી શકે? મહારાજે એમનું કામ ઉપાડી લઈને જ એમનું કાણુ વાળ્યું છે.

૫૯. શ્રી વેલચંદભાઈ ખેંકર

:

શ્રી વેલચંદભાઈ એક સ્ત્રીચંદ્રાધ્યુ રતન હતા. એમને જાહેરજનતાના સેવક તરીકે દુનિયાના બહુ જોણા લોકો જોજાએ છે. દિલમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને રાષ્ટ્રગેમ ભરી રાખે અને વખત આવે ત્યાગ કરી છૂટે એવા એ દાનવીર હતા. એ કદી રાષ્ટ્રીય હક્કમાં જોડાયા નહોતા, પણ રાષ્ટ્રીય હક્ક પ્રત્યે એમની સદ્દાનુભૂતિ અને સાથ હંમેશ રહ્યા હતાં. નામની ખેવના રાખ્યા વિના હાનુશની રકમ એમણે મૂગે માટે જરીખોમાં વેરી નાખી છે. આમડાની જરીખ જનતાને માચી રાક્ષત પહોંચાડવાની એમનામાં ખૂબ ધગશ હતી, એથી એ અનેક રાષ્ટ્રીય પુરુષોને પોષતા. પડ્યાજી એમના દિવોગન દોષ્ટ હતા. એમને લીધે જ શ્રી વેલચંદભાઈ સાથે મહાગજને પ્રથમ જોગખાણ થયેલી. પછી તો આપોઆપ એમનો સંબંધ સ્વતંત્ર રીતે વધતો જ ગયો.

પંડ્યાજીના ધંણા મિત્રો એમને ત્યાં જતા. વેલચંદભાઈ એમાંના હટવાળને મદદ કરે. કાઈ કાઈ વેલચંદભાઈ

ને નહવડાવી જતા પણ ખરા. એ ઉદાર હતા પણ સાથે સાથે ગણતરીબાજ પણ એટલા જ હતા. એ લોકમાન્ય તિલકને, પંડિત સુંદરલાલને અને મંજરઅલી સોખ્તા જેવાને બીડ વખતે વગર કંઈ મદદ મોકલાવી આપતા. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ માટે એમના દિલમાં ખૂબ લાગણી હતી. લાલા લાજપતરાય સાથે પણ એમનો સંબંધ હતો. નાણાંના વહીવટમાં એ બહુ કુશળ હતા. એ જાણેલા તો ફક્ત નૌન-મેટ્રિક જેટલું જ હતા, પણ અંગ્રેજી બહુ સારું જાણતા. એમના પિતા બેંકર હતા. અમદાવાદ પાસેના ઉવારસદ ગામના એ વતની હતા. એ લશ્કરમાં ગયેલા ત્યારે એમણે યુરોપિયનોને પૈસા ધીરેલા અને તેમાંથી સારી પેટું કમાયેલા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં સ્વ. પંડ્યાજીને મળવા માટે વેલચંદભાઈ કંડલાલ ગયા હતા તે વખતે મહારાજ ત્યાં જ હતા પંડ્યાજીએ એમની સાથે ઝાળખાણ કરાવી. બીજે દિવસે સવારે પાંચ ગાઉ ચાલીને એ મહારાજનું સગસવણું ગામ જોવા ગયા. ત્યાર બાદ એમનો પરિચય વધતો જ ગયો. એમના ગામમા અંગ્રેજી શાળા કાઢી કે એમની દીકરીને પરણાવી ત્યારે પણ એમણે મહાગજને બોલાવેલા. શરૂઆતમાં એ મુબઈ રહેતા પણ પાછળથી એ જમીન રાખીને ગોતામાં રહ્યા હતા એમને જાતમહેનતનો ભારે શોખ હતો. કાદાળી લઈને એ જાતે ખોદે, આંખા રેપે, ગાયેની માવજત કરે અને ખેતરમા જ રહે. એમની હિંમત પણ જખરી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ગોતાથી થોડે દૂર વરાદ ગામ છે એ લૂંટાયું. મહારાજને ચિંતા થઈ કે હવે વેલ્લયંદ રોડ પણ લૂંટાશે. મહારાજે અને પંડ્યાજીએ બન્નેએ એમને ત્યાંથી ખસી જવાની સૂચના કરી પણ એ ખસ્યા નહિ. છેવટે મહારાજ એમને ત્યાં ગયા અને કચું કે આગકાલ રખડિયાદ વધી પડ્યા છે એટલે તમાગ જેવાએ અહીં રહેવું સહીસલામત નથી. બેંકરસાહેમે કચું કે પણ હું આપીશ ત્યારે એ રખડિયાદો લેશે ને ! અને અહીં મારી પામે પેસા ક્યાં છે તે લેશે ?

મહારાજ—પણ બધા ક્યાં જાગે છે કે અહીં તમારી પાસે પેસા નથી ? એ લોકો તો મારબૂડ કરે. વળી જમનાબહેન વગેરે અહીં છે એટલે એવું કાંઈ થાય તો બહુ મુશ્કેલી ઊભી થાય. આપણે પાણી પહેલાં પાગ શા માટે ન ખાંધી લેવી ?

બેંકરસાહેબ—હું તો અહીંથી નહિ જમું. જે ધવાનું હોય તે બલે થાય.

એમની હિંમત ભેદીને મહારાજ પણ ખુશ થઈ ગયા. મહારાજે થોડા દિવસ માટે ત્યાં જ રોકાઈ જવાને નિર્ણય કર્યો, એટલે એ વિચારમાં પડ્યા. એમને ધમું કે એમને લીધે એક સમાજનેવડને ત્યાં રોકાઈ રહેવું પડે એ તો સાટું નહિ. એમણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતે સિમલા જવું. અને જે જ કલાકમાં એમણે ત્યાંથી પોતારનો ધરખટયો ઉડાવ્યો. એમની પામે દોઢ પોણા જે મળ્યું ખાદી હતી તે એમણે મહારાજને સોંપી અને કચું કે ગરીબોમાં વહેંચી દીધે. અને એ સિમલા ઊપડી ગયા.

ચારપાંચ માસમાં એ સિમલાથી સારું કમાઈ આવ્યા અને વડોદરામાં મકાન રાખીને રહેવા લાગ્યા. હાજરી કઢાવવા માટે મહારાજને વડોદરા જવાનું થતું ત્યારે એ એમને ત્યાં જ બિતરતા. ખેંઠરસાહેબ એમને બહુ ચાહતા. મહારાજ ગામડેથી ચાલીને આવ્યા હોય ત્યારે એ ભેટી પડે અને ધૂળવાળા પગે પણ એમને ગાદી ઉપર બેસાડે.

એક વખત મહારાજ રાત્રે મોડા આવ્યા હતા, એટલે કોઈને જગાડવા ન પડે એમ માનીને બહાર જ સૂઈ રહ્યા. સવારે ત્યારે ખેંઠરસાહેબે આ બધું ત્યારે એમને બહુ દુઃખ થયું અને કહ્યું કે, ‘મહેરજાની કરીને તમારે અમને કાળી રાતે પણ જગાડવા. કોઈ જગે નહિ તો કમાડ ચીરીને પણ અંદર આવવું, પણ બહાર સૂઈ ન રહેવું.’ આવો એમનો બાવ હતો.

મહારાજને એ વારંવાર પૂછે કે પૈસામૈસાની જરૂર નથી? પણ મહારાજ ના જ પાડે કેટલીય વખત એ એમની સાથે કાશ્મીર, આણુ વગેરે સ્થળે પ્રવાસે આવવાનું પણ કહે. પણ મહારાજ કહેશે, ‘જોઈશું.’

એમને ગુપ્તદાનનો બહુ શોખ હતો. આથી એમણે જરૂરિયાતવાળા ઘણા લોકોને મદદ કરી હશે. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લડત વખતે એ ખોરસદ છાવણીને માત્રિક ૪૦૦ રૂપિયા મોકલ્યા કરતા. ખોરસદ પ્લેગ વખતે એમણે નામકામ વિના રૂ. ૧૦૦૦) મોકલી આપેલા. લડત પછી એમણે ત્રણ વખત ત્રણ ત્રણ હજાર મોકલી આપ્યા. રાસની સમ્પત્તિ અનાજની દુકાનમાં પાચ હજાર આપ્યા. આમ

નહિ નહિ તો વીમેક હજગનું એમણે ગુપ્ત રીતે ઘન કર્યું હતો. મહારાજના ચિ મેધાવ્રતના ગુરુકુળના લણ્ણતરુ બધું જ ખર્ચ એમણે જ આપ્યા કર્યું હતું મહારાજમા એમને બહુ શ્રદ્ધા હતી, એટલે જે કામમા મહાગજ હોય તેમા એમને સ્વાભાવિક રીતે મદદ કરવાનું મન થતું એમણે અગ્રેજ કેળવણી કે દવાખાના પાઠળ એક પાર્ષ પશુ ન ખર્ચવી એવા નિર્ણય કર્યો હતો.

શરૂઆતમા એ શાળાકોષેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ મદદ કરતા, પણ એમને એવું થઈ ગયું કે આવું લણ્ણતર લીધેલા ખીજ કાઢીને ખપ લાગતા નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાતી જાતને મદદરૂપ થાય છે કે કેમ એ પણ શંકા જેવું છે. દવાખાનાં રોગ વધારવામા ઉત્તેજન આપે છે અને માણસને વધારે ભોગવિલાસી બનાવે છે, એવું એ માનતા હતા.

એમને ગાયોનો બહુ શોખ હતો. એટલે એ ગાયો રાખતા અને એમને ત્યાં ગાય વાય એટલે એ કાઢીને ત્યાં દૂધ ખાવા મોકલી આપે. એ જીવી જાય એટલે પોતાને ત્યાં પાણી મગાવી લે.

એમને મહેમાનો બહુ ગમતા અને શ્રી જન્મનામહેન જાતે ગમેઈ ફરીને બધાને હેતુપૂર્વક જમાડે. પરંતુ એમણે એક નિયમ રાખેલો કે મહેમાનો માટે કાઢી પણ જાતની ખાસ રસોઈ ન બંને જે વારે જે રધાતુ હોય એ જ મહેમાનને પણ મળે. અને આવવાની તિથિ બાદ કરતાં મહેમાને પણ જમવાનો ગમય બગબગ સાચવી લેવો પડે.

૨૧. પંડ્યાજીના સ્મારક માટે એક લાખ રૂપિયા મહારાજના હાથમાં મૂકી દીધા એમની ધૃષ્ટિ તો એથી પણ મોટી રકમ કાઢવાની હતી, પણ એમનાં નાણાં વિલાયતમાં રોકાયેલાં હતાં. એ એવું માનતા કે નાણું સધરીએ તો ગહે નહિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાખ રૂપિયા સરદારસાહેબને પહોંચાડવાના હતા, પણ એમણે ભાગપૂર્વક જણાવ્યું કે એની સાથે એમનું નામ જૂલેયૂકે પણ ન જોડાવું જોઈએ. એ લાખ રૂપિયા પડ્યા ખાદી સ્મારકમાં રોકવામાં આવ્યા, કેમ કે પંડ્યાજીને ખાદીકામમાં બહુ રસ પેદા થયો હતો.

એમને ખેતીનો બહુ ગોખ હતો. વડોદરામાં એમણે ખાજ ખનાવ્યો હતો એમાં સેંકડો જાતનાં ફળાંડાં ભીંડ્યાં હતા જાતે કાદાળીપાવડો લઈને ખાગમાં કામ કરતા રહે. રવિવારનો એમનો રજાનો દિવસ ખાગમાં જ જાય. મહે-માનોને ખોલાવવા અને ફળ, શેરડી વગેરે ખવડાવવાં એમાં એમને રસ પડતો એ કહેતા કે, ‘ભલે ખેડૂતો ગને ઉતરી જાય પણ ખેતીનું કામ મને ગમે છે. માર્ગને સિનેમાં જોવાનો શોખ હોય છે તો મને આ જાતનો શોખ છે.’

૬૦. શ્રી. અખ્યાસસાહેબ

સ્વ. અખ્યાસ તૈયમજી વડોદરાની વરિષ્ઠ અદાનતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા એ પદેથી નિવૃત્ત થયા પછી એમને ૪૦૦) રૂપિયાનું માસિક પેન્શન મળતું હતું. એ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં કઈ રીતે પડ્યા એ પણ એક ગ્રંથગ્રંથ બદના છે

એમણે એમનો અખ્યાસ વિભાગતમાં કર્યો હતો અને બહુ મોજગોખમાં ભિખ્યાં હતા પણ હિંદી મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી બદરૂદ્દીન તૈયમજી એમના કાકા થાય, આથી ગૌરવપ્રેમનું બીજ એમના કુળમાં પડ્યું જ હતું

એમની વિભાગતની ઝગમગ મરકીદિ જોઈને સ્વ. સયાજીગવ મહાગજ એમને વડોદરા ખેતી લાગ્યા અને ઉપર લખ્યાનું તે ભિન્ન મ્યાન આપ્યું પણ પગખના અત્યાચારની તપાસ કરવા માટે જે કમિટી નિર્માઈ એમાં ગાંધીજીએ એમનું નામ મૂક્યું એમણે પગખના દર અત્યાચારની જાતે જે હપ્તકતો સાબળી એથી એમનું હૃદય દ્રવી ભંડુ અને ત્યાર પછીથી એમણે પૂ જાણીને એમના

તન, મન અને ધન ત્રણેય અર્પણ કરી દીધાં. આ રીતે એ ગુજરાતના કાર્યકરોમાં મોખરે આવીને બિભા રહ્યા. ખેડા જિલ્લાને એમણે એમના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. ખેડા જિલ્લા સમિતિના એ ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા અને તિલક સ્વરાજ્ય ફાળા માટે એ ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધવયે ઉત્સાહ-પૂર્વક ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા.

મહારાજને અને એમને પુત્ર પિતા જેવો મંબંધ બધાઈ ગયો હતો. મહારાજ બખ્તે કલાક સુધી એમના પગ ચાપે છતાં એમને જરાય કંટાળો ન આવે. અબ્બાસસાહેબને પણ કષ્ટ વેડેવું પડે, છતાં મહારાજ સાથે રહેવાનું બહુ પસંદ પડે.

એક વખત અબ્બાસસાહેબે મહારાજને કહ્યું કે, ‘અરે કમબખ્ત, તું મને હજુ બહારવટિયા કેમ બતાવતો નથી ? તું કહે તો આપણે એક જિંટ મગાવીએ અને એના ઉપર ખેસીને બહારવટિયાને મળવા જઈએ.’ અબ્બાસસાહેબના ભણતર, ધડતર અને ઉછેર અત્રેજી દ્વંધે થયેલા હતાં એટલે આપણુ ગ્રામજીવન એમને માટે સાવ નવું હતું. પણ એ ગ્રામજીવનમાં બધએસતા થવાના એમને બહુ કોડ હતો, એથી એ આવો પ્રશ્ન પૂછતા હતા.

થોડા દિવસ પછી મહારાજે ચક્રાવી વણસોલની સમાનું કામ પતાવ્યા પછી શ્રી. છોટાલાલ વ્યાસ સાથે પોર ગામમાં જવાનું ગોઠવ્યું અને અબ્બાસસાહેબને કહ્યું કે આજે તો આપણે બહારવટિયાઓના ગામમાં જવાનું છે. આ માંબળીને રોગા ખુશખુશ થઈ ગયા. સાથે એક ડબ્બામાં

થોડો ધસિયો ભરી લીધો અને ગાડામાં પોર લણી ચાલી નીકળ્યા. વચ્ચે ચામણા ગામ આવ્યું. ત્યાંના લોકોએ એમને રોકવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ ઉતાવળથી પાછા ફરવાનું છે એમ કહીને કોઈ રોકાયું નહિ. બપોરે બાર વાગ્યે ગાડું પોર પહોંચ્યું. એ વખતે ગામમાં કોઈ માણસ દેખાતું નહોતું. મહારાજ વગેરે મહાદેવના એટલે બેડા હતા. પાછળથી નજીકની ધર્મશાળામાં એમણે ઉતારો કર્યો. શ્રી. છોટાલાલ વ્યાસ જમવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા ગયા.

ડોસા વિલાયત જઈ આવ્યા હતા, પણ એમને ખાવા-પીવાની બહુ લાલસા ન હતી. આ ન મળે છતાં દિવસો સુધી ચલાવી શકતા. હાથ પગ ધોયા પછી મહારાજે ધસિયો કાઢ્યો. ડોસાએ પણ એ થોડો ફાક્યો. ધસિયો દાઢીમાં ભરાયો એટલે મહારાજ હસવા લાગ્યા.

ડોસા—કમળખત ! હસે તે શું ?

મહારાજ—દર્પણ લાવું તો દેખાય.

એટલામાં શ્રી. છોટાલાલ વ્યાસે ખીચડી રાંધવાની વ્યવસ્થા કરી. ખીચડી અડધી તૈયાર થઈ એટલામાં ખીજ બે સ્વયં સેવકો આવ્યા, એટલે પાછળથી થોડી ખીચડી ઉમેરી. દસ મિનિટ નહિ થઈ હોય ત્યાં તો ખીજ ત્રણ આવ્યા. એટલે ફરી ખીચડી ઉમેરી. આ રીતે ખીચડી ત્રણ થરે ચડી એટલે થોડી કાચી પણ રહી ગઈ, અને થોડી દાઢી પણ ગઈ. બધા સાથે અબ્યાસસાહેબે પણ આવી કાચી-પાકી ખીચડી અને દહીં ખાધું.

રાત્રે ધર્મશાળામાં ગામના લોકો ભેગા થવા અબ્યાસ-

સાહેબને ગુજરાતી બોલવાનો બહુ મહાવરો નહોતો. એમ છતાં એ એમની કાલી ગુજરાતીમાં લોકો સાથે વાતો કરવા લાગ્યા: ‘તમે ડોકવટી કરો છો એ ખોટું દહેવાય ગરીબ લોકોને દુઃખ દો છો એ સારું નહિ. વગેરે.’ પણ લોકોને એમની ભાષામાંથી બહુ ઓછું સમજાયું હતું. પછી મહારાજે એમની ગામડી ભાષામાં અજિતસાહેબ કોણ છે, એમણે કેવો ત્યાગ કર્યો છે, અને એ શું કહે છે, એ બધું સમજાવ્યું, અને નીતિને રસ્તે ચાલવાથી જ માણસ સુખી થાય છે એ ગાંધીજીનો સંદેશો પણ સમજાવ્યો.

બહાનું કામ ‘પૂરું’ થયા પછી રાતોરાત જ ઉમરેક જવા ઉપડ્યા, પણ ગાડામાં બેઠા કે તરત ડોસાને તાવ ચડ્યો. થામણાની ભાગોળે ફરી લોકો ભેગા થયા અને આગ્રહ કરીને બધાને ત્યાં જ ગરજ્યા. ખીજે દિવસે સવારે વડોદરાની ગાડી પકડવાના હેતુથી ઉમરેક પહોંચ્યા, પણ ‘ઉમરેકના ડો. કેશવલાલ ત્રિવેદીએ બહુ આગ્રહ કરીને એમને ત્યાં રોકી લીધા. એમણે કહ્યું કે, “હું તો ડોસાને સાજા કરીને જ ઘરે જવા દર્શિ.”

અને ખરેખર એમણે પ્રેમભરી શુશ્રૂષા કરી. એમનો મીઠો અને મિલનસાગર સ્વભાવ, ધનુ પવિત્ર અને મંત્રકારી વાતાવરણ હરકોઈના ઉપર સુદૃઢ છાપ પાડે એવાં હતાં. મહારાજને પણ આ પ્રવાસમાં થોડું વાયુ થયું લાગતું હતું. ડોક્ટરે એમને સૂકના બે લાડુ બનાવી આપ્યા. મહારાજ એ બન્ને ખાઈ ગયા. પાછળથી ડોક્ટરસાહેબે પૂછ્યું, ‘હવે કેમ છે તમને?’ મહારાજે કહ્યું કે, ‘સારું છે.’ પણ ન્યારે

૬૧. સરદારસાહેબ

સુરદારસાહેબની કક્ષાર્ધ વિશે સમાજમાં ‘અનેક જાતના ખ્યાલો વહેતા મુદ્દયા છે. આથી કેટલાક તો એમને નોંધને જ દૂર દૂર ભાગ્યા કરતા હોય છે. પણ એમનું હૃદય મુલાયમ માખણ જેવું છે, એ તો એમની નજીકમાં રહેલાઓ જ માણી શકે છે.

મહારાજ કહે છે કે, “મારે સરદારસાહેબ સાથે બોલવાનોય સંબંધ ન હતો ત્યારથી, એ પંડ્યાજી મારફત મારી સલાહ લીધા કરતા. મારી દરેક પ્રવૃત્તિમાં એ રમ લેતા, અને મને કોઈ અડચણ ન પડે એ મારે દૂર રહ્યા રહ્યા પણ ખબર પૂછ્યા કરતા. પંડ્યાજીને એ ધણીવાર પૂછી લેતા કે એ કોઈ આર્થિક મૂંઝવણમાં તો નથી ને ?”

‘એ વાત સાચી છે કે એમનામાં માણસને યોગળી પાડવાની અજબ શક્તિ છે. એ બહુ વાતો નિદિ કરે પણ કાણુ કાણુ ક્યાં રહીને શું કરે છે એની બધી માહિતી એજવી લે. આપજીકસનથી કામ કરનારાઓને એ એમની

ડોક્ટરસાહેમે કહ્યું કે તમને આપેલી દવા પાંચઠ દિવસ આવશે, અને બધાએ જાણ્યું કે મહારાજ તો એક જ ટકે બન્ને લોકોની ખાઈ ગયા છે ત્યારે બધા જ ખડખડ હસી પડ્યા.

તેજ દિવસ પછી મહારાજ અબ્બાસસાહેબને વડોદરા પહોંચાડી આપ્યા એમના દુનિયા દરેક સ્વજન સાથે મહારાજ હળી ગયા હતા બધા એમના તરફ પ્રેમ અને આદર રાખતા હતા અબ્બાસસાહેબના મોઢેથી તો જ્યાં જ્યાં મહાગંગના વખાણ જ ચતા હોય.

એમનો સ્વભાવ બહુ ઉદાર હતો ત્રીસતી હાલ દરમિયાન એમનું પેનશન બધા ધરવામાં આવ્યું હતું પાછળથી એ ફરી ચાલુ કરવામાં આયું ત્યારે એમના હાથમાં એક સામગ્રી મોઢી રકમ આવી એમાંથી એમણે એક હજાર બેસત ગાલતકડમાં આપ્યા અને એક હજાર બીજી પરચૂરણ ગાલતોમાં આપ્યા એમના ઉદાર સ્વભાવને કારણે પાછળ એ મોઢી ચાપણ નહોતા મૂકી ગયા એ જીવતા હતા ત્યારે જ મૃત્યુ હતા કે હું મરી જાઉં તોય મને ડર નથી, કેમકે ક્યામત વખતે મારે ગરમાવું પડે એવું નથી.

મહાગંગા સયાજીરાવ સાથે એમને એટલો ધનિષ્ઠ પ્રબળ હતો કે ૧૯૨૧માં મહાગંગાસાહેબ નાયગંગનો ધોધ લેવા ગયા હતા ત્યારે ત્યાંથી એમના ઉપર એક પત્ર લખીને એમને ત્યાંનું દૃશ્ય લેવા માટે ખાસ આમ તથા આપ્યું હતું પણ ડોસા એ વખતે ગાંધીરો એ એમના માર્ગ ગયા હતા કે એમણે એમને જવાબમાં જણાવ્યું કે, “નાયગંગના

ધોધથી પણ ચડિયાતો ધોધ અહીં વહી ગયો છે એને દમણા હું કીલી ગયો છું”

ધારાસણાની ધાડ વખતે ગાંધીજીએ એમની પત્ની દાંડી દૂધની દુકડીની આગેવાની લેવાનું માન આ યુક્તર્ગ નીગતે સોંપ્યું હતું, અને ખરેખર એમણે આ શોભાન્યુ હતું એમની પવિત્રતા નોંધને ટાઈ પણ માણ્યું એમના પ્રત્યે માનની નજરે જુએ એવા એ પુરુષ હતા.

એમની નિખાલસતાનું દૃશ્ય તો એ એમના ગામડાના પ્રજાસના અતુલ્યો એમના પત્ની પાસે રજૂ કરે એમાથી જોવા મળે છે ગામડામા બધે નહાવાની ચોરડીઓ હોતી નથી કે જાજર પણ હોતા નથી અને એ તો શહેરી હમેજ બિહારેલા, એટલે ગામડાના જીવનમા બધમેસતા થવું એ એમને માટે અધરુ કામ હતું એમ છતાં સંકોચ સાથે એ ખુલ્લામા બેસીને નાહ્યા, ખુલ્લા મેદાનમા જાજર ગયા, અને ટેશનથી ઘર સુધી બિસ્તરો બિચકી લાવ્યા એનું વર્ણન કરતા એ પોતે કહે છે કે, ‘ગાંધીજી સાથે દૂરવાથી માગમાં ખૂબ શક્તિ વધી ગઈ છે આ વખતે તો હું ખુલ્લામા ટદી ગયો’ ખુલ્લામા બેસીને નાહ્યો’ અને ટેશનથી ઘર સુધી બિસ્તરો બિચકી લાવ્યો.”

હિંદુમુસ્લિમ એકતાનો એ જીવતો જાગતો નમૂનો હતા ગાંધીજી અને દેશ માટે એમને અત્યંત માન અને પ્રેમ હતા એમની એકનિષ્ઠા એવી હતી કે લીધું કામ એ કદી ઠોડે જ નહિ

હો કામ કરવા દે છે અને એમની કાંઈ મુશ્કેલી હોય, તો એ કાંઈ જાણે પણ નહિ એ રીતે જાણી લે અને એમાં મદદ પહોંચાડી દે.

જૂનાગઢની આરઝી હકૂમતવાળા શ્રી રતુભાઈ અદાણી હવે તો બહુ જાણીતા થઈ ગયા છે, પણ એ તરવડામાં જેમીને બેઠું કામ કરતા હતા અને એમની કસોટી થઈ રહી હતી, એ વખતે મહારાજને બોલાવીને સરદારસાહેબે કહ્યું કે, “પેલા જુવાનિયાઓ કાઠિયાવાડમાં કામ કરે છે એમને જોઈ આવજો, અને એમને કાંઈ જરૂર હોય તો મારી પાસેથી લઈ જજો.” આ એક નથી, પણ આવા તો અનેક કિસ્સાઓ છે.

કાઠિયાવાડમાં જ જગનલાલ કરીને એક સુદર નવજુવાન હતા. જે કુટુંબ સાથે પાંચતથાવકામાં ગહેતા હતા, એમણે એવો આગ્રહ રાખ્યો હતો કે કાંતણ પિંજણ અને વણાટ દ્વારા એમના કુટુંબની જરૂરિયાત પૂરતું મેળવી લેવું અને સાથે સાથે ગામનાં સેવાકાર્યો કરવા. એ રીતે એમને જીવનનિર્વાહમાં ખૂબ તંગી પડતી હતી. પણ એ કાંઈની પામે હાથ લાંબો કરે એવા નહોતા. ગુજરાતના ઉત્તરે ખૂણે શુ આવે છે એની બાતમી પણ સરદારસાહેબ પાસે પહોંચી જતી. તો પછી આ ધ્યેયવાદી ઉત્સાહી જુવાન કાર્યકર્તા એમના ખ્યાનબહાર કેમ જાય? એક વખત મહારાજને બોલાવીને એમણે કહ્યું કે, “પેલા જગનભાઈ અને એમના મિત્રો એમનાં હાક ધસી નાખવા બેઠા છે, તે એમને કાંઈક સમજાવો. એમને સમજાવીને જો કાંઈ

જરિયાત હોય એ લેવાનું કહે; નહિ તો સેવા સેવાને ઠેકાણે રહી જશે.”

પ્રુદ મહારાજની પુત્રીનું લગ્ન થવાનું હતું ત્યારે પંજાબીને બોલાવીને એમણે કહ્યું કે, “હવે ખર્ચ ક્યાંથી કાઢશે ? જરૂર હોય તો રકમ લેતા જવ.” પંજાબીએ કહ્યું કે, ‘એમણે ના પાડી છે.’ આમ સરદારસાહેબને કાર્યકર્તાઓ મોટે બહુ મમત્વ હોય છે. શરૂઆતમાં એ માણસને નિહાળ્યા કરે છે, એની કસોટી પણ થવા દે છે. પણ એની સચ્ચાઈ વિષે ખાતરી થાય છે પછી એ એની પુત્રની માફક સંભાળ રાખે છે. એ એના મોટે બહુ લાતો નહિ કરે કે લાંબા પત્રો પણ નહિ લખે. પણ વિશ્વાસ એસી ગયો એટલે એ કાર્યકર્તાની એ દૂર રહ્યા રહ્યા પણ ચિંતા કર્યા કરે છે. એના કામને આગળ ધપાવવામાં તેમજ એને બહાર મૂકવામાં પણ એ સાચા આપે છે. પશુ સાચું કામ કોણ કરે છે અને ઉપરનો દેખાવ કોણ કરે છે, એની એમને તરત સમજ પડી જાય છે.

કેટલાક એવું માને છે કે સરદારસાહેબ ગાંધીજીના શિષ્ય ખરા, પણ ગાંધીજીની અદિ-સા-અદિ-સાને એ ગમવામાં ઘણીને ફરે. એ પણ એક મોટામાં મોટી ગેરસમજ છે. સરદારસાહેબે ગાંધીજીના જીવનમાંથી આપણે કોઈ એ ઝીંક્યું છે એના કરતાં વધારે તત્ત્વ ઝીંક્યું છે. પૂ. આપુજી માટે એમના દિલમાં અનહદ પ્રેમ અને અટૂટ શ્રદ્ધા હતી. આપુજીના સંસર્ગથી એમના જીવનમાં બારે પરિવર્તનો થયાં છે. બીજાઓ માફક એ મોટેથી બોલી બતાવે કે

આવેશમાં આવી જઈને હાલી ભડે એવા એ પુરુષ નથી, પણ એમના દિલમાં તો લાવનાના ઢગલા ભર્યા છે.

ગવિશ કર મહારાજ માટે એમના દિલમાં કૃષ્ણ લાગણીઓની સેર વહાં કરે છે. અને એમની એ મીઠી નગરમાંથી મહારાજ પણ બળ અને પ્રેરણા મેળવતા હોય છે. એમનો પગો ખોલ ઝીલવાની એ હમેશ તૈયારી રાખે છે. સરદારસાહેબ ગુજરાતમાં આવે કે અહીંનું કોઈ પણ મોટું કામ ઉપાડે, ત્યારે મહારાજને સૌથી પહેલા ખોલાવે એવો એ બન્નેનો સંબંધ છે.

એ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ હંમેશાં શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક રહ્યો છે. કાર્ધના મનમાં કદી કાર્ધનો અવતિત લાલ લેવાની વૃત્તિ નથી જાગી, કારણ કે બન્ને પાટણવાડિયા કામનું હિત ચાહતા હતા અને પોતપોતાની રીતે એ દિશામાં કાર્ધક ને કાર્ધક કરી છૂટવા માગતા હતા. આથી બન્ને એકબીજાના પૂરક બની રહ્યા અને બન્નેને એકબીજાના કામમાં સહકાર મળ્યો. આપણી ગુલામીને કારણે આજ સુધી આપણા પ્રગતિસેવકો અને સરકારી અધિકારીઓ વચ્ચે કારણ વિના પણ અવિશ્વાસ રહ્યો છે, જાણે કે એકબીજાની આંખ લજા કરતી ન હોય! જો કે ૧૫મી ઓગસ્ટ પછી એ સ્થિતિમાં બહુ ભારે પલટો આવ્યો છે. હવે તો એ અધિકારીઓ પણ આપણા જ માણસો બની રહ્યા છે. પણ સ્વાતંત્ર્ય નહોતું આવ્યું એ જમાનામાં પણ વડોદરા રાજ્યના અધિકારીઓમાં મહારાજની એવી છાપ પડી હતી કે એ બીજાઓ જેવા લોકો નથી પણ પ્રજાના સાચા સેવક છે. આથી અમલદારો તરફથી પણ એમના કામમાં ઘણી સરળતા મળી રહેતી. આ જાતની છાપ બંધાવામાં ધાડગેસાહેબનો હાથ પણ ઓછો ન ગણાય. એ અમલદારો સાથે મહારાજની ઓળખાણ પણ કરાવી આપતા અને મહારાજ વિષે અમલદારોને પણ કહેતા.

એ બન્ને મળે સારે ૧૫-૨૦ મિનિટથી લાગ્યે જ લાંબું બેસતા, પણ ઝંઝઝ એકબીજાના પ્રશ્નો ઊકલી જતા, અને દિવસે દિવસે એકબીજાનો સંબંધ મીઠો થતો જતો. આજે ધાડગેસાહેબ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયેલા છે, પણ મહારાજનો એમની સાથેનો મીઠો સંબંધ હજી આજેય ચાલુ છે.

૬૩. હરિપુરા મહાસભા

હરિપુરા મહાસભાએ ગુજરાતને અને આખા દેશને એક નવું જ દશ્ય પૂરું પાડ્યું હતું. ગાંધીજી મહાસભામાં દાખલ થયા ત્યારપછી એમણે એમાં અનેક ક્રાન્તિકારી ફેરફારો કરી નાખ્યા. નાતાલની રજાઓમાં થોડા બહેલા વકીલદાકતરો એકઠા થાય, લાપચુ કરે અને અરજી કરવાના કરાવે કરીને સૌ પોતપોતાને સ્થાને પાછા વિખેરાઈ જાય. એને બદલે આજે ખારેવ માસ અને ચોવીમે કસાક કામ કરતા કાર્યકર્તાઓવાળી, દેશભરમાં વ્યાપેલી અને દિંદને સ્વાતંત્ર્ય અપાવનારી દેશની મોટામાં મોટી સંઘ્યા તે દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા છે. આજે એના એક હગવથી આખા દેશભરમાં અદિલન જગે છે. એના એક શબ્દથી સરકાર રચાય છે અને એના એક અવાજથી દેશનાં સેંકડો રજવાડાં ખૂંસાઈ જાય છે, કેમકે એની પાછળ આખી આમજનતાનો ટેકો બેસે છે.

પણ વરોંથી મહાસભાનાં અધિવેશનો સહેરામાં જ મળતાં. ગાંધીજીએ જૂઝ મારી કે કેમિસે હિંદુસ્તાનની આમ-

જનતાના સાચા પ્રતિનિધિ બનવું હોય તો એનાં અધિ-
વેશનો ગામડાંમાં ભરવાં જોઈએ. ગ્રામજનતાને એની
પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લેતી કરવી જોઈએ. એ મુશ્કેલી
અનુસાર ગામડાંની પહેલી કોંગ્રેસ ફેઝપુરમાં ભરાઈ અને
ત્યારપછી આવ્યો ગુજરાતનો વારો. એ ગાંધીજીની આગા સ્નાનું
ઉદ્ધાપે ? ગુજરાતના કાર્યકરો ગામડાંમાં પણ કાંઈક લબ્ધ
કરી બતાવવા માગતા હતા. અધિવેશન ક્યા જિલ્લામાં
ભરવું, સુરત કે ખેડામાં ? એની હરીફાઈ ચાલતી હતી. સરદાર-
સાહેબનું કહેવું એવું હતું કે બાપુ કહે ત્યાં ભરવું. ઉવટે શ્રી
નરહરિભાઈ પરીખ, શ્રી પન્નાલાલ ઝવેરી અને મહારાજ
એ ત્રણની બધાં સ્થળો જોઈને હેવાલ રજૂ કરવા માટે
એક સમિતિ નિર્માઈ. આ સમિતિએ તાપી નદીના કિનારે
આવેલા મબલક પાણીવાળા એક લાંબા પહોળા પ્લોટને
માટે લલામણુ કરી. પૂજ્ય બાપુજીએ પણ એના ઉપર
મહોર મારી. કઠોર અને હરિપુરા ગામની નજીકનો એ
પ્લોટ હતો એથી એને હરિપુરા મહાસભાનું નામ મળ્યું.

સ્થળ નક્કી થયા પછી તો તડામાર તૈયારીઓ ચાલી.
ત્રણ મહિનામાં એક વેરાન જંગલ હતું ત્યાં વિદ્યુતનગર
નામનું લાલ નગર બની ગયું. આખા ગુજરાતના કાર્યકરો
અને સ્વયંસેવકો એ કામમાં લાગી ગયા હતા. નગર-
રચનામાં એક નિપુણ ઇજનેર શ્રી ગુલામીજી તથા બીજા
એમના સાથીઓ કામે લાગી ગયા હતા. નગર શણગારવા
માટે બંગાળમાંથી શ્રી નંદ્યાણુ તથા એમની મંડળી અને
આપણે ત્યાંથી શ્રી રવિશંકર રાવળ તથા કનુ દેસાઈની
મંડળીઓ ત્યાં આવી પહોંચી હતી. નગરનો વિસ્તાર એટલો

લામે પહોળો હતો કે એક છેડેથી બીજે છેડે જવા માટે વાહનનો ઉપયોગ કરીએ તો જ પહોળી વગાય એવું હતું મહાત્માજીએ કોંગ્રેસને ગામડામાં લઈ જવા કહ્યું પણ કાર્યદરે એવા ઉત્નાહમાં આવી ગયા કે એમણે ગામડામાં ધન્ત્રપુરી જેવી નગરી ખડી કરી અનેક દરવાજા અને કોટ કાગરાણી એ નગરી અનેક વિભાગોમાં વહેચવામાં આવી હતી મોટા મોટા મન્દિરો, પ્રદર્શન, ગોશાળા, બજારો, બોજનાલયો, કાર્યકર્તા વિભાગ, પ્રતિનિધિ વિભાગ, મહેમાન વિભાગ, સ્વયંમેવક વિભાગ, ગ્રામજનતા વિભાગ, આવું દોઢ લાખની વસ્તીનું એ નગર બન્યું હતું એનો મુખ્ય મંત્રો ૧૫૦ ફૂટ પહોળો હતો એ નગરમાં જગીયા હતા, વાહનગથોડો હતો અને એ જધાનો વડીલદ કાવા માટે અનેક ખાતાં હતા આખા નગરની વ્યવસ્થા સ્વયંસેવકો મારફત થતી હતી આખા નગરની માન્યતા પણ સ્વયં-મેવકો મારફત થતી હતી અને બોજનવ્યવસ્થાનું કામ પણ સ્વયંમેવક અને સેવિકાઓએ જ ઉપાડી લીધું હતું

ઈ ૧૯૩૮ના રેષુઆગી માસની તારીખ ૧૯-૨૦ અને ૨૧ આ ત્રણ દિવસો ગુજરાતના ઇનિહાસમાં સરમ-રશ્મીય બની ગયા કોઈ કોઈ એ નગરને વાસનગર પણ કહેતા હતા, કેમકે નદનાકુએ એ આખા નગરને વાસથી મુગોલિન બનાવ્યું હતું સ્વ-જ પાણી પૂરું પાડવા માટે તાપી નદીના પટમાં જ એક મોટું વોટર વર્ક્સ ઉખું કરવામાં આવ્યું હતું દેરેરે ના, વીજળીજતી, જાગર અને ખનરડીની વ્યવસ્થા હતી, જાગે કાવમ માટે જ આ નગર ન

વસાન્યું હોય એવી એની તૈયારી હતી. આ બધાની શોભારૂપ ઝંડાચોકમાં એક મોટો ત્રિરંગી ઝંડો ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. એ અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી સુભાષ બોઝનું ૫૧ બળદ જોડેલા રથમાં ભાવભર્યું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ત્યાંની ખુસ્તી બેઠકમાં તેમજ મહાસમિતિની બેઠકમાં આપણા દેશના ભાવિના ગંભીર પ્રશ્નો ચર્ચાયા અને પોતાના આગેવાનોના શબ્દો એકકાન થઈને માનવમેદની સાંભળી રહી હતી.

આવી ભવ્ય વ્યવસ્થાના કામમાં મહારાજ ન હોય એવું કેમ બને ? તથા મહિના અગાઉથી એ કામે વળગી ગયા હતા. આ અધિવેશનના રસોડાઓમાં હાથે છોડેલા ચોખા હાથચક્રીએ દબેબો લોટ અને ગાયનું દૂધ વાપરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો અને એ મારફત ગ્રામજનતાને ગ્રામઉદ્યોગના ઉત્તેજનનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપવો તથા ગામડાના લોકોને એ પેસાનો ફાયદો કરી આપવો, એ હેતુ હતો.

મહાસભાનું અધિવેશન જોવા આવનારા હજારો ગ્રામવાસીઓ માટે સરસુ રસોડું કાઢ્યું હોય તો સારું એવો વિચાર સ્પષ્ટલાવાળા શ્રી મોરારભાઈ પટેલે રજૂ કર્યો. મહારાજને એ ગમી ગયો, અને એમણે ગામડે ગામડે ફરીને હાથગડના ચોખા ઉતારાવવા માંડ્યા. બારડોલીને આંગણે પ્રાંતપ્રાંતના આગેવાનો અને મહેમાનો આવવાના હતા, એમનું ભાવભર્યું સ્વાગત કરવાના ઉમંગમાં અંગ્રેજીને હાથ પણ ન અડાડે એવી બહેનોએ મણુ મણુ ચોખા હાથે છડીને મહારાજને બેટ આપ્યા. મહારાજ બારડોલી

ઉપરાત જલાલપુર, પાગડી, વલસાડ અને ચીખલી તાલુકામાં તેમજ ચાણા જિલ્લાનાં કેટલાક ગામેમાં પણ ફરી વળ્યા. બીજા પણ કેટલાય કાર્યકરો બારડોલી તાલુકાના ઘરે ઘરે પહોંચી ગયા હતા અને લગભગ ત્રણ હજાર મણ ચોખા એકઠા થઈ ગયા. પંજી મહારાજ મોટા કિસાન રસોડાનાં લાકડા ખરીદવા ઊપડ્યા, વાસણ ઉધગવવા નીકળ્યા. આમ જે જે કામ આવ્યું તે બધું કર્યું. એ કામની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપવા માટે એટલું જણાવવું પૂરતું થઈ પડશે કે ત્યાં વાપરવા માટે લોકોના એટલાં વાસણુ માગી લાવવા પડ્યાં હતા કે એને વહી લાવવાનું ભાડું જ રૂપિયા ચાર હજાર થયું હતું.

આ મહાસભાના બે મુખ્ય રસોડાં હતા. એમાંનું એક જનરલ રસોડું એનો કાગભાર શ્રી ગવજીભાઈ મથિ ભાઈ પટેલ અને નાનાભાઈ જઈ જેવા અનુભવી પુરોગોના હાથમાં હતો. મોટા કિસાન રસોડાની બધી જવાબદારી મહાગજે પોતે ઉઠાવી લીધી હતી એમા એમને શ્રી છોટાલાલ બામે પણ મદદ કરી હતી મહારાજ કહે છે કે અમારા રસોડામાં પહેલે દિવસે ૭૦૦ મણ ચોખા, ૨૦૦ મણ દાળ અને ૫૦૦ મણ શાક બનાવ્યા હતા પીરસવા માટે ૧૫૦૦ સ્વયંસેવકો હતા, પણ એ બધા જનગલ રસોડામાંથી છૂટા જ ન થઈ શક્યા. આથી મહાગજે કિસાનોમાંથી જ સ્વયંસેવકો બનાવી લઈને કાગ આગળ ધપાવ્યું. પીરસનાગની અછતને લીધે જ પહેલે દિવસે ૫૦ મણ રમિલો ભાત વધી પડ્યો. પણ બીજે દિવસથી એટલો જ ભાત રાધવા છતાં એક પણ દાણો વધે

નહિ એવી વ્યવસ્થા એમણે ઊભી કરી લીધી. ફક્ત ૭ ચૈત્રામાં મહારાજ ને આવે એને માંડવા નીચે બેસાડીને ધરાર્ધને દાળ, ભાત, ચાક ખવડાવતા અને ઉપર અડધો તોલો ઘી આપતા. ગામડે ગામડેથી આવેલા ગરીબ કિસાનોને આ વ્યવસ્થાથી બહુ સગવડ મળી રહી. જે કોઈ એ જોવા આવતું એ પણ ત્યાંની વ્યવસ્થા જોઈને રાજ થયા હતા.

આવા મોટા કામમાં માણસને અનુભવ પણ અનેક પ્રકારના થાય છે. એ ખાટા પણ હોય છે, અને મીઠા પણ હોય છે.

મહારાજ કહે છે કે, “હરિપુરાના મારા ભાગે આવેલા કામમાં હું સફળ થયો કે આપણું હરિપુરાનું બહુ કામ શોભ્યું એનો બહુ મોટો જશ સ્વયંસેવકો તથા કાર્યકર્તાઓને ભાય છે. કેમકે એમણે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો.” એમ છતાં એમાં એમને કેટલીક ખામીઓ પણ જણાઈ હતી.

એક વખત લોકોની પંગત જમવા બેઠી હતી. એક વખત પિરસાઈ ગયું હતું. એટલામાં એક સ્વયંસેવકે હાથ ખંખેરતા ખંખેરતા કહ્યું: ‘હવે અમે જઈશું. વખત થઈ ગયો છે. અમારા કેપ્ટનનો હુકમ છે.’

મહારાજ — આ પંગત જમી બિડે નહિ ત્યાં સુધી ન જવાય.

સ્વયંસેવક — પણ અમારો વખત થઈ ગયો છે અને કેપ્ટનનો હુકમ છે.

મહારાજ — તમારે જવું હોય તો આ જમનારાને પૂજી જુઓ.

મહારાજે જેમ જેમ ગેઝવાનો આગ્રહ કર્યો તેમતેમ પેનો બાઈ વધારે દલીનો કરવા લાગ્યો.

મહારાજ — બાઈ, હું તારા જેટલું બહેનો નથી એટલે મને તારી દીનોમા જલુ સમજાય નહિ. પડે પણ આ ઉપાડેલુ કામ અધૂરું છોડીને ન જવાય એવી રિસ્તની વાત હું અમનું અને તમારે પણ આ પૂરું કરીને જ જવું જોઈએ.

સ્વયમેવક — માગ્યો કોએસ જોવાય નહિ તો મને એની પગવા નથી હું પીરસવા તૈયાર છું પણ મગજિયાત— મગજિયાત નહિ.

મહારાજ — તમને જે રીતે સમજાય તે રીતે કામ કરો અથવા ન છોડાવ એવું હું સમજું.

પછી તો બવા સ્વયમેવકોએ કે સુધી કામ કર્યું અને ત્યાંથી છૂટા પડ્યા ત્યાં દસતે મોડે વિદા લીધી જેમકે પીરસતાં પીરસતાં તો મહારાજે એમને દસતે મોડે અને પાંચે યીખવી દીવા મહારાજ તો માને છે કે પીરસવું એ પણ એક કાનું કામ છે અને તે માણસને એવા કામે ન જ લગાડી દેવાય મહારાજ સ્વયમેવકની રિસ્ત તરીકે એવું પણ માને છે કે આપણી જગ્યા સેનારો ખીન માણસ આવે નહિ ત્યાં સુધી આપણાથી આપણને માપાણેલું જવાગતીનું મગ આપજો અમલ થઈ મરે દોષ પતા ન છોડી શકાય જેટલાય સ્વયમેવકોને પોતાની ફગમગી આપાપાજા થતી વખતે એમની આ દોષ સજગરા મળી દશે.

મહારાજના રસોડાના ઘણુ એવા મોટા હતા કે પહેલે દિવસે એમને શાક સમારવા માટે જ ૩૫૦ સ્વયંમેવકો ખેસાડવા પડ્યા. આમ શાક સમારવું ત્યા પોસાય એવું નહોતું. એટલે એમણે માંડવા બાંધવા આવેલા દસ સુથા-ગેને ૧૧૧ કપિયાનો રોજ ઠરાવીને વાસલાયી જ શાક સમારવા માટે ખેસાડી દીધા. રાત્રે આઠ વાગ્યે એસે અને સવારના ૭ થાય ત્યા ૫૦૦ મણુ શાકનો ફેંસલો થઈ ગય.

પહેલે જ દિવસે દાળ કરવાની હતી. એ વખતે લિખોદઓ પૂગતા પ્રમાણુમાં નહોતી. આથી રસોડવા મૂંઝાતા હતા. આ મુશ્કેલી બેઠને ભાઈ ઈશ્વરલાલ, જીપડયા અને ગોળ બનાવવાના તાવડા ઉગાવી લાગ્યા પણ એ એકે એક તાવડો કાણો હતો. એમાં દાળ શી રીતે થાય ? ઈશ્વરલાલે કહ્યું કે જરાય ગભરાશો નહિ ચૂલામાં સખત લડકો કરો એટલે પેલાં કાણા આપોઆપ પુગઈ જશે. ખરેખર એમણે એમનો વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ વ્યવહારમાં ઉતારી દીધો, અને રસોડુ ચાલ્યુ ત્યાં સુધી એ તાવડાઓમાં સુદર દાળ બની.

જનરલ રસોડામાં પગની તથા મદાસી માટે બે અગ્રગ રસોડાં રાખ્યા હતા, જેથી એ દૂરના ખાસ દબથી ખાનારા-પીનારાઓની સગવડ બગખર સચવાય. ત્યાં પ્રમાણુમાં ઘી છૂટથી વપરાતું હતું. આપણા એક ગુજરાતી વિદ્વાન સર્જન એ રસોડામાં જતા હતા. એમને એક અવ્ય-મેવકે ગેકયા એટલે એમણે કહ્યું કે, હજુ પંચાળ અને ગુજરાતના બેદ રાખવા છે ? સ્વયંમેવકે કહ્યું કે આપને ત્યાં જવા દઈએ તો બીજાઓ પણ ત્યાં જાય અને પરબ્રાંત-

મંથી આવેલા મહેમાનો માટે કરેલી આપણી બધી વ્યવસ્થા પૂરી પડે. .

પેલા સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું, ‘પણ એમાં તમારું શું કામ છે તે તમે રોકો છો ? આપણે બધા કોંગ્રેસના ધરે મહેમાન આવ્યા છીએ ! ત્યાં બેસીએ ત્યાં કોંગ્રેસને બધું સરખું છે.’ આમ બોલતાં બોલતાં એમની લાગવગતો ઉપયોગ કરીને એ તો આગ્રહ કરીને રમોડામાં પેડા. સારું એમનું ભેદને બીજા અનેકનો એ રમોડામાં ધસારો થયો, અને મુશ્કેલી ઊભી થઈ.

એક ગૃહસ્થ જનરલ રમોડામાં જમી રહ્યા પછી ૧૨ આના આપતાં આપતાં બોલ્યા :

‘ મને દુઃખ થાય છે કે મહારાજાજીએ લખેલું કે ગોળા આવો અને ખાંડ ન ખાવી, છતાં અહીં કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ખાંડની મીઠાઈઓ બનાવી છે. પૂરી તો કાચી રાખી છે. લાતમાં કાંકરી આવે છે. આવો હજો રમવાનો હોય ! બધા ઊજળા હા બેગા થયા છે.’

મહારાજે કાનોકાન આ દીક્ષા સાંભળી એટલે એમણે કહ્યું : ‘ આપના બાર આના નથી ભોજતા.’

ગૃહસ્થ — તમે એ નહિ સો તો તમે પણ ઊજળા હા. તમને આ બાર આના પાછા આપવાનો રો દક્ક છે ?

મહારાજ — હું આ કામ કરું છું એમાંથી મને થોડી વિવેક-બુદ્ધિ વાપરવાનો નૈનિક અધિકાર મળે છે તેથી.

એક સત્જાતને રમોડામાં પૂરી ન ફાવી એટલે એમણે બાત મંજાવ્યો. જાન આપ્યો એટલે ક્યું કે ટારો છે.

મહારાજ—જરા અંદર હાથ તો નાખી જુઓ, પછી કહો કે એ તાડો છે કે ગરમ. પણ એમણે એમનું કહેવાનું આકુ જ રાખ્યું. મહારાજ ત્યાંથી ખસી ગયા પછી એ ભાઈ શાંતિથી જમી ગયા !

આવા અનેક ખાટામીઠા દિસ્સાઓ ખનતા. એમાં આપણા ઘડતરની અનેક ખામીઓનાં દર્શન થતાં હતાં. મહારાજે એમના થોડા આવા અનુભવો ગાંધીજીને સંભળાવ્યા ત્યારે એમણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે, “આખી કોંગ્રેસ માટે તારું ખેડૂતનું રમોકું થશે પછી આવી ભાંજગડ નહિ ઊભી થાય.”

કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં એટલું કામ રહેતું હતું કે મહારાજ કે એમના જેવા કામમાં દટાયેલા કેટલાય ભાઈઓ વિષયવિચારણી સમિતિની કે ખુલ્લા અધિવેશનની એક પણ ખેડક નેવા નહોતા પામ્યા. મહાસભા પૂરી થયા પછી પણ એમની પાસે કામના ભગ્ના જ પડ્યા હતા.

અધિવેશન પૂરું થયા પછી મહારાજ કહેતા હતા કે, “મદ્રાસરત વિષે એવું કહેવાય છે કે એ કદી આખું વાંચતું નહિ. કેમકે એનો અંત બહુ કરુણ છે. આ હરિપુરા મહાસભા વિષે પણ મને એ જ સત્યનું દર્શન થયું. જે જગ્યાએ હજારોની માનવમેદની કિલોલ કરતી હતી, ત્યાં ઇન્દ્રની ઇન્દ્રપુરી જેવી નગરી ખડી થઈ ગઈ હતી, ત્યાં ફરી પાછા એ જ ખાડાટેકરા અને એ જ ઉબળડ પેરાન જેવો પ્રદેશ દેખાવા લાગ્યો. મૂળ પ્લોટ ઉપર તો કુદરતનો હાથ લાગેલો હતો, એટલે એમાં કાંઈક શોભા હતી, પણ એમાં

માણસે હજન પેદા કર્યા પછી તો એ શોના પણ વિકૃત બની ગઈ હતી નિવૃત્તનગ વખેરી નાખવાનું કામ બહુ કપરું હતું એક રમ્ય ધ્યાનને પોતાને હાથે ઉઠાડ વેગન કરી મૂકવું કેને ગમે ? પણ આ સસારમા એવું કશુંકાની પણ આવશ્યકતા બીજી થાય છે '

મહાસભા પૂરી થયા પછી અડવાડિયામા તો એ સ્થળે માખીઓના ઝુડ ઊભરાયા હતા અને પાછળ રહેનાઓને ત્યાં રહેવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું આવા મોટા મેળામાં જો યોગ્ય સ્વચ્છતા ન સચવાય તો રાગચાળો અને બળખી બધા હરિપુરા મહાસભાની સ્વચ્છતાની ન્યવસ્થા અનોડ હતી ખુદ ગાંધીજીએ એની તારીફ કરી હતી શ્રી જુગતરામભાઈ દવે અને એમના ૧૪૦૦ જેટલા સ્વયં-સેવકોએ ગતદિવસ જોયા વિના જે જહેમત ઉઠાવી હતી એનું એ પરિણામ હતું એટલું જ નહિ પણ આ અધિવેશનમા ગાંધીજીએ આમ્રહ રાખેનો કે સ્વચ્છતાનું મમ બગી મારફત નહિ પણ ભણેલાગણેલા ઉચ્ચ કેમના લાવના શીત ન્યવસેવકો મારફત થવું જોઈએ એ આમ્રહનું પૂરું પાલન થયું અને એની મારફત આપણા આખા ગુજરાતમા જાતે સ્વચ્છતા કરી લેવાની એક હવા ફેલાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિના બગીચાએ કામ કરવાની હડતાન પાડી હતી ત્યારે આવી તાલીમે જ ત્યાંના બાઈ બહેનોને નિગધાર અને પાગળ બનતા બચાવ્યા

મહારાજ જામડે ગામડેથી વાસણકૂસણ લાવ્યા હતા, એ પાછા પહેચાપવાના કામમાં રામયા. અને પાછળથી જે

માલ બચ્ચો હતો એનો નિકાલ કરવામાં પણ એમણે મદદ કરી. ૧૫૦૦ મણ ચોખા, ૨૦૦ મણ ગ્રાળ અને બીજો દગલાબધ સરસામાન વધી પડ્યો હતો. વેપારીઓ કાર્ય-કર્તાઓની ગરજ વરતીને બધું મોંઘુચકું સાવ નજીવી કિંમત આપીને હિમ્મતી જવાના વેતમાં હતા. મહારાજને આ ગમ્યું નહિ. એમણે સરદારસાહેબને કહ્યું કે, “વેપારીઓ આપણને હેતરી બધું એના કરતાં અહીંના રાની-પરજ લાઈઓમાં એ વેચાય તો ગરીબ લોકોને રાહત મળી રહેશે. એમાં વખત જશે. પણ એવું કરવા માટે એકાદ માસ વધુ અહીં રહેવું પડશે તો હું રહીશ.” સરદારસાહેબને મહારાજની આ વાત ગમી ગઈ, એટલે એને અમલ થયો.

મહારાજે ગામડે ગામડે મંદેશા મોકલી દીધા અને પંદર દિવસમાં લોકો દૂર દૂરથી આવીને આ સોધો માલ ખરીદી ગયા.

ગામડામાં મહાસલા બરાવાથી લોકોને જોવા જાણવાનું તો મળ્યું. અને એમનામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ પ્રગટી એ તો મોટામાં મોટા કાબો હતા. પણ આવડું મોટું નગર ખડું કરવા માટે, ત્યાં આવેલા લોકોની સમગ્ર સાચવવા માટે જે દામકાજ થયું, એમાંથી એમને હજારો રૂપિયાની મજૂરી મળી. ગામ ગામ વચ્ચેના રસ્તા સુધરી ગયા તથા આવો સરતો માલ મળ્યો આવા નાના નાના તો બીજા ઘણા ફાયદા થયા.

૬૪. કલોલમાં કોલેરા વખતે

કોઈ પણ જગ્યાએ અણધારી આફત આવી પડી તો વહેલામાં વહેલી તકે ત્યાં પહોંચી જવું અને આફતમાં પડેલાઓને મદદરૂપ થવું એ મહારાજનો સ્વાભાવિક ગુણ છે.

કલોલમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો છે અને લોકો ફટાફટ મરે જાય છે એવા સમાચાર મહારાજે જાપામાં વાંચ્યા કે તરત બીજી જ ગાડીમાં એ કલોલ જવા બિપડયા. ત્યાં જઈને એમણે જોયું કે ત્રણ જ દિવસમાં એવા ભોગ લેવાયો હતો કે લોકો ખૂબ ગભરાઈ ગયા હતા. જેમને જેમને સગવડ હતી એ તો સગેવહાલે દોડી ગયા હતા. પણ જેમને એવી કોઈ સગવડ ન હતી એ બધા કલોલમાં જ હતા. કેટલાક તો એવા ડહાંઈ ગયા હતા કે શું કરવું એની જોમને મૂઝ જ નહોતી પડતી. પછી ખિમારની યોગ્ય સારવાર કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

અમદાવાદની રોટરી ક્લબે મેડીકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને કલોલમાં સ્વયંસેવક તરીકે મોકલીને રાહત પહોંચાડવાનું વિચાર્યું હતું અને કોલેરાનિવારણના ખર્ચ

માટે એક સારી રકમ પણ મળૂં કરી હતી. મહારાજે કલોલમાં જઈને જોયું કે નાણાં કરતાં પણ વધારે જરૂર ત્યાં સાચા સેવકોની હતી. એટલે એ તરત પાછા અમદાવાદ આવ્યા, અને એમના ઓળખીતા જુવાન મિત્રોને મળ્યા. મહારાજ ઓલાવે પછી બીજા બધાં કામ પડતાં મૂકે એવા કેટલાક જુવાનો અમદાવાદમાં હતા જ. એ આવી આવેલો તક શાની ગુમાવે? મહારાજે એમને ચેતવણી આપી કે આ કામમાં જાનનું પણ જોખમ છે, એટલે વિચાર કરીને જ આ કામમાં જોડાવું. એમ છતાં એક ભાઈ તો તાજે જ લાગી કરીને આવ્યો હતો. એ પણ તૈયાર થઈ ગયો. આમ થોડા ચૂંટણી સ્વયંસેવકો સાથે મહારાજ પાછા કલોલ પહોંચ્યા એ વખતે તો ત્યાં બીજા ઘણા લોકો આવી ગયા હતા. વડોદરા ગળત તરફથી ડોક્ટરી મદદ પણ આવી પહોંચી હતી પણ કામ ઠીક રીતે ચાલતું એની કાંઈને બહુ ગમ પડતી ન હતી, અને લોકો ટપ ટપ મર્યાદા હતા સમજાવવા હતા લોકો દહીંને દવાખાને લાવવા તૈયાર નહોતા થતા. છેવટે સ્વયંસેવકોની મદદથી દહીંઓને સમજાવીને અને કાંઈક કાંઈક વખત તો બળજબરીથી પણ ખાટલા સાથે દવાખાનામાં ખસેડવા માંડ્યા. એમ છતાં મરણપ્રમાણ ઘટતું નહોતું. આથી બધા વધુ ગભરાયા.

એ જ અરસામાં એક લેડી ડોક્ટર ત્યાં આવ્યા, અને એમણે એક બહુ સાદો છતાં એવો સચોટ ઉપાય અજમાવ્યો કે બધા દિગ્ગમ થઈ ગયા. એ ઉપાયને લીધે મરણપ્રમાણ ઘટવા જ લાગ્યું. એ બહેને શું કયું ?

કોયેરાના દરેક દર્દીને એમણે લોહીટી ધોરી નસમાં ઈન્જેક્શન મારફત ગેર સવાશેર જેટલું સેલાઈન વોટર (મીઠાનું પાણી) દાખલ કરવા માંડ્યું અને એની અસર બહુ યવા લાગી. સામાન્ય રીતે કોલેરાના દર્દીએને સખ્યામધ ઝાડા અને જિવડીઓ થાય છે ઝાડા પાતળા અને સફેદ રંગનો હોય છે ધીમે ધીમે શરીરનું બધું પાણી બહાર નીકળી જાય છે, અને નવો લીધેયો ખોરાક કે પાણી શરીરમાં ટકી જ શકતા નથી આને પગિણામે હાથે પગે ગોટલા થકવા લાગે છે, અસમિત વધે છે અને છેલ્લી ઘડીએ તો લોહી ઘટ બની જવાથી હાથપગ ખેંચાવા લાગે છે. અને આપણે કાંઈ ધ્યાન પણ ન રાખીએ એટલા થોડા સમયમાં આ બધું બની જાય છે, અને જોતજોતામાં દર્દીનો દેહ છૂંતી જાય છે. પણ આ મીઠાના પાણીના ઈન્જેક્શનથી એવું થતા લાગ્યું કે તોણે દર્દીના દેહમાં જીવનરમ રેડાવા લાગ્યો જેમ જેમ પેલું પાણી એના શરીરમાં દાખલ થતું જતું હતું તેમ તેમ દર્દીમાં નવું જીવન આવતું જતું હતું થોડી વાર પહેલાં હમણાં ગયો કે જશે એવી સ્થિતિમાં હોય એ માણસની આખા કાંતિ આવના લાગે મોટા ઉપર તેજ આવતું જાય અને થોડા વખતમાં માણસ ખેડો થાય. પછી તો આ કિમિયો બહુ કારગત નીવડ્યો ત્યાં પછી કાર્યકર્તાઓમાં વધારે હિંમત આવી અને ધીમે ધીમે દવાખાનામાં આવેનો એક પણ કેસ બચડતો બધું થઈ ગયો.

પણ દર્દીને દવાખાનામાં લઈ આવવાની મુશ્કેલી તો જિબી જ હતી રોટરી કલમ તરફથી સ્વયં સેવકો પણ ઘણા આવી ગયા હતા. પણ મહારાજ કહે છે એ પ્રમાણે એમાંના

ઘણાખરા સેવા આપનારા નહિ પણ સેવા લે એવા હતા. એમના તગ્મથી મહારાજ પાસે એવી એવી ફરિયાદો આવવા લાગી કે, “અહીં તો સૂવા માટે ખાટલાય નથી હાથ ધોવા માટે સાબુય નથી અને હાથ લૂછવા માટે નેપડીન નથી. આમાં ઝામ શી ગીતે થઈ શકે ?”

મહારાજ—ભાઈ, આપણે તો સેવા કરવા આવ્યા છીએ જે કાંઈ આપણી પામે છે એનાથી ચલાવવાનું છે. આપણું મુખ્ય ઝામ તો મિમારોને ગહત આપવાનું છે. ઘેર ઘેર દહીંના ખાટલા પડ્યા છે એમને ત્યાં જઈને દવા પાવાનું, એમના ઝાંઝામૂતર સાફ કરવાનું, પથારી બદલવાનું, દહીંને દવાખાને પહોંચાડવાનું આ બધા કામો ગળે છે, એ વખતે તમે ખાટલા અને સાબુને ક્યાં રડો ડો ?

પણ મહારાજની આવી વાત પેલા સ્વયંસેવકોને ગળે નહોતી ગતરતી. મહારાજે એ બધા સ્વયંસેવકોની લત્તાવાર વહેચણી કરીને દવાના ખાટલા પણ આપ્યા હતા. પણ ખીજે દિવસે જઈને એમણે જોયું તો જણાયું કે ફેટલાક લત્તામાં ટ્રાઈ દવા પાવા ગયું જ ન હતું. મુકામે આવીને એમણે જોયું તો ફેટનાડ સ્વયંસેવક મિત્રો ગણપાના પાના દીયતા હતા, કાઈ સિનેમાના ગીતો ગાતા હતા, તો કાંઈ વાતોના ચાપડા મારતા હતા આ જોઈને મહારાજને બહુ ચીડ ચડી એમણે એમને કપકો પણ આપ્યો. આથી ફેટલાજ એમને મેંપાયેલા લત્તામાં દોડી ગયા. પણ જ્યાં દિવસાથી જિગમ ન હોય ત્યાં બહારના ચિગમથી શું વળે ? કેવટે મહારાજ એ ભાઈઓથી કટાળ્યા અને અમદાવાદથી જેમના તગ્મથી એ દુકડી મોકલવામાં આવી હતી એમને એ પાછી

બોલાની લેવાનું એમને સૂચન કરવું પડ્યું. બીજી બાજુ એમને પાંચસાત એવા નિજાવાન મેવકો મળી ગયા હતા કે એમના, કામ સામે જોવું જ ન પડે એમા કો. દિનુભાઈ, કું મુદુલાબહેન, શ્રી પુષ્પાબહેન મહેતા અને એમની સાથેની બીજી બેએક બહેનોને ગણ્યાની સકાય પણ આવા સ્વયંમેવકો આગળાને વેટે ગણ્યાવી સકાય એટલા થોડા હતા 'પણ આટલા થોડાય ત્યાના કામમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા.

કું મુદુલાબહેન તો શરૂઆતથી જ એમની સાથે હતા મદાગજ અમદાવાદમા સ્વયંમેવકો મેળવવા ગયા ત્યારે એમણે પહેલું નામ લખાવેલું મહારાજે કહ્યું કે, "આ કામમા જાનનું જોખમ છે, અને તમાર્ગ બા-માપુને તમે ત્યા આવો એ કદાચ નયે ગમે"

મુદુલાબહેન—નહિ, હું તો આવવાની જ.

મદાગજ—તો મારી એક સગત ? ત્યાં આનંદુ ભાવ તો હેઠ સુધી રોડાવું પડશે માત્ર પડાય અમર તાવ આવે તો ય સ્વયંમેવકથી વિશેષ પ્રમગની મારવાગ લેવા માટે અમદાવાદ મુબઈ ન જઈ સકાય જે બધાનું થાય તે સ્વયંસેવનું થાય

મુદુલાબહેન—મારે એ બધી સગતો કમૂલ છે પણ હું કદોલ કામ કરવા આવીશ

આવા આગ્રહથી એ મદાગજ સાથે જોડાઈ અને ત્યાં એમણે ગોતુ કામ મ્યું કે મહારાજ કહે છે કે, "એમની કામમાંથી તો અમને પ્રેરણા મળતી" આતમીવાની એવી

ફરિયાદ કહી એમના મોટેથી મહારાજને સાંભળવા ન મળી. અને બન્યું એવું કે છેલ્લા દિવસોમાં એમને તાવ પણ આવ્યો. એમનાં બા, બહેન વગેરે મોટરમાં ડોક્ટર લઈને એમને ખોલાવવા ગયાં, પણ એમણે એમના કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો. એમણે જણાવ્યું કે એમનું કામ પૂરું થાય નહિ ત્યાં સુધી એમનાથી ત્યાંથી ખસાય નહિ. અને સાગ્વાર અહીં બધાની યશે એ એમની યશે, એથી વિશેષ સારવાર એમનાથી લેવાય નહિ. આખો પ્રમંથ નજરે લેયા પછી મહારાજે એમને જવાનું કહ્યું. પણ મૃદુલાબહેન તો એમના નિર્ણયમાં મક્કમ જ રહ્યાં. છેવટે મહારાજે કહ્યું કે, “ હું તારો સરદાર તો ખરો જ ને ? હું સરદાર તરીકે તને અહીંથી એમની સાથે જવાની આજ્ઞા કરું છું. ” આટલું થયા પછી એ એમના કુટુંબીઓ સાથે જવા તૈયાર થયાં; પણ તેવ કમને.

આપણી પ્રજાનું અજ્ઞાન અને વહેમો આપણને કેટલા હેરાન કરે છે તેનો પાક પણ મહારાજને અહીં મળી રહ્યો. કોલેરા શરૂ થયા પછી કોઈ માતાના ભૂવાએ વાત ફેલાવી કે આ તો માતાનો કોપ છે, એટલે દવાદાર કરાવશે એના ઉપર માતા કોપશે. આ વહેમમાં ભલભલા ભણેલાગણેલા પણ ફસાયા હતા. કોઈ દવા પીએ નહિ કે દવાખાને જાય નહિ. પ્રાણથી પોલીસ નાયગમખાએ પેલા જૂવાને ખોલાવીને ધમકાવ્યો. એટલે એણે ફેરવી તોળ્યું. અને એ જૂવો તથા એના સાથીઓ જ સૌથી પ્રથમ દવા તથા ઈન્જેક્શન લઈ ગયા. ત્યાર પછી એ વહેમ દૂર થઈ ગયો.

મહારાજ તે વખતનાં દશ્યોનું, વણું ન કરતાં કહે છે કે :—

“એ વખતનાં કેટલાંક દશ્યો તો અતિકરુણ હતાં. આજે પણ એ મારી નજર સમક્ષ તરવરે છે. એક મુસલમાન કુટુંબ આપું કોલેરાનું બોગ બન્યું હતું. એમાં એક છોકરાની મા અને બહેન બન્ને કોલેરાથી પટકાર્ષ પડ્યાં હતાં. પેલો છોકરો એના જાનનીયે દરકાર રાખ્યા વિના એની માબહેનની સારવાર કરતો હતો. રાત કે દિવસ ભોળા વિના એ એની મા પાસે બેસી રહેતો. પણ એની મા દવાખાનામાં મરણ પામી. એને એ દાદી આબો. એના દિલમાં દુઃખનો કાંઈ પાર ન હતો. પણ એની બહેન પણ બિમાર હતી એટલે કાણુ હેંધું કરીને એ એની સારવારમાં પડ્યો. બહેનની છેલ્લી ધડી હતી એ વખતે પણ એ મોઢામાં મોઢું ઘાલીને એની બહેન સાથે વાતો કરતો હતો અને મા મરી ગઈ છે એનો દરદ સરખો એણે એની બહેન સમક્ષ છેલ્લી ધડી સુધી ન ઉઘ્યાર્યો.

એક પડાણુ મિલનો મજૂર હતો. એને રોજી ચાલતા હતા. એમાં એને વળગ્યો કોલેરા. બધા સમજાવવા લાગ્યા કે શરૂઆત છે એટલે દવા લેવાને તો આરામ થઈ જશે. પણ એ રોજીવાળો પડાણુ દવા લેવા માટે કાંઈ રોજી તોડે ? એણે ગ્રાણુ આપ્યા પણ રોજી ન તોળ્યા.

આવા પ્રેમ, સદ્વ્યાગ્રહ અને એવી જ બીજી ઉચ્ચ ભાવના બતાવતા બીજા કેટલાય કરુણ કિસ્સા ત્યાં બનવા પામ્યા હશે, પણ એની નોંધ લેવા કાણુ બેઠું હોય ? ”

થોડા દિવસો બાદ ક્યોલ બહારથી નાણાંની તથા સાધનોની પણ ભારે મદદ મળવા લાગી વડોદરા ગળ્યે તથા બીજા જાહેર સંસ્થાઓએ પણ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી આ બધાને પરિણામે થોડા દિવસમાં કોલેરા કાબૂમાં આવી ગયો પરંતુ આપણા વોકોને સ્વચ્છતાનો તથા પ્રાથમિક ઉપચારોનો ફેટસો ઓઠો ખ્યાલ છે તથા એ શિક્ષણના ફેલાવાની આપણી પ્રગતિમાં ફેટસી આવશ્યકતા છે એનો પણ આમાંથી બોધપાઠ મળી રહ્યો. આવા પ્રસંગોએ કામ કરવાથી સ્વયંસેવકોને ફેટસી બીજા પ્રકારની તાલીમ મળે છે એનો પણ આ પ્રસંગે બધાને અનુભવ થયો.

આવે પ્રસંગે જાપાં વેળાસર રાહત પહોંચાડવામાં તથા લોકમત જાગ્રત કરવામાં બહુ મોટો ફાળો આપે છે. પણ જાપાંની સાથે એના ફેટયાક અનિશ્ચે પણ છે. ફેટલીક વખત નાની વસ્તુને જાણુ બહુ મોટુ રૂપ આપે છે. આથી લાભને બદલે નુકસાન પણ થાય છે.

મહારાજ કહે છે કે, “કલોલમાં કોલેરા વખતે કામ કરનારો હું એક્યો ન હતો, બીજા ધણા હતા મારા કગતા વધારે વિદ્વાન અને શક્તિવાળા પણ હતા પણ મારા સ્વભાવ પ્રમાણે હું લોકોની પ્રત્યક્ષ સેવામાં પડું, ઝાડપેશાબ બીચકના લાગુ અને બધો વખત કામ કર્યા કરું. એટલે સહેજે રૂઝા લોકોની નજરે ચડું આથી એક વખત જાપામાં એવું જાણુ કે ‘શ્રી રવિશંકર મહારાજની દોગ્ધણી નીચે ચાલતુ કલોલનું મુંદર સદતકાર્ય.’ આનું પરિણામ એ આવ્યું

દે બીજા કામ કરનારાઓને છાપામાં જે સ્થાન મળવું જોઈએ એ ન મળ્યું, અને એની અસર પણ થઈ. રોટરી ક્લબવાળાઓએ નાણાંની જે રાહત આપવા ધારી હતી એ આપવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. જોકે પાછળથી એમની એ ગેરમમળ દૂર થઈ હતી અને એમણે કેટલીક મદદ કરી હતી. પરંતુ અપકવ નહેરાતથી કેટલીક વાર આવું પણ બનવા પામે છે.”

૬૫. અમદાવાદના હુલ્લડ વચ્ચે

૧૯ મી એપ્રિલ ૧૯૪૧ને રોજ મહારાજ આણુદથી બોરસદ જવા નીકળ્યા હતા. રોશન ઉપર એક બાઈ અમદાવાદ જતી હતી, અને કેટલાક લોકો ત્યાં ન જવાની સલાહ આપતા હતા અને કહેતા હતા કે, ‘અમદાવાદમાં મોટું હુલ્લડ જાગ્યું છે. હાથે કરીને મોતના મુખમાં શું કામ જાય છે? કામ હોય તો પછી નહિ થાય?’

આ અગાઉ અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે કાંઈક તોફાન થયું છે એવું આણુ આણુ ક્યાંકથી મહારાજને સંભળ્યું હતું પણ ઉપરનો પ્રસંગ જોયા પછી મહારાજને થયું કે આનું હુલ્લડ ચાલતું હોય ત્યારે શું એમણે ત્યાં નહિ દોડી જવું જોઈએ? એમના મનમાં બીજો એક વિચાર એ પણ આવ્યો કે એવડા મોટા શહેરમાં જઈને એ શું કરશે? વિચારેના આવા મંથન સાથે મહારાજ ગાડીમાં બેઠા. બોરસદ રોશને ઊતરીને એ જાવણીમા ગયા. ત્યાંનું કામ પતાવી લીધું. ગામડાંમાં જવાનું હતું એ મોટું ગમ્યું, અને તે જ દિવસે જપોરની ગાડીમાં એ

અમદાવાદ જવા બિપજા. સાંજે સાડાચાર વાગ્યે એ અમદાવાદ સ્ટેશને બિતર્યા.

ચહેરના રસ્તા મુનકાર દત્તા. બધે બધું વાતાવરણ જામ્યું હતું. રસ્તામાં જ્યાંત્યાં પોલીસો જ નજરે પડતા હતા. મહારાજને ખાડિયામાં એમના ભાઈને ત્યાં જવું હતું રસ્તે જતાં એક મુસાફરે એમને પૂછ્યું કે, “તમારે ક્યાં જવું છે?” મહારાજે જવાબ આપ્યો કે, “ખાડિયામાં.” પેલાએ કહ્યું કે, “મારે પણ ખાડિયામાં જ આવવું છે.” મહારાજે કહ્યું, ‘ચાલો.’ આમ બન્ને સહીસલામત ઘેર પહોંચ્યા. મહારાજે ઘેર જઈને થેલી મૂકી, પાણી પીધું, થોડી વાતો કરી અને પછી બહાર ફરવા નીકળ્યા. રસ્તા ઉપર જતાં એમણે એક મ્યુનિસિપલ મોટર જતી જોઈ. એમાં શ્રી જીવજીવાન દીવાન હતા. મહારાજે હાથ બિંચે કરીને મોટર ચોકાવડાવી.

મહારાજ—ક્યાં જાવો છો?

દીવાનસાહેબ—સિવિલ હોસ્પિટલમાં

મહારાજ એમની સાથે મોટરમાં બેસી ગયા. થોડી વારમાં પોતે સિવિલ હોસ્પિટલમાં પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ પણ હતા. એક બાજુએ ૪૦-૪૨ સભો પડ્યાં હતાં, પણ હજુ મુખી એમને બાગવાની કરી વ્યવસ્થા નહોતી કર્યું. પરિસ્થિતિ જોયા પછી મહારાજે કહ્યું કે, ‘જો સાધનોની સગવડ મળે તો પોતે એ બાગવા તૈયાર દત્તા.’ રાત પડવા આવી હતી. મેનિજરેટ પણ ત્યાં બેઠા હતા. એ ખિસ્તી હતા. એમણે કહ્યું કે, ‘એમને બાગીને સાથે તમે પણ

બળવા માગે છે કે શું ? અંધારું થયું છે એટલે હમણું કંઈયું મોડર ચાલુ થશે. રાત્રે પાછા નહિ આવી શકાય.' છેવટે એક મોટરમાં બેસાડીને બે પોલીસો સાથે એમણે મહારાજને એમના લાઈને ત્યાં ખાડિયામાં પહોંચતા કર્યા. મહારાજ રાત્રે ત્યાં સૂઈ રહ્યા.

બીજે દિવસે સવારે લાઈના દીકરા વાસુદેવને તથા અગોક નામના એક વિદ્યાર્થીને લઈને મહારાજ શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. જ્યાં જ્યાં આગ લગાડવામાં આવી હતી ત્યાં ત્યાં એ ફર્યા. આગળ ઠોકરાઓ ચાલતા હતા અને પાછળ મહારાજ જતા હતા ઠોકરાઓ ઉપર પાછળથી કોઈ હુમલો ન કરી જાય એની મહારાજ સતત ચોક્કી રાખતા હતા.

એક જગ્યાએ મુસલમાન લતામાં થોડા હિંદુભાઈઓ એક જાળી બંધ કરીને અંદર બેસી ગયા હતા. એમાંના એકે કહ્યું કે, "એમની ચારેય બાજુ મુસલમાનોના જ ઘેરો છે, અને મુસલમાનોએ જ એમને બચાવ્યા છે. પણ ત્યાંથી બહાર નીકળવાની એમને મનાઈ કરવામાં આવી છે."

બીજી જગ્યાએ એક મંદિરમાં ગાયો અને બાવા હતા. હુલ્લહોરોએ ત્યાં જઈને બાગણું સળગાવ્યું. બારણું તૂટતાં ગાયો નાસી છૂટી. એક બાવો બહાર નીકળ્યો કે તરત કોઈકે એને વાઢી નાખ્યો. બેત્રણ બાવા ગ્રહી ગયા. એમને નજીકના મુસલમાન ધરવાળાએ દોરકું નાખીને રવેશીમાં ઉપર બેચી લીધા, અને બીજે દિવસે સહીસલામત હિંદુ લતામાં ખમેડી દીધા. આમ ફરતા ફરતા મહારાજે આખો જમાવપુર લત્તો પૂરો કર્યો અને ઘેર ગયા. જમીને બપોરે ફરી એ સિવિલ હોસ્પિટલમાં ગયા. શ્રી નરહરિભાઈ, લાલા-

કાકા વગેરે પણ ત્યાં આગ્યા હતા ત્યાં પડેલા શ્રોત્રીઓ
 હવે વધુ બદલો આવવા લાગી હતી એનો દેખાવ પણ
 બહુ ભયંકર થઈ ગયો હતો એ એકદિને મહાગજને ફરી એ
 શ્રોત્રીઓ જાળવાની માગણી કરી પણ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે કહ્યું
 કે, 'તમને રજા ન અપાવ.' ઉલ્ટું ચ્યુ. પ્રમુખ શ્રી
 મણિભાઈ ચતુરભાઈને એ જાળવાની સોંપાઈ, અને એમના
 માધ્યમ તરીકે એ શ્રોત્રીઓ જાળવાની પરવાનગી જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે
 મહાગજને આપી એની સાથે સાથે બધા વિસ્તારમાં
 છટકી ફગવાની છટ આપતો એક પાસ પણ એમને આપ
 વામાં આવ્યો પણ આટલું નહીં થતા સુધીમાં તો રાત
 પડી ગઈ એટલે નીજી ગત્રે પણ શ્રોત્રીઓ સડ્યાં કર્યાં.

તા ૨૧ મીએ સવારે ચ્યુ બસમાં ૩૨ શ્રોત્રીઓ ભરીને
 મહાગજ નદીખિનારે દુલેશગંજે આરે પહોંચ્યા એ અગાઉ
 નદીના પટ ઉપર ૧૬ ફૂટ લાંબી એક ચિતા ખડકી રાખ
 વાની વગી એમણે કોનથી આપી દીધી હતી, એટલે એક
 તૈયાર હતી મહારાજને મદદ કરવા માટે નદીપારના
 ગાંધી આશ્રમમાંથી શ્રી નગદરિભાઈ તથા બીજા એ લોકો
 પણ આવી પહોંચ્યા હતા એમની મદદ લઈને મહાગજને
 બધા શ્રોત્રીઓ ચિતા ઉપર ગોળ્યા પણ ત્રણ દિવસ પડ્યા
 રહ્યા હોવાથી એમાં એવી વિકૃતિ પેદા થઈ હતી કે એને
 કોઈ ચક્રવાળા જતા એમાંથી દુર્ગંધવાળું પાણી વરસતું હતું
 બપોરે બાગ વાગ્યે શ્રોત્રીઓ ગોળવાઈ રહ્યા અને અગ્નિ મુખમાં
 બપોર પછી મહાગજ ફરી બીજા બાગ રજાને અગ્નિ
 સંસ્કાર કરાવવા માટે નદીએ લઈ આગ્યા જે મોટરમાં
 શ્રોત્રીઓ લાવવામાં આવતાં હતાં, એની આગલી બેક

ઉપર મોટા ફાઇવર અને મિલિટરીના બે પોલીસો બેસતા હતા. આથી મહારાજને શબો વચ્ચે લારીમાં બિભા રહેતું પડતું હતું એ મુકામમાંથી ગેવી દુર્ગંધ છૂટતી હતી કે જ્યાં જ્યાંથી એ લોરી પસાર થતી ત્યાં ત્યાં બિબેલા લોકો નાકે લૂગકું ધરતા હતા. તાપ પણ એટલો સખત પડતો હતો કે મોટર પણ તપી જતી હતી. આથી મહારાજ એમની કામળ પગ તળે ગોઠવીને બિલા રહેતા, અને બાંડીની ચાળ મોટરના પાટિયા ઉપર ગોઠવીને પાટિયા પકડી રાખતા. ત્યાં જ એમનાથી બિહુ રહેવાતું.

બીજે દિવસથી મહાદેવ બપોરે બે વાગ્યા પછીથી જ મળવા લાગ્યા. આમ સાત દિવસ સુધી મહારાજને મુકામ બાળવાનું કામ કર્યું અને બધા મળીને ૮૩ શમ બાળ્યા. સિવિલ હોસ્પિટલમાં આવેલા મુકદ્દમી તો આ ગીતે નિમ્મલ થયો, પણ ગલીકૂચીમાં કે ઘરોમાં મરાયેલાઓને બાળવાની ભારે મુશ્કેલી હતી. બવે જ ૧૪૪મી કલમનો અમલ હતો, એટલે પાચ જણ તો ભેગા પણ ન થઈ શકે અને લોકોમાં બહાર નીકળવાની હિમત પણ ન હતી.

ડકિરના એક પ્લાઝાજીનો જુવાનજોષ દીકરો રેલવેમાં નોકર હતો. એ આ હુલડામાં મગઈ ગયો હતો. એના મોટા દીકરાનું ખૂન થોડા મહિનાઓ પહેલાં સૂઈ ગામ પાસે થયું હતું. આ બીજું ખૂન થયું એટલે બાપ તો હેમતાઈ જ ગયો હતો. ડકિરના જ બેત્રણ ભાઈઓ મહારાજને મળ્યા અને આ પ્લાઝાજીશરીરને અગ્નિસસ્કાર શી રીતે કરવો એની ચિંતા કરવા લાગ્યા. મહારાજે કહ્યું કે, “તમારે જે જે વિધિ કરવો હોય તે કરીને શમની ઠાંડી આ મોટામાં

ગોડવી આપો, તમે ગજારાશો નહિ હું એની ચેહ પણ
 જુદી ખડકાવીશ અને આજીવિધિ પ્રમાણે હું એને અગ્નિ-
 મરકાત કરાવીશ હું પોતે પણ આજીવ હું” આમ ખાતરી
 આપીને મહારાજે ડોસાને આશ્વાસન આપ્યું અને ડાકાત
 ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી એમણે ફેન કરીને અવગ
 ચેહ ખડકવા માટેની સૂચના પણ મોકલી આપી બેત્રણ
 કલાક પછી એક બાવાનું રામ લઈને એના સાથીઓ મહા-
 રાજ પામે આવ્યા એ રામ પણ એમણે મોટગમાં મુકાવ્યું
 તે જ દિવસે બેત્રણ તરગાળા પણ મહારાજ પામે આવીને
 એમના કાર્ધ સગાનું ખૂન થયું હતું એના રાખને ડેકાણે
 પાડવાનું કહેવા લાગ્યા એમને પણ અલગ ચેહ
 નોંધતી હતી મહારાજે કહ્યું કે, “હવે અવગ ચેહની
 ગોડવણ નહિ થઈ શકે કેમકે ચેહ ગોડવવાવાગો હવે
 ચાલ્યો ગયો છે. જો ચેહ અવગ જ કરવી હોય તો તમાગ-
 માથી બેત્રણ જણ અમાઉથી દૂધેશ્વર પહોંચો હું તમને
 ચિઠ્ઠી લખી આપું તમને લાકડાં ત્યાંથી મળી શકશે.” એ
 બાર્ધ કમૂલ થયા, અને ચિઠ્ઠી લઈને રવાના થયા મહારાજ
 મોટગમાં મુડાં ભરીને બપોરે ત્રણ વાગ્યે દૂધેશ્વર પહોંચ્યા
 એ વખતે પેલા બાર્ધઓ એક ખૂણામાં બેઠા હતા

મહારાજ—કેમ, ચિતા તૈયાર કરી છેને ?

તરગાળા—અમે તો વખતસર પહોંચી ન શક્યા
 તમાગ પહેલાં પાંચ મિનિટે જ અહીં આવી શક્યા

છેવટે બધા સમોને સાથે ગોડવીને મહારાજે અગ્નિ
 મુકયો. રનાન ક્યું અને કપડાં પહેળ્યા લાગ્યા પેના

ભાઈઓમાથી એકે કહ્યું, “શુ તમે ચાલ્યા જવ છો ? અમે તમારી સાથે જ આવીશું. થોડીવાર થોભો નહિ ? અમે આ શખ બળી રહે એટલે એની રાખ નદીમાં પધરાવી લઈએ કાલે પાછું અમારાથી અવાય કે નયે અવાય.” એકલા પાછા જવામા એમને બીક લાગતી હતી, એવું મહારાજને જોઈ લીધું. એટલે એ ત્યાં થોભ્યા. મહારાજ ગદાતાં શખો વચ્ચે ઊભા રહીને દ્વેશ્વર જાય છે એ સમાચાર જાણ્યા પછી કું. મૃદુલાબહેને એમની મોટર મહારાજને દ્વેશ્વર સુધી મૂકી આવે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. એટલે પેલા ભાઈઓએ માન્યુ કે આર્મની સાથે પાછા જવામા મોટર પણ મળી ગયેશે પણ સાજને વખતે મહારાજ તો ચાલી નીકળતા. આ વાત પેલા ભાઈઓએ જાણી ત્યારે એ થોડા નિરાશ થયા. પણ મહારાજ સાથે હતા એ પણ એમને માટે મોટી આશ હતી. એટલે એમની પોળથી જ્યારે એ છૂટા પડ્યા ત્યારે એમણે મહારાજનો ખૂબ ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

મહારાજ બપોરે શખ બાળવા જતા અને સવારે મુસલમાન લતાઓમા ફરવા જતા. એમણે જોયું કે મુસલમાન લતામાં બેચાર હિંદુઓના ઘર હતા ત્યાં એમનું રક્ષણ મુસલમાનોએ કર્યું હોય અને હિંદુ લતામાં બેચાર મુસલમાનોના ઘર હતા ત્યાં એમનું રક્ષણ હિંદુઓએ કર્યું હોય, એવા દાખલા પણ હતા ખગ. મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર થોડા મુસલમાનો અગર પોલીસો સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ નજરે ચડતું હતું. લોકો બહુ ડઘાઈ ગયા હતા.

એ પોળના નાકા ઉપર થોડા જુવાનિયા ઊભા ઊભા હાથ લાખા કરીને વાતો કરતા હતા મોટેરાઓ નજીકના ઝોટલા ઉપર ખેસીને તોફાનીઓનું ટોળું આવે તો શું કરવું એની વાતો કરતા હતા પોળના દરવાજા બંધ કરીને તાળુ મારવામા આવેલું હતું અને નાની બારી ઉઘાડી રાખી હતી કોઈના હાથમા દાતણની સોગી સરખું પથ્થુ હથિયાર હતું નહિ આ જોઈને મહારાજને થયું કે જો તોફાનીઓ આની ચડે તો આ બોઝા શી રીતે સામનો કરવાના હતા " અને નાસવું હોય તો નાસે પથ્થુ ક્યા ? દગવાળે તો બંધ હતો પહેલા મોટેરાઓ અંદર જાય કે જુવાનિયા ? એની જ પગપડી થઈ જાય આ જાતનું સૂચન કરીને મહારાજ ત્યાંથી આગળ વધ્યા

એક સાકડી પોળમાં નાનું સરખું મંદિર હતું શેરીની એ બાજુ ચાગ્યાર પાચપાચ ધર હતા અને સામા જેડા ઉપર વર્ગાક્રમા પેલું મંદિર હતું એક હારમા વચન ધર એ પાગીવાગનું હતું એ ત્રણ માગનું હતું એની આજુ બાજુમા નાના અને નીચા બપગ હતા એમાના એક બાપગમા મહારાજ ગયા ત્યાં એક ખિમાર વૃદ્ધ ડોશી તથા એ જુવાન બાઈ હતી એની પાસેથી વાત જાણી કે જે દિવસ પહેલા મિલિયરીના જે પડાણો બદલે લઈને આ પોળમા આ ગા હતા એ વખતે એક મારવાડી એના મહેમાનને લઈને આ-યો હતો અને એ એના મકાનનું તાળુ ઉઘાડતો હતો એ જ વખતે બાવો મંદિરના ખાયા માયી આ બાજુ આવતો હતો, અને પેલા બિચા મમન વાળો પાગીદાર એના મકાનમાયી નીચે ઊતર્યો હતો

મિલિટરીના હથિયારબધ માણસોને આવતા જોઈને બાવે પાછો ફરીને મદિરમા લગયો. પેલો મહેમાન, માગવાડી તથા પાટીદાર બીકના માર્યા હાંફળાફાંફળા બનીને પેલી બાઈની ઓરડીમાં ઘૂસ્યા. પેલા પમાણે બારણા ઉપર ઊભા ઊભા જ ગોળા છોડી. ગોળા પાટીદારને વીધીને માગવાડીના ગરીરમાં પેડી બન્નેના ગમ ત્યાં જ રમી ગયા પેલો મહેમાન બગી ગયો. આ હકીકત અમલદારો પાસે પણ પહોચાડવામાં આવી હતી, પણ એ બાબતમાં કશી દાદ મળી નથી.

ફેટલીક પોળો તો સાવ ખાલી ચર્મ ગર્મ હતી. એક પોળમાં ફક્ત એક ડોશી રહેતા હતા મહારાજ એમને મળ્યા. એમણે કહ્યું કે, “હું પણ ગર્મ હતી. પણ મારો આ એકનો એક છોકરો છે. લગાગ ગાંડા જેવો છે. પણ એના પગતાપે તો આ ઘરબાર અને બધું છે. એને બીજો કશું ગમતું નથી એટલે હું અહીં પાછી આવી છું. પણ હું કાંઈ ગલરાઈ એવી નથી. ગર્મ કાપે સાંઝે મેં માગ બાગ્લુ આગળ કાંઈક અવાજ થતો સાંભળ્યો, એટલે મેં બારીએથી જોયું હું એક લાકડી લઈને બહાર નીકળી એક મુસલમાનનો છોકરો નજની ચકલી કાઢી જતો હતો એના હાથમાં ને તો ફેડ ફેડ લઈને બેનણ લાકડી ઝૂડી કાઢી અને પછી ખૂસો પાડવા લાગી. પોલીસે આવી પહોચ્યા અને પેલા છોકરાને પકડી ગયા.”

મહારાજ કહે છે કે, “એક વખત અમૃતલાલની પોળમાં હું હતો એ જ વખતે ખૂસ આવી કે તોફાનીઓનું ટોળું આવે છે. બધે ફફડાટ ફેલાઈ ગયો. ફેટલાક જુવાનો

સામનો કરવા માટે બહાર પણ નીકળી આવ્યા, પણ ઉધાડે
 માથે અને દશા ય હથિયાર વિના મેં એક જુવાનિયાને કહ્યું
 કે, આ ઉધાડા માથે આવ્યો છું, પણ માથા ઉપર ધા આવશે
 તો શું કરીશ ? જા, માથે ધોતિયુઓતિયુ બાધી આવ આ
 લેધાના જમાનામાં ધોતિયુ તો એના હાથમાં ન આવ્યું,
 પણ એની લાલીનો સાલો માથે વીટી આવ્યો બહુ લોકો
 ટોળે મળ્યા હતા પણ કાઠને કરી ક'પના ન હતી કે
 સામનો શી રીતે કરવો ? મેં કહ્યું કે, આમ દોળામાં
 અન્યવસ્થિત ઊભા રહીને તમે શી રીતે સામનો કરવાના
 હતા ? સામનો કરવો હોય તો અહીં આવો, હું તમને
 એક રસ્તો બતાવું એ પોળમાં આવવું હોય તો એક સાકડી
 નળીમાંથી દાખલ થવું પડતું હતું એ નળીની એક બાજુએ
 કાઠનું મકન હતું અથવા માટે ઉંઘવાનું હતું મેં કહ્યું કે
 તમારામાંથી જેવળ જણ આ મકનના કાદડા ઉપર ચડી
 જાવ એક જણ ઇંદ ઉખાડી ઉખાડીને આપતો ગય, બીજો
 પેલી નીકમાં એકે એકે ફેંકવા કરે પછી કાઠની હિંમત
 નહિ આવે એ નીકમાં પેસવાની અને આવશે તો ધવાયા
 વિના નહિ રહે વળી ઉપર બેઠાને કરો બો ગુપ્તવાનું
 કાગળ નથી બધાને આ યુક્તિ ગમી ગઈ પણ
 પાછળથી જણાયું કે આવેલી ખૂમ ખોટી હતી પોલીસની
 દુકડી જતી હતી એને જ લોકોએ તોફાની ટોળા
 માનીને ખૂમ મારી હતી પણ મારો બતાવેલો આ રસ્તો
 અહિંસક સૈનિક માટે ખરાબર ન હતો એવો ગ્રાધીજનો
 અભિપ્રાય મને સ્વ મહાદેવભાઈએ બતાવ્યો હતો પણ
 આવા કટોકટીના પ્રસંગે નિઃસહાય લોકોને રક્ષણ માટે

આવો માર્ગ બતાવવા પણ હું લલચાઈ જાઉં એવો મારો સ્વભાવ છે. મારાથી નિષ્ક્રિય બેસી ન રહેવાય.”

આ પ્રસંગવર્ણન મહારાજ આફતમાં પડેલાને મદદ કર્યા વિના રહી ન શકે એવા એમના સ્વભાવનું અને સાથે સાથે પોતાની ક્ષતિનો નિખાલસ એકરાર કરવાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે.

ફટલીક જગ્યાએ લોકો મુસલમાન લોકોની ખુશામત કરીને જીવી રહ્યા હતા. એક મુસલમાન લતામાં મહારાજ કાઈ હિંદુના ઘરમાં ગયા. એના આંગણામાં ખાલસા ઉપર બેઠા મુસલમાન પઠાણો બેઠા હતા. પેલા ઘરમાલિકે મહારાજને જોઈને કહેવા માંડ્યું કે, ‘અમારે તો આ ખાન-સાહેબના પરતાપે કરો ભો નથી. અમારે ખીજ કરી જરૂર પણ નથી.’ મહારાજ ખીજ ધરના ઓરડામાં ગયા તો એ મુસલમાન એમની પાછળ પાછળ ગયો. ઘરના લોકો અંદરના ત્રીજા ઓરડામાં હતા. મહારાજ સીધા ત્યાં પહોંચી ગયા અને ઘરમાલિક સાથે વાતો કરવા લાગ્યા, ત્યાં તો મહારાજની વાતો સાંભળવા માટે પેલો મુસલમાન પણ ઠેક ત્રીજા ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યો. એને જોઈને પેલા ઘર-માલિકના મોઢા ઉપર ચિંતાની રેખા દેખાઈ અને મહારાજ માટે એ કરો ભાવ પણ ન બતાવી શક્યો. એના મનમાં ડર હતો કે, આ ધોળી ટોપીવાળા આવ્યા છે એથી આ મુસલમાનોને મારા ઉપર શંકા જશે અને પગપરો મૃત ? પણ પેલો મુસલમાન સાવ નજીક આવે એ પહેલાં બોલો થઈને એ સામે ગયો, અને કહ્યું કે, ‘આવો, આવો, ખાન-

સાહેબ,' મહારાજ સામે ફરીને એણે આગળ કહેવા માંડ્યું:
 'અમને તો આ ખાનસાહેબે જ બચાવ્યા છે. અમારે કશી
 મદદની જરૂર નથી.' આ જાતની ખુશામત અને ડર જોઈને
 મહારાજને બહુ દુઃખ થયું. પણ એ વખતનું વાતાવરણ જ
 ડરથી એટલું ભરેલું હતું કે નગના માણસમાં આ સિવાય
 બીજું શું જ-મે ?

હુલ્લડ વખતે એક માણસના ઘરમાં પેસવા માટે
 તોફાની ટોળાએ બારણાં તોડવા માટે બહુ મથામણ કરી,
 પણ બારણાં તૂટ્યાં નહિ. પછી તુછકના હાથેકદ્રીક ચાંબલા
 ઉપર ચડી જઈને પેલા મકાનની રવેશીમાં જવા માટે
 એક મુસલમાને ઝાવાં નાખી લેવાં, પણ એમાં એ ફાળ્યો
 નહિ એટલે નીચે ઊતર્યો અને ટોળું આગળ ચાલ્યું. કોઈ
 રીતે મકાનમાં ન પેસાયું. એ બેચાર મુસલમાનોએ પેલું
 મકાન બાળવાનો વિચાર કર્યો. પણ આજુબાજુમાં બીજા
 મુસલમાનોનાં જ મકાનો હતાં. એમણે અમારાં મકાનો પણ
 બળા જશે એમ ડહીને ટોળાને આગળ કાઢ્યું. એ વખતે
 પેલા મકાનમાં એક હિંદુ પતિપત્ની અને એમનું નાનું બાળક
 એમ ત્રણ જણ જ હતાં. નીચેનું દૃશ્ય જોઈને એમના
 મનની સ્થિતિ કેવી ચર્ચા હશે એ સહેજે દૃષ્ટી સમાપ એમ
 છે. એ આખું દૃશ્ય હૃદયગ્રાવક હતું. પેલું ટોળું ગયા પછી
 તરત જ એ કુટુંબ ઘર છોડીને બીજા પોળમાં એમના
 સગાના ઘરમાં ચાલ્યું ગયું.

એક રાત્રે 'અલ્લા હો અકબર'ની મોટી જૂમ પડી. એ
 સાંભળાને લોકો ખૂબ ગભરાઈ ગયા હતા.

એક દિવસ ભદ્ર પાસેથી મહાગજ ચાલ્યા જતા હતા એટલામા એક વકીલ સદગૃહસ્થ ત્યાથી નીકળ્યા. એમણે પૂછ્યું, “આપને ક્યા જતું છે?” મહારાજે કહ્યું, ‘બજારમા’ એ પણ મહારાજની સાથે માથે ઝડપભેર મૂગા મૂગા ચાલવા લાગ્યા એમના મોઢા ઉપર બીક હતી સંધ્યાકાળનો સમય હતો થોડે દૂર ગયા, પછી વકીલસાહેમે કહ્યું, ‘બચી ગયા!’

મહાગજ—કમ, શી રીતે?

વકીલસાહેબ—તમે સાબળ્યું નહિ? પેલી હોટલ પામે બોલતા હતા કે “જો, આ આવ્યા. જા, દોડ, લગાવ, લગાવ.” પણ કોઈ આવે એ પહેલા તો આપણે આગળ નીકળી આવ્યા એટલે બચી ગયા.

એ દિવસોમા ભદ્રમાથી નીકળવાની તો કોઈ હિંમત જ ન કરતું મહારાજ તો નયિંત બનીને હિંમતભેર જ્યાં જવાની જરૂર હોય ત્યાં ચાલ્યા જતા પણ ધ્રુવરૂપાથી એમને કશી આંધ આવી નહોતી એ મુસલમાન લતામા જતા તો ત્યાના મુસલમાનો પણ એમની માથે સમભાવથી વાતો કરતા.

મહાગજ કહે છે કે, “પણ આ હુલ્લડ દરમ્યાન હું નોંધ શક્યો કે આ હિંદુ મુસલમાનના હુલ્લડો કોઈ બધા હિંદુઓને કે મુસલમાનોને ગમતા હોય કે એવું નથી હોતું આવે વખતે ત્રાસ વર્તાવનારા તો થોડા ગુડાઓ જ હોય છે બીજી વાત એ પણ દેખાઈ કે આવા પ્રસંગે નબળા માણસોએ મગવાનું જ ગૃહે કે લોકોમાં સ્વગૃહ્ય કરવાની તાકાત

અને હિમત આવવા જ લેઈએ તો જ પ્રજામાં નાહખોતો ગમરાટ ફેલાતો અટકે અને નિગધારોનું ગદ્ય કળારા પણ નીકળી આવે ”

એવું પણ લેવા મળ્યું હતું કે લોકો ભૂખ્યા ખેસી રહેતા પણ બીકના નાર્યા અનાજ ખરીદવા માટે બહાર નીકળવાની હિમત નહોતા કરતા પાછળથી કોંગ્રેસ તરફથી સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલવામાં આવી હતી અને શાંતિ એનાના સંનિધેએ ફરી ફરીને લોકોને સારી હિમત આપી હતી કેટલીક પોળના લોકોએ હુલ્લડખોરોથી બચવા માટે પોળોને ખાગણવાળા દગવાગ દરાચા હતા અને સ્વયં-સેવકોની દુકાનો પણ તૈયાર કરી હતી આ હુલ્લડ વખતે સગદાર વ વખભાઈ તો જ્યેષ્ઠમા હતા, પણ સ્વં મહાદેવભાઈ દેશાઈ વધારી ખાસ અમદાવાદ આવીને ગયા અને લોકોમાં હિમત વધે એ માટે લતે લતે ફરીને તથા બીજા પ્રયત્નો કરીને એમણે વાતાવરણ ખૂબ સુધારી નાખ્યું હતું.

આ હુલ્લડથી અમદાવાદના જન-માણસું તુકમાન તો ખૂબ થયું, પણ માથે સાથે એક લાજ પણ થયો અને તે એ આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે ગજગઈ ગયે કાઈ ન વળે, પણ અપુરુષાર્થ કરીને રક્ષણ કરીએ તો જ જિવાય, એ પાકે પ્રજાને મળ્યો એથી જ હુલ્લડ બાદ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ તથા ચોકી દળોની વચગા દરેક જીભી ચર્ચ હતી

આવા સ્વયંસેવક દળના અનિષ્ટો પણ હતા જુસા ખાવા, ચા પીની, સિગારેટો ફૂકવી અને બટગેઓ ફેંકી, એ તો ચોકી સ્વયંસેવકો માટે સામાન્ય ચર્ચ પડ્યું હતું

કેટલીક પોળોમા આ અગે માસિડ સોસો અને મસો-
બસો સુધીનુ ખર્ચ આવતું હતું, અને લોખે આવેલી આદ
તમાથી બચી જવા માટે આવા ખર્ચો નલાવતા પણ ખગ
કેટલાક બદમાસો અને ગુડાઓને એમની બદમાસી કે ગુડા
જીગે ચનાવવા માટે પણ આવા પ્રસંગે આવકાશ મળતો

આ હુલ્લડની શરૂઆત તો એની ગીતે થઈ હતી કે
તા ૧૮ મી એપ્રિલે એક જોરદાર અફવા ફેલાઈ કે પન્નબ
તરફથી શીખોની ટુકડીઓ આવવાની છે અને એનું સરખસ
નીકળવાનું છે લોકોને હિંદુમુસલમાનનું હુલ્લડ થશે એવા
ભણકાગ વાગતા હતા, એટલે સવારથી દુકાનો બધ થવા
માડી હતી બપોરની નમાઝ પછી તો હુલ્લડ શરૂ થયું
ગાંધી રોડ જેવા સરિયામ રસ્તા ઉપરની દુકાનો બળવા
લાગી લોખે ઉપર પાછળથી આવીને છૂપી રીતે જરીના
હુમલા થવા લાગ્યા, અને પહેલેથી જાણે કાઈકે ગોઠવણ કરી
રાખી હોય એ રીતે હુલ્લડખોરોએ વ્યવસ્થિત ધસારો શરૂ
કર્યો જુમ્મા મસ્જિદ આગળ શ્રી ધન્દુમતી શેઠે અચાનક
આ હુલ્લડખોરોનું આગળ વધતું ટોળું જોયું મોટું જોબી
રખાનીને એમણે ટોળાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ
હુલ્લડખોરો એમના ઉપર જ ધસી આવ્યા કેટલાક પઠા
લોએ એમને એ ધસારામાંથી બચાવી લીધા એટલામાં
પોલીસ મદદ પણ આવી પહોંચી

તોફાનની દવા તો બેત્રણ દિવસ અગાઉથી ફેલાઈ
હતી, પણ લોકોએ, કાર્વકર્તાઓએ કે પોલીસે કાઈએ આ
અગે કરવો જોઈતો બદોબસ્ત નહોતો કર્યો પોલીસે હુલ્લડ

શરૂ થયા પછી પણ જોઈતી તકેદારી કે તટસ્થતા ન સાચવી. આથી હુલ્લડે વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું.

આવાં હુલ્લડાનાં મૂળ જોડાં હોય છે. ખરી રીતે તો આગેવાનોનાં ઉશ્કેરણીભર્યાં ભાષણો તથા સત્તા 'માટેની મારામારી જ એના મૂળમાં હોય છે.

સામાન્ય જનતા તો જેમ ગામડાંમાં હળીમળીને રહે છે એમ શહેરમાં પણ રહે છે. એને તો આવાં તોફાનોથી બહુ ત્રાસ થતો હોય છે. પણ સમાજનાં કેટલાંક ગુંડા તત્ત્વોને રાજકીય સત્તા માટે વલખાં મારતા પક્ષો અને લોકો ઉશ્કેરી મારે છે, ભાડે રાખે છે, અને પાછળથી તો એ તત્ત્વો એમના કાબૂથી પણ બહાર ચાલ્યાં જાય છે. રાજકારણની શુદ્ધિ એ જ આવાં તોફાનો દૂર કરવાનો ઇલાજ છે. પ્રજાકેળવણી એ આવાં તોફાનો આગળ વધવા ન પામે એ માટેનું રામબાણુ સાધન છે, કેમકે પ્રજાની સાચી કેળવણી નહિ થઈ હોવાથી સાચીજૂઠી અફવાઓ વાત-વાતમાં ફેલાઈ શકે છે અને હસવામાંથી પણ ખસતું ચર્ચ બેસે છે.

૬૬. ૧૯૪૨ અને ત્યાર પછી

ઈ સ. ૧૯૪૨ની આપણા સ્વાતંત્ર્યની આખરી લડત ઊપડી એ વખતે મહાગજને તો પહેલે સપાટ જોલમાં મૂકી દેવામાં આવ્યા હતા

'૩૦-'૩૨ અને એ પહેલાની જેલો તેમજ જોલમાં આવનારા એક પ્રકારના હતા અને '૪૨ની જેલો તથા જોલમાં આવનારા બીજા પ્રકારના હતા

મહાગજ કહેતા કે, 'આ તો જુવાળ આવ્યો છે એમાં ભવભલા તણાઈ જવાના અને ઠેકઠેકાણે ખાઈખાડા થઈ જવાના પણ દેશને એના જુવાળની પણ જરૂર પડે છે'

'૪૨ની લડત વિદ્યાર્થીઓની લડત બની ગઈ હતી એમણે એમને બહાર રહવાઓમાથી જેવી દોગવણી મળી એ પ્રમાણે કાર્ય કરી બતાવ્યું 'કરેગે થા મરેગે'ની બાપુ જીએ મૂકેલા સંદેશનો જુવાનો એમને સંજ્ઞા હતું એ રીતે અમલ કર્યો જતા હતા, અને એમ કવવા જતા એ એમના માર્યા વરેરી આપવાની તૈયારી પણ બનાવતા હતા. બહાર

આલતી ભાંગેડા કે છૂપી પ્રવૃત્તિઓ મહારાજને ગમતી ન હતી, પણ એ સમજતા હતા કે દોરે એવા બધા આગેવાનોને સરકાર જેલમાં પૂરી દે અને ગાંધીજીના વિચારોને પ્રભુ પૂરેપૂરા પચાવી ન શકી હોય, ત્યારે આવા જ પરિણામો આવે. એટલે બહારના એ બનાવોની એ ચિંતા ન કરતા.

જેલમાં જે આવતા એમની સાથે એ મિત્રાચારી બાધતા. જુવાનો પણ જાણતા હતા કે મહારાજને આપણી ઓમ્મ વગેરેની છૂપી પ્રવૃત્તિ પસંદ નથી, એમ છતાં એમને એ બધા સાથેનો વર્તવ તથા પ્રેમભાવ એવો હતો કે જુવાનો મહારાજ માટે એમના મનમાં ઊંડામાં ઊંડો આદરભાવ સેવતા હતા. મહારાજની કર્મયોગ અને જ્ઞાન-યોગથી ભરેલી જેલની દિનચર્યા અને સાદી તપોમય રહેણીકરણી પણ એ બધા ઉપર એનું કામ કર્યું જતી હતી. કોઈ માંદું પડ્યું હોય તો મહારાજ એની ખબર કાઢે જ. પોતે જેલના ખોરાક ઉપરાંત બહારની એક કણી પણ લેવાની તૈયારી ન બતાવે, પણ માંદાઓને દૂધ, ફળ, દવાઓ વગેરે છૂટથી મળે એને માટે એ ચિંતા રાખે.

આખો દિવસ કાંતવું, વાંચવું અને વાણીપદ દ્વારા સાથે રહેનારાઓની સેવા કરવી એ એમનું જેલનું કામ બની રહ્યું હતું. એમની આજુબાજુ ૫૦-૧૦૦ જુવાનોનું ટોળું બેઠેલું જ હોય. દરેકના હાથમાં રેડિયો હોય અને કાન મહારાજના મુખમાંથી નીકળતી વાત્રદ્વારા સાથે જોડા-

યેલા હોય આવા યુદ્ધો સતત ચારચાં અને પાચપાચ કલાક સુધી પણ ચાલતા.

જેલમાં જરાક તકગર થઈ, કે કોઈએ ઉપનાસ કર્યા, તો એની સમજૂતી માટે મહારાજ તૈયાર જ હોય. જેલના અધિકારીઓ તેમજ જેલના સાથીઓ સૌ એમના વર્તનથી ખુશ હતા. '૪૨ની જેલમાં અનેક જુવાનો મહારાજના સંપર્કમાં આવ્યા અને સૌ પોતપોતાની રીતે એમની સાથેનો થોડો ઝાઝો પરિચય સાધીને બહાર ગયા. એમાના ઘણા-ખરા આજે પણ મહારાજને યાદ કરે છે અને તક મળે ત્યાં એમનો સહવાસ ગાંધે છે. જેલમાં આવેલા વિદ્વાન પ્રોફેસરોને પણ મહારાજ શુ છે એનો પરિચય જેલમાં થયો. આ રીતે એમનો સંબંધ આપણી હાઈસ્કૂલો અને કોલેજો સાથે પણ જોડાયો.

'૪૨ની લડતના જેલકાળ દરમ્યાન મહારાજે કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે ગુજરાતના જુવાનોમાં ચાગિચની મૂઠીનું એક છુપું દાન કર્યા કર્યું. જે ઝીલી રાકયા એમણે એ ઝીલી લીધું, અને આજે પણ એની સુવાસ ઠેઠેર મહેકે છે.

'૪૨ની લડત પછી બધા જેલમાંથી બહાર આવ્યા સારે આખો જમાનો મદવાઈ ગયો હતો. યુદ્ધ પછી મોવ-વારી વધી ગઈ હતી. અડધોને કારણે અછત અને અનીતિ, કાળા બજાર અને લાયરુસ્વત ઠેરઠેર પથરાઈ ગયા હતાં જાણે જૂનો જમાનો અને જૂના જમાનાનું અમી જ આંધુ ગયું હતું. એ જોઈને મહારાજને બહુ દુઃખ થયું પણ એ

દુ ખ લેઈને બેસી રહે એવા નહોતા. એમણે ઠેરઠેર ફરવા માડ્યું અને જોયું કે અકુશોની અતિશયતા જ આ બધા પાપનું મૂળ છે. અકુશો જાય નહિ ત્યાં સુધી આ અનીતિ ફર થાય નહિ, એ પણ એમણે જોયું જેમને અનીતિ ન કરવી હોય એમને પણ કઠ્ઠી પડે એવો આ જમાનો હતો. મહારાજ એમની સૌમ્ય ભાષામા પણ આ અકુશોનો વિરોધ કરતા રહ્યા, પ્રજાને નીતિના પાક શીખવતા રહ્યા, અને સરકારી અધિકારીઓને એમની જવાબદારી સમજાવતું કહેતા રહ્યા.

મુખર્જી પ્રાન્તમાં કોંગ્રેસ સરકારનું ગળ્ય હતું. ૧૯૪૭નાં એગસ્ટની ૧૫મીએ આપણો દિવસ પણ આઝાદ થયો, પરંતુ કાગા બખ્તર, લાચરુશ્વત અને અનીતિ તો એનાં એ ગણા પ્રધાનો આવતા હતા એમની પાસે વધતી જતી અનીતિની ભય કરતાનો ખ્યાલ આવે એવી હકીકતો પણ રજૂ કરવામા આવતી હતી પણ એમને લાગતું હતું કે અકુશો જાય તો ભૂખમરો આવે એમને મળતા આખા સાચા નથી હોતા, એ વાત ગેરજાન ખાતાના અધિભગીઓ એમના મગજમાં ઊતરવા જ નહોતા હતા આથી સ્થાનિક કાર્યકરોની ખેડૂ તોના અનાજના ભાવ વધાવવાની કે કંટ્રોલ ફર કરવાની વાત અરબચરુદન જેવી બની ગહેતી હતી મહાગજને યત્ન હતું કે આ નયો અન્યાય થાય છે, આની મામે જેહાદ પોતાગવી ખેડૂએ જિહારના ખેડૂતો ગેરકી પકવતા હતા, પણ એમથી બનતી ખાડના ભાવ તો યુદ્ધની સરખામણ વધ્યા હતા એના એ ગણા હતા કેનીક વખત મહાગજ

કરેતા હતા કે ખાડના કરતા તો શેરડીના ફૂવાના ભાવ વધુ ઊપજે છે.

આ સ્થિતિમા અને આટલી અસહ્ય મોવવારીમા ખેડૂત શી રીતે ટકી શકે? ખેડૂતને લેવાની દરેક ચીજના ભાવ ત્રણચાર અને પાચગણા થઈ ગયા હતા. માન એને વેચવાની બાજરી, ડાગર કે ધઉના ભાવ એને સરકારે બાધેલા નીચા દરે જ આપવા પડે, તો ખેડૂત શી રીતે જીવી શકે, એ એમને સમજતુ ન હતુ પ્રધાનો માનતા હતા કે ભાવ વધારીએ તો બધી ચીજોના ભાવ વધે અને એ રીતે એ વિષયક ઊંચુ ને ઊંચુ ચચા કરે ત્યારે મહારાજ કહતા કે એને નીચુ ઉતારવા માટે તમને બીજો કોઈ નહિ અને માત્ર ખેડૂત જ હાથમા આવ્યો? એને તમે જગતનો તાત ગણ્યો છે એટલા માટે?

મુનિશ્રી સતબાલજી પણ આ અન્યાયથી તગ આવી ગયા હતા એ બન્ને પ્રજાકીય સંગઠને જરાય મુશ્કેલીમા ન મૂકી પડે તો સારુ એવુ ઇચ્છતા હતા, પણ નીતિ-ધર્મ અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ એમને આમા અન્યાય દેખાતો હતો મહારાજે તો આ અન્યાયી કાયદાનો ભગ કરીને જલમાં જવાની પણ તૈયારી કરી હતી પણ એટલામા બાપુ જાગ્યા “લોકો ભૂખમગથી મરી જતા હોય તો ભલે મરે, પણ પ્રજાની નીતિનુ રક્ષણ થવુ જ જોઈએ એ રક્ષણ કરવુ હોય તો અનાજના અડુગો જવા જ જોઈએ તમારા આંકડાસાંઝમા હુ બહુ સમજતો નથી, પણ મને ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનના લોકો ભૂખે

મગવાના નથી, ” એ લાવાઈને એમને અવાજ ઊઠ્યો એ અવાજ ઊઠ્યો એની સાથે બધા અર્થશાળીઓનું જોગ નગમ પડી ગયું પ્રધાનો પણ વિચારમાં પડી ગયા હેવટે બધાને એ જુવદ અવાજ પાસે નમવું પડ્યું એમનું માનીને સગમને હેવટે અકુળો જાડયા એથી પ્રજા મરી ન ગઈ પણ પ્રજાના આશીર્વાદ ઊતર્યા દેશમાથી અનીતિનું પ્રમાણ એટલે અ શે ઓછું થઈ ગયું

મહારાજ અને સતમાલજી પણ ગજી થયા અકુળો જતા એમનામા વધારે જોગ આપ્યું એમણે પ્રજા માટે વાજખી લાવે બાંધવાની દિલચાલ શરૂ કરી, અને એમણે બાંધી આપેલા લાવે લોકોએ સદર્ષ વધાવી લીધા પાજખી એ લાવે પણ ઊંચા ગયા અને આજે એ વાજખી લાવનું ધોરણ પણ પ્રજાએ ઊંચી દીધું છે પણ આજ સુધી ખનાન ન મળ્યું હોય અને કાઈ મરી ગયું હોય એવો એક પર ખનાવ આપણે ત્યાં નથી બન્યો

આમ મહારાજને કેટલીક વખત પોતાના જ લોકો સામે સત્યાગ્રહ કરવાનું આવી પડતું આવે જ એક પ્રસંગ અમ દાવાદ શહેર અંગે આવી પળો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી અમદાવાદ શહેરની ગટરોનું માણી કાઢવા માટે નજીકનાં ગામડાની જમીન ખરીદી લેતી હતી એક દિવસ નજીકના ગ્રામપુર ગામના લોકો એમની એ જાતની ક્રિયાદ લઈને મહારાજ પાસે આવ્યા મહારાજ એમને ત્યાં ગયા, અને એમણે જોયું કે જ્યાં તે શહેરના વિકાસ માટે ગામડાને ખાઈ જવાની વાત છે ગામડાના લોકો એમની જમીન

આપી દીધા પછી શો ધધો કરે અને એની આજુમાજુમા
 ગટરોના ગધાતા પાણી લરાઈ ગહે, પત્રી એ શી રીતે
 તંદુરસ્તી સાચવી શકે ? આ બાબત અટકવી જોઈએ, એવી
 માગણી એમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કમિટી કરી. મ્યુનિસિપલ
 કમિટી અમદાવાદ શહેરના નિકાસનો વિચાર કરે તો
 એમની માગણી શી રીતે માન્ય કરી શકે ? છેવટે પ્રમુખ
 મુદ્દમત્રી શ્રી મોરારજી દેસાઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈ
 મુધી ગયો એ બંને પણ માનતા હતા કે ગામડા માટે
 ગમે તેવી લખી લાગણી હોય, એમ છતાં આપણે આવાં
 મોટા શહેર વસાવીને જોડા છીએ એટલે એના સ્વાસ્થ્યની
 દૃષ્ટિએ થોડાં ગામડાના આવા આપરેશન કરવા જ પડે
 બીજો ઢોલ ઉપાય નહિ લાવિધ્યના શહેરો વસાવતા પહેલાં
 બધો વિચાર કરીએ, પણ આમા તો બીજો ઢોલ ઉપાય જ
 નહિ મહારાજને ગળે આ વાત ઊતરી નહિ સરદાર-
 સાહેબ માટે મહારાજના મનમા અતિશય માન છે.
 એમને માટે જરૂર પડે એ માયું આપવા તૈયાર છે
 પણ આ બાબતમા એમના કયનથી એમને સંતોષ
 ન થયો એમણે કહ્યું કે આ તો ગામડાના ભોગે શહેરોને
 જિવાડવાની વાત છે હું એ નહિ થવા દઉં જો થશે તો
 સત્યાગ્રહ કરીશ મને જેલમા પૂરીને જો કરવું હોય તે
 કરજો મહારાજની માગણી એટલી જ હતી કે શહેર ખાતર
 જમીન લેવી હોય તો લઈ લો, પણ ત્યાંના લોકો છી
 શકે એવી જમીન તથા ગેરવાના મકાનો એમને બીજો ક્યાક
 નહીં મ્યુનિસિપલિટીએ બધાવી આપવા જોઈએ છેવટે
 આ પ્રશ્નમા પણ મ્યુનિસિપલિટી સાથે સમાધાન થયું અને

ગામડાના ખેડૂતોની જમીન લઈ લેવાનું બંધ રહ્યું, ત્યારે મહારાજને શાંતિ વળી.

અન્યાય એમનાથી દેખ્યો જતો નથી. આજે પ્રજામાં ફેલાયેલી અનીતિ દૂર કરવા માટે એ એમના પગ ધસી નાખે છે અને જીભનો ફૂચો વળી જાય એટલી વાતો કહી કહીને એ પ્રજામાં સમજણ ફેલાવે છે.

હરિજનો હિંદુ હોવા છતાં હરિનાં દર્શન કરવા મંદિરમાં ન જઈ શકે એમાં મહારાજને નયોં અન્યાય દેખાતો હતો. પ્રજાકીય સરકાર અધિકાર ઉપર આવી અને એણે હરિજનો માટે મંદિરપ્રવેશનો માર્ગ મોકળો કર્યો. કાયદેસર રીતે એમને મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાનો અધિકાર મળ્યો, પણ હરિજનોમાં મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાની હંમત ક્યાંથી હોય? ખીજી બાજુથી કેટલાક અભિડકરવાદી મિત્રો ચચેલા કાયદાનો લાભ લઈને મંદિરપ્રવેશ કરવા માગતા હતા, અને જે કંઈ અથડામણ થાય તે માટે તે તૈયાર હતા.

મહારાજે જોયું કે શાંતિ અને સમજણપૂર્વક હરિજનો મંદિરમાં પ્રવેશ મેળવે તો જ અથડામણ અટકે, અને એવી અથડામણ અટકાવવા માટે એમણે પણ આ ધડીએ કંઈક પ્રયાસ કરવો જોઈ એ.

ડાકોરમાં રણછોડજીના મંદિરમાં દર્શન કરવા ઉત્તેજનર હતા એવા કેટલાક લાઈઝોને એમણે જણાવ્યું કે, “તમે દર્શન કરવા જવાની તારીખ કરાવો તો હું તમારી સાથે આવીશ. કશી હોહા કે દેખાવો ન કરશો. લોકોની ન્યાયણી ઉચ્કેરવાનું કંઈ કારણ નથી. મંદિરના દરેક તરફથી

તો જવાબ આવી જ ગયો છ' કે હરિજનો રણુછોડજના મંદિરમાં દર્શનને જ્યાં જો સામે એમને કશો વધો નથી. પણ લોકલાગણી ઉશ્કેરાય નહિ એ ઢાંચે શાંતિથી કામ પાર પાડજો. ” મહારાજ જાહેરાત છુટ્ટે કે ન છુટ્ટે પણ આપણા છાપાંવાળો જાહેરાત ક્યાં વિના કેમ રહે? એમણે તો મોટા અક્ષરે છાપ્યું કે રવિશંકર મહારાજની આગેવાની નીચે ડોકોરના પ્રખ્યાત રણુછોડજના મંદિરમાં હરિજનો પ્રવેશ કરશે.

આ જાહેરાતથી કેટલાક સનાતની લાઈઓ ઉશ્કેરાયા. નડિયાદ અમદાવાદના શાસ્ત્રીઓએ પણ છાપાં, પત્રિકાઓ અને પ્રચાર દ્વારા વાતાવરણ તંગ કરી મૂક્યું. નક્કી થયેલા સમયે હરિજનો સાથે મહારાજ મંદિરમાં દર્શન કરવા આવ્યા. એ વખતે સેંકડોની સંખ્યામાં સનાતની લાઈઓ અશિષ્ટ ભાષા અને અશિષ્ટ વર્તનનું પ્રદર્શન કરતાં સાંકળ રચીને સામા ઊભા રહ્યા કેટલાકે ધસારો કરીને ધક્કામુક્કી પણ કરી. મહારાજ એઅઢી કલાક સુધી કશો ધસાગે ક્યાં વિના હસતે મુખે ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. પોલીસ અધિકારીઓ બળનો ઉપયોગ કરીને માજી ખુલ્લો કરવા તૈયાર જ હતા, પણ મહારાજે એમને વાર્યા.

ઉવટે જ્યોરે એ વાગે વધુ વાટાઘાટ ક્યાં પછી દર્શન કરવા જવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. સાથે સાથે એવી પણ જાહેરાત કરી કે હરિજનો સાથે દર્શન કરવા મળશે તો જ એ પાછા ફરશે. એવું નહિ બને ત્યાં સુધી એ ઉપવાસ કરતા ડોકોરમાં જ રહેશે. બીજું ગામલોકો

દર્શન કરવા માટે બોલાવવા આવશે તો જ એ દર્શન કરવા જશે.

આ જાહેરાતની ગામલોકી ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. સવારના અવિવેકી દેખાવોથી ગામના મજૂર લોકોની લાગણી હુભાઈ હતી. એમણે બપોર, સાંજ અને રાત સુધી ગામના પૂજારીઓ, પંડાઓ તથા બીજા આગેવાનો સાથે વાટાઘાટો કરી, અને છેવટે રાત્રે બાર વાગ્યે ગામના આદસ આગેવાનોએ મહારાજના ઉતારે આવીને એમને જગ્યા અને જગ્યાઓ કે સવારના અમારા અવિવેક બદલ આપની ક્ષમા માગીએ છીએ અને ગામલોકો ધડકે છે કે આપ સવારે હરિજનો સાથે દર્શન કરવા માટે મંદિરમાં પધારો મહારાજે કંઈ કે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. પણ જો આપ સૌ રાજી હશે તો ત્યાં દર્શન કરવા આવવામાં માગ જોવો બીજા કોઈને આનંદ નહિ થાય.

સવારે ગામના આગેવાનો મહારાજને બોલાવવા આવ્યા અને મહારાજ દર્શન કરવા ગયા, પણ દગ્ગાને ચોટી બહેનો અને ચોક ભાઈ ગરતામાં આર્ઝ સૂઈ ગયા અને કંઈ કે અમાગ ઉપર પગ મૂકીને આગળ જાઓ મહારાજે જવામ આપ્યો કે તમારે સૂઈ રહેવાની જરૂર નથી તમે જવા નહિ દો ત્યાં સુધી હું બળજબરીથી અદર જવાનો જ નથી પોલીસ આવા છૂટકાવાયા વિરોધ સામે બળ વાપરવા ખડે પગે બિબી હતી, પણ મહારાજે કરમરીને એને એમ કરતી વારી દેવટે ગામના આગેવાનોની અમનૂતીથી બેઠેલા ભાઈબહેનો બિલ્લ થઈ ગયા.

અને મહારાજ તથા હરિજનો પ્રથમ વાર રણુઝોડજીનાં દર્શન કરવા માટે ધુમ્મટ વચ્ચે જઈ ગયા. વખત થયો અને મદિરના દ્વાર ઊઘાડ્યા અને મહારાજ વગેરે રાજભોગનાં દર્શન પામ્યા. મહારાજ કહે છે કે મારા હૃદયના ઊંડાણમાંથી આજે પ્રાર્થના થઈ કે હે પ્રભુ ! તું આવી જ રીતે અમારા અસાનના પડ દૂર હટાવી દેજે.

.આ રીતે બહુ શાંતિથી એમણે વર્ષોથી ચાલ્યા આવતા એક અન્યાયને દૂર હટાવી દીધો, અને તે દ્વિવંસથી ડકારના રણુઝોડરાયજીનાં દર્શન દરેક હરિજન માટે સુલભ થઈ ગયાં છે.

આંગિકરવાદી મિત્રોની એક ટોળી બળજબરી વાપરીને પણ પોતાનો કાયદેસર અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવા માગતી હતી પણ મહારાજની સમજૂતીથી જ એ જાતની અયકામણ થતી અટકી હતી.

ગોધરામાં હિંદુમુસ્લિમ તોફાન થયું છે એની જાણ થઈ એટલે મહારાજ ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાંના કરણ અને દુઃખદ દૃશ્યો જોઈને એમની આખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. શરૂઆતમાં ત્યાંનું વાતાવરણ જોયા પછી એમને બહુ આઘાત થયો. પણ પરિસ્થિતિ એવી જણાઈ કે એ વખતે એમને સહત પહોંચાડવા માટેનું વાતાવરણ બહુ પ્રતિકૂળ જણાયું. આથી ભારે દૈયે મહેમદાવાદ તાલુકાના ગામમાં જઈને એણે એમનો દારૂબંધીના પ્રચાર અંગેનો અધૂરો રહેલો પ્રવાસ ફરી શરૂ કર્યો. એ પત્યા પછી ફરી એ ગોધરા, શેહરા અને દાહોદ ગયા. ત્યાંનાં દુભાવેલાં ભાઈ

બહેનોને મળ્યા, આશ્વાસન આપ્યું અને પેટલાદના શેડિયાઓ પાસેથી કાપડની તેમજ બીજી સારી સારી રકમો મેળવીને રાહત પહોંચાડી. આમ સંકટમાં સહાય કરવી એ તો મહારાજનો મુદ્દાલેખ હોય એવું એમના આખા જીવનકાળ દરમ્યાન બન્યું છે.

મહારાજ એવું પણ માને છે કે :

હવે આપણી સરકાર થઈ જે, સ્વરાજ્ય આપ્યું છે, પણ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું એમ આપણે ક્યું નથી, એથી આપણું સ્વરાજ્ય પાંગળું આવ્યું છે. આપણને હકો મળ્યા છે પણ આપણી જવાબદારીઓનું ભાન આપણામાં નથી બન્યું. એથી આપણે આજનાં દુઃખો ભોગવી રહ્યા છીએ. સરકારે પ્રાથમિકાસ મંડળ કાઢ્યું છે, એમાં પણ મહારાજ આજે જોડાયો છે. સરકારે મઘનિષેધ મંડળ કાઢ્યું છે, એમાં પણ જો છે. કેમ કે એ તો એમના પ્રિય વિષયો. પ્રજા દારની બદીમાંથી છૂટે તો ઘણા દોષોમાંથી બચ્યા જવા પામે, એવું જો માને છે. એજા. ગામડે ગામડે ફરીને દાર ઉઠાવવાના એમના આજના પ્રયત્નો છે.

દેશી પ્રજાથી જેમ નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન જિભે થયો છે અને આપણી સરકાર તથા પ્રજાને સનાતી રહ્યો છે, તેમ પાટીદાર અને બારિયા, ખેડૂત અને જમીનદાર એવા પ્રજા પણ જિભા થવા લાગ્યા છે. આ બધાના મૂળમાં વર્ષોથી ચાલતો આવેલો અન્યાય અને અતાન પડેલો છે. પણ આજે જો બધાં ગૂમડાને મોક્ષ થવા લાગ્યાં છે. એમાંથી બહાર નીકળે અને ચારે બાજુ એપ

દેલાવે એ પહેલાં ધીરે રંગિને એ ગૂમકુ સાફ કરી નાખવું અને ફરી પાછું એમા પગ ન ચાપ એની ગોઠવણ કરી નેઈએ. આજે દારૂનિષેધ સાથે મહારાજ આ કામ પણ કરે છે દેશી ગંજોનું જોડાણ કરવાનું આવ્યું, ત્યારે તાલુકદારો અને ખેડૂતોના પ્રશ્નો પણ જિલા થયા હતા ત્યાં પણ મહારાજ દોટ કાઢી આવતા

થોડા દિવસો પહેલાં સુધ્ધગામ તરફ પાકિસ્તાની આક્રમણ થવાની સંભવના છે એવી વાત આવી, ત્યારે મહારાજ સુધ્ધગામની સરહદમાં ફરી આ-યા, અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી આ-યા પણ એ વખતે એમણે ત્યાં એક બીજું દ્રશ્ય પણ જોયું ઉત્તર ગુજરાત તરફનો મનાસકાંઠો રણ જોવો પ્રદેશ છે ત્યાં ખૂબ ગરીબાઈ, અજ્ઞાન અને અન્યાય પથગાયેલા છે ત્યાંના તાલુકદારો સામાન્ય પ્રગતે રળડે છે, પ્રજામાં કોઈ જાતનું જ્ઞાન, સંસ્કૃત કે સંગઠન જેવું છે નહિ

એમના દિનમાં એક ઇચ્છા યર્ષ આવી છે કે હવે થોડા વર્ષો માટે આ બનાસકાંઠામાં આત્મે જાગે અને થોડા વર્ષો જો ત્યાં રહીને કામ કરી શકું તો જરૂર ત્યાંના લોકોને રાહત પહોંચાડી શકાય

૧૯૪૨ની જોડમાં એમને જાન થયું કે શરીરને પૂરતું પોષણ આપ્યા વિના વધારે પડતું કામ લેવાથી આખરે એ ટૂંકી પડે છે એમના હાથ ઉપર લકવા જેવી અસર યર્ષ હતી બહુ સારવાર અને દવા પછી હવે એ હાથ સુધર્યો છે પણ ત્યાર પછી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે એમણે

કાંઈ જાણ્યો સ્થિર રહેવું અને ફરવાનું પ્રમાણ ઘટાડી દેવું. છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી મિત્રોના આમહથી એ બોચાસણના વસ્ત્રલ વિદ્યાલયમાં રહે છે. એથી એ વિદ્યાલયની સંસ્થાને એમનો સારો લાભ મળી રહ્યો-છ. પણ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે જેમજેમ કામો નીકળતા ગયાં તેમતેમ એમનું ફરવાનું વધતું જ ગયું. આજે એમનું કામથી સરનામું બોચામણ વસ્ત્રલ વિદ્યાલય છે, પણ મહિનામાં લાગ્યે જ ચાતપાંચ દિવસ સાથે એ ત્યાં સ્થિર હોય છે. આપણી સરકાર આવી એમ કામો વધતાં જાય છે, અને એમની દોડદોડી પણ વધતી જાય છે, અને હવે ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યાં સતત હા બેસ્યા કરે અને પીવાનાં પાણીની પણ અછત છે એવા નપાણિયા, બનાસકાંઠાના, રેલવે ગાડીથી ખૂબ દૂર, ઊંડાણના પ્રદેશમાં જવાનો વિચાર એમના મનમાં જાગે છે.

આટલી મોટી ઉંમરે પણ આવાં આવાં નવાં નવાં સાહસો ઉપાડવાની અને જુવાનને પણ પાછો પાડે એવી તકલીફ ઉઠાવવાની એમનામાં જે વૃત્તિ પડી છે, એ જ 'કામચે દુઃખતમાનં પ્રાણીતામાર્તિનાશનમ્' -વાળું જીવનધ્યેય એમના અંતરમાં કેટલા જોરથી કામ કરી રહ્યું છે, એનું આપણને સૌને દર્શન કરાવે છે.

૬૭. પ્રશ્નોત્તરી

પ્રશ્ન—તમને આતું તાગી જીવન જીવવાનું પહેલેથી કઈ રીતે સૂઝ્યું ?

જવાબ—હું નાનો હતો ત્યારે મને સન્યાસી થવાની બહુ ઇચ્છા હતી. એની સાથે સાથે દેશ માટે મરી શીટવાની એક સેર પણ કામ કરી રહી હતી. પણ હવે એ સન્યાસી થવાની કે નિવૃત્તિ લેવાની ઇચ્છા હુમ થઈ ગઈ છે. મારા આજના ક્ષમકાળમાં મને એક જાતનો સંતોષ છે.

પ્રશ્ન—તમાગ જીવનમાં તમને સંતોષ આપનારું તત્ત્વ કયું ?

જવાબ—મારા ઘડતરમાં આર્યસમાજનો પણ ફાળો છે. એને લીધે મારું ગામડિયાપણુ ઓછું થયું, અને મને દેશ તથા ધર્મ વિષેની ઘણી માહિતી પણ મળી. પણ માગ જીવનમાં સંતોષ પ્રેરનાર વ્યક્તિ તો ગાંધીજી છે.

પ્રશ્ન—તમારા ઉપર બીજાં કોઈ જાણીતા અસર થયેલી ખરી ?

જવાબ—હું સાવ નાનો હતો ત્યારે માતાપિતા તરફથી મને

શુભ સંસ્કારો મળ્યા હતા, તેમાં આર્યસમાજે નવા સંસ્કારો અને તર્કનો ઉમેરો કર્યો, અને ગાંધીજીએ જીવનની દૃષ્ટિ આપી. છેક શરૂઆતમાં મને આર્ય-સમાજનાં પુસ્તકોએ ખૂબ આકર્ષ્યો હતો, પણ સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં લખાણોએ મને જીંઘણીથી વિચારતો કરી મૂક્યો, અને ગાંધીજીએ મને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવ્યું. મારા જીવનમાં મને વધારેમાં વધારે આનંદ આપનાર વ્યક્તિ ગાંધીજી છે. એ પુરુષ ન હોત તો હું ક્યાં હોત ? એમની સાથે મળાને મેં બહુ વાતો નથી કરી, ચર્ચાઓ નથી કરી કે પ્રશ્નો નથી પૂછ્યા. એમ છતાં મને એમ યાદ છે કે મારી બધી ધૂંઓ એ પુરુષે જ ઉદ્દેશી છે. એમના કાળમાં મારો જન્મ થયો છે એ માટે હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું.

પ્રશ્ન—આજે આર્યસમાજ વિશે તમને કેવીકે અદ્ધ છે ?

જવાબ—આર્યસમાજે મારામાં એક પ્રકારનું નેશ પૂર્યું. મૂર્તિપૂજા વિગેની મારી અદ્ધ દૂર હટાવી દીધી; પણ જરા વિચાર કરું છું ત્યારે જણાય છે કે એ બાલ આચાર સાથે હું મારું લક્ષ્ય હવે પણ ગોઈ એટલે હતો. કોઈ કોઈ વખત મને એનો વસવસો પણ થતો હતો, પણ એમ ગમેલા ભક્તિભાવની ગાંધીજીએ મને કરી પ્રેરણા કરી આપી છે.

પ્રશ્ન—તમને કોઈ વાર એમ યાદ છે કે તમને અનુદૂત સંલોગો મળ્યા હોત તો તમે આજના કરતાં પણ વધારે સેવાઓ કરી શકતા ?

જવાબ—મને એમ લાગ્યા કંઈ છે કે હું જે સંલેગોમાં જીજ્ઞૈયા છું એ હિસાબે મારો વિકાસ વાજબી રીતે થયો છે. એમાં જે કંઈ ફેરફારો થતા જાય છે એ પણ મને વાજબી ક્રમે થતા જણાય છે નાનપણમાં હું જેમ વાળવો હોય એમ વળી જાઉં એવો હતો. મને તે તે જમાના પ્રમાણે યોગ્ય માર્ગદર્શક પણ મળતા ગયા છે. આપણામાં જે વાત્સલ્ય અને કારુણ્ય-ભાવ જન્મે છે, એ નાનપણમાં માબાપ, ભાઈપણેન અને બીજા કુટુંબીજનો વચ્ચે ગહેવાથી જ ખીલે છે. સંપત્યજીવનમાં એ વિશેષરૂપે ખીલે છે મને કદી એવું નથી થતું કે હું ન પગવ્યો હોત તો વિશેષ લાભ થાત. મારે માટે એ સંલેગોમાં એમ જ થતું જરૂરી હતું માટે જે એથી જુદી રીતે રહેનારું થતું હોત, તો હું કાંઈક જુદી જ રીતે ધડાયો હોત.

પ્રશ્ન—તમે કહ્યો છો કે તમે બહુ ઓછું લખ્યા છો, છતાં તમારામાં અગાધ જ્ઞાન અને માહિતી કયાથી આવ્યા ?

જવાબ—સાચી વાત છે કે નિસાળમાં ફક્ત ૭ ચોપડી ગુજરાતી લખ્યો છું પણ મારું ખરું લાજુતર તો અક્ષરની દુનિયામાં જ થતું છે કામ કરતા કરતા મારું જ્ઞાન વધતું છે મારું વાચન પણ આવશ્યકતા પ્રમાણે ચાલુ થતું છે. સંવત ૧૯૬૭-૬૮માં મેં પ્રથમ દમ ઉપનિષદો વાંચ્યા પણ એ વખતે મારી ચમત્ક્રમ બહુ કાચી હતી, એટલે એમાંનું બહુ ઓછું હું સમજ્યો હતો. પણ એના

સંસ્કારો તો રહી જ ગયા હશે. સરસવણીમાં ઘોટાલાલ કવિના સંસ્મરણમાં આવ્યા પછી સાતેક વર્ષ સુધી મારું વાચન સારું ચાલ્યું. એ ભડોળમાંથી જ મારું ભાષણ કે ચિંતન ચાલતું હતું. પણ ગાંધીજીનાં દર્શન પછી મને એક નવી સજ્જ મળી. પછી મને અંતર-માંથી જ નવા નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગ્યા. એ બધા વિચારો હું વાણી દ્વારા લોકો પાસે મૂકી શકું, અને લોકો ઉપર એની અસર પણ થાય, પણ એ જ વસ્તુ મને કાઈ લખી આપવાનું કહે તો મારાથી એ ન બને. વાલ્મીકિ તેમ જ વૃદ્ધસીંહસનું રામાયણ અને વ્યાસ તથા વશિષ્ઠનું મહાભારત હું ખૂબ રસપૂર્વક અને ઝીણવટથી વાંચી ગયો છું. એટલે એમાંથી મને ઘણા ઉદ્દેશો મળતા હોય છે.

પ્રશ્ન—પણ આપ તો દેશદેશના ઇતિહાસોની અને બીજી ઘણી ઘણી વાતો કહેતા હો છો. એ બધું ક્યાંથી આવ્યું?

જવાબ—જેલોમાં મને વાંચવાની ઠીક ઠીક તક મળી. અકોલાની જેલમાં મેં તિલક મહારાજનો કમચોગ વાંચ્યો, ૧૯૩૨ની સાગરમતી જેલમાં સાતવેળેકરની સંસ્કૃતની ૧૮ એપીડીઓ વાંચી ગયો, મરાઠી ચાર ગોપડી શાખ્યો, ઉર્દૂની ચાર ગોપડી વાંચી ગયો. ઉર્દૂ, ફારસી, અંગ્રેજી, જર્મની, ગ્રીસ, લાતી, ઇરાન વગેરે દેશોના ઇતિહાસ મરાઠી ભાષામાં વાંચી ગયો. મરાઠા રિવાસત, ગોત્રી રિવાસત તથા શિવાજી મહારાજ ઉપરનાં નાથ માધવનાં ૭-૮ પુસ્તકો વાંચી ગયો. નાસિક જેલમાં રોજ ભગવદ-

ગીતાના જે શ્લોકો મોટે કરતો હતો, એ રીતે ૧૧ અધ્યાય સુધી ગીતા દૈર્ઘ્ય ધર્મ ધર્મ હતી. જે વખત 'ગીતામંચન' વાંચી ગયો. ફરીથી 'ઈશોપનિષદ' વાંચી ગયો. ૧૯૪૨ની જેલમાં તો ઘણું ઘણું વંચાણું, 'પુરુષાર્થબોધિની', 'વિશ્વપ્રતિહાસની ઝલક', 'સર્વોદયની જીવનકલા', સર ગદાકૃષ્ણનનો 'ગાંધી અભિનંદન ગ્રંથ', 'સંસ્કૃતિનું ભાવિ', સાતવળેકરનું 'મહાભારત' અને એવા બીજાં ઘણાં પુસ્તકો વંચાયા.

પ્રશ્ન—તમે તો કહો છો કે તમે બહુ ઓછું બચેલા છો, પણ વાંચ્યું તો છે ખૂબ.

જવાબ—મેં વાંચ્યાં છે એ બધાં પુસ્તકો તો ક્યાં ગણાવ્યા જ છે કે ગાંધીજીનું લગભગ એકેએક મુજરાતી પુસ્તક હું વાંચી ગયો છું. ઠાકાસાહેબ ને કિરોમ્લાલભાઈનાં પુસ્તકો પણ વાંચ્યાં છે. 'નવજીવન' તથા 'હરિમન-બધુ'નો તો હું નિયમિત વાચનાર છું, અને બીજાં ઘણાં ઘણાં પુસ્તકો આવે છે એમાંથી પણ હું વાંચું છું. પણ મોટા મોટા ગ્રેફેસરોના અને વિદ્વાનોના પ્રમાણમાં આપણા વાચનનો ગો હિસાબ કહેવાય ?

સામાન્ય રીતે બધાનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે મદાગજ બહુ ઓછું લાગેલા છે અને એમણે કાંઈ વાંચ્યું નથી, માત્ર અંતરમાંથી એમનું જ્ઞાન રહ્યું છે. અને એવી કુદરતી બક્ષિસ તો કોઈકને જ મળે. પણ સાચી વાત એ છે કે એમને કુદરતી બક્ષિસ તો મળી હશે જ, પરંતુ પ્રમાણમાં એમણે વાંચ્યું પણ ઓછું છે. એક વિદ્યાર્થી તરીકે

અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાચ્યુ છે, અને જે વાચ્યું છે એના ઉપર ઊંડો વિચાર કરીને મનન કર્યું છે. તથા ન્યાયકથ રોપ તથા એને આચારમાં મૂક્યું છે. આથી એમનું વાચન જીવનું જાગૃત બની ગયું છે. આજે પણ પરોક્ષે ક્યાક દોઢ ક્યાક વાચવાની તક મળે તો એ ગાંઠ નહિ

પ્રશ્ન—તમે પાટણવાડિયા કામને શી રીતે વસ કરી ?

જવાબ—મને એ કામમાં કામ કરવાની તક મળી એને હું પ્રભુપ્રેરિત કામ કહું છું. એમની હાજરી કદાવવાનું કામ તો એ કામમાં પ્રવેશ કરવા માટે મારે મળેનું . એક નિમિત્ત સાધન બની રહ્યું. એમનામાં પ્રવેશ કર્યા પછી એ કુટુંબોમાંથી મને જે પ્રેમ મળ્યો એજ હું મારી મહત્વની કમાઈ ગણું છું. એમને મોડે કદીને કાર્મ કરાવી શકતો એના કરતા મારો પ્રેમ એમની પાસે વધારે કામ કરાવી શકતો સુશુસરમાં હું સુધારક તરીકે ગયો હતો, એથી ત્યાં પ્રેમનો ઉગમ ન થયો.

પ્રશ્ન—તમે આટલા મોટાં મોટા કામો માર પાડે છે એમાં પહેલેથી કઈ જાતની યોજના કરતા હો છો ?

જવાબ—તમારી વાત સાચી છે કદલાક મહાન પુરુષો એમને જે કાર્ય કરવાના હોય છે એની પહેલેથી યોજનાઓ ઘડે છે અને ક્રમે ક્રમે યોજનાઓ પાળીને ધારણુ ધ્યેય મિલ્લ કરે છે. પણ માગમાં એવી યોજના ઘડવાની શક્તિ નથી અને યોજના-પુર સર કામ કરવાની કદી આવડત પણ નથી પણ

મારી આખ સામે કાઈ કામને પડેલું જોઈ છું, ત્યારે અત્યંત વફાદારીથી અને મારી બધી શક્તિ વાપરીને હું એને પાર પાડવા પ્રયત્ન કરું છું. મારું મન, બુદ્ધિ અને શરીર ત્રણેય ગેડીને એને સિદ્ધ કરવા મથું છું. મારી સફળતાની કાઈ ચાવી હોય તો તે આ જ છે. કાઈ યોજના નથી. કાર્યના બદલા કરતાં કાર્યની આવશ્યકતા તથા એ કાર્ય પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરણાને હું કાર્ય તરફ દોળું છું. પાટલુવાડિયાઓ સાથે હું તન્મય થઈ શક્યો હતો. એમના કામ ખાતર ધોમ-ધખતા તાપમાં ટાપા ખાઈ શકતો હતો કે, એમને પડી ન હોય છતાં હું એમના કામમાં મગ્ન રહેતો હતો. એની પાછળ મારો એમના તરફનો પ્રેમ, એમની દુઃખી સ્થિતિ પ્રત્યેની અનુકંપાની લાગણી અને આકૃતમાં પડવાને મદદરૂપ થવાની જ્વલંત કામ કરી રહ્યા હતાં. મારી પાસે કાઈ દિવસ કાર્યક્રમ હોતો નથી, પણ આજ સુધીના અનુભવ ઉપરથી અને દેશકાળ જોઈને સાહજિક રીતે મને જે કાઈ કાર્ય કરવાનું સહે છે તે હું કરું છું.

પ્રશ્ન—આટલી ઉંમર થઈ અને આટલું આટલું કામ કરવાનું છે એમ જતાં ધણી વખત તમે પગે જ ચાલીને જવાનો આગ્રહ શા મટે રાખો છો ?

જવાબ—મારું ખર્ચ સમાજ ઉપર ઓછામાં ઓછું પડે એવી મને હંમેશા ઇચ્છા ગમે છે. દેગને મ મારુ ઘર માન્યો છે. હું દેશનું કામ કરું છું અને લોકો મને

ખવડાવે છે, પણ એ દેશ માટે બંચત કરીને હું એની આવકમાં હિમેરા શી રીતે કરું? એ ખ્યાલમાંથી જ મને મોટર કે રેલગાડી ઝોડીને પગે ચાલવાનું મન થયા કંઈ છે. હું જાહેર કામમાં પડ્યો ત્યારે સ્વામી નિત્યાનંદજીએ કહ્યું હતું કે તું યાદ રાખજે કે હવે તેં નાના ઘરમાંથી મોટા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ વાક્ય મને હંમેશા યાદ આવ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન— તમે ધ્યાન અને જપમાં માનો છો ?

જવાબ— ધ્યાન અને જપ તરફ મને ઊંક ઊંક પણ આકર્ષણ છે. પરંતુ મારી એ વિરેની શક્તિ હજી એટલી ઊંડી નથી જાગી. મારા મનમાં હંમેશા એવા પ્રશ્ન થયા કરતો હોય છે, કે હું જે કામ કરું છું એ પ્રભુના વિરાટ સ્વરૂપનું જ કામ છે, તો પછી જપની શી જરૂર? પણ આ પ્રશ્ન થવા છતાં મંગ્લાર-બજે કહો કે બીજા કોઈ કારણે કહો, પણ મારામાં કાંઈક ઊંડી ઊંડી આધ્યાત્મિક જૂખ પડી છે. એમ થાય છે કે હજુ મારે પ્રભુની બહુ નજીક જવું જોઈએ. ઈશ્વરકૃપાથી અને પૂજ્ય ગાંધીજીની પ્રેરણાથી હું પ્રભુની વધારે ને વધારે નજીક જતો જાઉં છું. પાછો તો નથી જ પડતો, એવું મનમાં સમાધાન રજા કર્યું છે. મારું મૃત્યુ આવે ત્યારે જરાય રથવાટ વિના, ઈશ્વરનું ચિંતન કરતો કંતો આનંદપૂર્વક મરું; જગતની મારી માગતો, કોઈની મેવા કે દવા લીધા વિના મરું તો મને બહુ અનંદ થાય એવું મોતની બીક

આજે તો નથી દેખાતી આજ સુધી જે કાંઈ કર્યું છે એનો મને સતોષ છે જે નથી થઈ શક્ય એ માટે જગતની મારી માગવાની ઇચ્છા થાય છે છેક છેલ્લી ઘડીએ પાર પાડવાની મારી પાસે કાંઈ ચોજના કે કાંઈ વિશેષ કાર્ય રહી જાય છે એવું મને નથી લાગતું જે આજે કરું છું એ કર્યા પ્રીત એને મદદે ખીજું ચૂકશે તો તે કરીશ મારું એ કામ પૂરું થાય છે ત્યાં આપોઆપ મને ખીજું ચૂકી રહે કે કાંઈ પણ પરિસ્થિતિ માટે હું હંમેશ તૈયાર છું મારી અકળામણનો ઉકેલ હું કાંઈની પાસેથી મેળવી શકતો નથી પણ મને સતોષ થાય એવા મારા જોગો ઉકેલ હું અદરવીજ રીતે મળે છે. આથી તો મને મૂઝવનાગ પ્રશ્નો બહુ ઓછા હોય છે વૂચ કે આકૃત વખતે હું તો દરેકને પોતાની જાતને જ પૂછવાનું કહું છું એમાથી આપણને અનુભવસિદ્ધ અને આપણા માટે ચોખ્ખા જવાબો મળી રહે છે જ્ઞાન પણ કાંઈ બહુ વાંચવાથી વધી જાય કે એવું હું માનતો નથી પણ જે માર્ગ વાંચેલું કે વિચારેલું હોય છે તે અદર પડ્યા પડી વખત આવ્યે એ બહુ સુદર રીતે બહાર આવે છે

પ્રશ્ન—તમારા શોખનો વિષય કોય ?

જવાબ—દીનદુખી માટે ચૂકવું કે આકૃતમા પરંવાને મદદ પહોંચાડવી એ મારો શોખ મ્હોર કે સ્વભાવ સિદ્ધ ગુણ કહો એ કરું ત્યાં મને શાંતિ વળે અને

૬૮. લેખકનું અંતિમ વક્તવ્ય

પૂજ્ય મદારાજના જીવનનું આપણે અવલોકન કરીએ છીએ તો જણાય છે કે બાળપણથી એમનામાં સાદસ, નિહરતા, ખડતલપણ અને નિઃસહાયને સહાય કરવાની વૃત્તિ જોતપોત થઈ ગઈ છે. માતાપિતા તરફથી એમને પ્રેમ, કરકસર, સુખડતા, બાવહારિકતા અને ધાર્મિક વૃત્તિનો વાગ્સે મળ્યો જો છોટાલાલ કવિએ અને આર્યસમાજે એમનામાં કાન્તિનાં બીજ વેયાં, સુધારાની ધમશ રેડી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી વાકપટુતા ખીલવી. એમની દૃષ્ટિ ધર અને ગામ સુધી દૂરી તેને સમાજ તરફ વાળવાનું એવ પણ મહર્ષિ દયાનંદના આર્યસમાજને લાગે જાય છે. સ્વ. પંડિતજીએ એમનામાં રાષ્ટ્રીયતાનો ગ્રાણ્ય પૂર્યો. સ્વામી નિત્યાનંદ એમને સમાજને પોતાનું કુટુંબ જનાવતા શીખવ્યું, અને પૂજ્ય ગાંધીજી પાસેથી જીવનદૃષ્ટિ મેળવ્યા. પછી તો વારસામાં મેળવેલા અને સ્વપુરુષાર્થથી સાધેલા એમના ગુણો અનેક-ગણા વધી ગયા. એમનાં કાર્યોમાં નવો ઉત્સાહ અને નવો વેગ આવ્યો. એમની કાર્યક્ષમતા અને કાર્યકુશળતામાં નવો

વધારો થયો. આપણા દેશની ગરીબ જનતામાં જ એમને જનાર્દનનાં દર્શન થયાં.

એમના એ ભાવને પોષવા માટે ગાંધી યુગ જેવો યુગ મળી ગયો. એક પછી એક એમ નવા નવા કાર્યક્રમો મળતા ગયા, અને એ એને અપનાવતા ગયા. આ કાર્યો દ્વારા જ એમનું શિક્ષણ થયું. આ કાર્યો દ્વારા જ એમનું ધડતર થયું. અને આ કાર્યો દ્વારા જ એમનો વિકાસ સધાયો. આજે આપણે એમને ગુજરાતના એક અનન્ય સેવક તરીકે જોઈ શકીએ છીએ, એ બધો પ્રતાપ એમનાં સેવા-કાર્યોનાં જ છે.

આ પુસ્તકમાં એમનાં સેવાકાર્યોની એક આછી રૂપ-રેખા રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે અહીં તો હું એમનાં મોટાં મોટાં કાર્યો જ દેખાડી શક્યો છું. એમનાં જે અદ્વચ્ચ કાર્યો અને એમનાં કાર્યોનાં જે અદ્વચ્ચ પરિણામો આપ્યાં છે, એમાંનાં કેટલાંકને હું જોઈ શક્યો છું, કેટલાંકને સમજી શક્યો છું, પણ એ બધાંનું વર્ણન તો નથી જ કરી શક્યો. ઘણી જગ્યાએ એમનાં ભાવો અને મંથનો મેં મારી ભાષામાં રજૂ કર્યાં છે. એમાં કો બીજુપ રહી ગઈ હોય તે મારી જ સમજળી. આ પુસ્તક દ્વારા મહારાજનું પૂર્ણ દર્શન થાય છે એવું કોઈએ ન સમજી શકે. ૨૧૦ મેઘાણીભાષાએ એમના એક પત્રમાં લખ્યું છે એ બરાબર જ છે કે, ‘મહારાજનું જીવન એટલું બધું સમૃદ્ધિ-ભરપૂર છે કે એના પર એક કરતાં વધુ કલમો, એક કરતાં વધુ દષ્ટિકાલુથી નિહાળીને જૂજવાં કલાવિધાન કરી શકે

આનંદ-ચાય મને તરતા આવડ્યું છે એ માટે મેં ઘણી વાર ઈશ્વરનો પાડ માન્યો છે. પાણીમાં ડૂબનારાઓને છેલ્લી પળે બચાવવાની મને ઘણી તક મળી છે. જનને જોખમે પણ ખીજને બચાવવાની વૃત્તિ મારામાં કામ કરી રહી હોય છે, એટલે કેટલીક વખત વગર વિચાર્યા સાદસો પણ મારાથી થઈ ગયા છે. પણ ઈશ્વર હમ્જાથી કાઈ અનિષ્ટ બનાવ બનવા નથી પામ્યો. એમાં મને ઈશ્વરનો જ હાથ દેખાયો છે.

રેલસંકટ વખતે સ્વ. અબ્બાસસાહેબને મુળવાના હેતુથી હું વડોદરા તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તો ઘોવાઈ ગયો હોવાથી પથમાં કંકરા વાગતા હતા, તેમાંથી બચવા માટે નાળમાં પાણી હતું તો પણ હું તેમાં ચાલવા લાગ્યો. પાણી તો વધતું જતું હતું. અને શું કરવું એ વિચારમાં ને વિચારમાં મારા પગ આગળ વધે જતા હતા. એટલામાં નજીકના એક ખેતરમાં જોમણ ગામની એક બાઈને ચારના બારા પાસે ઊભેલી જોઈ. કાઈ ચાર ચડાવનારની એ રાહ જોતી ઊભી હતી. પામે જઈને મેં એને ચાર ચડારી અને વધતા જતા પાણીમાં આગળ ન વધતાં ત્યાંથી જ મારા પગ પાછા ફર્યા. આ બધી ક્રિયા સદગ્ધ થતી હતી. મને આ ઉપરથી વિચાર આવ્યો કે રસ્તો છાટીને નાળમાં જવું એ માટે માટે પેલી બાઈને ચાર ચડાવવાને માટે જ હતું. હું ક્યાં જવા નીકળ્યો હતો અને ક્યાં મુઠી જઈને પાછો ફર્યો ! પરમેશ્વર જ મને એ બાઈ પામે લઈ ગયેલો અને એનું કામ

યધુ' એટલે મને પાછો વાળ્યો. આ અને બીજા આવાં પ્રમંગો ઉપરથી મારા મનમાં એક શ્રદ્ધાનો ભાવ દઢ બંધાયો. હે કે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તે પ્રભુના પ્રેર્યા જ કરીએ છીએ. તેની જ યોજના પ્રમાણે બધું ચલુ હોય છે. તો પ'છી આપણા જીવનને તેના હાથમાં મોંપીને છોડવું, એના જેવું બીજું શાણપણ કયું છે ? માણસને તે જ દોરે છે, તારે છે કે માટે છે. તેથી તેને જ શરણે જવું.

૬૮. લેખકનું અંતિમ વક્તવ્ય

પૂન્ય મદાગજના જીવનનું આપણે અવધોક્ષ કીએ છીએ તો જાણ્યું છે કે બાળપણથી એમનામાં સાદસ, નિઃશ્ચયતા, અડગતા અને નિઃસંકલ્પને મદાય કરવાની વૃત્તિ એકાદ પ્રોત મર્ધ મર્ધ છે. માતાપિતા તરફથી એમને પ્રેમ, કરકસર, સુખડતા, જાવદારિકતા અને ધાર્મિક વૃત્તિનો વાગ્મે મળ્યો. શ્રી હોટાગ્રાલ કવિએ અને આર્યસમાજે એમનામાં ક્રાન્તિના બીજ વેધા, સુધારાની ધમસ રેડી અને તીક્ષ્ણ સુદિવાળી વાકપદ્ધતા ખીલવી એમની દૃષ્ટિ ધર અને ગામ સુધી દની તેને મમાજ તરફ વાળવાનું એવ પાણ મદર્પિ દયાનદના આર્યસમાજને જાગે જાય છે સ્વ પડ્યાજીએ એમનામાં રાષ્ટ્રીયતાનો પ્રાણ પૂર્યો. સ્વામી નિત્યાનંદ એમને સમાજને પોતાનું કુટુંબ જનાવતા ચીખચું, અને પૂન્ય ગાંધીજી પાસેથી જીવનદૃષ્ટિ મેળવ્યા પછી તો વાગસામાં મેળવેલા અને સ્વપુરુષાર્થથી સાધેલા એમના ગુણો અનેક-ગણા વધી ગયા. એમનાં કાર્યોમાં નવો ઉત્સાહ અને નવો નેગ આવ્યો. એમની કાર્યક્ષમતા અને કાર્યકુશળતામાં નવો

વધારો થયો. આપણા દેશની ગરીબ જનતામાં જ એમને જનાર્દનનાં દર્શન થયાં.

એમના એ લાવને પોપવા માટે ગાંધી યુગ જેવો યુગ મળી ગયો. એક પછી એક એમ નવા નવા કાર્યક્રમો મળતા ગયા, અને એ એને અપનાવતા ગયા. આ કાર્યો દ્વારા જ એમનું શિક્ષણ થયું. આ કાર્યો દ્વારા જ એમનું ધડતર થયું. અને આ કાર્યો દ્વારા જ એમનો વિકાસ સધાયો. આજે આપણે એમને ગુજરાતના એક અનન્ય સેવક તરીકે જોઈ શકીએ છીએ, એ બધો પ્રતાપ એમનાં સેવા-કાર્યોનાં જ છે.

આ પુસ્તકમાં એમનાં સેવાકાર્યોની એક આછી રૂપ-રેખા રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે અહીં તો હું એમનાં મોટાં મોટાં કાર્યો જ દેખાડી શક્યો છું. એમનાં જે અદૃશ્ય કાર્યો અને એમના કાર્યોના જે અદૃશ્ય પરિણામો આવ્યાં છે, એમાંના કેટલાંકને હું જોઈ શક્યો છું, કેટલાંકને સમજી શક્યો છું, પણ એ બધાનું વર્ણન તો નથી જ કરી શક્યો. ઘણી જગ્યાએ એમનાં લાવો અને મથનો મેં મારી લાપમાં રજૂ કર્યાં છે. એમાં જે ઊણપ રહી ગઈ હોય તે મારી જ સમજવી આ પુસ્તક દ્વારા મહારાજનું પૂર્ણ દર્શન થાય છે એવું કોઈએ ન સમજવું. સ્વ. મેઘાણીભાઈએ એમના એક પત્રમાં લખ્યું છે એ બરાબર જ છે કે, ‘મહારાજનું જીવન એટલું બધું સમૃદ્ધિ-ભરપૂર છે કે એના પર એક કરતાં વધુ કલ્પનો, એક કરતાં વધુ દૃષ્ટિકાણથી નિહાળીને જુજવાં કલાવિધાન કરી શકે

આચાર્ય નથી બન્યા, પણ અનેક વ્યક્તિઓના જીવનમાં એ માર્ગદર્શક બન્યા છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓ એમના ગૃહ કાર્યની ધૂંઓ ઉકેલવા મહારાજ પાસે જાય છે, વિદ્યાર્થીઓ એમના જીવનપંથનું ભાથું મેળવવા મહારાજ પાસે જાય છે, અને મેવાલાવનાથી રંગાયેલા સર્જનો એમના સેવાશ્રેત્ર અંગેનું અનુભવજ્ઞાન લેવા મહારાજ પાસે જાય છે.

એમણે કોઈ કવિ કે લેખકની માફક કાવ્ય કે પુસ્તકો નથી લખ્યાં, પણ એમના મુખમાંથી વહેતી સરસ્વતી દ્વારા એમણે અનેક કવિ, લેખકો કે વ્યાખ્યાતાઓને પ્રેરણા પાઈ છે અને એમના જીવન દ્વારા બીજા અનેકને કાવ્ય, લેખન કે વ્યાખ્યાનના વિષયો પૂરા પાડ્યા છે.

એ કોઈ સમિતિના પ્રમુખ કે મંત્રી નથી, કોઈ લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ નથી, કે કોઈ રાજસભા અધ્યક્ષનારા તંત્રના એ હોદ્દાદાર નથી, એમ જતાં સમિતિઓ, સંસ્થાઓ કે તંત્રોવાળા કોઈ કોઈ વખત એમની સલાહ માગે છે. ગામડાના ખેડૂતો કે પીડિતો એમનાં દુઃખો કે દુરિયાદો વિનાસક્રાંતિ એમની પાસે રજૂ કરે છે અને એમની પાસેથી એ પૂરતી સદ્દાનુજ્ઞાતિ અને વેળાસરની સહાય મેળવી શકે છે. કેટલાંય રાહતદાયકોમાં એમની રાહત બહુ વખતસરની પહોંચી હોય છે. બીજાઓને રાહનકાર્ય ઉપાડતાં પહેલાં મોટી મોટી મોજનાઓ અને ઘણી ઘણી ત્રણતરીઓ કરવી પડે છે, લાંબા ચોડાં બગેટો તૈયાર કરવા પડે છે, અને કેટલીક વખત તો એ બધું કરવા જતાં રાહત પહોંચાડવાનો મોઝ દાગ પણ વીની જાય છે. બ્યારે

એમની રાહત હંમેશાં તાત્કાલિક, પ્રત્યક્ષ અને સાચી જગ્યાએ પહોંચેલી હોય છે; કેમકે એમનો આમજનતા સાથેનો સંબંધ સીધો અને નિકટનો હોય છે.

એમણે બારેયા કે પાટણવાડિયા કામમાંથી હમ્મરો લોકોની હાજરી કઢાવી નાખી, પણ કાર્કને એમ થાય કે એવી હાજરી કઢાવી નાખી એથી શું વળ્યું? એ હાજરી કઢાવી નાખવાથી એ કામને પ્રત્યક્ષ કાર્ક લાભ થયો? તો કહેવું જોઈએ કે હાજરીનું શસ્ત્ર શું છે? અને એ કઢાવવી એ કેવું કપરું કામ છે? એ તો જેમને હાજરી પુરાવવી પડતી હોય અથવા જેમણે એ કઢાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હોય એમને જ પૂછી જોવું જોઈએ. કાર્ક ગુલામને સ્વતંત્ર બનાવ્યા પછી પૂછવામાં આવે કે ગુલામી ગઈ એથી શું વળ્યું? એના જવાબ આ પ્રશ્ન છે. હાજરી જવાથી એ કામો આર્થિક તેમજ સામાજિક રીતે ઘણી આગળ વધી. સરકારી પોલીસ તેમજ બીજા અનેકના ત્રાસ તેમજ હઝૂત દશામાંથી એ બચી ગઈ; પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વની ચીજ એમણે મેળવી એ તો એમનામાં સ્વમાનની ભાવના વધી એ છે, એમની માણસાઈ પાછી ફરી એ છે. બીજાના દુઃખે દુઃખી થનારા અને બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે રાતદિવસ મથનારા નિઃસ્વાર્થ સેવકો પણ આ દુનિયામાં પડ્યા છે, એ જાતનું ઉજ્જવળ દર્શાવે એમની સમક્ષ ખડું થયું એ છે. અને આવા ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યની અને સંસ્કારોની શુભ અસર એ આખી પ્રજા ઉપર થવા વિના કેમ રહે?

મહારાજે બાલે કાર્ક સસ્થા નથી કાઢી, પણ એ પોતે

હે ગેઝીબીજને ઝખવવાનો એમા કાર્ષ કર નથી' અહીં
તો એમના જીવનની આગીષાતણી રૂપરેખા દોઢવાનો
પ્રયત્ન માત્ર થયો છે એમના જીવનપ્રસંગો તો એના
બધા અને એના વિવિધ ગોથી રમાયેલા કે કે એ
બધાનો સંગ્રહ કરવો પણ મુશ્કેલ છે અને સંગ્રહ કરીએ
તો આ સ્થળે એની રજૂઆત કરવી એ એથી પણ વધુ
મુશ્કેલ છે

એમનું આખું જીવન અખડ પુરુષાર્થ અને માન-
જનતાના દર્દથી દ્રવિત હૃદયના ધમકાગથી ભરેલું છે એ
પ્રયત્ન અને સ્વેચ્છાગૃતિના તાણા-વાણાથી વણાયેલા જીવનનો
એ એક વિશિષ્ટ નમૂનો છે એમનામા એક તપસ્વીનું તપ
ભર્યું કે, પરિશ્રાવકનો વીતગગ ભર્યો છે, અને ગૃહસ્થા
શ્રમોની કાર્યકુશળતા તથા મરુપ્તનો સુમેળ જામ્યો છે

પણ કોઈ પૂછશે કે એમણે આટલા પુરુષાર્થ અને
આટલા ધમપછાડા પગી સાધ્યું શું ? એમણે કોઈ ગુલામ
પ્રાણની ગુલામી હાની ? કોઈ નિષ્કલ્પન અને બેકાર કામને
ઉદ્યોગધર્મે વળગાડી ? દેશનો ઉદ્ધાર કરે એવી કોઈ મહાન
સંસ્થા સ્થાપી ? રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક કાર્યકરોની કોઈ એવી
ટુકડી તૈયાર કરી ? આ બધા પ્રશ્નોનો સીધો જવાબ નમે
રમા પણ આવે અને હમરમા પણ આવે પરંતુ જગ
ભિડા ભિતરીને એમના જીવનની ફારમ સૂઝીએ છીએ, ત્યા
જાણાય છે કે એમના જીવન હાગ તો અને જીવન અને
અનેક ક્ષેત્રો ઉજાળવા થઈ ગયાં છે દુનિયાની નજરે ચડે
એવી કોઈ સંસ્થા એમણે નથી સ્થાપી વ્યવસ્થિત જૂથમા

દેખાઈ આવે એવી કાર્યકર્તાઓની કોઈ દુકડી એમણે નથી ખનાવી, કે કોઈ આખી કામને એમણે ગુલામીમાંથી મુક્ત નથી કરી, એમ છતાં એ ન હોય તો આજે એકલા ખેડા જિલ્લામાં જ નહિ પણ આખા ગુજરાત મહાગુજરાતમાં કાંઈક મોટી ખોટ પડી જાય. એ ન હોય તો પાટણવાડિયા, બારેયા કે એવી બીજી પછાત કામો એમનો સાચો વફાલ ખોઈ બેસે, સ્વરાજ્યવાળાઓ સ્વરાજ્યનો એક સાચો સૈનિક ખોઈ બેસે, કાર્યકર્તાઓ એમની વ્યવહારુ છતાં જીવંત મિલ્કતવાળા અને આદર્શ સમી પ્રેરણામૂર્તિ ખોઈ બેસે, સંસ્થાવાળાઓ એમનું સ્નેહસિંચન ખોઈ બેસે, એ ન હોય તો કોઈ પણ આકૃત વખતે મોખરે રહીને રાહતકાર્યનો ઉકેલ કાઢનારની ખોટ પડે.

એમણે ખાદીનું કોઈ કેન્દ્ર નથી કાઢ્યું પણ અનેક લોકોને કાંતતા કર્યા છે. અનેકને કાંતવા પાછળનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે અને અનેકને ખાદીકર્મ પાછળ ભેખ લેવાની પ્રેરણા આપી છે. એમણે કોઈ વ્યાયામમંદિર કે પુસ્તકાલય નથી ચલાવ્યું, પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓમાં એમણે વ્યાયામ અને પુસ્તકો મારેનો પ્રેમ જાગૃત કર્યો છે, વ્યાયામ અને વાચન પાછળનો હેતુ સમજાવ્યો છે, અને કેટલાય વ્યાયામવીરો તથા અભ્યાસીઓને એ પ્રેરણારૂપ બન્યા છે. એમણે શિક્ષક બનીને કોઈ શાળા નથી ચલાવી, પણ અનેક શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને એમણે શિક્ષણ અને જીવન વિષેનો સંબંધ બતાવ્યો છે, અને સાચું શિક્ષણ ક્યું એનું જ્ઞાન પોતાના જીવન તથા અનુભવજ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ પૂરું પાડ્યું છે. એ કોઈ ધર્મસંસ્થાના ઉપાધ્યાય કે

આચાર્ય નથી બન્યા, પણ અનેક વ્યક્તિઓના જીવનમાં એ માર્ગદર્શક બન્યા છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓ એમના ગૃહ-
કાર્યની ધૂંઓ ઉકેલવા મહારાજ પાસે જાય છે, વિદ્યાર્થીઓ
એમના જીવનપંથનું ભાથું મેળવવા મહારાજ પાસે જાય છે,
અને સેવાભાવનાથી રંગાયેલા સર્જન એમના સેવાક્ષેત્ર
અંગેનું અનુભવમાન લેવા મહારાજ પાસે જાય છે.

એમણે કાઈ કવિ કે લેખકની માફક કાવ્ય કે પુસ્તકો
નથી લખ્યાં, પણ એમના મુખમાંથી વહેતી સરસ્વતી દ્વારા
એમણે અનેક કવિ, લેખકો કે વ્યાખ્યાતાઓને પ્રેરણા પાઈ
છે અને એમના જીવન દ્વારા બીજા અનેકને કાવ્ય, લેખન
કે વ્યાખ્યાનના વિષયો પૂરા પાડ્યા છે.

એ કાઈ સમિતિના પ્રમુખ કે મંત્રી નથી, કાઈ લોકલ
બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ નથી, કે કાઈ રાજસભા
અથવાનારા તંત્રના એ હોદ્દાદાર નથી, એમ છતાં સમિતિઓ,
સંસ્થાઓ કે તત્ત્વોવાળા કાઈ કાઈ વખત એમની સલાહ
માગે છે. ગામડાના ખેડૂતો કે પીડિતો એમનાં દુઃખો કે
ફરિયાદો વિનાસકાંચે એમની પાસે રજૂ કરે છે અને
એમની પાસેથી એ પૂરતી સહાનુભૂતિ અને વેળાસરની
સહાય મેળવી શકે છે. કેટલાંય રાહતકાર્યોમાં એમની રાહત
બહુ વખતસરની પહેંચો હોય છે. બીજાઓને રાહતકાર્ય
ઉપાડતાં પહેલાં મોટી મોટી યોજનાઓ અને ઘણી ઘણી
ગણતરીઓ કરવી પડે છે, લાંબાં ચોડાં બજેટો તૈયાર કરવા
પડે છે, અને કેટલીક વખત તો એ બધું કરવા જતાં રાહત
પહેંચાડવાનો ચોખ્ખો કાળ પણ પીતી જાય છે. ન્યારે

એમની રાહત હમેશાં તાત્કાલિક, પ્રત્યક્ષ અને સાચી જાણાએ પહોંચેલી હોય છે; કેમકે એમનો આમજનતા સાથેનો સંબંધ સીધો અને નિકટનો હોય છે.

એમણે બાઈયા કે પાટણવાડિયા કામમાંથી હજારો લોકોની હાજરી કઢાવી નાખી, પણ કોઈને એમ થાય કે એવી હાજરી કઢાવી નાખી એથી શું વળ્યું? એ હાજરી કઢાવી નાખવાથી એ કામને પ્રત્યક્ષ કોઈ લાભ થયો? તો કહેવું જોઈએ કે હાજરીનું શલ્ય શું છે? અને એ કઢાવવી એ કેવું કપરું કામ છે? એ તો જેમને હાજરી પુરાવવી પડતી હોય અથવા જેમણે એ કઢાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હોય એમને જ પૂછી જોવું જોઈએ. કોઈ ગુલામને ઝવત્ર બનાવ્યા પછી પૂછવામાં આવે કે ગુલામી ગર્ભ એથી શું વળ્યું? એના જેવો આ પ્રશ્ન છે. હાજરી જવાથી એ કામો આર્થિક તેમજ સામાજિક રીતે ઘણી આગળ વધી. સરકારી પોલીસ તેમજ ખીજા અનેકના ત્રામ તેમજ હઠધૂત દશામાંથી એ જિગરી ગર્ભ; પણ સૌથી વધારે મહત્વની ચીજ એમણે મેળવી એ તો એમનામાં સ્વમાનની જાવના વધી એ છે, એમની માણસાઈ પાછી ફરી એ છે. ખીજના દુઃખે દુઃખી થનારા અને ખીજના દુઃખ દૂર કરના માટે ગતદિવસ મથનારા નિઃસ્વાર્થ સેવકો પણ આ દુનિયામાં પડ્યા છે, એ ગતવર્તુ ઉજ્જવળ દર્શાવે એમની સમક્ષ ખડુ ચક્ર એ છે અને આવી ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યની અને સંસ્કારોની શુભ અસર એ આખી પ્રજા ઉપર થયા વિના કેમ રહે?

મહારાજે જાણે કોઈ સસ્થા નથી કાઢી, પણ એ પોતે

જળ પાય છે. કોઈ એ વડે તરસ છિપાવે છે, કોઈ રસોઈ પકાવે છે, તો કોઈ નાહી ધોઈને સ્વચ્છ બને છે. આમ વિવિધ રૂપે એનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈ સામાન્ય ઝેરા તો એના બે દંડા વચ્ચે જ વહે છે, પણ મહારાજ તો આખા ગુજરાતમાં ગમે તે વર્ગમાં, ગમે તે ગામમાં કે ગમે તે વ્યક્તિ પાસે જઈ પહોંચે છે, અને એમના જીવનધોધમાંથી માગે એ દરેકને એમની શક્તિનો લાભ આપી સમૃદ્ધ કરે છે. એમના જીવનપ્રવાહને જેમ કોઈ મર્યાદામાં આંતરવો એ મુશ્કેલ છે, એમ એને શબ્દોમાં ઉતારવો એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. એ પ્રવાહનો સાચો ખ્યાલ તો એના પ્રત્યક્ષ આસ્વાદમાંથી જ મળી શકે. પ્રભુ આપણા એ જીવનઝરાને ચિરકાળ વહેતો રાખો અને આપણને એનો યોગ્ય લાભ લેતા શીખવો ।

પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા ઘણાને ન સૂઝતો હોય ત્યાં એ માર્ગ બતાવી શકે છે.

એ નાનીમોટી કાર્ષ સંગ્રહાના સંચાલક નથી, પણ એમની પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી ગુજરાતમાં અનેક સંસ્થાઓ ઊભી થાય છે તથા ચાલે છે. એ એક પરુ કાર્યકર્તાને તાલીમ આપવા એમતા નથી, પણ અનેક કાર્યકર્તાઓ એમને પણ ખબર ન પડે એ રીતે એમની પાસેથી તાલીમ મેળવીને તૈયાર થાય છે. એ કાર્ષ શાળાકોલેજના આચાર્ય, કુલનાયક કે કુલપતિ નથી, પણ કેટલાય શાળાકોલેજના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ એમનો પડચો બોલ ઝીલવા તત્પર હોય છે. એમણે ગ્રામમેવકનું નામ નથી ધારણ કર્યું પણ અનેકને એ ગ્રામમેવાની દીક્ષા આપે છે. એટલું જ નહિ, પણ ગ્રામ-સેવાનો એમણે એક આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે એમનું જીવન સાક્ષાત યજ્ઞની ભૂતિ સમુ જની ગમ્યું છે. એપાથી અવિરત રીતે મુગ્ધ અને પ્રકાશ ફેલાયા જ કરે છે. આદર્શ અને વ્યવહારનો મેળ કેમ સધાય એનું એમના જીવન સાથે એક શાસ્ત્ર ધડાઈ રહ્યું છે. એમનામાં પ્રેમરૂપી એક ગેવો ઝરો લરેલો છે કે એમાંથી એ ન્યાં ન્યાં જાય છે ત્યાં લાં ઝીણી ઝરમર વરસ્યા જ કરે છે.

મહારાજનું જીવન એટલે એક વહેતો ઝરો છે. એ નિત્ય અને નિયમિત વહા જ કરે છે એ કાચ જેવા સ્ફુટ અને વહેતા ઝણુમાં જીવજંતુ તો ક્યાંથી પડે જ ને ખળખળ વહેતા અને કાર્યમાં ગુલતાન રહેતા જીવનથી એમને પોતાને તો આનંદ અને સતોષ થાય છે, પણ બીજા અનેકને એમના જીવનઝરણામાંથી એ નિર્મળ અને શીતળ

જ સંસ્થાઓ બની ગયા છે. સંસ્થા બનીતે એ ઠેરઠેર ધૂમે છે. એ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં એમનું સ્વતંત્ર વાતાવરણ સાથે ઘર્ષને જાય છે. એ હિંદી સંઘની હદમાં જાય કે દેશી રાજ્યોની હદમાં જાય, વિદ્વાનો વચ્ચે જાય કે નિરક્ષરો વચ્ચે જાય, શ્રીમંતો વચ્ચે જાય કે ગરીબો વચ્ચે જાય અમલદારો વચ્ચે જાય કે પ્રજા વચ્ચે જાય, દરેક જગ્યાએ એમને સ્થાન મળે છે. જેલમાં અનેક સ્વભાવના નરમગરમ લોકો વચ્ચે પણ એ એમનું સ્વતંત્ર વાતાવરણ ખડું કરે છે. અને એ વાતાવરણના મધ્યમધ્યથી અનેક ફૂલો ખીસે છે. કોઈ એમના સ્થાનની ઈર્ષ્યા કે અદેખાઈ નથી કરતું, કોઈ એમની સાથે વેરભાવ નથી રાખતું, કે કોઈ એમનાથી નાસીને દૂર નથી ભાગતું.

આપણા ગરીબ દેશમાં સાચા સેવકોનો બહુ ટોટો છે. આપણી આ ખોટ પૂરી પાડવા માટે આપણે ત્યાં મળી શકે એટલી વિવિધ શક્તિઓવાળા સેવકોની જરૂર છે. મહારાજ આપણા ગુજરાત ખાતે પ્રજાપક્ષના સિવિલિયન જેવા છે. અનેક ધર્મોમાં એ પડી શકે છે; અને સફળ રીતે એનો ઉકેલ કાઢી શકે છે. કટોકટીને સમયે એમની સહાયકતા બમણી ખીસે છે. વળી એમને સત્તાનો લોભ નથી, સ્વાર્થ કે લાલચનું એમનામાં નામનિશાન નથી, પોતાના જ્ઞાન કે શક્તિનું એમને અભિમાન નથી, અને હરધરી એમને દંયે ગરીબોની દાઝ છે. એટલે જ્યાં જાય છે ત્યાં એ દુધમાં સાકરની જેમ લળી જઈ શકે છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, કોઈ પણ સમાજમાં કે કોઈ પણ કુટુંબમાં જઈ ને એ પોતાનો માર્ગ દરી શકે છે અને એમનું અનોખું જ્ઞાન

પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા ધણાને ન સહ્યો હોય ત્યાં એ માર્ગ બતાવી શકે છે.

એ નાનીમોટી કાર્ષ સંસ્થાના સંચાલક નથી, પણ એમની પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી ગુજરાતમાં અનેક સંસ્થાઓ ઊભી થાય છે તથા ચાલે છે. એ એક પણ કાર્યકર્તાને તાલીમ આપવા બેસતા નથી, પણ અનેક કાર્યકર્તાઓ એમને પણ ખબર ન પડે એ રીતે એમની પામેથી તાલીમ મેળવીને તૈયાર થાય છે. એ કાર્ષ શાળાકોલેજના આચાર્ય, કુલનાયક કે કુલપતિ નથી, પણ કેટલાય શાળાકોલેજના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ એમનો પડયો બોલ ઝીલવા તત્પર હોય છે. એમણે ગ્રામસેવકનું નામ નથી ધારણ કર્યું. પણ અનેકને એ ગ્રામમેવાની દીક્ષા આપે છે. એટલું જ નહિ, પણ ગ્રામમેવાનો એમણે એક આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે એમનું જીવન સાક્ષાત યશની ભૂતિ સમું બની ગયું છે. એમાંથી અવિરત રીતે મુગંધ અને પ્રકાશ ફેલાયા જ કરે છે. આદર્શ અને વ્યવહારનો મેળ કેમ સધાય એનું એમના જીવન સાથે એક શાસ્ત્ર ધડાઈ રહ્યું છે. એમનામાં પ્રેમરૂપી એક મેવો ઝરો બરેલો છે કે એમાંથી એ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં લાં ઝીણી ઝરમર વરસ્યા જ કરે છે.

મહારાજનું જીવન એટલે એક વહેતો ઝરો છે. એ નિત્ય અને નિયમિત વહ્યા જ કરે છે એ કાચ જેવા સ્ફોટ અને વહેતા ઝરણમાં જીવજંતુ તો ક્યાંથી પડે જ ! ને ખળખળ વહેતા અને કાર્યમાં ગુલતાન રહેતા જીવનથી એમને પોતાને તો આનંદ અને સંતોષ થાય છે, પણ બીજા અનેકને એમના જીવનઝરણામાંથી એ નિર્મળ અને શીતળ

જળ પાય છે. કોઈ એ વડે તરસ છિપાવે છે, કોઈ રસોઈ પકાવે છે, તો કોઈ નાહી ધોઈને સ્વચ્છ બને છે. આમ વિવિધ રૂપે એનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈ સામાન્ય ઝરો તો એના એ કાંઠા વચ્ચે જ વહે છે, પણ મહારાજ તો આખા ગુજરાતમાં ગમે તે વર્ગમાં, ગમે તે ગામમાં કે ગમે તે વ્યક્તિ પાસે જઈ પહોંચે છે, અને એમના જીવનધોધમાંથી માગે એ દરેકને એમની શક્તિનો લાભ આપી સમૃદ્ધ કરે છે. એમના જીવનપ્રવાહને જેમ કોઈ મર્યાદામાં આંતરવો એ મુશ્કેલ છે, એમ એને શબ્દોમાં ઉતારવો એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. એ પ્રવાહનો સાચો ખ્યાલ તો એના પ્રત્યક્ષ આસ્વાદમાંથી જ મળી શકે. પ્રભુ આપણા એ જીવનઝરાને ચિરકાળ વહેતો રાખે! અને આપણને એનો યોગ્ય લાભ લેતા શીખવે!

મહારાજ તથા પહેલાં

લેખક :

બખ્ષિસાર્થ મહેતા

શ્રી રવિશંકર મદારાજની તરુણ
જીવનની પ્રમાણભૂત જીવનકથા;
કાકા કાલેશકર તથા મદારાજની
ચોલાની પ્રસ્તાવના સાથે.

દિબત : બે રૂપિયા

પ્રાપ્તિસ્થાન:

ક મ લ પ્ર કા શ ન મં દિ ર

વિનોદવિલા (પાછળ) : કાચરબનો પહેલો હાળ,

એલિસબ્રિજ : અમદાવાદ.

જળ પાય છે. કોઈ એ વડે તગસ ઢિપાવે છે, કોઈ રસોઈ પકાવે છે, તો કોઈ નાહી ધોઈને સ્વચ્છ બને છે. આમ વિવિધ રૂપે એનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈ સામાન્ય ઝરો તો એના બે કાંઠા વચ્ચેજ વહે છે, પણ મહારાજ તો આખા ગુજરાતમાં ગમે તે વર્ગમાં, ગમે તે ગામમાં કે ગમે તે બ્યક્તિ પાસે જઈ પહોંચે છે, અને એમના જીવનધોધમાંથી માગે એ દરેકને એમની શક્તિનો લાભ આપી સમૃદ્ધ કરે છે. એમના જીવનપ્રવાહને જેમ કોઈ મર્યાદામાં આંતરવો એ મુશ્કેલ છે, એમ એને શબ્દોમાં ઉતારવો એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. એ પ્રવાહનો સાચો ખ્યાલ તો એના પ્રત્યક્ષ આસ્વાદમાંથી જ મળી શકે 'પ્રભુ આપણા એ જીવનઝરાને ચિરકાળ વહેતો રાખો અને આપણને એનો યોગ્ય લાભ લેતા શીખવો.'